

No. 24

RATNAPRABHASŪRI'S
RATNĀKARĀVATĀRIKĀ

PART III

Being a Commentary on Vādi Devasūri's

PRAMĀṆANAYATATTVĀLOKA

WITH

A PAÑJIKĀ by RĀJAŚEKHARASŪRI

A TIPPAṆA by Pt. JÑĀNACANDRA

and

GUJARATI TRANSLATION

by

MUNI SHRI MALAYAVIJAYAJI

Edited by

Pt. Dalsukh Malvania

LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9

Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvania,
Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9

Price Rupees 8/-

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology	Ahmedabad-9.
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya	Gandhi Road, Ahmedabad-1.
Motilal Banarasidas	Varanasi, Patna, Delhi.
Munshi Ram Manoharalal	Nai Sarak, Delhi.
Mehar Chand Lachhamandas	Delhi-6.
Chowkhamba Sanskrit Series Office	Varanasi.
Sarasvati Pustak Bhandar	Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1.
Oriental Book Centre	Manek Chowk, Ahmedabad.

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरावतारिका

भा० ३

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां समन्विता ।

गूर्जभाषानुवादकः

आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादक :

पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

अमदावाद-९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक — दलमुख मालवणिया, अंबालाल प्रे. शाह

मुद्रितग्रन्थाः

१. सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धन-सुरिकृतटीका सह ४-००
- 2, 5, 15, 20. CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT MANUSCRIPTS. *Muni Shri Punyavijayaji's Collection* Part I Rs. 50-00 Part II Rs. 40-00 Part III Rs. 30-00 Part IV Rs. 40-00
३. काव्यशिक्षा—विनयचंद्रसुरिकृत १०-००
४. योगशतक — आचार्य हरिभद्रकृत स्वोपनिषत्तत्त्वा तथा ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय सह ५-००
- ६, १६, २४. रत्नाकरावतारिका—रत्नप्रम-सुरिकृत भा० १, २, ३ ८-००, १०-००, ८-००
७. गीतगोविन्दकाव्यम् — महाकविश्री-अयदेवविरचित, मानाड्टीसा सह ८-००
८. नेमिरंगरत्नाकर छंद — कविलावण्य-समयकृत ६-००
9. THE NĀṬYADARPAṆA OF RĀ-MACANDRA & GUNACANDRA : A Critical Study i *Dr. K. H. Trivedi* 30-00
- १०, १४, २१. विशेषावश्यकभाष्य—स्वोप-नृत्ति सह प्रथमभाग १५-०० द्वितीयभाग २०-००, तृतीयभाग २१-००
11. AKALANKA'S CRITICISM OF DHARMAKIRTI'S PHILOSOPHY A Study i *Dr. Nagin Shah* 30-00
१२. रत्नाकरावतारिकाद्यश्लोकशतार्थी-वाचकश्रीमाणिन्यमणि ८-००
१३. शब्दानुशासन — आचार्य मलयगिरि-विरचित ३०-००
१७. कल्पलताविवेक - कल्पलताविवेक — अज्ञातकर्तृक ३२-००
१८. निघण्टुशेष - सृष्टि — श्रीहेमचन्द्रसूरि ३०-००
- 19 YOGABINDU OF HARIBHADRA: Text with English Translation, Notes, Etc. 10-00
२२. शास्त्रवार्तासमुच्चय — श्री हरिभद्रसूरि-कृत (हिन्दी अनुवाद सह) २०-००
२३. तिलकमञ्जरीसार — पत्नीपाल धनपाल कृत १२-००

संप्रति मुद्रमाणग्रन्थनामावलि

१. नेमिनाहचरित — आ. हरिभद्रसूरि- (द्वितीय)कृत
२. अध्यात्मयिन्दु-स्वोपनिषत्तत्त्वा सह — उपाध्याय हर्षवर्धनकृत
३. न्यायमञ्जरीप्रथिमङ्गल — चक्रवर्तकृत
४. मदनरेखा-आख्यायिका — जिनमद्र-सूरिकृत
५. यिषानुशासन — आ० मणिषेणसूरिकृत
६. भाष्यपारिषदीकाविवरणपत्रिका— १० अक्षरद
7. YOGADRSTISAMUCCAYA OF HARIBHADRA i Text with English Translation, Notes Etc.
8. ŚĀSTRĀVĀRTĀSAMUCCAYA OF Āc. HARIBHADRA i Text with English Translation, Notes Etc.
9. SOME ASPECTS OF RELIGION AND PHILOSOPHY OF INDIA
10. DICTIONARY OF PRAKRIT PROPER NAMES
11. SOME MISCELLANEOUS JAIN WORKS ON LOGIC AND METAPHYSICS
12. JAINA ONTOLOGY

PREFACE

We have great pleasure in publishing the third and final part of Ratnākarāvatārikā. At the end of this part various indices are added. The introduction written in Gujarati by the editor deals with the Jaina logic and gives an account of the life and works of the authors—viz. Āc. Vādidevasūri, Āc. Ratnaprabha, Āc. Rājāśekhara and Muni Jñānācandra. We hope that this work will be very useful in enhancing the understanding of Jaina logic in particular and Indian logic in general.

I am grateful to Pt. Bechardasji Doshi for completing the printing of this work during my absence, to Pt. Ambalal P. Shah for correcting proofs, to Pt. Rupendrakumara for preparing indices. Munirāj Shri Malayavijayaji deserves our hearty thanks for translating Ratnākarāvatārikā into Gujarati.

L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad-9.
5-9-69.

Dalsukh Malvania
Director.

પ્રસ્તાવના

જૈન પ્રમાણુવિદ્યા

પ્રમાણુ—

પ્રમાણુનો જૈન દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર વિચાર જૈન આગમમાં નથી પરંતુ પરદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુવિચારનો ઉલ્લેખ તેમાં મળે છે. જૈ આગમમાં તો જૈનદૃષ્ટિએ પાંચ જ્ઞાનનો સ્વસંમત વિચાર વ્યવસ્થિતરીતે પ્રજ્ઞાપનામાં અને ત્યાર પછી નન્દીસૂત્રમાં મળે છે. જૈન કર્મશાસ્ત્ર અને જૈનસંમત જ્ઞાનવિચાર એ બન્ને સંકળાયેલ છે પરંતુ જૈન-કર્મશાસ્ત્રનો સંબંધ પ્રમાણુ સાથે નથી. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જૈનોએ પોતાના દર્શનમાં પ્રમાણુનો નહીં પણ જ્ઞાનનો વિચાર પોતાની રીતે પ્રથમ કર્યો છે અને તે એ કે જ્ઞાન સમ્યક્ અને મિથ્યા હોય છે. સમ્યક્દૃષ્ટિ એટલે કે કર્મશાસ્ત્રની પરિભાષામાં આધ્યાત્મિક વિદ્યાસંક્રમના ચોથા ગુણુસ્થાનકે અગર તેથી ઉપરની ભૂમિએ જે છવ્વ હોય તે સમ્યક્દૃષ્ટિ છે અને તેનું જ્ઞાન સમ્યક્ છે. તે સિવાયના છવોના જ્ઞાનને સમ્યક્ કહેવામા આવતું નથી તે મિથ્યા અથવા સમ્યક્-મિથ્યા એટલે કે મિથ્ય હોય છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સર્વપ્રથમ ધોષણુ કરી કે જૈનસંમત જે પાંચ સમ્યક્જ્ઞાન છે તે જ પ્રમાણુ સમજવાં. આમ ઉત્તરદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુનિરૂપણુનો ગેળ જૈન દર્શનમાં જ્ઞાનનિરૂપણુ સાથે છે એમ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું. આથી એ મિદ્ધ યજુ' કે જે જ્ઞાન, એ જ પ્રમાણુ હોય. અજ્ઞાન એટલે કે જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે પ્રમાણુ ન હોય. વળી, આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ એ પણ કહ્યું કે એ પાંચ જ્ઞાન બે પ્રમાણુમાં વિભક્ત છે— પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. અન્ય દર્શનોમાં તે કાળે પ્રમાણુ સંખ્યા એકથી માંડીને ૭ અને તેથી પણ અધિક મનાતી હતી. તેની સામે માત્ર એ જ પ્રમાણુ માનવાનું આચાર્ય ઉમાસ્વાતિનું જે સૂચન હતું તે પ્રમાણુવિદ્યાના જૈન વિવેચકોએ માન્ય રાખ્યું છે.

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન—આ પાંચ જ્ઞાનો છે. તેમાંનાં પ્રથમ બે આત્મા ઉપરાંત ઇન્દ્રિયાદિ અન્યની અપેક્ષા રાખે છે તેથી તે પરોક્ષ છે અને અવધિ આદિ ત્રણ માત્ર આત્મસાપેક્ષ દોષ પ્રત્યક્ષ છે. આવી વિભાગ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ કર્યો છે. આમાં ઉત્તરદર્શનિકોને અનુસરીને આચાર્ય ગિનમદે સંશોધન સૂચ્યું કે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન્ય મતિજ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ પશું તેને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ ન માનનાં માંબવદાનિક પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ આ તિલનનનુ આ સૂચન આ. અકલંક આદિ બી દર્શનિકોએ પ્રમાણુવિભાગમા સ્વીકાર્યું છે અને તે સર્વમાન્ય ગન્યું છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ મતિજ્ઞાનના ૪ પદધિા નોંધ્યા તમા તે વસ્તુને જ્ઞાનક્રોધ નથી પણ તેમા અર્થબેદ પણ છે એમ બધાજ્ઞા કરીને આચાર્ય અકલંકે અન્ય દર્શનોના

દાર્શનિકો પ્રમિદ્ધ પ્રમાણુ યવસ્થાને નજર સમક્ષ રાખીને પરોક્ષ પ્રમાણુના બેદોમા સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાનનો પણ સમાવેશ કરી દીધો અને જૈનમત પ્રમાણુવ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરી-

- પ્રત્યક્ષ— ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (માવ્યવહારિક), અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (પાગ્માર્થિક)
- પરોક્ષ— સ્મૃતિ
પ્રત્યભિજ્ઞાન
તર્ક
અનુમાન
આગમ

અક્ષયકે કરેલી આ વ્યવસ્થા આચાર્ય વાદી દેવસૂત્રિએ પ્રસ્તુત પ્રમાણુનયતસ્વા લોકમા આ માણિક્ષ્યનદીના પરીક્ષામુખને અનુસરીને સ્વીકારી લીધી છે

વાદી દેવસૂત્રિ પૂર્વે પણ સ્વેતામ્બુ જૈનોમા ન્યાયાવતા-વાર્તિક અને તેની વૃત્તિ તથા પ્રમાણુક્રમ જેવા અન્યો લખાયા હતા જમા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ-એમ ત્રણ પ્રમાણુ મનાયા હતા પરંતુ આચાર્ય વાદી દેવે તેનુ અનુસરણુ નથી કર્યું પરંતુ દિગ્બર આચાર્ય અક્ષયકે કરેલી વ્યવસ્થા માન્ય રાખી છે તે સુચવે છે કે આ બાબતમા સ્વેતામ્બુ-દિગ્બરના બેદની વાત આગળ ધવામા નથી આવી પણ જે ઉચિત હવુ તેનો સ્વીકાર થયો છે.

પ્રમાણુના બેદો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ છે એવી જે વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે તે ઇતર દાર્શનિકો દ્વારા પ્રમાણુબેદની વ્યવસ્થામા મ શોધન છે તે કહેવાની જરૂર નથી અને વિચારપૂત હોઈ અન્યને સ્વીકાર્યું પણ બને તેવી છે પરોક્ષના બેદોમા સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન અને તર્ક એ ત્રણેને પૃથક્ પ્રમાણુ શા માટે માનવા જોઈએ તેની ચર્ચા પ્રસ્તુત અથમા છે જ એથી અહી તે વિરોધખવાની જરૂર નથી સ્મૃતિ અને તર્કને પૃથક્ પ્રમાણુ માત્ર જૈનન્યાયમા જ માનવામા આવ્ય છે ત્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાનને પ્રમાણુ માનવામા માત્ર બૌદ્ધોને જ વાધો છે અને તેનુ કાણુ એ છે કે બૌદ્ધોને મતે બધું જ ક્ષણિક હોઈ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો મભવ જ નથી તેમનુ કહેવુ છે કે પ્રત્યભિજ્ઞાન એ પ્રાન્તજ્ઞાન છે. ત્યારે બીજા બધા દાર્શનિકો વસ્તુને માત્ર ક્ષણિક જ ન માનતા હોઈ તેમને મને અપ્રાન્ત પ્રત્યભિજ્ઞાન મભવી શકે છે તે પ્રત્યક્ષ છે કે પૃથક્ પ્રમાણુ છે તેમા મતબેદ છે પરંતુ તેના પ્રમાણુમા તો મૌદ્ધ મિત્યાવના ઇર્ષને વાધો નથી

જ્ઞાનનુ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે કે પરોક્ષ એમા દાર્શનિકોમા વિવાદ છે વળી, જ્ઞાનનુ જ્ઞાન સ્વર્થી જ છે કે પગ્થી-એમ પણ વિવાદ છે આ બાબતમા જૈનદાર્શનિકોએ મૌદ્ધનુ અનુમ જ કરીને જ્ઞાનને સ્વમવિદિત માન્યુ છે અને સ્વમવેદનને પ્રત્યક્ષ પણ માન્યુ છે અને એ મિદ્ધ કરનામા અનુમવ ઉપગત તર્કની પણ મહાય લીધી છે

જૈનો આત્મા અને આત્મતાત્ર વસ્તુનુ અગ્નિત્વ માનવા હોઈ તેમને મને જ્ઞાન જેમ સ્વપ્રકાશ છે તેમ સ્વપ્રકાશ જ પણ છે આથી યોગાચાર્ય બૌદ્ધોની જેમ જૈનો જ્ઞાનદાર

પરપ્રકાશને બ્રાન્ત માનતા નથી અથવા તો એમ પણ માનતા નથી કે જ્ઞાન જ સ્વયં બાહ્યરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે, વળી, અદ્રેત વેદાંતીની જેમ ભેદજ્ઞાનને ભ્રમ પણ માનતા નથી કારણ આત્મા અને બાહ્ય વસ્તુનો ભેદ જૈનોને માન્ય છે. તે જ રીતે જૈન મતે માધ્યમિઠોની જેમ બધું શૂન્ય પણ નથી, બધું જ પ્રતીત્યસમુત્પન્ન છે એમ પણ નથી. એટલે કે જૈનો જડ-ચેતનનું સ્વાતંત્ર્ય પણ માને છે. તેથી તે બંને સ્વતંત્રરૂપે પણ જ્ઞાત થઈ શકે છે.

પ્રમાણનું લક્ષણ શું માનવું તેનો વિચાર કરીએ તો પ્રાચીન ન્યાયસૂત્ર વગેરેમાં પ્રમાણ-સામાન્યનું લક્ષણ કરવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેના ટીકાકાર યોમાં તે મળે છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રમાણનું લક્ષણ કરતી વખતે તે વ્યવસાયાત્મક હોવું જરૂરી છે-તેમ જણાવ્યું છે. આ વ્યવસાય શબ્દમાંથી જ તે અબ્રાન્ત નિર્ણય હોવો જોઈએ એ ફલિત કરવામાં આવ્યું છે. ઔદ્ધ સિવાયના બધા દાર્શનિકોએ અબ્રાન્ત નિર્ણય ઉપર ખાર મૂક્યા છે, પછી ભલે તે તે લક્ષણોમાં શબ્દો જુદા હોય ઔદ્ધાએ પ્રમાણસામાન્ય લક્ષણમાં નિર્ણયને મહત્ત્વ નથી આપ્યું પણ અવિસંવાદને મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે તેમને મતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એવું છે જે વ્યવસાયાત્મક નથી પણ વ્યવસાયજનક છે. સામાન્ય રીતે પ્રમાણવિધામાં ઔદ્ધાને અનુસરનાર જૈનો બ અહીં પણ મતભેદ જાહેર કર્યો છે અને અન્ય દાર્શનિક સમત પ્રમાણની નિર્ણયિકતાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

વિપર્યય કે ભ્રમ કોને માનવો એટલે કે ક્યું જ્ઞાન મિથ્યા છે તેની ચર્ચા દાર્શનિકોએ કરી છે. તેનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ અહીં જરૂરી છે. દાર્શનિકોએ પોતપોતાની તત્ત્વસ્વરૂપની વિચારણાને અનુસરીને જ ભ્રમવિવેચના કરી છે-એ દીવા જંબુ' રચણ છે. વિજ્ઞાનાદૈત વાદી ઔદ્ધો વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત કોઈ તત્ત્વને સ્વીકારતા જ નથી તો તેમને મતે તત્ત્વ=વિજ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈ છે જ નહિ. તેથી તેમણે કહ્યું કે તે સ્વયંપ્રકાશી વિજ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકઆવથી શૂન્ય છે છતાં તેને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક માનવું એ એક ભ્રમ છે અને બાહ્ય કશું નથી છતાં અન્ત-સ્તત્ત્વ=વિજ્ઞાનમાં બાહ્યનો આરોપ કરવો એ પણ ભ્રમ છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારનાં માત્ર શુકિતમાં રજતનું જ્ઞાન એ જ બ્રાન્તિ નથી પણ બધા જ સવિધ પ્રત્યયો-જ્ઞાનો બ્રાન્ત જ છે. સ્વયં જ્ઞાન જ બાહ્યરૂપે આરોપિત થતું હોય તેને આત્મજ્ઞાતિ એટલે કે સ્વયં વિજ્ઞાનની જ જ્ઞાતિ એટલે જ્ઞાન માનવું જોઈએ, તેને એકમાં બીજાનો પ્રત્યય માની અન્યથાજ્ઞાતિ કહી શકાય નહિ. આની વિરુદ્ધ બ્રહ્મવાદીઓની અનિર્વચનીયજ્ઞાતિ છે. એટલે કે બાહ્ય પ્રપંચ અવિજ્ઞાનો વિલાસ છે અને તે અવિષ્ટા બ્રહ્મથી ભિન્ન કે અભિન્નરૂપે કહી શકાતી નથી માટે બાહ્યનું જ્ઞાન એ અનિર્વચનીયજ્ઞાતિ છે. બ્રહ્મજ્ઞાન એ જ મહત્ત્વજ્ઞાન છે. તેથી અન્ય તે મિથ્યા છે. તેથી બાહ્યનું જે કોઈ જ્ઞાન છે તે મિથ્યા છે.

મીમાંસકને મને અવિષ્ટમાનનો તો પ્રતિભાસ અને જ નહિ. તેથી વિજ્ઞાન આત્મજ્ઞાન-શૂન્ય માની શકાય નહિ. ઔદ્ધાએ જેમ જ્ઞાનને બ્રહ્મજ્ઞાન ગણી માન્યું છે એમ તો મીમાંસક સ્વીકારી શકે તેમ જંબુ' નહિ કારણ તેમને મતે બાહ્ય વસ્તુની મત્તા ને છે જ. અર્થ ને પ્રકારનો ભે-સૌકિ અને વ્યસૌકિક. જ્ઞાનમઃ મત્તનું જ્ઞાન એ સૌકિક અર્થનું જ્ઞાન છે. કારણ. સૌકિક અર્થ વ્યવહારમ. મમર્થ છે જંબુ અસૌકિક અર્થનું જ્ઞાન મઃ છે

દાર્શનિકોમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુવ્યવસ્થાને નગર સમક્ષ ગમીને પરાક્ષ પ્રમાણુના ભેદોમાં રમૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાનનો પણ સમાવેશ કરી દીધો અને જૈનસંમત પ્રમાણુવ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરી-

પ્રત્યક્ષ— ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (સાંવ્યવહારિક), અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (પારમાર્થિક)
 પરોક્ષ— રમૃતિ
 પ્રત્યભિજ્ઞાન
 તર્ક
 અનુમાન
 આગમ

અક્ષરકે કરેલી આ વ્યવસ્થા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ પ્રસ્તુત પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકમાં આ. માણિક્ષ્યનંદીના પરીક્ષાગુપ્તને અનુસરીને સ્વીકારી લીધી છે.

વાદી દેવસૂરિ પૂર્વે પણ શ્વેતામ્બર જૈનોમાં ન્યાયાવતારવાર્તિક અને તેની વૃત્તિ તથા પ્રમાણુક્રમ જેવા ગ્રન્થો લખાયા હતા. જેમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ-એમ ત્રણ પ્રમાણુ મનાયાં હતાં. પરંતુ આચાર્ય વાદી દેવે તેનું અનુસરણુ નથી કર્યું પરંતુ દિગંબર આચાર્ય અક્ષરકે કરેલી વ્યવસ્થા માન્ય રાખી છે. તે સૂચવે છે કે આ બાબતમાં શ્વેતામ્બર-દિગંબરના ભેદની વાત આગળ ધરવામાં નથી આવી પણ જે ઉચિત હતું તેને સ્વીકાર થયો છે.

પ્રમાણુના ભેદો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ છે એવી જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તે ઇતર દાર્શનિકો દ્વારા પ્રમાણુભેદની વ્યવસ્થામાં સંશોધન છે તે કહેવાની જરૂર નથી અને વિચારપૂત હોઈ અન્યને સ્વીકાર્યું પણ બને તેવી છે. પરોક્ષના ભેદોમાં રમૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન અને તર્ક એ ત્રણેને પૃથક્ પ્રમાણુ શા મારે માનવાં જોઈએ તેની ચર્ચા પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં છે જ. એથી અહીં તે વિષે લખવાની જરૂર નથી. રમૃતિ અને તર્કને પૃથક્ પ્રમાણુ માત્ર જૈન-માયમાં જ માનવામાં આવ્ય છે જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાનને પ્રમાણુ માનવામાં માત્ર બૌદ્ધોને જ વાધો છે અને તેનું કારણ એ છે કે બૌદ્ધોને મતે બધું જ ક્ષણિક હોઈ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો સંભવ જ નથી. તેમજ કહેવું છે કે પ્રત્યભિજ્ઞાન એ બ્રાહ્મજ્ઞાન છે. જ્યારે ખીજા બધા દાર્શનિકો વસ્તુને માત્ર ક્ષણિક જ ન માનતા હોઈ તેમને મને અબ્રાહ્મ પ્રત્યભિજ્ઞાન મંબવી શકે છે. તે પ્રત્યક્ષ છે કે પૃથક્ પ્રમાણુ છે તેમાં મતભેદ છે પરંતુ તેના પ્રમાણુમાં તો બૌદ્ધ મિત્વાચના કોઈને વાંધો નથી.

જ્ઞાનનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે કે પરોક્ષ એમાં દાર્શનિકોમાં વિવાદ છે. વળી, જ્ઞાનનું જ્ઞાન સ્વર્થી જ છે કે પરથી-એમાં પણ વિવાદ છે. આ બાબતમાં જૈનદાર્શનિકોએ બૌદ્ધોનું અનુસરણુ કરીને જ્ઞાનને સ્વસ્વવિદિત માન્યું છે. અને સ્વસ્વવેદનને પ્રત્યક્ષ પણ માન્યું છે. અને એ સિદ્ધ કરવામાં અનુભવ ઉપરાંત તર્કની પણ મદદમ લીધી છે.

જૈનો આત્મા અને આત્મબાહ્ય વસ્તુનું અસ્તિત્વ માનના હોઈ તેમને મને જ્ઞાન જેમ સ્વપ્રકાશક છે તેમ પરપ્રકાશક પણ છે આથી યોગાચાર બૌદ્ધોની જેમ જૈનો જ્ઞાનદાર

પરપ્રકાશને પ્રાન્ત માનતા નથી અથવા તો એમ પણ માનતા નથી કે જ્ઞાન જ સ્વયં બાહ્યરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે. વળી, અદ્વૈત વેદાંતીની જેમ ભેદજ્ઞાનને ભ્રમ પણ માનતા નથી કારણુ આત્મા અને બાહ્ય વસ્તુનો ભેદ જૈનેને માન્ય છે. તે જ રીતે જૈન મતે માધ્યમિઠોની જેમ બધું જ્ઞાન્ય પણ નથી, બધું જ પ્રતીત્યસમુત્પન્ન છે એમ પણ નથી. એટલે કે જૈનો જડ-ચેતનનું સ્વાતંત્ર્ય પણ માને છે. તેથી તે બંને સ્વતંત્રરૂપે પણ જ્ઞાત થઈ શકે છે.

પ્રમાણુનું લક્ષણ શું માનવું તેનો વિચાર કરીએ તો પ્રાચીન ન્યાયસૂત્ર વગેરેમાં પ્રમાણુ-સામાન્યનું લક્ષણ કરવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેના ટીકાગ્ર થોમાં તે મળે છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રમાણુનું લક્ષણ કરતી વખતે તે વ્યવસાયાત્મક હોવું જરૂરી છે-તેમ જણાવ્યું છે. આ વ્યવસાય શબ્દમાંથી જ તે અપ્રાન્ત નિર્ણય હોવો જોઈએ એ ક્ષિત કરવામાં આવ્યું છે. ઔદ્ધ સિવાયના બધા દાર્શનિકોએ અપ્રાન્ત નિર્ણય ઉપર ભાર મૂક્યા છે, પછી ભલે તે તે લક્ષણોમાં શબ્દો જુદા હોય ઔદ્ધોએ પ્રમાણુસામાન્ય લક્ષણમાં નિર્ણયને મહત્ત્વ નથી આપ્યું પણ અવિસંવાદને મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેનું કારણુ એ છે કે તેમને મતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ એવું છે જે વ્યવસાયાત્મક નથી પણ વ્યવસાયજનક છે. સામાન્ય રીતે પ્રમાણુવિદ્યામાં ઔદ્ધને અનુસરનાર જૈનોએ અહીં પણ મતભેદ જાહેર કર્યો છે અને અન્ય દાર્શનિક સંમત પ્રમાણુની નિર્ણાયકતાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

વિષયક કે ભ્રમ કોને માનવો એટલે કે કયું જ્ઞાન મિથ્યા છે તેની ચર્ચા દાર્શનિકોએ કરી છે. તેનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ અહીં જરૂરી છે. દાર્શનિકોએ પોતપોતાની તત્ત્વસ્વરૂપની વિચારણાને અનુસરીને જ ભ્રમવિવેચના કરી છે-એ દીવા જંબું સ્પષ્ટ છે. વિજ્ઞાનાદૈત વાદી ઔદ્ધો વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત કોઈ તત્ત્વને સ્વીકારતા જ નથી તો તેમને મતે તત્ત્વ=વિજ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈ છે જ નહિ. તેથી તેમણે કહ્યું કે તે સ્વયંપ્રકાશી વિજ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવથી જ્ઞાન્ય છે છતાં તેને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક માનવું એ એક ભ્રમ છે અને બાહ્ય કશું નથી છતાં અન્ત-સ્તત્ત્વ=વિજ્ઞાનમાં બાહ્યનો આરોપ કરવો એ પણ ભ્રમ છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં માત્ર શુક્રિતમાં જ્ઞાન એ જ પ્રાન્તિ નથી પણ બધા જ સવિષય પ્રત્યયો-જ્ઞાનો પ્રાન્ત જ છે. સ્વયં જ્ઞાન જ બાહ્યરૂપે આરોપિત થતું હોય તેને આત્મજ્ઞાતિ એટલે કે સ્વયં વિજ્ઞાનની જ જ્ઞાતિ એટલે જ્ઞાન માનવું જોઈએ, તેને એકમાં બીજાનો પ્રત્યય માની અન્યથાજ્ઞાતિ કહી શકાય નહિ. આની વિરુદ્ધ બ્રહ્મવાદીઓની અનિર્વચનીયજ્ઞાતિ છે. એટલે કે બાહ્ય પ્રપંચ અવિદ્યાનો વિલાસ છે અને તે અવિદ્યા બ્રહ્મથી ભિન્ન કે અભિન્નરૂપે કહી શકાતી નથી માટે બાહ્યનું જ્ઞાન એ અનિર્વચનીયજ્ઞાતિ છે. બ્રહ્મજ્ઞાન એ જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તેથી અન્ય તે મિથ્યા છે, તેથી બાહ્યનું જે કોઈ જ્ઞાન છે તે મિથ્યા છે.

મીમાંસકને મતે અવિદ્યામાનનો તો પ્રતિભાસ અને જ નહિ. તેથી વિજ્ઞાન આલમ્બન-જ્ઞાન્ય માની શકાય નહિ. ઔદ્ધોએ જેમ જ્ઞાનને બાહ્યાલમ્બન સહિત માન્યું છે એમ તો મીમાંસક સ્વીકારી શકે તેમ હવુ નહિ કારણુ તેમને મતે બાહ્ય વસ્તુની સત્તા તો છે જ. અર્થ એ પ્રકારનો છે-લૌકિક અને અલૌકિક. જ્ઞાનમાં જ્ઞાનનું જ્ઞાન એ લૌકિક અર્થનું જ્ઞાન છે, કારણુ, લૌકિક અર્થ વ્યવહારમાં સમર્થ છે પણ અલૌકિક અર્થનું જ્ઞાન થાય છે

ત્યારે તે અર્થ વ્યવહારમાં અર્થ નથી તેથી તેને લોકો મિથ્યા કહે છે પણ ખરી રીતે તે અર્થની અર્થની ખ્યાતિ છે, જેથી આપણો વ્યવહાર મિદ્ધ થઈ શક્યો નથી. એટલે અર્થની અર્થની જ્ઞાન તેને લોકો મિથ્યા કહે છે પણ વસ્તુતઃ તે અર્થની અર્થની ખ્યાતિ છે. આખ્યોનો પણ આને મળ્યો મત છે તેમને મને કોઈ પણ વસ્તુનો ક્યાંઈ અભાવ છે જ નહિ. તેથી વિપરીતખ્યાતિ અથવા ભ્રમને તેઓ પ્રમિદ્ધ અર્થની જ ખ્યાતિ અથવા મતખ્યાતિ જ માને છે. વ્યક્ત અર્થ અવ્યક્ત થઈ જવાથી વ્યવહારોપયોગી બનતો નથી, તેથી કાષ્ટ તે અમત કહી શકાય નહિ

મીમાસિક પ્રબાહરે વળી જુદો જ પુવાઓ કર્યો છે તેમ કહેવું છે કે જે પ્રમાણુ વ્યત મિદ્ધ હોય અને તેના પ્રમાણુની મિદ્ધ પગધીન ન હોય તો મધા જ જાનોને પ્રમાણુ જ માનવા તેમજ મિથ્યા જ્ઞાનની મિદ્ધિ તો કોઈ માધક આવે ત્યારે થાય અને આધનિચ્ચયાધીન જે પ્રમાણુની મિદ્ધિ હોય તો પ્રમાણુને સ્વનઃ માની શકાય નહિ અને પ્રમાણુ તો મીમાસકમને વ્યત મિદ્ધ ન છે માટે જે ભ્રમનો કે મિથ્યા જ્ઞાનનો એવો અર્થ કંવામા આવે કે અતતમા તત્ જ્ઞાન તો તે અમતનો પ્રતિભામ માનવો પડે અને અમતનો પ્રતિભામ તો મળવે નહિ. તેમ માનવામા તો અવ્યવહારનો આશ્રય લેવો પડે—માટે જેને મિથ્યાજ્ઞાન કહેવામા આવે છે તે ખરી રીતે વિવેકખ્યાતિ છે— એટલે કે જે જ્ઞાનનો જે વિવેક થયો જેઈએ તે થયો નથી—જે જ્ઞાનને એક માની લેવામા આવ્યા છે તેઈ છે શુક્રિતકા પણ અગ્ન્ય થયુ જ્ઞાન તેથી શુક્રિતકાને જ્ઞાન માની થાયુ આમા પ્રત્યક્ષ અને અગ્ન્ય જેના જે જ્ઞાનોનો વિવેક નથી રહ્યો માટે તે મિથ્યા છે.

આ બધા મનોની વિરુદ્ધ ન્યાય-વર્ગોષિકોનો મન છે જે અન્યથાખ્યાતિ તરીકે ઓળખામ છે પ્રસ્તુતમા જ્ઞાનોને પણ તે માન્ય છે. એક સ્વરૂપ, દેશ, કાળ આદિમા ગ્રહેય વસ્તુને અન્ય સ્વરૂપ આદિમા જ્ઞાનથી તે અન્યથાખ્યાતિ છે, આને જ વિપરીતખ્યાતિ કે વિપર્કમ કહેવામા આવે છે.

આ પ્રકારના વિપર્કમથી અને અથ તથા અન્યવ્યવમાયથી સિન્ન જે જ્ઞાન હોય તે અમગ્ જ્ઞાન કે પ્રમાણુ કહેવાય—આવી અમગ્ જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જ્ઞાન દાર્શનિકોએ કરી છે અને તેની પૂર્વકાળની વ્યાખ્યા માયે નગતિ એ છે કે આત્મા અને અનાત્માના વિવેકુ જ્ઞાન તે અમગ્જ્ઞાન અને તેનો અર્થ કો દેવો તે મિથ્યાજ્ઞાન—આવી આગમિક વ્યાખ્યા હતી, તેમા જે, જે રૂપે નથી તેને તે રૂપે જ્ઞાનુ તે મિથ્યાજ્ઞાન=અપ્રમાણુ અને જે, જે રૂપે હોય તેને તે રૂપે જ્ઞાનુ તે અમગ્જ્ઞાન = પ્રમાણુ છે—એમ દાર્શનિકોએ જ્ઞાનુ

પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ વિરાદ હોય તેમા મી એકમન છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તો નિર્વિકલ્પક જ ઠોવું તેઈએ એવો આગ્રહ ઔદ્ધોનો છે, નૈયાયિનહિ અન્યને મને તે નિર્વિકલ્પક તેમજ મવિષ્ક છે પ્રસ્તુતમા જ્ઞાનોને મને નિર્વિકલ્પ તે પ્રમાણુ ઠોઈ જ ન શકે, કાંચુ તે અન્યવ્યવમાય જની જ્ઞાન છે પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ મવિકલ્પક જ ઠોવું જેઈએ

ઔદ્ધોએ જે જ્ઞાનોમા અન્યવ્યવર્શ હોય કે અન્યવ્યવર્શની યોગ્યતા હોય તે મધા જ જ્ઞાનોને કપનાયુક્ત માની પ્રત્યક્ષ કોટીમાથી બાહ્યત ગ્રખ્યા છે તેમને મન તો

કંપનાપોઠ જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ છે. એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારની કંપનાથી શૂન્ય માત્ર વિશદ એવું જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કોટિમાં સમાવિષ્ટ છે.

લિંગથી પરોક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન કરવું તે અનુમાન છે એવી સામાન્ય વ્યાખ્યા સર્વસંમત છે. પરંતુ લિંગ કોને કહેવું, ક્યા લિંગનો હેતુ તરીકે ઉપયોગ કરી પરોક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવવું તેમાં, અને એવા હેતુ કે લિંગના કૃટલા પ્રકાર માનવા તેમાં વિવાદ છે. પક્ષસત્વ આદિ ત્રણ લક્ષણો ઔદ્ભોએ માન્યા ત્યારે તેમણે નૈયાયિકાદિ સમત પાચ લક્ષણોનું તો નિરાકરણ કર્યું જ હતું એટલે જૈનોની સમક્ષ એ ત્રિલક્ષણ હેતુ માનવા ન માનવાનો પ્રશ્ન હતો. જૈન દર્શનિકોએ તેમાં એવું સૂચન કર્યું કે ત્રિલક્ષણને બદલે હેતુનું એક જ લક્ષણ માનવું જરૂરી છે અને તે અન્યથાનુપપત્તિ એટલે કે અવિનાભાવ છે.

અવિનાભાવનિયામક સંબંધ તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ બે જ હોઈ શકે એવી સ્થાપના ઔદ્ભોએ અન્યતુ ખંડન કરીને કરી હતી અને તેને જ આધારે હેતુના સ્વભાવ અને કાર્ય એવા બે ભેદો માન્યા હતા. અનુપલબ્ધિ નામનો ત્રીજો પ્રકાર પણ ઔદ્ભોએ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે પણ તેનો સમાવેશ સ્વભાવ હેતુમાં જ કરવો એમ પણ તેમણે સૂચવ્યું છે પરંતુ જૈનોએ આ બાબતમાં ઔદ્ભોનું અનુસરણ નથી કર્યું અને નૈયાયિકોની જેમ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સંબંધનો નિયમ કરી શકાય નહિ. અવિનાભાવની ઉપપત્તિ સાહચર્યમાં સંભવે પછી ભલે સહચરોનો સ્વભાવ ભિન્ન પણ હોય એટલે કે તેમનું તાદાત્મ્ય ન પણ હોય. વળી, પૂર્વાપરભાવ ધરાવનાર બે વસ્તુમાં સદૈવ કાર્યકારણભાવરૂપ સંબંધનો આગ્રહ રાખવો પણ ઉચિત નથી. જૈનોની આવી માન્યાતાને કારણે હેતુના ભેદો ઔદ્ભોથી શુદ્ધ પડે છે. વળી, ખાસ વાત તો એ છે કે ઔદ્ભોએ સ્વતંત્ર કારણહેતુનો સ્વીકાર ન કરતાં તેની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે તેનો સ્વભાવહેતુમાં અન્તર્ભાવ થાય પરંતુ જૈનોએ નૈયાયિકાદિને અનુસરીને સ્વતંત્ર કારણહેતુનો સ્વીકાર કર્યો છે.

અનુમાનના પ્રતિજ્ઞા આદિ કૃટલા અવયવ માનવા તેમાં ઔદ્ભો અને અન્ય દર્શનિકોમાં વિવાદ છે પરંતુ જૈનોએ આ બાબતમાં આગ્રહ રાખ્યો નથી. પ્રતિપાદની અપેક્ષાએ અનુમાનના અવયવો એકથી માડીને જટલા આવરયક હોય તેટલાનો પ્રયોગ કરવો એવી માન્યતા જૈન ધરાવે છે.

આગમ નિર્દોષ પુસ્ત્રપ્રણીત છે એ માન્યતા ઔદ્ભોની જેમ જૈનોને પણ સ્વીકૃત છે. નૈયાયિક-વૈશેષિકની જેમ આગમ નિત્ય ધ્રુવરપ્રણીત છે કે મીમાસકની જેમ તે અપૌરુષેય છે એવી માન્યતા જૈનોને માન્ય નથી.

નય—

જૈન આગમમાં અને તેની જે પ્રાચીન વ્યાખ્યા કરવામાં આવી તેમાં પાચ જ્ઞાન જેમને ઉપસ્વાતિએ પ્રમાણ કહ્યા તે ઉપરાંત નયવિચાર પણ છે. આથી આચાર્ય ઉપસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તત્ત્વને જાણવાના જે અનેક ઉપાયો વર્ણવ્યા છે તેમાં પ્રમાણની સાથે નયનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી જૈન દર્શનિકોએ જ્યારે પ્રમાણની વિચારણા શરૂ કરી ત્યારે

તેની માથે નયનિચારણા પશુ કરવાનુ ચાહુ રાખ્યુ છે. પ્રાચીન ભગવતી જેવા આગમોમા દ્રવ્યાર્થિક-પર્વાર્થાર્થિક જેવા નયોનો ઉલ્લેખ છે. પણ પછી માત નયોની માન્યતા સ્થિર થઈ અને તે માતને દ્રવ્યાર્થિક-પર્વાર્થાર્થિકના બેદો તરીકે સ્વીકારવામા આવ્યા. તે બં પરંપરા જૈન દાર્શનિકોએ પણ માન્ય ગઈ છે અને તેને અનુમરીને નયોની વ્યાખ્યા કરી છે

તરવનુ નિરૂપણ અનેક પ્રકારે થઈ શકે છે, તો તે તે પ્રકાર તે નય છે—આવી મામાન્ય વ્યાખ્યા નયની છે મારાશ કે વસ્તુનિરૂપણના જે અનેક માર્ગો છે અથવા તો દષ્ટિઓ છે તે નયો છે આવા નયોનુ વર્ગીકરણ કરીને માત નયો સ્વીકારવામા આવ્યા અને તેને પણ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્વાર્થાર્થિકરૂપે અથવા તે અર્થનય અને શબ્દનય રૂપે વહેચી દેવામા આવ્યા. તે તે કાલે પ્રચલિત વિવિધ દાર્શનિક માન્યતાઓનો મળ ધ પણ આ નયો માથે જોડવામા આવ્યો અને નયોના મુનય-દુર્નય એવા બેદો પણ થયા અન્ય મત કે દષ્ટિ કે વસ્તુને જોવાના કે નિરૂપણના પ્રકાર પ્રત્યે ઉપેક્ષા હોય તો મુનય અને તેને તેનુ નિગદરણ કરી સ્વમનનો બં આશ્રય હોય તો દુર્નય—આવી પણ વ્યવસ્થા કાળક્રમે જૈન દાર્શનિકોએ કરી. તે બં વ્યવસ્થા પ્રગુત પ્રમાણનયતત્વાલોકમા પણ સ્વીકૃત છે.

પ્રમાણ અને નયનો પરસ્પર સો મ મ ધ છે એની પણ ચર્ચા થઈ અને નક્કી કરવામા આવ્યુ છે કે વસ્તુને અખ હપ કે સર્વાંશો જાણવાનો ઉપાય તે પ્રમાણ અને તેના એક-એક અ યનુ નિરૂપણ કરનાર ને નય. નય તે પ્રમાણનો અ ર છે તેથી તેને પ્રમાણ ન કહેવાય તેમ અપ્રમાણ પણ ન કહેવાય, પરંતુ પ્રમાણનો અ શ કહેવાય એવી દલીલ કરવામા આવી છે એટલે કે મન્યગ્રાની પ્રમાણ છે તો વિકલગ્રાની નય છે—આમ પ્રમાણ અને નયનો વિવેક કરવામા આવ્યો છે વળી, નય એ પણ અધિગમનુ-વસ્તુને જાણવાનુ માધન છે જેમ જ્ઞાન તો પછી તેનો કમા જ્ઞાન માથે સળ ધ માનવો ?—આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા એમ નિમ્નિત થયુ છે કે જ્ઞુતજ્ઞાન ઢારા જ્ઞાત વિષયના એકાચનુ ગ્રહણ નય કરે છે અને તેનુ નિરૂપણ કરે છે

પ્રમાણ અને નયની જેમ અન્ય પણ અધિગમના ઉપાયો નિક્ષેપ વગેરે પણ આગમ ની વ્યાખ્યાઓમા સ્વીકારવામા આવ્યા હતા પરંતુ પ્રમાણવિધાના અન્યોમા એ બધા-માથી માત્ર નિષેષ નિરૂપણ ક્વચિત્ જેવામા આવે છે, માકાના ઉપાયો ઉપેક્ષિત થયા છે. પ્રસદ્ધમા તો એ નિક્ષેપની પણ ઉપેક્ષા બં થઈ છે.

પ્રમાણનો વિષય—

આગમયુગના જૈનદર્શનમા તત્ત્વોની ગણતરી કરવામા આવી છે ક્વચિત્ તેના સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન છે, ચર્ચા નથી પણ જૈન દાર્શનિકોએ તત્ત્વની ગણતરી ઉપર નથી પણ તેના સ્વરૂપની ચર્ચા ઉપર બાર મુખ્યા છે, કાચ્યુ, જે કાળે તેમજો દર્શનક્ષેત્રમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તત્ત્વના સ્વરૂપની ચર્ચા મુખ્ય બની ગઈ હતી.

તત્ત્વના શરૂ અને એતન જેમ એ બેદો છે કે એક બં, અને એક બં હોય તા તે જુડ કે નેનન, વ તી, તે નિત્ય છે કે અનિત્ય છે, કે પરિચ્યામી નિત્ય છે, તત્ત્વ અને તેના ગુણ

ધર્મોના શો સંબંધ છે; તત્ત્વ જો સ્કંધરૂપે હોય તો તેના અવયવોથી તેને સિન્ન માનવું કે અભિન્ન, વળી તત્ત્વ વચનગોચર છે કે વચનાતીત આવા અનેક પ્રશ્નો તત્ત્વચર્યાના મુખ્ય વિષયો હતા. અને દાર્શનિકોમા આ બાબતમા અનેક મત પ્રવર્તતા હતા. તેમા જૈન દાર્શનિકોએ આગમગત તત્ત્વવિચારણાને ભૂમિકારૂપે સ્વીકારીને અનેકાતવાદની સ્થાપના કરી, અને નપ્તલગીના મિદ્ધાતને અનુસરીને તત્ત્વમા તથાકથિત બે વિરોધી ધર્મો પણ મળવી શકે છે એમ પ્રવચ્ચા કરી. આથી તેઓએ તત્ત્વને અસ્તિ નાસ્તિ, એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્ય, બિન્ન-અભિન્ન, વાચ્ય-અવાચ્ય એમ બે વિરોધી ધર્મોની ભૂમિકારૂપે સ્વીકાર્યું છે અને એમ કરી સામ્યમ મત એકાત ભાવરૂપ અને શૂન્યવાદી મંમત અભાવસ્વરૂપનો વિરોધ કરી તેને ભાવાભાવ સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું વેદાતસમત બ્રહ્માદૈત, યોગાચારસમત જ્ઞાનાદૈત કે ચિત્રાદૈત, માધ્યમિકમ મત શૂન્યાદૈત, વૈયાકરણસમત રાખ્દાદૈત-આદિ અદૈત-વાદોનો વિરોધ કર્યો અને તત્ત્વ તો એક અને અનેકરૂપ છે એમ મિદ્ધ કર્યું. વળી, વસ્તુ-તત્ત્વને અદૈત વેદાતમા એકાત અનિત્ય તો અમુક વસ્તુને એક ત નિત્ય અને અમુકને એકાત અનિત્ય એમ નૈયાયિક-વૈશેષિકો દ્વારા મનાયું હતું. તેનો પણ વિરોધ કરીને વસ્તુતત્ત્વને નિત્ય અને અનિત્ય માનવામા આવ્યું. વળી, યોગાચાર બૌદ્ધોએ માન્યું હતું કે વસ્તુ તો વચનાગોચર છે અને ભર્તૃહરિએ પ્રતિપાદિત કર્યું હતું કે તે મર્વથા વાચ્ય જ છે. તેનો વિરોધ કરીને વસ્તુતત્ત્વને વાચ્ય અને અવાચ્ય સિદ્ધ કરવામા આવ્યું આમ અનેક વિરોધી ધર્મોની ભૂમિકારૂપે વસ્તુતત્ત્વ છે એમ અનેકાતવાદની સ્થાપના દ્વારા જૈન દાર્શનિકોએ મિદ્ધ કર્યું તેમની આ સ્થાપનામા સામ્ય અને મીમા-સકોએ પણ તેમને મહાય કરી છે. તેમની અને જૈનોની વચ્ચે ભેદ એ છે કે જૈનોનો એનેકાતવાદ એ મર્વવ્યાપી મિદ્ધાન્ત છે, ન્યારે સામ્યમા પ્રકૃતિ પરિણામી નિત્ય મનાઈ હતી પરતુ પુરુષ તો કૂટમ્બ જ મનાયો હતો અને બીજા બાબતોમા જેવી કે ભેદાભેદ, એકાનેક ઈત્યાદિમા તેઓ મૌન હતા મીમામકો વિષે પણ કહી શકાય કે તેઓ પણ અનેકાતવાદમા એક હવ મુધી આગળ વધ્યા હતા પણ વસ્તુ અનેકાતમક છે-એમ સર્વ-વ્યાપી સિદ્ધાત સ્થાપી શક્યા ન હતા આથી આ ક્ષેત્રમા જૈનો જ મુખ્યરૂપે અનેકાત વાદી ઠરે છે જો કે આચાર્ય શાતરક્ષિતે સામ્ય-જૈન અને મીમામક એ ત્રણોનો સમાવેશ અનેકાતવાદીઓમ કર્યો છે છતા પણ જ પ્રકારનો અનેકાતવાદનો વિકાસ જૈનોએ કર્યો તે પ્રકારનો સામ્ય અને મીમામકમા નથી એ સ્પષ્ટ છે.

પ્રમાણ્યું કલ—

નૈયાયિક-વૈશેષિકો ભેદવાદી છે એટલે તેમને મતે ક્રિયા કણ્ય, કર્તા, કર્મ એ બધાનો અત્યત ભેદ જ હોય, આમે પક્ષે યોગાચાર બૌદ્ધો માત્ર વિજ્ઞાનવતુ જ અસ્તિત્વ સ્વીકારતા હોષ તેમને અત્યત ભેદનો સ્વીકાર પાલવે તેમ હતું નહિ. આ વસ્તુવિચારનો પડથી પ્રમાણ્ય અને તેના કલના વિચારમા પણ પડયો છે તેથી નૈયાયિક વગેરે પ્રમાણ્ય અને તેના કથને અત્યત ન ભિન્ન માને છે ન્યારે બોદ્ધો તેનો અભેદ સ્વીકારે છે આમા જૈનોએ ભેદાભેદ સ્વીકારી પોતાના વાદની માન્યતાને આગળ ધરી છે આની વિરોધ ચર્યા તો નિરજાણ્યે તે પ્રકરણમા જ જોઈ લેવી જોઈએ

પ્રમાતા—

અન્ય દર્શનોમા પ્રાગભમાં જ તત્ત્વજ્ઞાન શા માટે જરૂરી છે એની ચર્ચા હોમ છે અને મોક્ષ માટે તેનો ઉપયોગ છે એમ મામાન્ય ગીતે જહેવામા આવે છે પ્રસ્તુતમા માત્ર એની જ પ્રતિજ્ઞા છે કે અહીં પ્રમાણ અને નયના સ્વરૂપની વ્યવસ્થા કરવામા આવશે. આથી મોક્ષ કે તેના માર્ગની ચર્ચા આમા નથી આવે એવો મામાન્ય ગીતે ખ્યાલ બધાય પણ તેનું નિનકલ્યુ પ્રમાતાના સ્વરૂપ પ્રમગે (૭૫૫-૫૭) આચાર્યે કરી દીધું છે અને તેના સ્વરૂપનિરૂપણમા જે જે વિરોધો આપ્યા છે તે બધા જ માર્ગિક છે. અને તે તે વિરોધો દ્વારા અન્ય દર્શનિજ્ઞોની માન્યતાથી જૈનમંમન આત્મસ્વરૂપ કયા જુદું પડે છે તે સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યું છે આમા સ્વયં જૈનોમા પણ જે મ પ્રદાયભેદે ભેદ છે તે પ્રત્યે પણ પ્યાન દેરવામા આવ્યું છે અને જણાવ્યું છે કે મેષ પણ સ્ત્રી કે પુત્રુપ મમ્મક જ્ઞાન અને મમ્મક ક્રિયા દ્વાન મુક્તિ પામી શકે છે.

ગુજરાતમાં પ્રમાણવિધાનો અવતાર પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક-ચ્યાદ્વાદરત્નાકર

ગુજરાતના ઇતિહાસમા મૌલંગીયુગ એ સુલ્તુયુગ જહેવાય છે તેના અનેક કાણોમા એક એ પણ છે કે આ મગમા ગુજરાતમા વિદ્યાના ક્ષેત્રે અપૂર્વ મિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. વિદ્યાના વિવિધ વિષયોમા માણવાના ગભ મુજ-ભોગની જોડીએ અને તેમના પૂર્વજોએ માગવાને જે પ્રતિજ્ઞા આપી હતી તેની પ્રતિજ્ઞા ગુજરાતમા પણ જામે એ જોવાની તમન્ના ગુજરાતના ગભજોને પણ થઈ ચિદગન જલમિદ્ધ અને કુમારપાળની જોડીએ વિદ્ગતોને જે આદર અને પ્રતિજ્ઞા આપ્યા તેથી ગુજરાત પણ અપૂર્વ વિદ્યાધામ બની ગયું અને વાધેનાકાગમા પણ એ પર પગ ચાલુ ની

આચાર્ય વાદી દેવસુગિ ચિદગનના કાળમા થયા અને તેમજે સ્વયં અને તેમના શિષ્યોએ ગુજરાતમા વિદ્યાની પ્રતિજ્ઞા વધારવામા નાનોમુનો કાળો નથી આપ્યો. તે કાળમા સમગ્ર ભારતમા જે દાર્શનિક ગ્રન્થો લખાયા છે, તેમા સ્વયંચિત પ્રમાણનય તત્ત્વાલોકની દીખતે મહાને આજ ગ્રન્થરૂપે વાદી દેવસુગિએ ચ્યાદ્વાદરત્નાકર વખ્યો, એ પ્રમાણ-વિદ્યાના આકરગ્રન્થોમા શ્રેયગ્રન્થ છે તેમ કહેવામા બનીચિત્તે દોષ નથી સમગ્ર ભારતની દાર્શનિક પ્રવૃત્તિનું આશન પ્રથમ સૂતરૂપ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકમા અને પછી તેની વિરત્ત દીકા ચ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રન્થમા જૈનદષ્ટિએ કરવામા આવ્યું છે જન દર્શન એ મર્વમનમન્વન્યુ દર્શન હોઈ ચ્યાદ્વાદરત્નાકરમા મર્વમનોનો મ ગ્રહ અને મમન્વય જોવા મને છે જૈનદષ્ટિએ થયેલ એ નિરૂપણમા પૂર્વપતરૂપે વિવિધ દાર્શનિક મનોનો જે પ્રમરે મ ગ્રહ થયો છે તેને માલે ભાનવર્ષના તે કાળના દાર્શનિક વિવાદોનું ચિત્ર ખડું કરવામા એ એમ મ પૂર્ણ સાધન છે એમ જહેવામા આવે તો અતિશયોન્તિ નથી તેમા ઉ નેખાયેના અનેક બોદ્ધ ગ્રન્થો અને બીજા અનેક ગ્રન્થો આજે ઉપવખ્ધ પણ નથી પરંતુ તેની ભાગ માત્ર ચ્યાદ્વાદરત્નાકરથી જ મને છે

આ ગ્રન્થની ગચનામા આચાર્ય વાદી દેવસુગિએ પ્રમાણનયના પ્રમેયકમવમાત્ક અને ન્યાયકુમુદયન્નો પુરો ઉપયોગ કર્યો જ છે ઉપ જ તેમના પણ પૂર્વ જ વિદ્યાનન્દ અને અધ્યક જોવાના જૈન દાર્શનિક ગ્રન્થોનો પણ તેમા ઉપયોગ થયો છે અને તેમના પણ પૂર્વજો

બૌદ્ધ દાર્શનિક ધર્મક્રીડાને અને તેના અનેક ટીકાકારો, શાંતરક્ષિત તથા તેના ટીકાકાર કર્મલશીલ અને બીજા અનેક બૌદ્ધ આચાર્યોના અન્યોનો ઉપયોગ છે જ. ઉપરાંત ન્યાય-વૈશેષિકદિ દર્શનના જ્યંત આદિ અનેક આચાર્યોના મૌલિક અન્યોનું અવગાહન પણ તેમાં તરી આવે છે. તેમને મળેલ જ્ઞાનવારસો પચાવીને જ્યંતની ન્યાયમંજરીની છટાદાર ભાષામાં સ્વાક્રાદરત્નાકરની રચના કરીને ગુજરાતની દાર્શનિક વિદ્યાની ભૂખને સંતોષવાનો એક ભગીરથ પ્રયત્ન આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ કર્યો હતો. તેમના એ અન્યનું મૂલ્ય આ રીતે જ મૂલ્યવતું જોઈએ, એક માંપ્રદાયિક અન્ય તરીકે નહિ. અને એમ થાય તો જ ભારતીય દર્શન વિચારના જે સોપાનો છે તે સમજવામાં અને ભારતીય પ્રમાણવિદ્યામાં જે વિકાસ થયો છે તેમાં જૈન દાર્શનિકોએ જે પ્રદાન કર્યું છે, તેની મૂલ્યવણી કરવામાં સરલતા થશે.

ભારતીય દાર્શનિક ચર્ચામાં જૈન આચાર્યોનો પ્રવેશ મોડો છે તેથી તેનો એક લાભ એ છે કે જ્યારે વૈદિકો અને બૌદ્ધો વચ્ચે વિવાદ ચાલતો હતો ત્યારે તે બંનેની દલીલોમાં રહેલ બલાબલનો વિચાર કરવાનો અવકાશ જૈનાચાર્યોને મળ્યો અને તેમણે જ્યારે પોતાની પ્રમાણવિદ્યાનું નિર્માણ કર્યું ત્યારે બૌદ્ધ અને વૈદિકો બંનેની વિદ્યાના વિકાસમાંથી નવનીત તારવીને તેમણે પોતાની પ્રમાણવિદ્યાનું નિર્માણ કર્યું. આ બધો વારસો વાદી દેવસૂરિને મળ્યો તેથી સ્વાક્રાદરત્નાકરગત જૈન પ્રમાણવિદ્યા એ તે કાલની ભારતીય પ્રમાણવિદ્યાનું નવનીત છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી.

જૈન આગમ અન્યોમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનચર્ચા છે પરંતુ પ્રમાણચર્ચા પ્રાસંગિક છે આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં તત્ત્વને જાણવાના નાના પ્રકારોનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં એક પ્રકાર પ્રમાણ અને નય દ્વારા તત્ત્વનો અધિગમ કરવો એ છે. અને આગમગત પાંચ જ્ઞાનો એ જ એ પ્રમાણ છે એમ પણ આ. ઉમાસ્વાતિએ નિર્દેશ્યું છે. તેની વ્યાખ્યામાં પૂન્યપાદથી માંડીને અનેક આચાર્યોએ જ્ઞાન એ જ પ્રમાણ છે એમ માન્ય રાખી અન્ય દર્શનોમાં પ્રચલિત પ્રમાણોની ચર્ચા સાથે જૈન પ્રમાણચર્ચાનો મેળ બેસાડવા તથા જૈનાગમમાં પ્રસિદ્ધ પાંચ જ્ઞાનો સાથે પ્રમાણોનો મેળ બેસાડવા નાનાવિધ પ્રયત્નો કર્યા છે. આચાર્ય સિદ્ધસેને ન્યાયાવતાર નામની સંક્ષિપ્ત પદ્યબદ્ધ રચના કરી તેમાં જૈન દૃષ્ટિએ પ્રમાણ અને નય ચર્ચા કરી છે. પણ છેવટે આચાર્ય અક્ષકે જે જૈન સંમત પ્રમાણ સંખ્યા જે નિયત કરી તેનું જ મોટે ભાગે અનુકરણ કરીને ત્યાર પછીના પ્રમાણચર્ચાના અન્યો રચાયા છે. તેમાં અક્ષકેના અન્યોના નવનીતરૂપે આચાર્ય માણિક્યવંદીએ પરીક્ષા મુખ્ય નામના સૂત્ર અન્યની રચના કરી પરંતુ તેમાં માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાય તરીકે પ્રમાણની જ મીમાસા કરવામાં આવી હતી. આથી આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ સૂચવેલ પ્રમાણ અને નય-એ બે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાયો છે તેનું નિરૂપણ જે આગમનુસારી હતું અને જેનું સમર્થન ન્યાયાવતારમાં થયું હતું, તે ઉપેક્ષિત થતું હતું. તેવી ઉપેક્ષા નિવારવા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના સૂત્રઅન્યની રચના મુખ્યત્વે પરીક્ષામુખને અનુસરીને કરી અને તે રીતે મૂળ જૈન આગમગત તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરાને પુનઃજીવિત કરી છે. એટલું જ નહિ પણ તેમાં વાદવિધિનું પણ પ્રકરણ ઉમેરવામાં આવ્યું છે. જે વિષે પરીક્ષામુખમાં નિર્દેશ પણ નથી. આમ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક એ જૈન

પ્રમાણુવિદ્યાનો એક મર્વગ્રાહી ગ્રન્થ બનવા પામ્યો છે. ભાગ્યેય દર્શનોનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો જણાશે કે મર્વપ્રથમ વસ્તુચર્યા અથવા તો પ્રમેયનિરૂપણ છે અને પછી માનચર્યા કે પ્રમાણુનિરૂપણ છે ન્યાયદર્શનમા સર્વપ્રથમ પ્રમાણુનિરૂપણ વ્યવસ્થિત રીતે થયું. ત્યાર પછી જ અન્ય દર્શનોમા પ્રમાણુવિદ્યાનો પ્રવેશ થયો છે. તેમા પણ બૌદ્ધ દર્શનમા પ્રમાણુવિદ્યા સ્વતન્ત્ર રીતે સ્થાન પામ્યા પછી જ જૈનદર્શનમા પ્રમાણુશાસ્ત્રોત્તી રચના થવા લાગી છે આથી જૈનપ્રમાણુ વિદ્યાના ગ્રન્થોમા બૌદ્ધ પ્રમાણુવિદ્યાનો પ્રભાવ જણાઈ આવે છે અને તે પ્રમાણુનયત્ત્વાલોકમા પણ દેખાય તે સ્વાભાવિક છે. આચાર્ય હેમચન્દ્રની પ્રમાણુમીમામ્સા તથા પ્રમેયક્રમમાર્ત્તલુપ્તમા જૈન પ્રમાણુવિદ્યાના સૂત્રો માથે ન્યાયસૂત્ર, ન્યાયમિદુ આદિની તુલના આપવામા આવી છે તે ઉપરથી જોઈ શકાય કે જૈન ન્યાયના નિર્માણમા જૈનેતર દર્શનનો વાગ્મો અને તેમા જૈનો દ્વારા મગોધન કેટલું અને કેવા પ્રકારનું છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રમાણુનયત્ત્વાલોકમા નિર્માણમા ખામ કરી પરીક્ષામુખે કેવો ભાગ બજાવ્યો છે વળી, આચાર્ય મિદ્ધમેનના ન્યાયાવતાન્ની તુલના જે ન્યાયાવતાન્નાર્તિકના પત્રિશિષ્ટમા છે તે પણ જોવા જેવી છે જેથી જણાઈ આવશે કે પ્રમાણુવિદ્યાનો પ્રવેશ જૈનદર્શનમા કેવી રીતે થયો છે

રત્નાકરાવતારિકા

ઉપર જોયું તે પ્રમાણુ આચાર્ય વાદી દેવસૂત્રિએ ભાગ્યેય દર્શનના આકરૂપે પ્રમાણુ-નયત્ત્વાલોકની ટીકા ' રત્નાકરાવતારિકા ' ગ્રન્થની રચના કરી હતી. તે અતિવિસ્તૃત હતી મામાન્ય જિજ્ઞાસુનો તેમા પ્રવેશ મનલ હતો નહિ તેથી તેમા જિજ્ઞાસુનો પ્રવેશ મગ્ય થાય તે દષ્ટિએ વાદી દેવસૂત્રિના જ એક શિષ્ય આ રત્નપ્રભસૂત્રિએ, જેઓએ રત્નાકરાવતારિકા નિર્માણમા પણ આ દેવસૂત્રિને મદાય કરી હતી, ' રત્નાકરાવતારિકા ' નામની લઘુ ટીકા લખી છે. રત્નાકરાવતારિકામા પ્રવેશ મુલબ થાય એ દષ્ટિએ લખાયેલ આ લઘુ ટીકા ભાષાની જરૂરને કારણે દિવ્યજી જીની ગર્ભ છે પરંતુ વિષયપ્રવેશ મક્ષેપમા કરાવે છે તે જ દષ્ટિએ તેનું ' અવતારિકા ' નામ માર્થક છે, અન્યથા સ્વયં એ ' અવતારિકા ' મા જ પ્રવેશ કરવા માટે એ ટીકાની જરૂર પડી છે તે જ તેના ' અવતારિકા ' નામના ઔચિત્ય વિષે શકા ઉપજાવે તેની રિચિતિ છે.

વ્યવહારમા ન વપનતા અને કિવંચ શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને તથા અમુક જણોમા અમુક પ્રદેશ્ય લખવાની પ્રતિક્ષા કરીને સ્વયં લેખકે પોતાના પારિત્યતુ પ્રદર્શન તો કર્યું છે પરંતુ જે ઉદ્દેશને લઈને લઘુ ટીકા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું તેમા તે બાધક જ છે તેમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી પરંતુ ભાષાની આ કિવંચતાને ખાદ કરીએ તો આરથી નાની કૃતિમા ભારતીય દર્શનોમા તે કાલે ચર્ચાના વિષયોનું મક્ષેપમા જે પ્રકારે નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે તે તો ખરેખર પ્રથમા જ માગી લે છે આદ્યરત્નાકરાવતારિકામા લાગ્યા વાળા વાદોમાથી આવરયક દર્શોયોની ઉત્તમ તાન્વણી કરીને અવતારિકામા વાદનું નવનીન તાન્વી આપ્યું છે તે પ્રથમનીય જ છે.

' અવતારિકા ' નામની માર્થજ્ઞતા અવતારિકામા ચર્ચિત કોઈ પણ વાદની તુલના રત્નાકરાવતારિકામા એ વાગ્નિરૂપણ માથે કરવાથી જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી. પણ

કર્તાઈક આચાર્ય રત્નપ્રભે પોતાની સ્વતંત્ર યુદ્ધિનો પણ પ્રયોગ કર્યો છે અને માત્ર આચાર્ય વાદી દેવસૂરિતું જ અનુકરણ કર્યું છે એમ નથી. વળી દુર્ભાગ્યે સ્યાદાદરત્નાકર સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ પણ નથી તેથી તેની ટીકાની પૂર્તિ પ્રસ્તુત રત્નાકરાવતારિકા દ્વારા જ થઈ શકે છે—આથી પણ તેની વિશેષ ઉપયોગિતા છે જ.

પંજિકા અને ટિપ્પણ

પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે 'રત્નાકરાવતારિકા' એ કિલબ્દ ગ્રન્થ છે. તેથી તેના વિવરણની આવરયક્તા હતી જ. તેની પૂર્તિ આ. રાજશેખરે પંજિકા, લખીને અને મુનિ જાનચન્દ્રે 'ટિપ્પણ' લખીને કરી છે. આ બંને ટીકાઓ મૂળ રત્નાકરાવતારિકાના કહિન સ્થળોને સરલ રીતે સમજાવી દે છે. તેથી આ બંને ગ્રન્થો પણ રત્નાકરાવતારિકાને સમજવામાં અત્યંત ઉપયોગી સિદ્ધ થયા છે. આથી જ જૈન ગ્રન્થલગ્નરોમાં આ બંનેની અનેક હસ્તપ્રતો મળી આવે છે. આ બંને અત્યાર સુધી સંપૂર્ણપણે છપાયા હતા નહિ. આ પૂર્વે માત્ર એ પરિચ્છેદ પૂરતા જ તે છપાયા હતા. પરંતુ આ ગ્રન્થમાં તે સર્વપ્રથમ છાપવામાં આવ્યા છે, જે જિજ્ઞાસુને ઉપકારક નિવડશે એમાં સંદેહ નથી.

વળી, અનેક વાદના મુદ્દાઓમાં પંજિકા અને ટિપ્પણમા કેટલીક નવી સામગ્રી પણ આપવામાં આવી છે જેનો નિર્દેશ મૂળ અવતારિકામાં પણ નથી. આથી પણ આ બંને ગ્રન્થો અભ્યાસના વિષય બને એ જરૂરી છે.

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના જીવનચરિતની સામગ્રી માટે નીચેના ગ્રન્થો ઉપયોગી છે—

- ૧ મુદ્રિતકુમુદ્યન્દ્રપ્રકરણ—યશોવિજય ગ્રન્થમાલા, કારી
- ૨ પ્રભાવકચરિત (વિ. ૧૩૩૪) સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૩ પ્રત્યંધ ચિંતામણિ (વિ. ૧૩૬૧) સિંધી જૈનગ્રન્થમાલા
- ૪ પ્રત્યંધકોષ (વિ. ૧૪૦૫) સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૫ પુરાતનપ્રત્યંધસંગ્રહ, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૬ વાદીન્દ્ર દેવસૂરિચરિત (અધૂરી હસ્તપ્રત—પરિચય માટે જુઓ, જૈન સત્યપ્રકાશ, અંક ૫૬, પૃ. ૨૯૧માં શ્રી અગસ્ત્યદે નાહટાજીનો લેખ.)
- ૭ જૈન સાહિત્યનો મંક્ષિપત ઇતિહાસ, પૃ. ૨૪૭-૨૪૯—જૈન સ્વે. કોન્કરસં, મુંબઈ
- ૮ કાવ્યાનુશાસન, પ્રસ્તાવના પૃ. ccxlvii—cclv પ્રથમ આવૃત્તિ, મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ
- ૯ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, ભાગ-૨, પૃ. ૫૬૦-૫૭૫—ચારિત સ્મારક ગ્રન્થમાલા, અમદાવાદ.

શ્રીપ્રભાચન્દ્રાચાર્યે 'પ્રભાવકચરિત' નામે ગ્રંથમાં જૈન પ્રભાવક આચાર્યોનાં જે જીવન ચરિતો લખ્યાં છે તે આચાર્ય વજ્રસ્વામીથી માંડી આચાર્ય હેમચન્દ્ર સુધીના કુલ મળી ૨૨

૧. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ પ્રથમ મંગલ શ્લોકની વ્યાખ્યા.

આચાર્યોના છે, અને તેમા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનું પણ જીવનચરિત છે તે મૂલ્યવે છે કે તેઓ શ્વેતાશ્વર જેન આચાર્યોમા તે પૂર્વના પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યોની જેમ દીઠ દીક પ્રતિષ્ઠાને પામ્યા હતા પ્રભાવજ્ઞ શબ્દ મૂલ્યવે છે, કે તેમણે જૈનધર્મનો પ્રભાવ જમાવવામા, પ્રત્યુતમા શ્વેતાશ્વર મ પ્રદાયનો પ્રભાવ વધાવવામા, મહત્વનો ફાળો આપ્યો હશે જ તેથી તેમના ચરિતને ઉક્ત ગ્રંથમા સ્થાન મળ્યું છે પ્રભાવજ્ઞચરિતની રચના વિ મ ૧૩૩૪ (ઈ. મ. ૧૨૭૭)મા થઈ છે^૧ અને તેમા જણાવ્યા પ્રમાણે આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનો જન્મ વિક્રમ ૧૧૪૩ (ઈ મ ૧૦૮૬) દીક્ષા ૧૧૫૨ (ઈ ૧૦૯૫), અને આચાર્યપદ, ૧૧૭૪ (ઈ મ ૧૧૧૭)^૨ (પુરાતનપ્રમથગત દેવાચાર્યપ્રમથમા વિ મ ૧૧૬૨ જણાવ્યા છે પૃ ૨૬) અને તેમનું મૃત્યુ વિક્રમ ૧૨૨૬ (ઈ. ૧૧૬૯)^૩ મા છે આમ આચાર્ય ૮૩ વર્ષનું શાય છે તેનો પણ નિર્દેશ આચાર્ય પ્રભાચરિતે કર્યો છે^૪ આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ આ. હેમચરિતના અમરનાથીન હતા, કારણ પ્રભાવજ્ઞચરિત પ્રમાણે આ. હેમચરિતનો જન્મ વિ ૧૧૪૫ (ઈ ૧૦૮૮) અને મૃત્યુ વિ ૧૨૨૬ (ઈ. ૧૧૭૨)મા છે.^૫ પ્રભાવજ્ઞચરિતની રચના આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના મૃત્યુ પછી માત્ર ૧૦૮ વર્ષ પછી જ છે એ જોતા તેમા નિર્દેશવે હકીકતોને, અતિશયોક્તિઓ બાદ કરીએ તો મત્ય માનવામા કોઈ બાધ હોય નહિ.

આચાર્ય પ્રભાચરિતે આ. દેવસૂરિનું જો ચરિત વર્ણવ્યું છે તેનો સાગ આ પ્રમાણે છે- દેવસૂરિનો જન્મ ગુર્જર દેશના અષ્ટાદશશતી મહત્વના મહાહત નગરમા પ્રાગ્વાટવ શ (પોન્વાટવ શ)ના વીરનાગને રૂં થયા તેમની માતાનું નામ જિનદેવી હતું (સ્ત્રો ૫-૮) આને આશુનો પ્રદેશ ગજસ્થાનમા છે પણ તે કાગે તે પ્રદેશ અષ્ટાદશશતી નામે ઓળખાનો અને ગુર્જરાત રાજ્યનું મંડલ ગણાતુ હતું. મહાહત નગર આને મદદુઆ નામે ઓળખાય છે એમ મુનિશ્રી કદ્માણવિજયજીએ જણાવ્યું છે,^૬ જે હચિન જણાય છે. બાળપણનું નામ પૂર્ણચંદ્ર હતું (૧૪). નગરમા મદામારિ દેવાતા વીરનાગ પોતાના નગરને ત્યાગ કરીને લાગેશના નૃગુક-૭ (ભરૂચ) નગરમા આવી વસ્યા (૨૬) બાળપણમા પણ વ્યાપારમા પૂર્ણચંદ્ર કુશળ હતા એમ આ. પ્રભાચરિત જણાવે છે (૧૮-૧૯) આચાર્ય મુનિચરિત^૭ આચરિતની પોતાના એકમાત્ર પુત્ર પૂર્ણચંદ્રને માતા-પિતાએ ૯ વર્ષની ઉંમરે જૈન દીક્ષા આપવાનું સ્વીકાર્યું અને રૂઢ માતા-પિતાની સલાહ અન્ય સાધર્મિક જૈનો-એ સ્વીકારી (૨૬-૩૫) પૂર્ણચંદ્રનું દીક્ષાનામ રામચંદ્ર ગણવામા આવ્યું. તર્કશાસ્ત્ર, લક્ષણશાસ્ત્ર અને માદિત્યશાસ્ત્રમા ગમચંદ્ર મુનિ પારંગત થયા

૧ પ્રભાવજ્ઞચરિત પ્રથમ સ્ત્રોક ૨૨, પૃ ૨૧૬

૨ ઓગન, વાસ્તિદેવસૂરિચરિત સ્ત્રોક ૨૮૧, પૃ ૧૮૭

૩ " " સ્ત્રોક ૨૮૪-૨૮૫, પૃ ૧૮૧

૪ " " સ્ત્રોક ૨૮૭, પૃ ૧૮૨

૫ " હેમચરિતચરિત, સ્ત્રોક ૮૫૦-૮૫૧, પૃ ૨૧૨

૬ પ્રભાવજ્ઞચરિત (ગુર્જરાતી બાષાન્તર), પ્રતાવના પૃ ૯૧

૭ પુરાતનપ્રમથમ ગ્રંથમા આચાર્ય મુનિચરિતને જરૂરજાણના જણાવ્યા છે પૃ ૨૬.

(૩૬-૩૮) અને પછી અનેક વિદ્વાનો સાથે વાદ કરીને તેમને પરાજિત કર્યા અને અનેક મિત્રો મેળવ્યા (૩૯-૪૪). આથી તેમના ગુરુએ તેમને દેવસૂરિ નામ આપીને આચાર્યપદે સ્થાપ્યા (૪૫) અને દેવસૂરિની ફેરિને ગુરુએ મહત્તરપદ આપ્યું અને તેમનું નામ ચંદનખાલા રાખ્યું (૪૬-૪૭). દેવસૂરિએ ધોળકામાં સીમંધર-સ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. પ્રભાચંદ્ર આચાર્યના સમયમાં પણ તે મંદિર જિઠાવસનિને નામે વિઘ્નમાન હતું એમ તેઓ નોંધે છે (૪૮-૫૨).

નાગપુર (નાગોર) તરફ વિહારમાં વચ્ચે આયુ પહાડ ઉપર ચડતા હતા ત્યારે સિદ્ધરાજના મંત્રી અંબાપ્રસાદ સાથે હતા. તેમને સર્પદંશ થતા આચાર્યના પ્રભાવથી સર્પનું ઝેર દૂર થયું હતું (૫૩-૫૫). આ અંબાપ્રસાદ એ જ છે જેમણે કાવ્યકલ્પલતા નામનો અલંકાર ગ્રંથ રચ્યો છે, જેની ટીકાતું પ્રકાશન લા. દ. ગ્રંથમાલામાં આ પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે. અંબિકાદેવીની આજ્ઞાથી સપાદલક્ષ (સાંભર પ્રદેશ) તરફ આગળ જવાને બદલે તેઓ અણહિલકાપુર પાછા ફર્યા. (૫૬-૫૮) તેવામાં દેવબોધ નામનો ભાગવત પાઠણમાં આવ્યો અને ગૂઢ પત્રવાક્ય લખીને ત્યાંના વિદ્વાનો સમક્ષ વ્યાખ્યા માટે રજૂ કર્યું. વિદ્વાનો મૂંઝાયા પણ તેનો અર્થ કરી શક્યા નહિ. પછી મંત્રી અંબાપ્રસાદે દેવસૂરિનું નામ તેના રખેટીકરણ માટે સિદ્ધરાજ આગળ ધર્યું અને દેવસૂરિએ તે પત્ર વાક્યનો અર્થિભંગ કરી બતાવ્યો. આથી સિદ્ધરાજ દેવસૂરિથી પ્રભાવિત થઈ તેમને મિત્ર બની ગયો (૬૧-૬૬).

પાહડ નામના શ્રાવકને સુમાર્ગે ધનવ્યય કરવો હતો એટલે દેવસૂરિએ તેને જિનાલય બંધાવવાની અને તેમાં બ. મહાવીરની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા માટે સલાહ આપી. તે પ્રમાણે તેણે બધી તૈયારી કરી. તેવામાં દેવસૂરિના ગુરુ આ મુનિચંદ્રનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૧૭૮માં થયો અને પછી એક વર્ષ પૂરું થયે ૧૧૭૯માં મંદિરની પ્રતિષ્ઠા દેવસૂરિએ કરી (૬૭-૬૩).

પછી દેવસૂરિ નાગપુર (નાગોર) ગયા ત્યાં દેવબોધે રાજ સમક્ષ તેમની પ્રશંસા કરી તેથી રાજાએ તેમને બહુમાનપૂર્વક નગરમાં રાખ્યા. તે દરમિયાન સિદ્ધરાજે નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી પણ ત્યાં દેવસૂરિ હતા તેમ જાણીને પાછો ફરી ગયો પરંતુ દેવસૂરિને ત્યાંથી પાટણ બોલાવી લઈ પુનઃ ચડાઈ કરીને સિદ્ધરાજે નાગોર છૂટી લીધું. (૭૪-૮૦).

ત્યાર પછી શ્રાવકોના આગ્રહથી કલ્યાવતી (અમદાવાદ પાસેનું તે કાળનું નગર) ચાતુર્માસ રહ્યા હતા ત્યારે કલ્યાટક દેશના દિગમ્બર વાદી કુસુદચંદ્ર પણ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. કલ્યાટકના રાજા જયકેશી, જે સિદ્ધરાજની માતાના પિતા થયા હતા, તેના તે ગુરુ હતા (૮૪) અને શ્વેતામ્બરમંપ્રદાય તથા દિગમ્બરસંપ્રદાયના મતભેદોને આગળ ધરીને વિવાદ ખડો કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આથી દેવસૂરિના શિષ્ય માણિક્ય ક્રોધે ભરાયા પરંતુ દેવસૂરિએ તેમને શાંતિ રાખવા સલાહ આપી. પરંતુ એક વૃદ્ધ સાધવીની છડતી ન્યારે તેના દ્વારા યદ્ય ત્યારે દેવસૂરિએ તેની સાથે વાદ કરવાનું નક્કી કરીને પાટણના સંઘને વિસૃષ્ટિ લખાવી કે અમે વાદના નિમિત્તે પાટણ આવવાના છીએ તો વ્યવસ્થા

કેવે મયે સિદ્ધાન્ત મમક્ષ કુમુદ્યદ્ર અને દેવસુરિનો વાદ થાય એની વ્યવસ્થા કરી એટલે તેની સૂચના કુમુદ્યદ્રને પણ દેવસુરિએ આપી અને પોતે પાટણ ગયા અને ગાનને મળ્યા (૮૩-૧૪૧) છેવટે મને વચ્ચે સિદ્ધાન્ત મમક્ષ વાદ કંવાનુ નક્કી થયુ તેમા ચન્ન એ હતી કે જે સિદ્ધાન્ત દારે તો તેને શરૂ મહાગ કીરી મૂવવામા આવે અને જે સ્વેતામ્બર દારે તો પાટણમા તેમના શામનનો ઉચ્છેદ કરીને તેને મ્યાને દિગમ્બર શામનની સ્થાપના કરી (૧૮૨-૧૮૩) ત્યાં પછી સ્ત્રીને મોક્ષ છે કે નહિ તે વિષે અને વચ્ચે વાદ થયો તેમા દેવસુરિએ સ્ત્રીને મોક્ષ છે એની સ્થાપના સિદ્ધ કરી અને કુમુદ્યદ્રનો પણ કે સ્ત્રીનો મોક્ષ થયો નથી તેનુ નિર્નયણુ ન્યું નેથી તેમનો વિનય થયો. અને કુમુદ્યદ્રની વાદમા દાગ થઇ (૧૮૪-૨૩૦) આ વાદ વિ ૧૧૮૧મા થયો હતો. (પુનતન પ્રમધમ શ્રદમા દેવાનાર્થપ્રમધમા આ વાદ માટે વિ ૧૧૮૨મા મનેને મોનાવવામા આવ્યા હતા તેવો નિર્દેશ છે પૃ ૨૯)

આ વાદનુ દુગ્ગામી પન્દિતમ એ જોઈ વકાય છે કે ત્યાં પછી ગુરુગતમા દિગમ્બર મને બદલે સ્વેતામ્બર પગ પગનો ઉચ્છેદ દેખાય છે. પ્રભાચદ્રના કહેવા પ્રમાણે તો આચાર્ય દેમચદ્રે પણ કહ્યુ છે કે- (૨૫૦)

યદિ નામ કુમુદચન્દ્ર નાજેષ્યદ્ દેવસુરિરિદ્ધિમરુચિઃ ।
 કટિપરિવાનમવસ્થન શતમઃ સ્વેતામ્બરો જગતિ ॥ ૨૫૧ ॥

જે દેવસુરિએ વાદમા કુમુદ્યદ્રને પરાભય ન આપ્યો હોત તો કોઇ સ્વેતામ્બર કટિ-વસ્ત્ર પણ ધાન્યુ કરી ચન્ન નહિ

દેવસુરિના વિનયથી સંતુષ્ટ થયેલ સિદ્ધરાજે તુષ્ટિગાન આપવા ચાલુ પણ અપરિ-શ્રદમા માનનાર દેવસુરિએ તે સ્ત્રીકાર્યુ નહિ એમને આગુત મત્રીએ મનાઈ આપી કે એ દ્રવ્ય જિનાયક નિર્માણમા ખર્ચવામા આવે તદનુભાગ તે દ્રવ્યથી કાપલહેવની પીનળની પ્રતિમા નિર્મિત કરીને નવનિર્મિત જિનાયકમા તેની સ્થાપના વિ સ ૧૧૮૮મા કંવામા આવી તેની પ્રતિષ્ઠા ચાર આચાર્યોએ મળીને કરી હતી (૨૭૦-૨૭૫)

આ રીને ધર્મની પ્રભાવના કરીને ધાર્મિકિના હૃદયમા યોધિષ્ઠીન વાચ્યુ અને સ્વામીદરનાનગ નેવા મહાન શ્રયની વ્યના કરી અને ૮૩ વર્ષની ઉમરે ગરુહનો બાગ શ્રી બદેશ-સુરિને મોર્ષિને વિ ૧૨૨૬મા મૃત્યુ પામ્યા (૨૭૬-૨૮૫)

આ સ્વામીદરનાનગ એ પોને એલ પ્રગુતમા સુદ્રિત પ્રમાપનયત્તવાલોકની ટીકા છે. ઉપ વાદની દબીમ પ્રભાવ-ચન્નિત પછી ૨૭ વર્ષે લખાયેલ પ્રમધયિતામણિ (વ્યના વિ ૧૩૬૧)મા સિદ્ધાન્તદિ પ્રમધ (પૃ ૬૬-૬૯) મા પણ મયે છે પરંતુ તેમા દબીમ્બર નગ દગ જે પ્ર વિ પ્રમાણે ભાગે કુમુદ્યદ્ર દેવસુરિના સ્વાથી કુર્ણવતીથી પાટણમ આવ્યા ત્યારે સિદ્ધાન્તને જિનામા ચર્ષ કે આ કુમુદ્યદ્ર સાચે વાદ કરી શકે એવો કોણ વાનિષ્ઠાન કે તેના ઉત્તમા આચાર્ય દેમચદ્રે દેવસુરિનુ નામ સૂચન્યુ. પુનતનપ્રમધન શ્રદમા આ સૂચન સુરે ન્યું એમ છે (પૃ. ૨૮). એટલે રાનએ તેમને કુર્ણવતીથી પાટણ મોનાવ્યા વગી, પ્રભાવચ્ચિતિમા આ પ્રમજે માત્ર દેવસુરિના ચિમ્બ

માણિક્યનું નામ આવે છે ત્યારે પ્ર. ચિં, માં રત્નપ્રભનો પથુ ઉદ્દેષ્ય છે અને તેમણે કરેલ કૌતુહલનો પથુ નિર્દેશ એ સ્ત્રીનિર્વાણ ઉપરાંત વાદ વિષયમાં કેવલીભુક્તિનો પથુ સમાવેશ કર્યો છે. આચાર્ય રત્નપ્રભે પથુ વાદ વિષય 'સ્ત્રી મુક્તિ' નો જ ઉદ્દેષ્ય કર્યો છે.—ઉપદેશમાલા ટીકા, પ્રશસ્તિ શ્લોક-૩, નેમિનાથચરિત્ર પ્રશસ્તિ, પાઠ્યુ કેટલોગ, પૃ૦૨૫૧. સભામાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર પથુ હાજર હતા એવો ઉદ્દેષ્ય પ્ર. ચિ માં છે. પથુ પ્રભાવકચરિતમાં તેવો કોઈ નિર્દેશ નથી, પથુ પ્ર. ચિ. માં એવો ઉદ્દેષ્ય છે કે તે કાળે હેમચન્દ્ર 'કિંચિત્ વ્યતિક્રાન્તશૈશવ' હતા તેથી કુમુદ્યન્દ્રે ટકોર કરી કે—'પૌત્ર તન્ન મવતા ? તેના ઉત્તરમાં હેમચન્દ્રે જવાબ આપ્યો કે જગત્પરલિતમદિઃ કિમેવં મસમજ્ઞસં દ્રૂપે મ્વેત' તન્નમ્, પૌતા હરિશ્ચ ઈત્યાદિ. આ વાદ વિ. ૧૧૮૧માં થયો એમ પ્રભાવકચરિતમાં જણાવ્યું છે. તો તે કાળે આચાર્ય હેમચન્દ્રનું વય ૩૬ વર્ષનું હતું, યુવાવસ્થા પથુ વટાવી ચૂક્યા હતા એટલે કથાને રોચક બનાવવા માટે તથા આચાર્ય હેમચન્દ્રના જીવનને વધારે પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે પ્રસ્તુત વાદ સાથે પ્રબંધચિંતામણિકારે આચાર્ય હેમચન્દ્રનો સંબંધ જોડી આપ્યો છે, એમ માનવું રહ્યું. વળી, પ્રભાચન્દ્ર પથુ આચાર્ય હેમચન્દ્રનું સુવિસ્તૃત જીવન આલેખ્યું છે તેમાં પથુ પ્રસ્તુત વાદ સાથે આ હેમચન્દ્રનો કોઈ સંબંધ હોય તેવી કોઈ પથુ સૂચના આપી નથી. આથી ક્લિત ચર્ચ શકે છે કે આ સંબંધની ઘટના કાંતો પ્રબંધચિંતામણિકારના બેબની ઉપજ છે, કાંતો લોકવાર્તામાંથી તેમણે સંકલિત કરી છે.

આ ચરિત ઉપરથી એક વાત તો નક્કી થાય જ છે કે વાદી દેવસૂરિનો વાદ દિગંબર કુમુદ્યન્દ્ર સાથે થયો હતો. એ વાદ થયાની યાદમાં સમકાલીન એવા ધર્કટવંશના પદ્મચન્દ્રના પુત્ર યશશ્યન્દ્રે મુદ્રિત કુમુદ્યન્દ્ર નામે નાટક પથુ લખ્યું (યશોવિભવ્ય જૈન ગ્રન્થમાળા નં. ૮, કાશી, વૌર સં. ૨૪૭૨માં પ્રકાશિત) અને તે ઘટનાની સ્મૃતિને તાજી રાખવા કોઈ હસ્તપ્રતની પદ્ધિકામાં વાદનાં ચિત્રો પથુ મળી આવે છે તે ચિત્રો અને તેના પરિચય માટે જુઓ 'ભારતીય વિદ્યા' નો તૃતીય ભાગ, સિંધી સ્મૃતિગ્રંથ, ઈ. ૧૯૪૫ પૃ. ૨૩૫. વાદવિદ્યામાં આચાર્ય દેવસૂરિ કુશળ હતા તે તો તેમનો સ્વાદ્ગત્વનાકર અને તેમનું વાદિબિરુદ પથુ સિદ્ધ કરે તેમ છે.

સિદ્ધરાજની સભામાં વાદી દેવસૂરિની પ્રતિષ્ઠા હતી તેના પૂરાવા તો કથા-પ્રબંધ ગ્રન્થો પૂરા પાડે છે પરંતુ કુમારપાલના રાજ્ય દરમિયાન જીવિત જતાં વાદી દેવસૂરિનો કુમારપાલ સાથે વિશેષ સંબંધ હતો એ નિશ્ચિત થતું નથી. માત્ર એક એવો પ્રસંગ છે જ્યાં આચાર્ય રાજશેખરના ઉદ્દેષ્ય પ્રમાણે રાજા કુમારપાલે શત્રુજ્ઞ્યાદિ તીર્થની યાત્રા આચાર્ય હેમચન્દ્રના કહેવાથી પ્રારંભી તેમાં યાત્રાળુઓમાં અનેકની સાથે દેવસૂરિ પથુ હતા. ૧ સમગ્ર પ્રબંધો ઉપરથી એવી છાપ ઊભી થાય છે કે રાજા કુમારપાલનો વિશેષ સંબંધ આચાર્ય હેમચન્દ્ર સાથે હતો.

વાદી દેવસૂરિના ગ્રન્થો

વાદી દેવસૂરિએ સ્વાદ્ગત્વનાકર ગ્રન્થની રચના કરી એવો ઉદ્દેષ્ય તો પ્રભાચન્દ્રે પોતાના પ્રભાવકચરિતમાં કર્યો છે પરંતુ અન્ય કોઈ ગ્રંથની રચના કરી કે નહિ તે વિષે મૌન છે.

૧. પ્રબંધકોષ (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ) પૃ. ૪૮; આનું સમર્થન પુરાતનપ્રબંધ સંગ્રહમાં પથુ છે પૃ. ૪૩.

૧૧૧ પરંપરાનો ઇતિહાસ (ભાગ ૨, પૃ. ૫૭૩) માં જણાવ્યા પ્રમાણે નીચેના
અન્યો દેવસૂરિએ રચ્યા છે—

૧. પ્રમાણુનપત્તવાગોક
૨. સ્માઠાદરનાકર
૩. મુણિયન્દગુરુયુષ્ઠ
૪. ગુરુવિરહવિધાપ
૫. ઠાદય પ્રતરવરૂપ
૬. કુરુકુલ્લાદેવીરતુતિ
૭. પાર્શ્વધરણેન્દ્ર સ્તુતિ
૮. કલિકુંડ પાર્શ્વનાથ ચન્દ્રસ્તવન
૯. જીવાજીવાકિગમ—લલુત્વતિ
૧૦. ચતિદિનચર્ચા
૧૧. ઉપધાન સ્વરૂપ
૧૨. પ્રમાન સ્મરણ
૧૩. ઉપદેશ કુલક
૧૪. સંસારોદ્ધિ અમોરથ કુલક વગેરે.

આમાંના પ્રથમ એ સિવાય કોઈ પણ અન્યનો ઉલ્લેખ શ્રી. મૌ. દં. દેસાઈએ પોતાના જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં દેવસૂરિના અન્યો તરીકે નથી કર્યો. એમ માનવાને કારણ છે કે પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે આ સૂરિ જૈન બંધારોના સૂચિપત્રોમાં દેવસૂરિને નામે અડેલ અન્યોને આધારે ખનાવી છે. જિનરત્નકોષમાં, પાટણ બંધારની સૂચિને આધારે નોંધ છે કે મુનિયન્દ્રસૂરિસ્તુતિ—(અપભ્રંશ) રચના દેવસૂરિએ કરી છે આ જ અન્ય નં. ૩માં નિર્દિષ્ટ છે. નં. ૪ને વિષે એમ કહી શકાય કે જિનરત્નકોષમાં નિર્દિષ્ટ મુનિયન્દ્રસૂરિવિરહસ્તુતિથી તે અભિન્ન છે. જિનરત્નકોષમાં તેને દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે જણાવી છે. અને તેની પ્રતો લીંબડી—પાટણ બંધારોમાં છે નં ૫ નો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોષમાં નથી. નં ૬ વિષે શ્રી. મૌ. દં. વિદ્યામંદિરના વિવિધ બંધારોમાં તપાસ કરનાં એ સ્તોત્ર મળે છે ખરું પણ તેમાં દેવસૂરિના કર્તવ્યનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી જૈન અન્યાવહીને આધારે જિનરત્નકોષમાં કુરુકુલ્લાદેવી સ્તવનનો ઉલ્લેખ છે પણ કર્નાનું નામ જણાવ્યું નથી. નં ૭ વિષે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ નથી. નં. ૮ વિષે જણાવવાતું કે જિનરત્નકોષમાં ‘કલિકુંડ પાર્શ્વનાથ સ્તવન’ નામનો ઉલ્લેખ છે પણ લેખકનું નામ જણાવ્યું નથી. નં. ૯ વિષે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ છે પણ તેમાં દેવસૂરિનું કર્તા તરીકે નામ ચકિત્ત રાખ્યું છે. નં. ૧૦ ધનિદિનચર્ચા વિષે જિનરત્નકોષમાં દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. તે અન્ય પ્રાકૃતમાં ૨૬૬ ગાથા પ્રમાણ ટોવાનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં છે. તેની પ્રચલિતમાં દેવસૂરિના નામનો ઉલ્લેખ જમ્ છે. (જુઓ પિપ્પલ, III A. p. 216). નં. ૧૧ ઉપધાનસ્વરૂપ વિષે

૧ પ્રભાવકચરિન-વાદી દેવસૂરિચરિન-સ્તોક ૨૮૦, પૃ. ૧૮૧.

બૃહદ્વિષ્ણુનિકાને આધારે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ છે કે તે દેવસૂરિની કૃતિ છે. નં. ૧૨ પ્રભાત સ્મરણ કુલક નામે દેવસૂરિની કૃતિનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોષમાં જૈનગ્રંથાવલીને આધારે છે. નં. ૧૩ ઉપદેશકુલકનો ઉલ્લેખ દેવસૂરિની અપભ્રંશ કૃતિ તરીકે લીંબડી ભંડારની સૂચિને આધારે જિનરત્નકોષમાં છે. નં. ૧૪ વિષે પણ ઉક્ત નં. ૧૩ની જેમ જ લીંબડી ભંડારની સૂચિને આધારે જિનરત્નકોષમાં દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસને આધારે દેવસૂરિ એ નામના અનેક આચાર્યો હતા તેમ જણાય છે. એટલે માત્ર દેવસૂરિને નામે ચડેલા ગ્રન્થો પ્રસ્તુત વાદી દેવસૂરિના જ છે તે નક્કી કરવા માટે તે તે ગ્રન્થોનું અવગાહન કરી નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. નં. ૩, ૪ વિષે એમ કહી શકાય કે તે વાદી દેવસૂરિની રચના હશે પણ શેષ વિષે તે તે બધા પ્રકાશિત ન હોઈ તેમનું કર્તૃત્વ તેમનું છે એવું તત્કાળ નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. તેથી અહીં એ વિષે આટલી નોંધ પર્યાપ્ત છે.

વાદી દેવસૂરિના શિષ્યો

દેવસૂરિના શિષ્યો વિષે એટલું જણી શકાય છે કે તેમના પછી તેમના પદ પર ભદ્રેશ્વર-સૂરિ થયા તેથી તેઓ પ્રધાન શિષ્ય હતા, એ નક્કી થાય છે. પરંતુ પ્રભાવકચરિત્રમાં માણિક્યને શિષ્યરાટ્ટ કહ્યા છે (૬૩) તે વિચારણીય દરે છે. પ્રભાવક ચરિત્ર ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે માણિક્ય તેમના અગ્રેસર શિષ્યોમાંના ખાસ હશે કારણ કે સંધને વિગ્રહિત લખવાનું કામ પણ વાદી દેવસૂરિએ માણિક્યને સોંપ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિત્ર (૧૧૭) માં છે. વળી, વાદ પ્રસંગે પણ માણિક્યે ઠીક ઠીક ભાગ લગવ્યાનો ઉલ્લેખ છે (૧૬૯). એક વિજયસેન નામના શિષ્યોનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં (૧૮૧) છે. આ વિજય સેનને વિષે આ. રત્નપ્રભે 'દેવસૂરિદિશ્વમાતૃણાં વિજયસેનસૂરિણામ્' ઉપદેશમાલા પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.^૧ ઉપરાંત સ્યાદ્રાહરતાકરના પ્રથમ પરિચ્છેદના અંતમાં સ્વયં આચાર્યે ભદ્રેશ્વર અને રત્નપ્રભ વિષે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે તે બંને માટે આદર ઉપજાવે છે—

કિં દુષ્કરં ભવતુ તત્ર મમ પ્રવચ્ચે

યજ્ઞાત્તિનિર્મલમતિઃ સતતાભિયુક્તઃ ।

ભદ્રેશ્વરઃ પ્રવરયુક્તિસુધાપ્રવાહો

રત્નપ્રમચ્ચ મજ્જતે સહકારિભાવમ્ ॥

તેમાંના ભદ્રેશ્વર તો તેમના પછી પૃથ્થક થયા તે જ છે અને રત્નપ્રભ તે પ્રસ્તુત ગ્રન્થ રત્નાકરાવતારિકાના કર્તા છે.

સુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર પ્રકરણમાં માણિક્ય, વિજયસેન અને અશોક એ ત્રણ શિષ્યોનાં નામ આવે છે. તેમાંના માત્ર અશોકનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં નથી.

પ્રભાવક ચરિત્રમાં વાદી દેવસૂરિના આચાર્ય થયા પૂર્વેના સખાઓ તરીકે વિમલચન્દ્ર હરિચન્દ્ર, સોમચન્દ્ર, પાર્શ્વચન્દ્ર, શાંતિ અને અશોકચન્દ્રના નામોનો ઉલ્લેખ છે. તેમાંના

૧ પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે તેમને દેવસૂરિના ભાઈ જણાવ્યા છે. પણ દેવસૂરિ તેમના પિતાના એક પુત્ર હતા તેમ પ્રભાવક ચરિત્રમાં નિર્દેશ છે.

સોમચન્દ્ર તો આચાર્ય હેમચન્દ્ર ના બાળપણ છે. અશોકનું નામ તેમના શિષ્યમાં પણ છે તેથી અશોકચન્દ્ર એ તેથી ભિન્ન હોવા બેઠક છે.

આચાર્ય વાઠી દેવસૂરિના પૂર્વજો વિદ્યાપ્રેમી હતા તે બંને દેવસૂરિની શિષ્યપરં-
પરામાં પણ વિદ્યાબાસંગી મુનિવરો અને આચાર્યો થતા રહ્યા છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિ

‘સ્વામીદરતાકર’ ના લેખનમાં સહાયક અને પ્રસ્તુત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ ના લેખક છે આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિ. તેમણે ‘નેમિનાથ ચરિત્ર’ની પ્રસરિતમાં પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

બહુ દેવસૂરિભાણાણ દિવિચ્છયા વિજયસેનસૂરિહિ ।
જહુણહિ માતગેહિ જે સુત્તિસુહાપહાવેહિ ॥
વટ્ટાવણવિજ્જહુણ જેષિં નોસેસકજ્જેસુ ।
જાયા ગુણો સિરિદેવસૂરિણો સહ પઠાયપરા ॥
સિરિરયણપ્પહસૂરીહિ તેહિ જમ્મપ્પમહતેહિ ।
ભાણસામ્મો બણમાવમ્મો ય દોણ્હ વિ સુગુણ્ણ ॥
સિરિમહેસરસૂરીમાણસાણંદનેદિસિદ્ધિક્કણ ।.....

વિજયસેનસૂરિ, જે નાનાભાઈ હતા, તેમણે દેવસૂરિની આરાધી રત્નપ્રભને દીક્ષા આપી હતી. પરંતુ રત્નપ્રભના વિદ્યાગુરુ તો દેવસૂરિ હતા. તે બંને ગુરુઓના આદેશને અનુસરીને આચાર્ય બદ્રેશ્વરસૂરિના મનને આનંદ આપવાના હેતુથી રત્નપ્રભે નેમિનાથ ચરિત્રની રચના કરી હતી.

પ્રસ્તુતમાં ‘જે નાના ભાઈ હતા’ એમ કહ્યું છે તો તે કોના ? એવા પ્રશ્ન થાય. પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે દેવસૂરિના નાના ભાઈ એમ બાળ્યાવ્યું છે. (જિન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૫૭૮) પરંતુ ડા. પીટર્સને ઉપદેશમાલાની પ્રસરિતમાં આવતા ‘દેવસૂરિશિષ્ય-માતૃણં વિજયસેનસૂરિણમ્’ નો અર્થ આલો કર્યો છે—“Vijayasenasūri, the brother of Devasūri's śisya, i.e., Bhadrēśvara.” Forth Report of Operatiois, in search of Sanskrit Mss. Peterson, 1894, p. cci. એટલે કે દેવસૂરિના શિષ્ય બદ્રેશ્વરની નાના ભાઈ વિજયસેનસૂરિ હતા એમ કહિત થાય છે. અને આ અર્થ સંગત એટલા માટે છે કે દેવસૂરિની પાટે તેમના શિષ્ય બદ્રેશ્વર આપ્યા તેથી વિજયસેન તેમના બંધુ કહેવાય. આ પ્રચલિતવેબ ઉપરથી એમ તારવી શકાય છે કે આ. રત્નપ્રભ દેવસૂરિના સન્નિધાનમાં હતા ઉપરાંત બદ્રેશ્વરસૂરિના સૂરિપદ પામ્યા પછી પણ વિદ્યા-માન હતા.

૧. આ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં લખેલો છે. તેની પ્રસરિત માટે જુઓ પાટણ કેટલોગ-(ગાયકવાડ)
પૃ. ૨૫૦

તેમણે રત્નાકરાવતારિકાની પ્રશસ્તિમાં માત્ર દેવસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ તેનો રચના સંવત દીધો નથી. ઉપદેશમાલા ટીકાની રચના વિ ૧૨૩૮માં કરી છે અને નેમિનાથ ચરિત્રની રચના વિ. ૧૨૩૭માં. આથી સ્પષ્ટ છે કે આ બંને ગ્રન્થ આચાર્ય દેવસૂરિના અવસાન પછી લખાયા છે. પરંતુ રત્નાકરાવતારિકા તો દેવસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જ લખાઈ હશે, કારણ તેમાં તેમણે આ. ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

તેમના સમય વિષે એટલું કહી શકાય કે કુમુદચન્દ્રના વાદ પછી વાદી દેવસૂરિએ સ્યાદા-દરત્નાકરની રચના કરી હશે એથી વાદ વિ. ૧૧૮૨માં થયા પછી ક્યારેક રત્નપ્રભનો સંપર્ક વાદી દેવસૂરિ સાથે માનીએ તો તેમનો સમય વિ. ૧૧૯૦થી ૧૨૩૮ સુધીનો માનવામાં કરી બાધા નથી. કારણ વિ. ૧૨૩૮માં તેમણે ઉપદેશમાલા ટીકા પૂર્ણ કરી છે, તેથી ત્યાં સુધીનો તેમનો સત્તાસમય માનવામાં વાંધો હોઈ શકે નહિ. પૂર્વાવધિ ૧૧૯૦ જે મૂકી છે તે તેમના જન્મની નહીં પણ વાદી દેવસૂરિ સાથેના સંપર્કની મૂકી છે. સંભવ છે તેથી પણ પહેલા તેઓનો સંપર્ક થયો હોય. પરંતુ ૧૧૯૦ માં તો થઈ જ ગયા હશે એમ માની શકાય છે. દેવસૂરિના શિષ્ય વિજયસેન રત્નપ્રભના દીક્ષાગુરુ છે એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભ વિષે પ્રભાવક ચરિતમાં દેવસૂરિના વાદ પ્રસંગે કશો ઉલ્લેખ નથી. પણ પ્રખંધચિંતામણિમાં (પૃ. ૩૭) કુમુદચન્દ્ર અને રત્નપ્રભનો પ્રસંગ છે.

પ્રખંધચિંતામણિમાં રત્નપ્રભને દેવસૂરિના ‘પ્રથમ શિષ્ય’ એટલે કે મુખ્ય શિષ્ય જણાવેલ છે. તેઓ ગુપ્ત વેશે સન્ધ્યા ટાણે કુમુદચન્દ્રના નિવાસે^૧ ગયા પછી નીચે પ્રમાણેનો સંવાદ પ્રખંધ ચિં. નોંધે છે.

[કુમુ.] “તુ કોણુ છે ?”	[રત્ન.] “દેવ છું”
“દેવ કોણુ ?”	“હું”
“હું કોણુ ?”	“તું કૂતરો છે”
“કૂતરો કોણુ ?”	“તું”
“તું કોણુ ?”	“હું દેવ છું”

ઘટનાદિ.

આમાં માત્ર રત્નપ્રભની વાગ્મિતાની પ્રશંસા માટે પ્રખંધ ચિંતામણિ આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરે છે, એમ જ માનવું રહ્યું. વસ્તુતઃ આવું કાંઈ બન્યું હશે એમ માની લેવાની જરૂર નથી.

વચનચાતુરીનું પ્રદર્શન કરવાનું ઔત્સુક્ય ટાણે કટાણે કરવાની પ્રકૃતિ રત્નપ્રભા-આચાર્યમાં હશે જ એની સાક્ષી તો રત્નાકરાવતારિકા પણ આપે છે. અન્યથા જહન ટીકાની અવતારિકા લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને આવું કહણુ ગઈ અને પછ લખવા તે પ્રેરાય જ નહિ.

૧ મૂળમાં ગુરુદર એવો પાઠ છે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘ગુપ્ત રચાન’ શાસ્ત્રી ગમચન્દ્ર દીનાનાથે કર્યો છે અને હિન્દી અનુવાદ ‘હૈા’ એમ શ્રી હનરીપ્રસાદ દ્વિવેદીએ કર્યો છે.

ગત્તાકરણતાગ્નિનો પ્રથમ પેઢેગ્રાહ તેમની અનુપ્રાય-રચનાની કુશળતાનો સુદર નમૂનો છે. વર્ણી, ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત્યગ્નિતાવાદનું પ્રકરણ પદ્યમાં ૪ વખતુ છે તેમાં તેમના કવિત્વનો ચમત્કાર પણ દેખા દે છે, દાર્શનિક વિષયને કવિત્વપનામાં ઉતારવો એ મળી કામ નથી હતા પણ આ પ્રકરણમાં તેઓ દાર્શનિક કવિ તરીકેની કામ કામી કરી ચકયા છે ઉપગત અનેક છંદોમાં એ પ્રકરણ ગ્યને જન્દ:શાસ્ત્રનું પ્રાવોલુપ પણ દાખવ્યું છે. વર્ણી, શબ્દ-ચાતુરી અને વ્યાજ્ઞણચાતુરી તેમણે ઇવરકર્તૃત્વના નિરાકરણ પ્રમગે દાખવી છે તે તેમના પાઠિત્યનો નમૂનો છે તેમાં તેમણે 'તિ' 'તે' ઢિયાના એ એ ૧૨ પ્રત્યયો, 'તિ' 'દા' 'દસ'—નામના એ ત્રણ ૪ પ્રત્યયો, તથા 'ત' 'થ' દ 'ધ' 'ન' 'પ' 'મ' 'લ' 'મ' 'ય' 'ર' 'ય' 'વ' આ ૧૩ વર્ણો વાપરીને ૧૨ પૂરી ચર્ચા કરી છે, અને પોતાનું શબ્દ મામદ્ય પ્રકટ કર્યું છે (અવતાગ્નિ-૨૨૬)

આમાં કોષ અને વ્યાકરણ બન્નેની નિપુણતા દેખાઈ આવે છે. દાર્શનિક પાઠિત્યનું પ્રમાણપત્ર તો આચાર્ય વાગી દેવસૂત્રિએ ૧૨ તેમને આપી દીધું છે કે તેમના આદાદગ્તાકરની ગ્યના બે ગ્તપ્રબ જેવા મહાયત્ હોય પછી દુષ્ટગ્ ગાને અને ?

આચાર્ય ગ્તપ્રબ માત્ર સમ્કૃતના ૪ વિદ્યાન હતા એમ નથી પરંતુ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશભાષાના પણ પઠિત હતા તેમ નિશ્ચય કરી શકાય છે

આ રત્નપ્રલના ગ્રન્થો—

(૧) આ રત્નપ્રબે ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ પ્રસ્તુત ગ્તાકરણવતાવિદ્યા ઉપગત નીચેના ગ્રન્થો લખ્યા છે—

(૨) ઉપદેશમાલાની દોષદૂટી ટીકા-આમાં તેમણે સમ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાનું પાઠિત્ય દાખવ્યું છે આ પૂર્વની મિદ્ધર્ષિની ટીકા હતી પરંતુ આમાં ઉપદેશ માટે કથાઓનો મમાવેશ અનેક ભાષામાં વિરોપરૂપે કરવામાં આવ્યો છે તેની આને પોને વિરોપરૂટિ એવું નામ આપ્યું છે પરંતુ તે દોષદૂટી નામે પ્રસિદ્ધ છે

આ વૃત્તિ ભર્યમાં પૂર્ણ કરી છે અને તેમના અનેક આથીઓએ આનું મ ગોધન કર્યું છે ગ્યના વિ ૧૨૩૮માં અને નોકપ્રમાણુ ૧૧૧૫૦ છે

આનું પ્રકાશન ધનગ્રામી દેવચંદ જવેરી, મુમર્ષ—એમણે ઈ ૧૯૫૮માં કર્યું છે. અને મ પાદન આચાર્યશ્રી હેમચાન્દ્રસૂત્રિએ કર્યું છે

(૩) નેમિનાથ ચરિત્ર—[અનિદનેમિચરિત્ર] ૧૩૬૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ પ્રાકૃતમાં રચાયેલ આ ગ્રન્થ ૬૩૩ મુદ્રિત થયો નથી તેની પ્રશસ્તિ પાગણુ કૃત્યોગ (ગાયકવાડ) માં આપવામાં આવી છે (પૃ ૨૫૦) નૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ મ ગ્રહ (મિ ત્રીગ્રન્થભાષા) પૃ ૧૪૨ માં નિપિમરની પ્રશસ્તિ છે નેમિનાથનું ચરિત્ર રત્નપ્રલ જેવા સુચિના હાથે આલેખાય તેમાં બધા ગ્રે મમાવેશ પામે તેમાં ઈ આશ્ચર્ય નથી, દુર્ભાગ્ય છે કે ૬૯૦ આનું મદરવતું મદાકાવ્ય પ્રકાશિત થયું નથી નાગરના આ ગ્રન્થ મ બગાવવામાં પણ આવી હોય એમ પ્રશસ્તિ ઉપરની ગ્ણ્યાપ છે નવખર્ણિ અને દેવમદે આનું મ ગોધન કર્યું છે.—એમ રત્ન પ્રમાચાર્ય પ્રશસ્તિમાં ગ્ણ્યાવે છે. વિ ૧૨૩૩માં આની ગ્યના ચર્ષ છે.

(૪) મતપરીક્ષાપગ્ચાશત્—આનો ઉલ્લેખ એ નામે અને પંચાશત એવા સંક્ષિપ્ત નામે મળે છે પરંતુ એક પણ હસ્તપ્રત જોવામાં આવી નથી. રત્નાકરાવતારિકા (૧. ૨.) માં એ ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે. “આચક્ષમહિ ચ મતપરીક્ષાપગ્ચાશતિ-અર્થસ્ય પ્રમિતો ... ઇત્યાદિ. અને અન્યત્ર “અરમમ્ગવિષ્મહિ પગ્ચાશતિ-પ્રથમ્તે કરશે... ઇત્યાદિ (૫.૮) તેથી જણાય છે કે આ કૃતિ આ. રત્નપ્રભની જ છે.

(૫) પાર્શ્વનાથચરિત્રદ્વયાન્ત કથા—આ નામે રત્નપ્રભસૂરિની કૃતિનો ઉલ્લેખ જિન-રત્નકોષમાં છે. અને તેની હસ્તપ્રત સં. ૧૫૬૭ ની ઉપલબ્ધ છે એમ પણ ત્યાં નિર્દિષ્ટ છે. તેની ખીજી પ્રત લા. દ. વિદ્યામંદિરના પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયપણના સંગ્રહની નં. ૧૪૭૮ છે. તેને અંતે વૃહદ્દ્વચીવ શ્રી રત્નપ્રામસૂરિવિરચિતે શ્રી પાર્શ્વનાથચરિત્રે દશદષ્ટાન્તકથા: સંપૂર્ણા: ॥ સંવત્ ૧૫૮ સ, વર્ષે વૈશાખમાસે કૃષ્ણવક્ષે પચ્ચી ગુરૌ પૂર્ણિમાવક્ષે શ્રી પૂણ્યપ્રભસૂરિમિ: (રિ:) । તત્ શક્ષ: (શિષ્ય) ષ રાજમાણિક્કયમિર્લિક્ષિતમસ્તિ સ્વહસ્તેન ॥

આ ઉપરથી ૨૫૯ છે કે બૃહદ્ગચ્છના રત્નપ્રભની આ કૃતિ છે અને તેની નકલ પુણ્યપ્રભસૂરિના શિષ્ય વાયક રાજમાણિક્કયે સં. ૧૫૮૮માં કરી છે.

વળી આ પાર્શ્વનાથચરિત્રાન્તર્ગત છે. પણ આ ચરિત્રની કોઈ હસ્તપ્રત મળતી નથી. માત્ર આ દષ્ટાંતકથાની હસ્તપ્રતો મળે છે.

આમાં મનુષ્યભવની દુર્લભતા દર્શાવતાં દશ દષ્ટાંતો નિરૂપી કથાઓ આપવામાં આવી છે. સંભવ છે કે આ કૃતિ આ રત્નપ્રભની પ્રારંભિક કૃતિ હોય.

અન્તરંગ સંધિ—આ પણ આ. રત્નપ્રભની કૃતિ છે એમ પૂ. ત્રિપુટી મહારાજ નોંધે છે. પરંતુ જિનરત્નકોષની નોંધ પ્રમાણે એ રત્નપ્રભ ધર્મપ્રભાના શિષ્ય છે. તે ગ્રન્થની હસ્તપ્રતને અંતે પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે છે—સંવત્ ૧૩૯૨ વર્ષે આઘાઢ જુદિ ૨ ગુરૌ । મન્ચામ્ મ્લોક ૨૦૬ શ્રી ધર્મપ્રભસૂરિરત્નપ્રભકૃતિરિયં ॥^૧

આમાં ‘શિષ્ય’ શબ્દ છૂટી ગયો જણાય છે. વળી સં. ૧૩૯૨માં રચાયેલ કૃતિ દેવસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભની સંભવે પણ નહિ. કારણ સં. ૧૨૨૬માં મૃત્યુ પામનાર દેવ-સૂરિની હયાતિમાં પ્રસ્તુત રત્નસૂરિ વિદ્યમાન હતા. અને ૧૨૩૮માં તેમની ઉપદેશમાલા ટીકા રચાયા પછી આ ગાળો બહુ લાંબો પણ થાય છે.

આચાર્ય રાજશેખર^૨

વિવિધ વિષયોમાં ૨૨૨ ધરાવનાર આ આચાર્ય અનેક ગ્રન્થો અને ટીકાઓની રચના કરી છે. ઐતિહાસિક-અર્થ ઐતિહાસિક પ્રયોગોની રચના કરી તેમણે ધાર્મિક

૧ આ પ્રશસ્તિને સુધારીને ‘શિષ્ય’ શબ્દ ઉમેરીને જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ (સિંધી-ગ્રન્થમાલા) પૃ. ૧૩૭ માં છાપવામાં આવી છે.

૨ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—માં આ આચાર્યનું નામ બૃહથી રત્નશેખરસૂરિ છપાયું છે. પૃ. ૪૩૭. પરિચય માટે જુઓ ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ (ગાંધી લા. ભ.) પૃ. ૪૦ તથા ૧૨૬.

અને ગત્યનૈતિક દુનિદામના તથ્યો તથા કવિચરિતો જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રશ્નમાં આગી વે છે. ત્રીતુ-કથાઓનો મગ્દ કૃતિ પઠીના કાળે ગ્યાતી અકથર મિગ્વતની અને ખીજ તૌતુડ ડ્યાના લેખકોના તે પુરોગામી બન્યા છે. ગુજરાતમાં તે કાળે વખતા મગ્દૂન બાપાના ગ્રન્થોના લેખકોમાં આધારણ લોકગમ્ય પ્રાર્થિક સંસ્કૃતની વાચકી ડનાગમાના એક છે. દાર્શનિક હતા કૌતુકરમી અને ગ્મૂછ કથાઓ દ્વારા બ્યવહારિક મત્યો ગ્દુ ડનાગ મસ્કૃત લેખકોમાં કલચ અદ્વિતીય ગ્યાન ધગવે એવા આ આચાર્ય છે.

સુપ્રતિષ્ઠિત હર્ષપુરીય મનધારીગન્થમાં આચાર્ય તિનડ્સુરિના શિષ્ય રાજનેખર છે દીન્દીના યાદરાદ મકમદના માનીના અને વોકોને દુકાળમાં મદન કરનાર તથા પડુ દર્શનના પેલવ એવા મકમ્મિહે દિન્દીમાં ગન્થેખગ્સુરિને ગ્હેવાની સગવડ કરી આપી હતી અને ત્યાં નન્દી વિ. ૧૪૦૫ માં તેમણે પ્રબધગ્રંથની ગ્યાના કરી હતી તેથી જાણાય છે કે તે કાળના તેઓ પ્રતિષ્ઠિત આચાર્ય ટશે.^૨ તેમણે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાઓ પણ કરાવી છે આ મિવાય તેમના હવન વિષે વિશેષ જાણવા મળતુ નથી.

તેમના ગ્રન્થોની પ્રશસ્તિ તથા પ્રતિષ્ઠા લેખોને આધારે કહી શકાય કે તેઓ વિ. મ. ૧૩૮૫થી માગી ૧૪૧૦ સુધીનો વિષ્મમાન હતા.^૩

(૧) પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિત ગ્લાકરાવતાગિકાપન્જિકા ઉપગતના ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે--

(૨) ન્યાયકદ્દલીપન્જિકા--વૈષેષિક દર્શનના પ્રશસ્તભાષ્ય નામે પ્રમિદ્ધ ગ્રન્થની ગ્રીધરે ન્યાયકદ્દલી નામે ટીકા ગ્યી હતી. તેના ઉપર આ પન્જિકા નામની ટીકા છે. તેની પ્રશસ્તિમાં તે કથાગે ગ્યાઈ તે નિર્દિષ્ટ નથી ય પગતુ જહકટ્ટિપનિકામાં તેનો સ્યનાકાળ મ. ૧૩૮૫ જાણાયો છે. જેની નોઢ જૈન પર પગના ધનિદામમાં અને જિનગ્તરોપમાં લેવામાં આવી છે.

(૩) સ્યાદ્વાદકલિકા અથવા સ્યાદ્વાદદ્લીપિકા--ગ્યાનીશ પઠોમાં ગ્ચિત આ કૃતિ અતિમહિપ્ત ગ્તા અનેક દર્શનોમાં અને વિવિધ શાસ્ત્રોમાં ડેવી ગેતે સ્યાદ્વાદ અનિવાર્ધ છે તેનુ નેમા મુદ્દ નિરપણુ છે. અન્ય દાર્શનિકોએ વિગેઢાદિ ઢોપો આપ્યા છે તેનુ નિનામ્ણ્ય ડન્વાનો પ્રયત્ન ગન્થેખગ્સુરિએ આમાં કર્યો છે. તેનુ પ્રકાશન હીગલાવ દમગ્ગ તમ્ધથી પત્રમાગ્કૃત સુકિતપ્રકાશ અને હલિદના અટકો માવે જામનગ્ધી થયુ છે. ન્યા મવન નિર્દિષ્ટ નથી.

(૪) સંઘમહોત્સવપ્રકરણુ--અથવા દાનપટ્ટનિશિકા--૩૬ પઠોમાં ગ્ચિત અવગ્ચુરિ માયેની આ કૃતિમાં ગન્થેખર શિક્ષાવના મત્પુગ્ધ દાતાના ગુણુગાન કરે છે અને

૧ હર્ષપુરીયગ્ગના જ્વમિહસુરિથી ગજશેખર સુધીના વશરુક્ષ માટે લુઓ, ઐતિહાસિક લેખ મગ્દ (વા. બ ગાધી), ૧૯૬૩, પૃ. ૧૨૯

૨ પ્રબધગ્રંથ (સિ. સી. મિગી-૧) પ્રશસ્તિ ૬-૭

૩ જૈન પ. પગો ઇતિહાસ જા. ૨, પૃ. ૩૦૭, જૈન માહિત્યનો મહિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૦૭

૪ પિટર્સન. તીજે ગિપોઈ, ૧૮૮૭, પૃ. ૨૭૨

તેની વિશેષતાનું વર્ણન સસિક કવિને શોભે તે રીતે કરે છે. આનું પ્રકાશન યશોદેવસૂરિ કૃત પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ આદિ ગ્રન્થો સાથે, શ્રીઋગ્વેદ કેસરીમત્ત સંસ્થા રતનામ દ્વારા ઈ. ૧૯૨૭માં થયું છે. આમાં રચનાસંવત્ નથી.

(૫) ધૃડદર્શનસમુચ્ચય—આ. રાજશેખરે ૧૮૦ પદોમાં કૃમે કરી જૈન, સાંખ્ય જૈમિનીય યૌગ, વૈશેષિક અને સૌગન્ધ એ ૭ દર્શનોનો સાર આપી દીધો છે. નાસ્તિકને તો દર્શન માનવાના પક્ષના જ નથી. છતાં પણ અંતે તેના નિરાકરણમાં થોડી ચર્ચા કરે જ છે (૧૫૮-૧૭૫). એ યૌગને નામે શૈવદર્શનનું વર્ણન કરે છે અને તેમાં નૈયાયિકનું તત્ત્વજ્ઞાન નિર્દિષ્ટ છે. પ્રત્યેક દર્શનના વર્ણન પ્રસંગે સિંગ, વેશ, આચાર. દેવ, ગુરુ, પ્રમાણ, પ્રમેય, મુક્તિ અને તેના સાધનોની ચર્ચા કરે છે. આચાર્ય હરિભદ્રના ધૃડદર્શન સમુચ્ચયથી આમાં અધિક માહિતી આપવામાં આવી છે, આનું પ્રકાશન યશોવિજય ગ્રંથમાળા (૧૭)માં થયું છે. રચના વર્ષનો ઉલ્લેખ નથી.

(૬) કથાકોષ, અન્તરકથાકોષ, વિનોદકથાસંગ્રહ—એવા વિવિધ નામે ઝોળખાતા ગ્રંથમાં આ. રાજશેખરે કૌતુકકથાઓ એટલે કે જે વિનોદ સાથે જ્ઞાન આપે એવી કથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ ગ્રંથની અનેક પ્રતો મળે છે, તેમાં કથાનો ક્રમભેદ પણ છે. એટલે જણાય છે કે આ. રાજશેખરે સંગ્રહને કૃમે કરી વ્યવસ્થિત કર્યો છે અને તેને અંતિમરૂપ આપી ૮૪ કથાઓમાં પૂર્ણ કર્યો છે. વિનોદકથાસંગ્રહ—એ નામે કલ્પભાષા ભુદ્ર-દાસ વડીલે ઈ. ૧૯૧૮માં પ્રકાશિત કર્યો છે તેમાં અને શ્રી કથાકોષ એ નામે ઋગ્વેદ કેસરીમત્ત, રતનામ દ્વારા ઈ. ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત ગ્રન્થમાં કથાઓનું ઘણું સામ્ય છે પણ ક્રમભેદ દેખાય છે. અને પ્રથમમાં ૮૧ કથા છે જ્યારે બીજામાં ૮૪ છે. વિનોદકથાસંગ્રહનું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ પ્રકાશિત છે—જૈનધર્મ પ્રસારકસભા વિ. ૧૯૭૮. આનું ચતુરશીતિપ્રબન્ધકથાકોષ એવું નામ આમાં ૮૪ કથા હોવાથી પણ છે.

(૭) પ્રબન્ધકોષ અથવા ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધમાં ૨૪ પ્રબન્ધોનો સંગ્રહ આચાર્ય રાજશેખરે કર્યો છે. વક્રતાને પ્રાગે ચરિતો અને પ્રબન્ધોની આવશ્યકતા છે તેથી ગુરુમુખથી સાંભળેલી કથાઓનો સંગ્રહ કરવા રાજશેખરસૂરિ પ્રવૃત્ત થયા છે અને તેમણે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આચાર્યો વિષે દશ પ્રબન્ધો, ચાર પ્રબન્ધો કવિઓ વિષે, રાજાઓ વિષેના સાત અને રાજાના અંગભૂત શ્રાવકોના ત્રણ—એમ ચોવીસ પ્રબન્ધોની રચના કરી છે—એમ સ્વયં ગ્રંથના પ્રારંભમાં જણાવે છે. પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે આ ગ્રંથની રચના દીલ્હીમા વિ. ૧૪૦૫માં કરી છે તેમ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે. આનું પ્રકાશન સિંધી ગ્રંથમાલામાં થયું છે ઈ. ૧૯૩૫માં.

(૮) પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયવૃત્તિ—રાજશેખરના આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ જૈનસાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં (પૃ. ૨૪૬) મળે છે. તેમાં તે ગ્રંથ વિ. ૧૩૮૭માં લખાયાનો અને આ. મલધારી હેમચંદ્રે એંશી દિવસનું અમારિપત્ર રાજ સિદ્ધરાજ પામેથી લીધું હતું—એમ તે ગ્રંથમાં હકીકત છે—એવો નિર્દેશ શ્રી દેસાઈ કરે છે, પરંતુ તે ગ્રંથની હસ્તપ્રત વિષે તેમણે કશી માહિતી આપી નથી. જૈન પરંપરાના ઈનિદાસમાં (ભા. ૨, પૃ. ૩૩૭) પણ શ્રી દેસાઈને અનુસરીને તે ગ્રંથ વિ. ૧૩૮૭માં રચાયાનો નિર્દેશ છે. પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની જે વૃત્તિ છપાઈ છે તે તો આ. પૂર્ણકલચરગિત છે. પરંતુ ઉક્ત

કથનોનો આધાર પં. લાલચંદ બગતનાદાસ ગાંધી દ્વારા નિર્દિષ્ટ પ્રાકૃતદ્રમાશ્રયવૃત્તિની રચના સં. ૧૩૮૭માં છે, તે છે. શ્રી ગાંધીએ “ સિદ્ધરાજ અને જૈનો ” એ લેખમાળા ૧૯૨૭-૨૯ સુધીમાં ‘ જૈન ’ માં લખી હતી, તે પાછી તેમના ‘ ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ ’ ૧૯૬૩માં પ્રથમ લેખરૂપે છપાઈ છે. તેમાં પૃ. ૪૦માં પ્રાકૃતદ્રમાશ્રયની રાજશેખર કૃત વૃત્તિમાંથી ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે, એથી જણાય છે કે તેમણે રાજશેખરની પ્રાકૃત-દ્રમાશ્રયવૃત્તિની હસ્તપ્રતનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને તે પાછળના ભંડારમાં હોવાનું જણાવે છે.

(૯) નેમિનાથકાગ-અનિત શાંતિસ્તવાદિ અનેક નાના મોટા પ્રકરણોના સંગ્રહવાળી લા. દ. વિદ્યામંદિરના પૂ. મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૮૬૦૧ પ્રતમાં પત્ર ૬૬-૬૭માં નેમિનાથકાગની પ્રતિલિપિ છે. તેને અંતે મલહારીદ શયસિદ્ધરસૂરિ કૌઠ કાગ રમીજ્ઞદે ૧૨૫૧ ફેલિ શ્રી નેમિનાથકાગ: સમાપ્ત: ॥

આ કૃતિ અપભ્રંશ બાપામાં છે. આ કાગની રચના મં. ૧૪૦૫માં થઈ છે તેમ જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં નિર્દેશ છે (પૃ. ૩૩૭). તેનો આધાર મો. દ. દેસાઈએ જૈ. સા. સં. ઈ.માં લખેલ આ વાક્ય જણાય છે. “ ઉપર્યુક્ત મજધારી રાજશેખર-સૂરિનો સં. ૧૪૦૫ લગભગનો નેમિનાથકાગ ”—વળી જુઓ જૈનગુર્જરકવિઓ લા. ૨, પૃ. ૧૩. ખરી રીતે તેની રચનાનો સમય નિર્દિષ્ટ નથી એમ જ માનવું જોઈએ. આ કૃતિ ‘ પ્રાચીન ગુન્દલાતી કાવ્ય સંગ્રહ ’ (વડોદરા, ૧૯૨૦)માં છપાઈ છે. પૃ. ૮૩.

આ ત્રયો ઉપરાંત રાજશેખરસૂરિએ મેરુતુંગસૂરિના સ્તમ્ભનકપાત્વનાથપ્રબંધનું સંશોધન પણ કર્યું છે. તેની રચના સં. ૧૪૦૦માં થવાનું જિનરત્નકોષમાં નોંધે છે. લા. બ. ગાંધી અનુસાર ‘ સ્તમ્ભનેન્દ્રપ્રબંધનું ’ સંશોધન સં. ૧૪૦૧માં રાજશેખરે કર્યું છે. ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ પૃ. ૧૨૬.

મુનિબદના શાંતિનાથચરિત્રનું પણ સંશોધન આ. રાજશેખરે કર્યું છે. આ ચરિત્રની રચના વિ. ૧૪૧૦માં થઈ છે. શાંતિનાથચરિત્ર પ્રચરિત શ્લોક ૧૧, તથા, દેસાઈ, જૈન સા. સં. ઈ. પૃ. ૪૩૭. જૈનપરંપરાના ઇતિહાસમાં ભૂલથી સં. ૧૦૧૬ છપાયો છે—બાગ, ૨, પૃ. ૩૩૮.

શ્રી મુનિ જ્ઞાનચંદ્ર

રાનાકરાવતારિકાના ટિપ્પણના કર્તા મુનિ જ્ઞાનચંદ્ર છે. તેમણે પ્રચરિતમાં પોતાની ગુરુપરંપરાનો નિર્દેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે તેઓ સાધુપૂર્ણિમાગચ્છના હતા. આ ગચ્છનું ‘ પીશ્વું ’ નામ સાધુપૂર્ણિમા ગચ્છ છે. આચાર્ય ગુણચંદ્રના શિષ્ય તરીકે પ્રચરિતમાં પોતાને ઝોળખાવે છે. સં. ૧૩૮૬માં ગુણચંદ્રની પાટે આ. ગુણપ્રબ થયા તેવો ઉલ્લેખ જૈનપરંપરાના ઇતિહાસમાં છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે ગુણચંદ્ર આચાર્ય તે ૧૩૮૬ પૂર્વે આચાર્યપદે હતા. વળી રાજશેખરસૂરિએ આગા કરવાથી જ ટિપ્પણની રચના જ્ઞાનચંદ્રે કરી છે અને તેનું સંશોધન પણ રાજશેખરસૂરિએ કર્યું છે તેથી જ્ઞાનચંદ્ર એ રાજશેખરના લઘુ સપ્રકાશીન હોવા જોઈએ તેથી તેમનો સમય વિક્રમ ચૌદમી થતો છે.

અમદાવાદ

દલસુખ માલવણિયા

૩૦-૮-૬૬

૧ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ બા. ૨, પૃ. ૫૩૯-૪૦

विषयानुक्रमः

(१) नय-आत्मस्वरूपनिर्णयो नाम सप्तमः परिच्छेदः

१	नयलक्षणम्	पृ० १
२	नयाभासलक्षणम्	५
३	नयप्रकारनिरूपणम्	५
४	नैगमनयस्वरूपम्	८
५	नैगमाभासलक्षणम्	१०
६	संप्रहनयलक्षणम्	१०
७	संप्रहनयाभासलक्षणम्	१३
८	व्यवहारनयलक्षणम्	१४
९	व्यवहाराभासलक्षणम्	१५
१०	ऋजुसूत्रलक्षणम्	१६
११	ऋजुसूत्राभासलक्षणम्	१६
१२	शब्दनयलक्षणम्	१७
१३	शब्दनयाभासलक्षणम्	१८
१४	समभिरूढलक्षणम्	१९
१५	समभिरूढाभासलक्षणम्	१९
१६	एवंभूतनयलक्षणम्	२०
१७	एवंभूतनयाभासलक्षणम्	२१
१८	नयानामल्पबहुविषयत्वम्	२३
१९	नयवाक्यम्	२५
२०	नयस्य फलम्	२६
२१	प्रभातस्वरूपम्	२७
२२	चार्वाकामिमतभूतचैतन्यवादनिरासः	२७
२३	बौद्धामिमतात्मक्षणिकतानिरासः	४३
२४	जैनदृष्ट्या आत्मधर्मवर्णनम्	५२
२५	नैयायिकसंमतात्मजडरूपतानिरासः	५३
२६	आत्मकूटस्थतानिराकरणम्	५९
२७	सांख्यसंमतात्मकर्तृत्वनिषेधः	६०

२८	सांख्यसंमतात्मन उपचरितभोक्तृत्वस्य निरासः	६१
२९	आत्मव्यापकत्वनिरसनम्	६३
३०	अदृष्टस्य पौदलिकत्वसमर्थनम्	७२
३१	मोक्षोपायचर्चा	८०
३२	मोक्षस्वरूपनिरूपणम्	८४
३३	स्त्रीमुक्तिस्थापनम्	९३

(२)	वादस्वरूपनिर्णयो नाम अष्टमः परिच्छेदः	१०४
१	वादलक्षणम्	१०४
५	वादप्रारम्भकनिरूपणम्	१०७
३	जिगीषुस्वरूपम्	१०९
४	तत्त्वनिर्णिनीषुस्वरूपम्	१०९
५	प्रत्यारम्भकनिरूपणम्	११३
६	वादे अङ्गनिर्णयः	११५
७	वादि-प्रतिवादिस्वरूपम्	१२०
८	वादे चतुरङ्गानां स्वरूपस्य कर्मणश्च निरूपणम्	१२०
९	कर्तुः प्रशस्तिः	१४३

परिशिष्टानि

	टिप्पणी	१४६
१	सूत्रगतविशेषनाम्नां सूची	१४७
२	सूत्रगतपारिभाषिकशब्दानां सूची	१४७
३	रत्ना०वृत्तिगतविशेषनाम्नां सूची	१५२
४	रत्ना०वृत्तिगतपारिभाषिकशब्दानां सूची	१५४
५	रत्ना०वृत्तिगतस्वनिर्मितपद्यानां सूची	१७३
६	रत्ना०वृत्तिगतावतरणानां सूची	१७५
७	रत्ना०वृत्तेः पञ्चिकागतावतरणानां सूची	१७८
८	रत्ना०वृत्तेः टिप्पणगतावतरणानां सूची	१७९
९	पञ्चिकागतविशेषनाम्नां सूची	१८०
१०	टिप्पणगतविशेषनाम्नां सूची	१८१
११	प्रमाणनयनत्वाञ्चोक्य सूत्राणामकारादिक्रमसूची	१८३
	शुद्धिपत्रकम्	१८९

प्रमाणनयतत्त्वालोकसूत्राणि

प्रथमः परिच्छेदः

[प्रथमो भागः]

१. प्रमाण-नयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते । पृ० १३
२. स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् । ३०
३. अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणम् , अतो ज्ञानमेवेदम् । ४२
४. न वै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्राणाण्यमुपपन्नम् , तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः । ४३
५. न खल्वस्य स्वनिर्णायै करणत्वम् , स्तम्भादेरिवाचेतनत्वात् । ४४
६. नाप्यर्थनिश्चितौ, स्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव तत्राप्यकरणत्वात् । ४४
७. तद् व्यवसायस्वभावम् समारोपपरिपन्थित्वात् प्रमाणत्वाद् वा । ४९
८. अतस्मिन्स्तदध्यवसायः समारोपः । ६३
९. स विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेधा । ६४
१०. विपरीतैककोटिनिष्ठकनं विपर्ययः । ६४
११. यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति । ६४
१२. साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः । ७४
१३. यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा । ७५
१४. किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः । ७५
१५. यथा गच्छत्तृणस्पर्शज्ञानम् । ७६
१६. ज्ञानादन्योऽर्थः परः । ७६
१७. स्वस्य व्यवसायः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनम् , बाह्यस्येव तदाभिमुख्येन, करिकल-
भकमहमात्मना जानामि । ९९
१८. कः खलु ज्ञानस्याऽऽलम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्यमानस्तदपि तत्प्रकारं नाभि-
मन्येत, मिहिरालोकवत् ? १००
१९. ज्ञानस्य प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम् । १०९
२०. तदितरत्त्वप्रामाण्यम् । १०९
२१. तदुभयमुपपत्तौ परत एव, ज्ञातौ तु स्वतः परतश्च । ११०

द्वितीयः परिच्छेदः

[प्रथमो भागः]

१. तद् द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च । १२३
२. स्पष्टं प्रत्यक्षम् । १३३
३. अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् । १३३
४. तद् द्विप्रकारम्—सांख्यवहारिकं पारमार्थिकं च । १३३
५. तत्रार्थं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धमनिन्द्रियनिबन्धनं च । १३४
६. एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्वतुर्विकल्पकम् । १६०
७. विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तर-
सामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः । १६०
८. अवगृहीतार्थविशेषाऽऽकाङ्क्षणमीहा । १६१
९. ईहितविशेषनिर्णयोऽत्रायः । १६१
१०. स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणा । १६१
११. संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद् भेदः । १६१
१२. कथञ्चिद्भेदेऽपि परिणामविशेषादेषां व्यपदेशभेदः । १६२
१३. आसामस्त्येनाऽप्युपपद्यमानत्वेनाऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात्, अपूर्वापूर्व-
वस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते । १६२
१४. क्रमोऽप्यमीपामयमेव, तथैव संवेदनात्, एवंक्रमाविर्भूतनिजकर्मक्षयोपशमजन्य-
त्वाच्च । १६४
१५. अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्गः । १६४
१६. न सन्वच्छमगृह्यते, न चाऽनवगृहीतं संदिह्यते, न चाऽसंदिग्धमीह्यते, न चान्नी-
हितमवेयते, नाप्यनवेतं धार्यते । १६४
१७. क्वचित् क्रमस्यानुपलक्षणमेवामाशङ्क्यादात्, उत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवत् । १६४
१८. पारमार्थिकं पुनरत्यक्षात्मात्ममात्रापेक्षम् । १६५
१९. तद् विकलं सकलं च । १६६
२०. तत्र विकृतमनधिमन.पर्यायज्ञानरूपतया द्वेषा । १६६
२१. अवधिज्ञानावरणविषयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानम् ।

२२. संयमविशुद्धिनिबन्धनाद् विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनः-
पर्यायज्ञानम् । १८८
२३. सकलं तु सामग्रीविशेषतः समुद्रमूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्याय-
साक्षात्कारिस्वरूपं केवलज्ञानम् । १८८
२४. तद्वानर्हन् निर्दोषत्वात् । १९८
२५. निर्दोषोऽसौ प्रमाणाऽविरोधिवाक्त्वात् । १९८
२६. तदिष्टस्य प्रमाणेनाऽवाध्यमानत्वात् तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिः । १९९
२७. न च कवलाहारवत्त्वेन तस्याऽसर्वज्ञत्वम्, कवलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधात् । २११

तृतीयः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. अस्पष्टं परोक्षम् । १
२. स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत् पञ्चप्रकारम् । १
३. तत्र संस्कारप्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणम् । १
४. 'तत्तीर्थकरबिम्बम्' इति यथा । ३
५. अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभि-
ज्ञानम् । ८
६. यथा 'तज्जातीय एवायं गोपिण्डः' 'गोसदृशो गवयः' 'स एवायं जिनदत्तः'
इत्यादि । ९
७. उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसम्बन्धालम्बनं, इदमस्मिन्
सत्येव भवति, इत्याद्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्कः । १९
८. यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो बहौ सत्येव भवतीति, तस्मिन्सत्यसौ न
भवत्येव । २६
९. अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं च । २६
१०. तत्र हेतुप्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । ३१
११. निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः । ३१
१२. न तु त्रिलक्षणकादिः । ३२
१३. तस्य हेत्वाभासस्यापि संभवात् । ३४
१४. अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् । ४०

१५. शङ्कितविपरीतानव्यवसितवस्तूनां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थमप्रतीतवचनम् । ४१
१६. प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा प्रसज्यतामित्यनिराकृतग्रहणम् । ४१
१७. अनभिमतस्यासाध्यत्वप्रतिपत्तयेऽभीप्सितपदोपादानम् । ४१
१८. व्याप्तिग्रहणसमयाऽपेक्षया साध्यं धर्म एवान्यथा तदनुपपत्तेः । ४१
१९. न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रमानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्तिरस्ति । ४२
२०. आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षाऽपरपर्यायस्तद्विशिष्टः प्रसिद्धो धर्मो ।
४२
२१. धर्मिणः प्रसिद्धिः क्वचिद्विकल्पतः, कुत्रचित् प्रमाणतः, क्वापि विकल्पप्रमाणाभ्याम् ।
४२
२२. यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, क्षितिधरकन्धरेयं धूमध्वजवती, ध्वनिः परिणति-
मान् । ४२
२३. पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात् । ४४
२४. साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिसम्बन्धिताप्रसिद्धये हेतोरुपसंहारवचनवत् पक्षप्रयोगो-
ऽप्यवश्यमाश्रयितव्यः ।
२५. त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदधानः कः स्वल्पे न पक्षप्रयोगमङ्गी-
कुरुते । ४६
२६. प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्थमिधायि वचनं परार्थं प्रत्यक्षम्, परप्रत्यक्षहेतुत्वात् । ४७
२७. यथा पश्य पुनः स्फुरत्किरणमणिस्फण्डमण्डिताभरणमारिणीं जिनपतिप्रतिमाम् । ४८
२८. पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवत्रयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गं न दृष्टान्तादिवचनम् । ४८
२९. हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः । ४९
३०. सत्येव माध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानु-
पपत्तिः । ४९
३१. यथा कृशानुमानार्थं पाकप्रदेशः सत्येव कृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्थोपपत्तेः असत्य-
नुपपत्तेर्वा । ४९
३२. अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकत्रानुपयोगः । ५०
३३. न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति, तस्यां पक्षहेतुवचनयोरेव व्यापारोप-
लब्धेः । ५०
३४. न च हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये, यथोक्तवर्कप्रमाणादेव तदुपपत्तेः । ५१

३५. नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्याप्तेरयोगतो विप्रतिपत्तौ तदन्तरापेक्षायामनवस्थितेर्दुर्निवारः समवतारः । ५१
३६. नाध्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव तत्प्रसिद्धेः । ५१
३७. अन्तर्ग्याप्त्या हेतोः साध्यप्रत्यायने शक्तावशक्तौ च बहिव्यप्तिरुद्भावनं व्यर्थम् ।
५२
३८. पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिः, अन्यत्र तु बहिव्याप्तिः । ५२
३९. यथाऽनेकान्तात्मकं वस्तु, सत्त्वस्य तथैवोपत्तेरिति, अग्निमानयं देशः धूमवत्त्वात्, य एवं स एवम्, यथा पाकस्थानमिति च । ५२
४०. नोपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं पक्षहेतुप्रयोगादेव तस्याः सद्भावात् । ५३
४१. समर्थनमेव परं परप्रतिप्रत्यङ्गमास्तां, तदन्तरेण दृष्टान्तादिप्रयोगेऽपि तदसंभवात् । ५३
४२. मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि । ५३
४३. प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः । ५४
४४. स द्वेषा साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च । ५४
४५. यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधर्मसत्ता प्रकाश्यते, स साधर्म्यदृष्टान्तः । ५५
४६. यथा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र बहिर्यथा महानसः । ५५
४७. यत्र तु साध्याभावे साधनस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते, स वैधर्म्यदृष्टान्तः । ५५
४८. यथाऽग्न्यभावे न भवत्येव धूमः यथा जलाशये । ५५
४९. हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः । ५५
५०. यथा धूमश्चात्र प्रदेशे । ५५
५१. साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम् । ५५
५२. यथा तस्मादग्निरत्र । ५५
५३. एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाध्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते । ५६
५४. उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भिद्यमानःवात् । ५६
५५. उपलब्धिर्विधिनिषेधयोः सिद्धिनिबन्धनम्, अनुपलब्धिश्च । ५६
५६. विधिः सदंशः । ५६

५७. प्रतिषेधोऽसदंशः । ५६
५८. स चतुर्धा प्रागभावः प्रध्वंसामाव इतरेतराभावाऽयन्ताभावश्च । ५७
५९. यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः । ५७
६०. यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य मृत्पिण्डः । ५८
६१. यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसामावः । ५८
६२. यथा कपालकदम्बक्रीत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य कलशस्य कपालकदम्ब-
कम् । ५८
६३. स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः । ५८
६४. यथा स्तम्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः । ५९
६५. कालत्रयाऽपेक्षिणी हि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभावं । ५९
६६. यथा चेतनाऽचेतनयोः । ५९
६७. उपलब्धेरपि द्वैविव्यमविक्रद्वोपलब्धिर्विक्रद्वोपलब्धिश्च । ६०
६८. तत्राविक्रद्वोपलब्धिर्विचिसिद्धौ षोढा । ६०
६९. साध्येनाविक्रदानां व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचरणामुपलब्धिः । ६०
७०. तमस्विन्यामास्वायमानादांप्रादिफलरसादेकसामग्रचनुमित्या रूपाधनुमिति-
मभिमन्यमानैरभिमत्तमेव किमपि कारणं हेतुतया यत्र शक्तेरप्रतिस्खलनमपर-
कारणसाकन्यं च । ६१
७१. पूर्वचरोत्तरचरयोर्न स्वभावकार्यकारणभावौ, तयोः कालव्यवहितावनुपलम्भात् ।
६३
७२. न चातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रदशासंवेदनं मरणयोः प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्वं
व्यवहितत्वेन निर्व्यापारत्वात् । ६४
७३. स्वव्यापारापेक्षिणी हि कार्यं प्रति पदार्थस्य कारणत्वं व्यवस्था, कुलालस्यैव
फलसं प्रति । ६५
७४. न च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पने न्याय्यमितिप्रसक्तेः । ६६
७५. परम्पराव्यवहितानां परंपामपि तत्कल्पनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । ६६
७६. सहचारिणोः परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्यानुपपत्तेः सहीत्यादेन तदुत्पत्ति-
विपत्तेश्च सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु नानुपवेशः । ६८
७७. ध्वनिः परिणतिमान्, प्रयत्नानन्तराधिक्यत्वात्, यः प्रयत्नानन्तराधिक्यः स परि-
णतिमान्, यथा स्तम्भः, यो वा न परिणतिमान् स न प्रयत्नानन्तराधिक्यः, यथा

वान्ध्येयः, प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिः, तस्मात् परिणतिमानिति व्याप्यस्य
साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण च । ६८

७८. अस्यत्र गिरिनिकुञ्जे धनञ्जयो धूमसमुपलम्भादिति कार्यस्य । ६९
७९. भविष्यति वर्षं तथाविषवारिवाहविलोकनादिति कारणस्य । ६९
८०. उद्देश्यति मुहूर्त्तान्ते तिथ्यतारकाः पुनर्वसूदयदर्शनादिति पूर्वचरस्य । ६९
८१. उदगुर्मुहूर्तात् पूर्वं पूर्वफल्गुन्य उत्तरफल्गुनीनामुदगमोपलब्धेरित्युत्तरचरस्य । ६९
८२. अस्तीह सहकारफले रूपविशेषः समास्वाद्यमानरसविशेषादिति सहचरस्य । ७०
८३. विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारा । ७०
८४. तत्राद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिः । ७०
८५. यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भात् । ७१
८६. प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षट् । ७२
८७. विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य पुंसस्तत्त्वेपु निश्चयस्तत्र सन्देहात् । ७२
८८. विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्युपशान्तिर्वदनविकारादेः । ७२
८९. विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्य महर्षेरसत्यं वचः समस्ति रागद्वेषकाल्प्याऽकल-
ङ्कितज्ञानसंपन्नत्वात् । ७३
९०. विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा—नोदगमिष्यति मुहूर्त्तान्ते पुण्यतारा रोहिष्युदगमात् । ७३
९१. विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा—नोदगान्मुहूर्त्तात् पूर्वं मृगशिरः पूर्वफल्गुन्युदयात् । ७३
९२. विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनात् । ७४
९३. अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यम्—अविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धानुपलब्धिश्च । ७५
९४. तत्राविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारा । ७५
९५. प्रतिषेधेनाविरुद्धानां स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचरणामनु-
पलब्धिः । ७५
९६. स्वभावानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र भूतले कुम्भ उपलब्धिचक्षणप्राप्तस्य तत्स्वभाव
स्यानुपलम्भात् । ७६
९७. व्यापकानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र प्रदेशे पनसः पादपानुपलब्धेः । ७६
९८. कार्यानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिकं बीजमङ्कुरानवलोकनात् । ७६
९९. कारणाऽनुपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रशमप्रभृतयो भावास्तत्त्वार्थप्रदाना-
भावात् । ७६

१००. पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा—नोदगमिष्यति सुहृत्तान्ते स्वातिनक्षत्रं चित्रोदयादर्शनात् । ७७
१०१. उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा—नोदगमत् पूर्वभद्रपदा सुहृत्तात् पूर्वमुत्तरभद्रपदीदगमानवगमात् । ७७
१०२. सहचरानुपलब्धिर्यथा—नास्यस्य सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः । ७७
१०३. विरुद्धानुपलब्धिस्तु विधिप्रतीतौ पञ्चधा । ७८
१०४. विरुद्धकार्यकारणस्वभावव्यापकसहचरानुपलम्भभेदात् । ७८
१०५. विरुद्धकार्यानुपलब्धिर्यथाऽत्र शरीरिणि रोगातिशयः समस्ति, नीरोगव्यापारानुपलब्धेः । ७८
१०६. विरुद्धकारणानुपलब्धिर्यथा—विद्यतेऽत्र प्राणिनि कष्टम्, इष्टसंयोगाभावात् । ७९
१०७. विरुद्धस्वभावानुपलब्धिर्यथा—वस्तुजातमनेकान्तात्मकमेकान्दस्वभावानुपलम्भात् । ७९
१०८. विरुद्धव्यापकानुपलब्धिर्यथा—अस्यत्र छाया औष्ण्यानुपलब्धेः । ८०
१०९. विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा—अस्यस्य मिथ्याज्ञानम्, सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः । ८०

चतुर्थः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. आप्तवचनादाविर्मूर्तमर्थसंवेदनमागमः । ८१
२. उपचारादाप्तवचनं च । ८१
३. समस्यत्र प्रदेशे रत्ननिधानम्, सन्ति रत्नसानुप्रभृतयः । ८६
४. अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते स आप्तः । ८७
५. तस्य हि वचनमविसंवादि भवति । ८८
६. स च द्वेषा—लौकिको, लोकोत्तरश्च । ८८
७. लौकिको जनकादिलोकोत्तरस्तु तीर्थकरादिः । ८९
८. वर्ण-पद-त्राक्यात्मकं वचनम् । १०३
९. अकारादिः पौद्गलिको वर्णः । १०४
१०. वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदम्, पदानां तु वाक्यम् । १२१
११. स्वाभाविकसामर्थ्यसमयान्यामर्थबोधनिवन्धनं शब्दः । १२२
१२. अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपवद् यथार्थायथार्थत्वे पुनः पुरुषगुणदोषा-
चनुसरतः । १५०

१३. सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तभङ्गीमनुगच्छति । १५२
१४. एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधि-
निषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाकूप्रयोगः सप्तभङ्गी । १५३
१५. तद्यथा—स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमो भङ्गः । १५५
१६. स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः । १५६
१७. स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः । १५८
१८. स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः । १५९
१९. स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च
पञ्चमः । १६०
२०. स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च
षष्ठः । १६१
२१. स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया युग-
पद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तम इति । १६१
२२. विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु । १६२
२३. निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसक्तेः । १६२
२४. अप्राधान्यन्येनैव ध्वनिस्तममिधत्ते इत्यप्यसारम् । १६२
२५. क्वचित् कदाचित् कथञ्चित् प्राधान्येनाप्रतिपन्नस्य तस्याप्राधान्यानुपपत्तेः ।
१६२
२६. निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् । १६३
२७. क्रमादुभयप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः । १६३
२८. अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याप्यबाध्यमानत्वात् । १६३
२९. युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति च न चतुरन्तम् । १६३
३०. तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् । १६३
३१. विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एव स इत्येकान्तोऽपि
न कान्तः । १६४
३२. निषेधात्मनः सह द्वयात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वावाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रती-
यमानत्वात् । १६४
३३. निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एवायमित्यप्यवधारणं न
रमणीयम् । १६४
३४. इतरथाऽपि संवेदनात् । १६४

३५. क्रमाक्रमान्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकश्चावाचकश्च ध्वनिर्नान्यथेत्यपि मध्या । १६४
३६. विधिमाम्नादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रतीतेः । १६४
३७. एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तमङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सन्तमङ्गीति न चेतसि निषेयम् । १६५
३८. विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तमङ्गीनामेव संभवात् । १६५
३९. प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव संभवात् । १६६
४०. तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् । १६६
४१. तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् । १६६
४२. तस्यापि सप्तप्रकारध्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेः । १६७
४३. इयं सप्तमङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च । १६७
४४. प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदबृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद् वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः । १६७
४५. तद्विपरीतस्तु विकलादेशः । १७२
४६. तद् द्विभेदमपि प्रमाणमात्मीयप्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवबोधयति । १७३
४७. न तदुत्पत्तितदाकारतान्यां तयोः पार्थक्येन सामस्येन च व्यभिचारोपलम्भात् । १७४

पञ्चमः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. तस्य विषयः सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु । १७७
२. अनुगतविशिष्टाकारप्रतीतिविषयत्वात् प्राचीनोत्तराकारपरित्यागोपादानावस्थान-स्वरूपपरिणत्याऽर्थक्रियासामर्थ्यघटनाच्च । १८५
३. सामान्यं द्विप्रकारम्—तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यं च । १८७
४. प्रतिव्यक्ति तुन्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं शबलशावडेयादिपिण्डेषु गीत्वं यथा । १८७
५. पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चन-वत् । १९१

६. विशेषोऽपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्च । २१०
७. गुणः सहभावी धर्मो यथाऽऽत्मनि विज्ञानव्यक्तिशक्यादिः । २११
८. पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव सुखदुःखादिः । २११

षष्ठः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. यत् प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् । २२६
२. तद् द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण च । २२६
३. तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम् । २२६
४. पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यम् । २२६
५. शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षाबुद्धयः । २२७
६. तत् प्रमाणतः स्याद्भिन्नेनमभिन्नं च प्रमाणफलत्वान्यथानुपपत्तेः । २२८
७. उपादानबुद्ध्यादिना प्रमाणाद् भिन्नेन व्यवहितफलेन हेतोर्व्यभिचार इति न विभावनीयम् । २२८
८. तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणादभेदव्यवस्थितेः । २२८
९. प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया परिणत्तिप्रतीतेः । २२८
१०. यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंव्यवहारिभिरस्सलित-
मनुभवात् । २२९
११. इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थाविप्लवः प्रसज्येत । २२९
१२. अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षात्फलेन साधनस्यानेकान्त इति
नाशङ्कनीयम् । २२९
१३. कथञ्चित्तस्यापि प्रमाणाद् भेदेन व्यवस्थानात् । २३०
१४. साध्यसाधनभावेन प्रमाणफलयोः प्रतीयमानत्वात् । २३०
१५. प्रमाणं हि करणाख्यं साधनं स्वपरव्यवसितौ साधकतमत्वात् । २३०
१६. स्वपरव्यवसितिक्रियारूपाज्ञाननिवृत्त्याख्यं फलं तु साध्यम्, प्रमाणनिष्पाद्य-
त्वात् । २३१
१७. प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितिक्रियायाः कथञ्चिद् भेदः । २३२
१८. कर्तृक्रिययोः साध्यसाधकभावेनोपलम्भात् । २३२
१९. कर्त्ता हि साधकः स्वतन्त्रत्वात्, क्रिया तु साध्या कर्तृनिर्वर्त्यत्वात् । २३२

२०. न च क्रिया क्रियावत् सकाशादभिन्नैव, भिन्नैव वा, प्रतिनियतक्रियाक्रिया-
वद्भावभङ्गप्रसगात् । २३३
२१. सद्भृत्या प्रमाणफलव्यवहार इत्यप्रामाणिकप्रलापः, परमार्थतः स्वाभिमतसिद्धि-
विरोधात् । २३५
२२. तत् पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्तव्यः ।
२३६
२३. प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद् विपरीतं तदाभासम् । २३६
२४. अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशकस्वमात्रावभासकनिर्विकल्पकसमारोपा. प्रमाणस्य
स्वरूपाभासा. । २३७
२५. यथा सन्निकर्षाद्यस्वसविदितपरानवभासकज्ञानदर्शनविपर्ययसशयानध्यवसाया. ।
२३७
२६. तेभ्य स्वरूपव्यवसायस्यानुपपत्ते । २३७
२७. साध्यहारिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् । २३७
२८. यथाऽम्बुधरेषु गन्धर्वनगरज्ञानं, दु खे सुखज्ञानं च । २३८
२९. पारमार्थिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् । २३८
३०. यथा शिवाह्वयस्य राजर्षेरसंख्यातद्वीपसमुद्रेषु सप्तद्वीपसमुद्रज्ञानम् । २३८
३१. अननुभूते वस्तुनि तदिनि ज्ञानं स्मरणाभासम् । २३९
३२. अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा । २३९
३३. तुन्ये पदार्थे स एवायमिति एरुर्हिमश्च तेन तुन्य इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञा-
नाभासम् । २३९
३४. यमलकृजातवन् । २३९
३५. अमयामपि व्यामौ तदवभासस्तर्काभासः । २४०
३६. स ग्यामो मैत्रननयत्रादित्यत्र यावान्मैत्रननय' स श्याम इति यथा । २४०
३७. पक्षाभासादिसमुद्यं ज्ञानमनुमानाभासमवसेयम् । २४१
३८. तत्र प्रतीतनिराकृतानभोमितसाव्यधर्मविशेषणास्त्रय पक्षाभासा' । २४१
३९. प्रतीनमाव्यधर्मविशेषणो यथाऽऽर्हतान् प्रत्यवधारणवजं परेण प्रयुज्यमान'
समस्ति जीव इत्यादि. । २४३
४०. निराकृतसाव्यधर्मविशेषण' प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनादिभि साध्यधर्मस्य
निराकरणादनेकप्रकारः । २४२

४१. प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति भूतविक्षण आत्मा । २४३
४२. अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति सर्वज्ञो वीतरागो वा । २४३
४३. आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा जैनेन रजनिभोजनं भजनीयम् । २४४
४४. लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा न पारमार्थिकः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ।
२४५
४५. स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम् । २४६
४६. अनभिग्नितसाध्यधर्मविशेषणो यथा स्याद्वादिनः शाश्वतिक एव कलशादि-
रशाश्वतिक एव वेत्ति वदतः । २४८
४७. असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाख्यो हेत्वाभासाः । २४९
४८. यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः । २४९
४९. स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च । २४९
५०. उभयासिद्धो यथा परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् । २४९
५१. अन्यतरासिद्धो यथा अचेतनास्तरवो विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वात् ।
२५०
५२. साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरध्यवसोयते स विरुद्धः । २७५
५३. यथा नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात् । २७५ ।
५४. यस्यान्यथानुपपत्तिः संदिह्यते सोऽनैकान्तिकः । २८१
५५. स द्वेषा-निर्णीतविपक्षवृत्तिकः संदिग्धविपक्षवृत्तिकश्च । २८१
५६. निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा-नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । २८२
५७. सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको यथा-विवादपदापन्नः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वात् ।
२८३
५८. साधर्म्येण दृष्टान्ताभासो नवप्रकारः । २९१
५९. साध्यधर्मविकलः, साधनधर्मविकलः, उभयधर्मविकलः, संदिग्धसाध्यधर्मा, संदि-
ग्धसाधनधर्मा, सन्दिग्धोभयधर्मा, अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपर्ययान्वयश्चेति ।
२९१
६०. तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वाद् दुःस्वदिति साध्यधर्मविकलः । २९२
६१. तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुवदिति साधनधर्मविकलः । २९२
६२. फलशब्दित्युभयधर्मविकलः । २९२
६३. रागादिमानस्य वक्तृत्वाद् देवदत्तवदिति संदिग्धसाध्यधर्मा । २९३

६४. मरणधर्माऽयं रागादिमत्त्वात् मैत्रवदिति संदिग्धसाधनधर्मा । २९३
६५. नायं सर्वदर्शा रागादिमत्त्वात् मुनिविशेषवदिति सन्दिग्धोभयधर्मा । २९३
६६. रागादिमान् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिष्टपुरुषवदित्यनन्वयः । २९३
६७. अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्यप्रदर्शितान्वयः । २९३
६८. अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति विपरीतान्वयः ।
२९४
६९. वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधा । २९४
७०. असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धोभयव्यतिरेकः, सन्दिग्ध-
साध्यव्यतिरेकः, संदिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽप्रद-
शितव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेकश्च । २९४
७१. तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात् यत् पुनर्भ्रान्तं न भवति न तत् प्रमाणं यथा
स्वप्नज्ञानमिति असिद्धसाध्यव्यतिरेकः स्वप्नज्ञानात् भ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेः । २९५
७२. निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वाद् यत् तु सविकल्पकं न तत् प्रमाणं, यथा लैङ्गिक-
मित्यसिद्धसाधनव्यतिरेको लैङ्गिकात् प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः । २९५
७३. नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात्, यस्तु न नित्यानित्यः स न संस्तद्यथा स्तम्भ इत्य-
सिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य सत्त्वस्य चाव्यावृत्तेः । २९५
७४. असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कपिलोऽक्षणिकैकान्तवादित्वात्, यः सर्वज्ञः आप्तो वा स
क्षणिकैकान्तवादी, यथा सुगत इति सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः सुगतेऽसर्वज्ञता-
नास्तवयोः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः सन्देहात् । २९५
७५. अनादेयवचनः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो रागादिमत्त्वाद्, यः पुनरादेयवचनः स
वीतरागस्तद्यथा शौद्धोदनिरिति, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः शौद्धोदनौ रागादि-
मत्त्वस्य निवृत्तेः संशयात् । २९६
७६. न वीतरागः कपिष्ठः करुणाऽऽस्पदेऽपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वात्,
यस्तु वीतरागः स करुणास्पदेषु परमकृपया समर्पितनिजपिशितशकलस्तद्यथा-
तपनबन्धुरिति सन्दिग्धोभयव्यतिरेक इति तपनबन्धौ वीतरागत्वाभावस्य करुणा-
ऽऽस्पदेऽपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वस्य च व्यावृत्तेः सन्देहात् ।
२९६
७७. न वीतरागः कश्चिद्विवक्षितपुरुषो वक्तृत्वात्, यः पुनर्वीतरागो न स वक्ता,
यथोपलक्ष्य इत्यव्यतिरेकः । २९७

७८. अनित्य शब्दः कृतकत्वादाकाशवदित्यप्रदर्शितव्यतिरेकः । २९७
७९. अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्, यदकृतकं तन्नित्यं, यथाऽऽकाशमिति विपरीत-
व्यतिरेकः । २९७
८०. उक्तलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयनिगमनयोर्वचने तदाभासौ । २९८
८१. यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वाद्, यः कृतकः स परिणामी, यथा कुम्भ
इत्यत्र परिणामी च शब्दः इति कृतकश्च कुम्भ इति च । २९८
८२. तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्दः इति तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ।
२९८
८३. अनाप्तवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासम् । २९९
८४. यथा मेकलकन्यकायाः कूले तालहिन्तालयोर्मूले सुष्ठभाः पिण्डस्वर्जुराः सन्ति
त्वरितं गच्छत गच्छत शावकाः । । २९९
८५. प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादिसंख्यानं तस्य संख्याऽऽभासम् । ३००
८६. सामान्यमेव, विशेष एव, तद् द्वयं वा स्वतन्त्रमित्यादिस्तस्य विषयाभासः । ३००
८७. अभिन्नमेव भिन्नमेव वा प्रमाणात् फलं तस्य तदाभासम् । ३०१

सप्तमः परिच्छेदः

[तृतीयो भागः]

१. नीयते येन श्रुताद्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रति-
पत्तुरभिप्रायविशेषो नयः । १
२. स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनर्नयाभासः । ५
३. स व्याससमासाभ्यां द्विप्रकारः । ५
४. व्यासतोऽनेकविकल्पः । ५
५. समासतस्तु द्विभेदः—द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । ६
६. षाद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात् त्रेधा । ७
७. धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगमः । ८
८. सञ्चैतन्यमात्मनीति धर्मयोः । ८
९. वस्तु पर्यायवद् द्रव्यमिति धर्मिणोः । ९
१०. क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्मधर्मिणोः । ९
११. धर्मद्वयादीनामैकान्तिकपार्थक्याभिसन्धिर्नैगमाभासः । १०

१२. यथाऽऽत्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परमन्यन्तं पृथग्भूते इत्यादिः । १०
१३. सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संप्रहः । १०
१४. अयमुभयविकल्पः परोऽपरश्च । ११
१५. अशेषविशेषेष्वौदामीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंप्रहः । ११
१६. विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा । ११
१७. सत्ताऽद्वैतं त्वीकुर्वाणः सकलविशेषान्निराचक्षणस्तदाभासः । १२
१८. यथा सत्त्वं तत्त्वं, ततः पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शनात् । १२
१९. द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु गजनिमीलिकामवलम्बमानः पुनरपरसंप्रहः । १२
२०. घर्माघर्माकाशकालपुद्गलजीवद्रव्याणामैक्यं द्रव्यत्वाभेदादित्यादिर्यथा । १३
२१. द्रव्यत्वादिकं प्रतिज्ञानानस्तद्विशेषान्निहनुवानस्तदाभासः । १३
२२. यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं, ततोऽर्थान्तरभूतानां द्रव्याणामनुपलब्धेरित्यादिः । १३
२३. संप्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः । १४
२४. यथा यत् सत् तद् द्रव्यं पर्यायो वेत्यादिः । १४
२५. यः पुनरपरमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः । १५
२६. यथा चार्वाकदर्शनम् । १५
२७. पर्यायार्थिकश्चतुर्धा ऋजुसूत्रः शब्दः समभिरुद्ध एवम्भूतश्च । १६
२८. ऋजु वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्नभिप्राय ऋजुसूत्रः । १६
२९. यथा सुस्रविचर्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः । १६
३०. सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः । १६
३१. यथा तपागतमतम् । १७
३२. कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः । १७
३३. यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादिः । १७
३४. तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः । १८
३५. यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थ-
मभिदधति, भिन्नकालशब्दत्वात्, तादृक्सिद्धान्यशब्दद्वयवत्यादिः । १८
३६. पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोहन् समभिरुद्धः । १८

३७. इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः पूर्दारणात् पुरन्दर इत्यादिषु यथा । १९
३८. पर्यायध्वनीनामभिधेयानात्वमेव कक्षीकुर्वाणस्तदाभासः । १९
३९. यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दाः भिन्नाभिधेया एव भिन्नशब्दत्वात्, करि-कुरङ्ग-तुरङ्गशब्दवदित्यादिः । २०
४०. शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्यत्वेनाभ्युपगच्छन्नेवंभूतः । २०
४१. यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः शकनक्रियापरिणतः शक्रः पूर्दारणप्रवृत्तः पुरन्दरः इत्युच्यते । २०
४२. क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु तदाभासः । २१
४३. यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाशून्यत्वात् पटवदित्यादिः । २२
४४. एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः । २२
४५. शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः । २२
४६. पूर्वं पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः परः परस्तु परिमितविषयः । २३
४७. सन्मात्रगोचरात् संग्रहान्नैगमो भावाभावभूमिकत्वाद् भूमविषयः । २३
४८. सद्विशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः संग्रहः समस्तसत्समूहोपदर्शकत्वाद् बहुविषयः । २३
४९. वर्तमानविषयाद्दजुसूत्राद् व्यवहारत्तिकालविषयावलम्बित्वादनल्पार्थः । २३
५०. कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दाद्दजुसूत्रस्तद्विपरीतवेदकत्वान्महार्थः । २४
५१. प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमभीप्सतः समभिरूढाच्छब्दस्तद्विपर्ययानुयायित्वात् प्रभूतविषयः । २४
५२. प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादेवंभूतात् समभिरूढस्तदन्यथार्थस्थापकत्वान्महागोचरः । २५
५३. नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्तमानं विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तमङ्गीमनुव्रजति । २५
५४. प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् । २६
५५. प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मा । २७
५६. चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्त्ता साक्षाद्भोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिकेन्द्रं भिन्नः पौद्गलिकादृष्टवांशायम् । ५२
५७. तस्योपात्तपुंस्त्रीशरीरस्य सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां कृत्स्नकर्मक्षयस्वरूपा सिद्धिः । ८०

૬૧ આ સૂત્રમાં 'અંશ' એમ જે એકવચન કહેવામાં આંચુ' છે, તે અતન્ત્ર છે—વ્યાકરણના નિયમાનુસાર નથી. તેથી જે અંશ કે ખડુ અંશોનું' પણ અહણ બહુવું. જે અભિપ્રાયવિશેષ વડે (શ્રુત) આગમપ્રમાણથી સ્વીકારેલ (બહુલ) વસ્તુના એક અંશ, જે અંશો કે અનેક અંશોને તે અંશોથી બીજા અંશોને ગૌણ કરીને વિષય કરાય તે અભિપ્રાયવિશેષ નય કહેવાય છે. પરન્તુ સ્વીકૃત અંશોથી અન્ય અંશોને અપલાપ કરે અર્થાત્ ખંડન કરે તો તે નયાભાસ કહેવાય છે, જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે. અમોએ પણ સ્તુતિદ્વાત્રિંશતિમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે કે—“હે મુનિ-પતિ—(જિનેશ્વર) તમારું આ ચરિત આશ્ચર્યકારી છે; કારણ કે, વિવિધ વિષયમાં સચતા પોતાના આ નયોને વિપક્ષની અપેક્ષાવાળા હોય તો સુનય કહે છે, પરન્તુ તે નયો જે માત્ર વિપક્ષનું ખંડન કરનારા જ હોય તો તેને દુનંચ કહે છે. વળી, પંચાશત્માં પણ કહેલ છે કે—“સમસ્ત અંશોથી યુક્ત અને પ્રમાણનો વિષય બનેલા પદાર્થના અમુક અપેક્ષિત અંશ—(ધર્મ)ના વિચારમાં તત્પર અને બીજા અંશો તરફ ઉદાસીન એવા શ્રુત—(આગમ) પ્રમાણ સંબંધી સાત નયો છે, પરન્તુ જે તે એકાન્તાત્મક કલંકરૂપ ક્રીચરથી મેલા થાય તો તે દુનંચ કહેવાય છે.

॥ૐ નમઃ॥ અથ સત્તમઃ પરિચ્છેદઃ ।

(૫૦) અત્રૈકવચનમતન્ત્રમિત્યાદિ શ્રુતપ્રમાણપ્રતિપન્નમસ્યવસ્તુનીડશાવંશાવાયેનપરા-મર્શવિશેષણ-તદ્દિતરાંશોદાશીન્યાપેક્ષયા વિપયોક્રિયન્તે સ નયોડમિવોચત્તેતિ યોગઃ ।

વિવિધવિષયવ્યાપ્તિવશિનામિતિ અત્રૈકપક્ષે વિપયાઃ સામાન્યાદયો દ્વિતીયપક્ષે વિપયાઃ દેશાઃ, વશિનાં સમર્થાનામ્ ।

નિઃશેપાંશજુપામિતિ નિત્યાનિરયાચંશજુપામ્ । નિયતાંશકલ્પનપરા ઇતિ વસ્તુનામ્ । ચેદિતિ યદિ । પ્કાન્તકલ્પદ્વકલુપા ઇતિ નિત્યમેવાનિત્યમેવ વા ।

॥ અથ સત્તમઃ પરિચ્છેદઃ ॥

(ટિ૦) અહો ચિત્રં ચિત્રમિત્યાદિ । હે મુનિપતે જિનેશ્વરેણામંશગતામિપ્રાયણામ્ । વિવિધેતિ નાનાપ્રકારગોચરવશિરણામ્ । [? ચિપક્ષેતિ] વિપક્ષમપેક્ષન્તે ગજનિમોલિકથયા તસ્મિન્ દુષ્ટાં મુદ્દિ ન દપતે તેપામ્ । [? ચિપક્ષેતિ] વિપક્ષ ક્ષિપતી (ક્ષિપન્તી)તિ તેપામ્ । અપરદર્શનેષુ વિરશોન્ગૂલનમેષ મુનયમાહુઃ । વિપક્ષાપેક્ષં દુનંચં વિદુઃ । લોકેડપિ નિજમુજ્વલસમુપહસિત-પુન્દ્રભઃમર્થ્યાનાં મહીમુખાં મકરવિપક્ષમૂલવિમુખાનામેવ ક્ષીરોદન્વત્કલ્લોલવલ્લા કીર્તિર્નરીર્નતિ । મવાંસ્તુ વિરક્ષાપેક્ષાનેય વિદ્યાસિ, અત્ત એવ મહદાશ્ચર્યમ્ ।

(ટિ૦) નિઃશેપોંશેપ્યાદિ નિઃશેપાન્ સમસ્તાનંશાન્ જુપન્તે સેવન્તે તેપાં પ્રમાણગોચરમાવમાપ્નવ-તામ્ (? નિયતાનામિતિ) નિયતાનામેકદ્વિત્રાગામંશકલ્પનં વ્યવસ્થાપનં તત્પરાઃ । (? શ્રુતેતિ) ધુજાડપત્રિનઃ મિદ્ધાન્તવિદિતાઃ । તદ્પરે ઇતિ તસ્માત્ સાતનયપ્રતિપાદિતાદંશાદ્વયતિરિક્તે સમદશિ-માણાઃ । પ્કાન્તેતિ પ્કાન્તેન પ્રતિચરપ્રતિજ્ઞેઃકાસ્તે નયા ચદિ તદા દુનંચતામાસાદયન્તિ ।

૨ નનુ નયસ્ય પ્રમાણાદ્વેદેન લક્ષણપ્રણયનમયુક્તમ્ । સ્વાર્થવ્યવસાયારમકલ્પેન તસ્ય પ્રમાણસ્વરૂપત્વાત્ । તથાદિ—નયઃ પ્રમાણમેવ, સ્વાર્થવ્યવસાયકત્વાદિપ્રમાણવત્

સ્વાર્થવ્યવસાયકસ્યામ્યસ્ય પ્રમાણત્વાનમ્યુપગમે પ્રમાણસ્યાપિ તથાવિધસ્ય પ્રમાણત્વં ન સ્યાદિતિ કથિત્ । તદસત્ । નયસ્ય સ્વાર્થેકદેશનિર્ણાંતિલક્ષણત્વેન સ્વાર્થવ્યવસાયક-ત્વાસિદ્ધેઃ ।

૬૨ શંકા—નય સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક—(સ્વપર વ્યવસાયી) હોવાથી પ્રમાણ રૂપ છે, માટે નયનું પ્રમાણથી જુદું લક્ષણ કરવું તે યોગ્ય નથી. નય પ્રમાણ જ છે. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક હોવાથી, ઈષ્ટ પ્રમાણની જેમ. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક નયમાં જે પ્રમાણતા નહિ માને તો સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણતા નહિ રહે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી; કારણ કે નય સ્વ અને અર્થના એક દેશનો (એક ધર્મનો) નિર્ણય કરવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેમાં સ્વાર્થ-વ્યવસાયત્મકતા અસિદ્ધ છે.

(પં૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । તસ્યેતિ નયસ્ય । તથા દ્વોત્યાદિ નાપર એવ પ્રમાણયતિ । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિધસ્યેતિ સ્વાર્થવ્યવસાયકસ્ય । તદસદિત્યાદિ સ્મરિઃ । સ્વાર્થેકદેશ-નિર્ણાંતિલક્ષણત્વેનેતિ સ્વસ્વાર્થેકદેશસ્ય ચ નિર્ણાંતિલક્ષણત્વેન ।

(ટિ૦) નનુ નયસ્યેત્યાદિ । તસ્યેતિ નયસ્ય । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિધસ્યેતિ સ્વાર્થ-વ્યવસાયકસ્ય । કશ્ચિદિતિ પરવાદી । યદિ નયઃ સ્વાર્થવ્યવસાયરૂપોઽપિ પ્રમાણાદ્ મિત્તોઽપ્રમાણ इति तात्पर्यं तदा प्रमाणेऽपि प्रमाणत्वं न भवेद् उभयोस्तुल्यलक्षणत्वात् ।

૩ નનુ નયવિપયતયા સંમતોઽર્થેકદેશોઽપિ યદિ વસ્તુ તદા તત્પરિચ્છેદી નયઃ પ્રમાણમેવ, વસ્તુપરિચ્છેદલક્ષણત્વાત્ પ્રમાણસ્ય । સ ન ચેદ્રસ્તુ તર્હિ તદ્વિપયો નયો મિધ્યાજ્ઞાનમેવ સ્યાત્, તસ્યાવસ્તુવિપયત્વલક્ષણત્વાદિતિ ચેત્ । તદવચમ્ । અર્થેકદેશસ્ય વસ્તુત્વાવસ્તુત્વપરિહારેણ વસ્ત્વંશતયા પ્રતિજ્ઞાનાત્ ।

૬૩ શંકા—નયના વિષય તરીકે સ્વીકૃત પદાર્થનો એક દેશ પણ જે વસ્તુ-રૂપ હોય તો તેને જણાવનાર નય પ્રમાણ સ્વરૂપ જ છે; કારણ કે, 'વસ્તુ પરિ-ચ્છેદ' એ જ પ્રમાણનું લક્ષણ છે, અને જે પદાર્થનો એક દેશ વસ્તુરૂપ ન હોય તો તેને વિષય કરનાર નય મિથ્યા જ્ઞાન જ થશે; કારણ કે, અવસ્તુને વિષય કરવી એ મિથ્યા જ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન પણ નિર્દોષ નથી; કારણ કે, અમે અર્થના એક દેશને વસ્તુ કે અવસ્તુ ન માનતાં વસ્તુઅંશરૂપ માનેલ છે. (અર્થાત્ અર્થનો એક દેશ વસ્તુ નથી તેમ અવસ્તુ પણ નથી પરન્તુ વસ્તુનો અંશ છે એવી પ્રતિજ્ઞા અમે જણાવી છે.)

(પ૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । સ इति अर्थेकदेशः । तद्विपय इति सार्थेकदेशो विपयो यस्यासौ तद्विपय इति विग्रहः । तस्येति मिध्याज्ञानस्य । तद्वचमिन्त्यादि स्मरिः ।

(ટિ૦) નનુ નયવિપયેત્યાદિ । તત્પરિચ્છેદીતિ વસ્તુપરિજ્ઞાનોપગમરૂઃ । સ इति अर्थेक देशः । तद्विपय इति अर्थेकदेशोचरः । तस्येति मिध्याज्ञानस्य । अर्थेकदेशस्येति ।

સ્વાર્થવ્યવસાયકસ્યાપ્યસ્ય પ્રમાણત્વાનભ્યુપગમે પ્રમાણસ્યાપિ તથાવિધસ્ય પ્રમાણત્વં ન સ્યાદિતિ કશ્ચિત્ । તદસત્ । નયસ્ય સ્વાર્થકદેશનિર્ણાતિલક્ષણત્વેન સ્વાર્થવ્યવસાયક- ત્વાસિદ્ધેઃ ।

૬૨ શંકા—નય સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક—(સ્વપર વ્યવસાયી) હોવાથી પ્રમાણ રૂપ છે, માટે નયનું પ્રમાણથી જૂઠું લક્ષણ કરવું તે યોગ્ય નથી. નય પ્રમાણ જ છે. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક હોવાથી, ઇષ્ટ પ્રમાણની જેમ. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક નયમાં જે પ્રમાણતા નહિ માને તે સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણતા નહિ રહે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી; કારણ કે નય સ્વ અને અર્થના એક દેશનો (એક ધર્મનો) નિર્ણય કરવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેમાં સ્વાર્થ- વ્યવસાયત્મકતા અસિદ્ધ છે.

(પં) નન્વિત્યાદિ પરઃ તસ્યેતિ નયસ્ય । તથા હોત્યાદિ નાપર એવ પ્રમાણયતિ । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિધસ્યેતિ સ્વાર્થવ્યવસાયકસ્ય । તદસદિત્યાદિ સ્મરિઃ । સ્વાર્થકદેશ- નિર્ણાતિલક્ષણત્વેનેતિ સ્વસ્વાર્થકદેશસ્ય ચ નિર્ણાતિલક્ષણત્વેન ।

(ટિ) નનુ નયસ્યેત્યાદિ । તસ્યેતિ નયસ્ય । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિધસ્યેતિ સ્વાર્થ- વ્યવસાયકસ્ય । કશ્ચિદિતિ પરવાદો । યદિ નયઃ સ્વાર્થવ્યવસાયવસ્તુસપિ પ્રમાણાદ મિત્તોપ્રમાણ ઇતિ તાત્પર્યં તદા પ્રમાણેસપિ પ્રમાણત્વં ન ભવેદ્ ઉભયોસ્તુલ્યલક્ષણત્વાત્ ।

૩ નનુ નયવિષયતયા સંમતોડર્થકદેશોસપિ યદિ વસ્તુ તદા તત્પરિચ્છેદી નયઃ પ્રમાણમેવ, વસ્તુપરિચ્છેદલક્ષણત્વાત્ પ્રમાણસ્ય । સ ન વેદસ્તુ તર્હિ તદ્વિષયો નયો મિથ્યાજ્ઞાનમેવ સ્યાત્, તસ્યાવસ્તુવિષયત્વલક્ષણત્વાદિતિ ચેત્ । તદવચમ્ । અર્થકદેશસ્ય વસ્તુત્વાવસ્તુત્વપરિહારેણ વસ્ત્વંશતયા પ્રતિજ્ઞાનાત્ ।

૬૩ શંકા—નયના વિષય તરીકે સ્વીકૃત પદાર્થનો એક દેશ પણ જે વસ્તુ- રૂપ હોય તે તેને જણાવનાર નય પ્રમાણ સ્વરૂપ જ છે; કારણ કે, 'વસ્તુ પરિ- ચ્છેદ' એ જ પ્રમાણનું લક્ષણ છે, અને જે પદાર્થનો એક દેશ વસ્તુરૂપ ન હોય તે તેને વિષય કરનાર નય મિથ્યા જ્ઞાન જ થશે; કારણ કે, અવસ્તુને વિષય કરવી એ મિથ્યા જ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન પણ નિર્દોષ નથી; કારણ કે, અમે અર્થના એક દેશને વસ્તુ કે અવસ્તુ ન માનતાં વસ્તુઅંશરૂપ માનેલ છે. (અર્થાત્ અર્થનો એક દેશ વસ્તુ નથી તેમ અવસ્તુ પણ નથી પરંતુ વસ્તુનો અંશ છે એવી પ્રતિજ્ઞા અમે જણાવી છે.)

(પં) નન્વિત્યાદિ પરઃ । સ ઇતિ અર્થકદેશઃ । તદ્વિષય ઇતિ સ્વાર્થકદેશો વિષયો વસ્વાસૌ તદ્વિષય ઇતિ વિમ્બઃ । તસ્યેતિ મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય । તદવચમિઃવાદિ સ્મરિઃ ।

(ટિ) નનુ નયવિષયેત્યાદિ । તત્પરિચ્છેદીતિ વસ્તુપરિચ્છાનોત્તરારુઃ । સ ઇતિ અર્થક- દેશઃ । તદ્વિષય ઇતિ અર્થકદેશનોચરઃ । તસ્યેતિ મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય । અર્થકદેશસ્યેતિ ।

૪ તથા ચાવાચિ—

નાયં વસ્તુ ન ચાવસ્તુ વસ્ત્વંશઃ કવ્યતે બુધૈઃ ।

નાસમુદ્રઃ સમુદ્રો વા સમુદ્રાંશો યથૈવ હિ ॥૧॥

તન્માત્રસ્ય સમુદ્રત્વે શેષાંશસ્યાસમુદ્રતા ।

સમુદ્રબહુતા વા સ્યાત્ તત્ત્વે કાસ્તુ સમુદ્રવિત્ ? ॥૨॥

યથૈવ હિ સમુદ્રાંશસ્ય સમુદ્રત્વે શેષસમુદ્રાંશાનામસમુદ્રત્વપ્રસજ્ઞાત્ સમુદ્રબહુ-
ત્વાપત્તેર્વા; તેષામપિ પ્રત્યેકં સમુદ્રત્વાત્ । તસ્યાસમુદ્રત્વે વા શેષસમુદ્રાંશાનામપ્યસમુદ્ર-
ત્વાત્ કચિદપિ સમુદ્રવ્યવહારાયોગાત્ । સમુદ્રાંશઃ સમુદ્રાંશ એવોચ્યતે, તથા સ્વાર્થૈ-
કદેશો નયસ્ય ન વસ્તુ, સ્વાર્થૈકદેશાન્તરાણામવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાદ વસ્તુવહુવાનુપત્તેર્વા;
નાપ્યવસ્તુ, શેષાંશાનામપ્યવસ્તુત્વેન કચિદપિ વસ્તુવ્યવસ્થાડનુપપત્તેઃ । કિં તર્હિ ?
વસ્ત્વંશ એવાસૌ તાટકપ્રવર્તિતેર્વાધિકાભાવાત્ ? તતો વસ્ત્વંશે પ્રવર્તમાનો નયઃ સ્વાર્થૈક-
દેશવ્યવસાયલક્ષણો ન પ્રમાણં, નાપિ મિથ્યાજ્ઞાનમિતિ ॥૧॥

૬૪ અને તે પ્રમાણે કહ્યું પણ છે કે—“એમ સમુદ્રનો અંશ એ સમુદ્ર
નથી કે અસમુદ્ર પણ નથી પરંતુ સમુદ્રાંશ છે, તેમ પદાર્થના અંશને પાંડિત
પુરુષો વસ્તુ કહેતા નથી તેમ અવસ્તુ પણ કહેતા નથી. પરંતુ વસ્તુનો અંશ
કહે છે. એ સમુદ્રના વિવક્ષિત અંશને સમુદ્ર કહેવામાં આવે તો બાકીના અંશમાં
અસમુદ્રતાનો કે બહુ સમુદ્રતાનો પ્રસંગ આવશે. અને એ સમુદ્રના અંશને
અસમુદ્ર માનો તો બાકીના અંશો પણ અસમુદ્રરૂપ થવાથી સમુદ્રજ્ઞાન કયાં યશે ?”
સમુદ્રના અંશને સમુદ્ર માનો તો બાકીના અંશોમાં અસમુદ્રતાનો, અથવા
તે દરેક અંશ સમુદ્રરૂપ હોવાથી સમુદ્રબહુતા-(અનેક સમુદ્રતા)નો પ્રસંગ
આવશે અને એ સમુદ્રના અંશને અસમુદ્ર માનો તો બાકીના સમુદ્ર અંશો
પણ અસમુદ્રરૂપ હોવાથી કયાંય પણ સમુદ્રનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહિ. માટે
સમુદ્રનો અંશ સમુદ્રનોઅંશ જ કહેવાય છે. તેવી રીતે નયનો વિષય સ્વાર્થૈક
દેશ પોતે વસ્તુ નથી; કારણ કે, તેથી બાકીના સ્વાર્થૈક દેશોને અવસ્તુતાનો
અથવા વસ્તુબહુતાનો પ્રસંગ આવશે. અને એ જ રીતે સ્વાર્થૈક દેશ પોતે
અવસ્તુ પણ નથી; કારણ કે, બાકીના અંશો પણ અવસ્તુરૂપ થઈ જવાથી કયાંય
પણ વસ્તુની વ્યવસ્થા-(વ્યવહાર) ઘટશે નહિ. તેથી નયના વિષયરૂપ વસ્તુનો અંશ
એ વસ્તુનો અંશ જ કહેવાય છે; કારણ કે, તેલું જ્ઞાન થવામાં કેઈ બાધક નથી.

માટે વસ્તુના અંશમાં પ્રવર્તમાન નય સ્વાર્થૈક દેશ-(સ્વપરિકેદેશ)નો વ્યવ-
સાયી હોવાથી પ્રમાણરૂપ નથી, તેમ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ પણ નથી એ સિદ્ધ થયું. ૧

(૧૦) અવસ્તિવાયતોડમે કિં વિવિતિ શેષઃ । યથૈવ હૈત્યતોડમે ચત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ । સમુદ્ર-
વિદિવિતે સમુદ્રજ્ઞાનમ્ । જનંદર ધ્યાવતે-યથૈવ હૈત્યાદિના । સમુદ્રવ્યવહારયોગાદિ-
ત્યતોડમે તત્ત્વંચેતિ ગમ્યઃ । સમુદ્રાંશ એવેતિ ન સમુદ્રઃ । અવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાદિત્યતોડમે
વસ્તુને એતિ ગમ્યમ્ । નાપિ મિથ્યાજ્ઞાનમિતિ કિં તુ નય શયમિધૈવતે ॥૧॥

(टि०) नायमिति अयैकदेशो न वस्तु नावस्तु किन्तु वस्त्वंश एव । यथा समुद्रकल्लोलो न समुद्रो नासमुद्रः । तन्मात्रस्येति कल्लोलमात्रस्य । (शेषांशस्य) शेषांशानामिति अपर-कल्लोलानामसमुद्रत्वमेक एव कल्लोलः समुद्रः । अपरे सर्वे वा समुद्राः । अन्यथा सर्वतरङ्गाणां प्रत्येकं पारावारत्वे समुद्रेयता प्रलयपदवीमधिरोहति । तस्त्वे इति नाप्यसमुद्रः यतोऽसमुद्रत्वे । समुद्र-चिदिति कस्मिंस्तरङ्गे समुद्रज्ञानं भवतु । यदि एकस्तरङ्गोऽसमुद्रोऽपरोऽप्यसमुद्रः, तृतीयोऽप्यसमुद्रः, समुद्रत्वं क्वापि न स्यात् । समुद्रस्य कल्लोलमयत्वादिति भावः । विच्छन्देन सम्यग्बलादत्र ज्ञानमेव प्रतिपत्तव्यं न तु ज्ञाता पुमान् । किं तर्हीत्यादि । तादृगिति वस्त्वंशप्रत्ययस्य बाधकप्रमाणाभावात् ॥१॥

नयसामान्यलक्षणमुक्त्वा नयाभासस्य तद्दर्शयितुमाहुः—

स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनर्नयाभासः ॥२॥

१ पुनः शब्दो नयात् व्यतिरेकं द्योतयति । नयाभासो नयप्रतिबिम्बात्मा दुर्नय इत्यर्थः । यथा तीर्थिकानां नित्यानित्याद्येकान्तप्रदर्शकं सकलं वाक्यमिति ॥२॥

नयतुं सामान्य लक्षणु कर्तुं नयाभासतुं लक्षणु जल्लुपनारे भाटेतुं कथन—
जे अलिप्राय पोताने अलिप्रेत (धृष्ट) अंश (धर्म)नो अंगीकार करीने
अन्य अंशोना अर्थात् धर्मेना अपलाप करे-निरास करे ते नयाभास (दुर्नय)
कळेपाय छे. २

११ अर्ही सूत्रमां 'पुनः' शब्द नयथी पृथग्भाषने जल्लुपनारे छे. नया-
भास-नय प्रतिबिम्बात्मा (नय नहि पञ्च नयना जेवो) दुर्नय. जेमके-अन्य-
तीर्थिकेनो अेकान्त नित्य के अेकान्त अनित्य विगेरे जल्लुपनार 'समस्त वाक्य
प्रयोग' अे दुर्नय छे. २

(पं०) तद्दर्शयितुमिति नयसामान्यलक्षणं दर्शयितुम् ।

(पं०) वाक्यमिति नयाभास इत्यर्थः ॥२॥

(टि०) नयसामान्येत्यादि । तद्विति लक्षणम् ॥२॥

नयप्रकारसूचनायाहुः—

स व्याससमासाभ्यां द्विप्रकारः ॥३॥

१ स प्रकृतो नयः व्यासो विस्तरः, समासः संक्षेपस्ताभ्यां द्विभेदः; व्यासनयः
समासनयश्चेति ॥३॥

व्यासनयप्रकारान् प्रकाशयन्ति—

व्यासतोऽनेकविकल्पः ॥४॥

एकांशगोचरस्य हि प्रतिपत्त्रमिप्रायविशेषस्य नयस्वरूपत्वमुक्तं, ततश्चानन्तां-
शात्मके वस्तुन्येकैकांशपर्यवसायिनो यावन्तः प्रतिपत्तृणामभिप्रायास्तावन्तो नयाः, ते
च नियतसंख्यया संख्यातुं न शक्यन्त इति व्यासतो नयस्याऽनेकप्रकारत्वमुक्तम् ॥४॥

નયના ભેદો—

વ્યાસ અને સમાસથી તે બે પ્રકારે છે. ૩

ફૃ૧ તે એટલે પ્રસ્તુત નય. વ્યાસથી એટલે વિસ્તારથી અને સમાસથી એટલે સંક્ષેપથી. અર્થાત્ પ્રકૃત નય વિસ્તાર અને સંક્ષેપ દ્વારા બે પ્રકારે છે—

(૧) વ્યાસ નય અને (૨) સમાસ નય. ૩

વ્યાસ નયના ભેદો—

વ્યાસ (વિસ્તાર)થી નયના અનેક ભેદો છે. ૪

ફૃ૧ પદાર્થના એક અંશને વિષય કરનાર વક્તાનો અભિપ્રાયવિશેષ એ જ નયનું સ્વરૂપ છે. (અર્થાત્ એ અભિપ્રાયવિશેષ જ નય છે) અને પદાર્થમાં અનંત અંશે રહેલા છે, એટલે તેમાંથી એક એક અંશમાં પર્યાવસાન પામનારા વક્તાઓના જેટલા અભિપ્રાયો તેટલા નયો બાહ્યુવા. તે બધાને નિયત સંખ્યા દ્વારા ગણી શકાય તેમ નથી માટે વ્યાસથી નયના અનેક પ્રકાર છે, એમ કહ્યું. ૪

સમાસનયં મેદતો દર્શયન્તિ—

સમાસનસ્તુ દ્વિભેદો દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકશ્ચ ॥૫॥

૧ નય ક્ષયનુવર્તે; દ્રવણિ દ્રોષ્યતિ અદુદ્વચ્ચ તાંસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યં તદેવાર્થઃ, સોડસ્તિ યસ્ય ત્રિપયત્વેન સ દ્રવ્યાર્થિકઃ । પર્યેત્યુપાદવિનાશૌ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ સ પ્વાર્થઃ, સોડસ્તિ યસ્યાડસૌ પર્યાયાર્થિકઃ । एतावेव च द्रव्यास्तिकपर्याया-
સ્તિકાવિતિ, દ્રવ્યસ્થિતપર્યાયસ્થિતાવિતિ, દ્રવ્યાર્થપર્યાયાર્થાવિતિ ચ પ્રોચ્યેતે ।

સમાસ નયના ભેદો—

પરંતુ સમાસથી નય બે પ્રકારે છે, ૧ દ્રવ્યાર્થિક નય અને ૨ પર્યાયાર્થિક નય ૫

ફૃ૧ આગલા સૂત્રગત 'નયઃ' એ પદ આ સૂત્રમાંય અનુવૃત્ત છે—આદ્યું આવે છે (એમ બાહ્યું.) દ્રવ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—એ તે તે પર્યાયોને પામે છે, પામશે અને પામ્યા હતા તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. (દ્રવણિ, દ્રોષ્યતિ, અદુદ્વચ્ચ તાંસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યમ્ ।) 'દ્રવ્ય એ જ અર્થ' તે દ્રવ્યાર્થ; અને દ્રવ્યાર્થને જે વિષય કરે છે તે દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે. પર્યાય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—ઉત્પાદ અને વિનાશને પામે તે પર્યાય. (પર્યેતિ ઉત્પાદ-વિનાશૌ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ) 'પર્યાય એ જ અર્થ' તે પર્યાયાર્થ; અને પર્યાયાર્થને જે વિષય કરે છે તે પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે.

આ બંને નયોને દ્રવ્યસ્થિતનય અને પર્યાયસ્થિતનય, અથવા દ્રવ્યસ્થિત નય અને પર્યાયસ્થિત નય પણ કહેવામાં આવે છે.

૨ નનુ ગુણવિષયસ્તૃતીયો ગુણાર્થિકોડપિ ક્રિમિતિ નોક ઇતિ ચેત્, ગુણસ્ય પર્યાય પ્વાન્તર્મૂત્વેન પર્યાયાર્થિકેનૈવ તત્સંપ્રહાત્ । પર્યાયો હિ દ્વિવિધઃ—ક્રમભાવી સહ-
ભાવી ચ । તત્ર સહભાવી ગુણ ક્ષયભિધીયતે । પર્યાયશબ્દેન તુ પર્યાયસામાન્યસ્ય સ્વક્ર્યક્તિવ્યાપિનોડમિધાનાન્ન દોષઃ ।

§૨ શંકા—ગુણને વિષય કરનાર ત્રીજો ગુણાર્થિકનય પણ છે, તે તે કેમ ન કહ્યો ?

સમાધાન—ગુણ પર્યાયમાં જ અન્તર્ભૂત હોવાથી પર્યાયાર્થિકનયમાં જ ગુણાર્થિકનયનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. પર્યાય બે પ્રકારે છે. ૧ કમલાવી, ને ૨ સહલાવી. તેમાં સહલાવી પર્યાય ગુણ કહેવાય છે. વળી પર્યાય શબ્દથી સ્વવ્યક્તિમાં વ્યાપીને રહેનાર પર્યાય સામાન્યતુ' કથન છે. તેથી કોઈ દોષ નથી.

(પં૦) નનુ ગુણવિષય इत्यादि परः । गुणार्थिकोऽपीति नयः । गुणस्येत्यादि सरिः । तत्सङ्ग्रहादिति गुणार्थिकसंग्रहात् ।

(ટિ૦) નનુ ગુણવિષયેત્યાદિ । તત્સંગ્રહાદિતિ ગુણાર્થિકસ્યાપ્યક્તીકારાત્ ।

§૩ નનુ દ્રવ્યપર્યાયવ્યતિરિક્તૌ સામાન્યવિશેષૌ વિદેતે તતસ્તદ્વોચરમપરમપિ નયદ્વયં પ્રાપ્નોતીતિ ચેત્ । નૈતદનુપદ્રવમ્ । દ્રવ્યપર્યાયાભ્યાં વ્યતિરિક્તયોઃ સામાન્યવિશેષયોર-પ્રસિદ્ધેઃ । તથાહિ-દ્વિપ્રકારં સામાન્યમુક્તમ્—ઊર્ધ્વતાસામાન્યં તિર્યક્સામાન્યં ચ । તત્તોર્ધ્વતાસામાન્યં દ્રવ્યમેવ; તિર્યક્સામાન્યં તુ પ્રતિવ્યક્તિસદૃશપરિણામલક્ષણં વ્યજ્જન-પર્યાય એવ । સ્થૂલાઃ કાલાન્તરસ્થાયિનઃ શબ્દાનાં સંજ્ઞેતવિષયા વ્યજ્જનપર્યાયા इति प्रावचनिकप्रसिद्धेः । विशेषोऽपि वैसदृश्यविवर्तलक्षणः पर्याय एवान्तर्भवतीति नૈતાભ્યા-મધિકનયાવકાશઃ ॥૫॥

શંકા—સામાન્ય અને વિશેષ એ બંને દ્રવ્ય અને પર્યાયથી ભિન્ન છે માટે તે બંનેને વિષય કરનારા બીજા બે નય (સામાન્યાર્થિકનય અને વિશેષાર્થિકનય) પણ કહેવા જોઈએ.

સમાધાન—આમ કહેલું ખરાખર નથી. કારણ કે, દ્રવ્ય અને પર્યાયથી બુદ્ધા સામાન્ય અને વિશેષ છે જ નહિ. જેમકે સામાન્ય બે પ્રકારે કહેલ છે— ૧ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય અને ૨ તિર્યક્સામાન્ય. તેમાં ઊર્ધ્વતાસામાન્ય 'દ્રવ્ય જ' છે અને તિર્યક્સામાન્ય તે—દરેક વ્યક્તિમાં સદૃશ પરિણામ સ્વરૂપ વ્યજ્જન પર્યાય છે. સ્થૂલ, કાલાન્તરમાં રહેનાર અને જે સંકેતનો વિષય બને છે તે વ્યજ્જન પર્યાય કહેવાય છે. એ વસ્તુ આગમપ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ વિલક્ષણ પર્યાયસ્વરૂપ વિશેષ પણ પર્યાયમાં જ અન્તર્ભૂત થાય છે. માટે દ્ર વ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય આ બેથી વધુ ત્રીજો કોઈ નય નથી. ૫

(પં૦) नन्वित्यादि परः । नैतदनुपद्रवमित्यादि सरिः । विशेषोऽपीति नित्यद्रव्यरूपयो-ऽन्त्या विशेषाः ॥५॥

(ટિ૦) નનુ દ્રવ્યેત્યાદિ । તદ્વોચરમિતિ સામાન્યવિશેષવિષયમ્ । નયદ્વયમિતિ સામાન્યનયો વિશેષનય इत्युभयम् । विशेष इति विसदृशेन(वैसादयेन) भिन्नभिन्नरूपत्वेन पद-पदादिवैपरीत्येन विवर्तः परिणामः तद्रूपः । एताभ्यामिति द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिद्वयस्याभ्याम् ॥५॥

द्रव्यार्थिकमेदानाहुः—

आद्यो नैगमसंग्रहन्यवहारभेदात् त्रेधा ॥६॥

આદ્યા દ્રવ્યાર્થિકઃ ॥૬॥

તત્ર નૈગમં પ્રરૂપયન્તિ—

ધર્મયોર્ધર્મિણોર્ધર્મધર્મિણોશ્ચ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન યદ્વિવક્ષણં સ નૈકગમો
નૈગમઃ ॥૭॥

પર્યાયયોદ્રવ્યયોર્દ્રવ્યપર્યાયયોશ્ચ મુહ્યમુહ્યરૂપતયા યદ્વિવક્ષણં સ એવંરૂપો
નૈકે ગમા વોધમાર્ગા યસ્યાઽસૌ નૈગમો નામ નયો જ્ઞેયઃ ॥૭॥

દ્રવ્યાર્થિક નયના ભેદો—

પહેલાના ત્રણ ભેદ છે. ૧ નૈગમ નય, ૨ સંબંધ નય, અને ૩ વ્યવહાર
નય. ૬

પહેલાના અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિક નયના.

નૈગમનયતું સ્વરૂપ—

બે ધર્મમાંથી, બે ધર્મીમાંથી અથવા ધર્મ, ધર્મી એ બેમાંથી એકને મુખ્ય
અને બીજાને ગૌણ કરી અભિપ્રાય દર્શાવનાર નૈગમ નય છે. જે અનેક રીતે
વસ્તુનો બોધ કરાવે છે. ૭

§૧ બે પર્યાયોની, બે દ્રવ્યોની કે દ્રવ્ય અને પર્યાય એ બેની પરસ્પર મુખ્યતા અને
ગૌણતા કરી વિવક્ષા કરવા રૂપ અનેક બોધમાર્ગવાળો નય તે નૈગમનય જાણવો. ૭

(૧૦) પ્રધાનોપસર્જનભાવેનેતિ પ્રધાનં કિં આહ્યાતપદસમધિકરણં પ્રધાનં ઉપસર્જનં
તદિતરત્ ॥૭॥

(ટિ૦) આદ્યો નૈગમેત્યાદિ ॥૬॥

(ટિ૦) તત્રેતિ દ્રવ્યાર્થિકસ્ય મેદત્રયમધ્યે અનેકબોધમાર્ગત્વેન ગુણેન નૈગમો નિર્ધાર્યતે, યતો
નિર્ધારણં જ્ઞાતિગુણક્રિયાદિભિઃ સ્યાત્ ॥૭॥

અથાસ્યોદાહરણાય સૂત્રત્રયોમાહુઃ—

સચ્ચૈતન્યમાત્મનીતિ ધર્મયોઃ ॥૮॥

૧ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન વિવક્ષણમિતીહોત્તરત્ર ચ સૂત્રદ્વયે યોજનીયમ્ । અત્ર
ચૈતન્યાહ્યસ્ય વ્યજ્જનપર્યાયસ્ય પ્રધાન્યેન વિવક્ષણમ્; વિશેષ્યત્વાત્ । સત્ત્વાહ્યસ્ય તુ
ન્યબ્જનપર્યાયસ્યોપસર્જનભાવેન; તસ્ય ચૈતન્યવિશેષણત્વાદિતિ ધર્મદ્વયગોચરો નૈગમસ્ય
પ્રથમો મેદઃ ॥૮॥

ત્રણ સૂત્ર દ્વારા નૈગમ નયનાં ઉદાહરણો—

‘આત્માને વિષે ચૈતન્ય સત્ છે.’ અહીં બે ધર્મોતું (ગૌણ-પ્રધાનભાવથી)
ઉદાહરણ જાણવું. ૮

§૧ આ સૂત્રમાં અને હવે પછીનાં સૂત્રોમાં ઉપરના સૂત્રમાંથી ‘પ્રધાન
અને ગૌણ ભાવથી વિવક્ષા કરવી.’ એટલે અનુવૃત્તિ શ્રદ્ધા કરવી. આ સૂત્ર
કથિત ઉદાહરણમાં ચૈતન્ય નામના વ્યંજન પર્યાયની મુખ્યતાએ વિવક્ષા છે;

કારણ કે, તે વિશેષ્ય છે, અને સત્ત્વ નામના વ્યંજન પર્યાયની ગૌણતાથી વિવક્ષા છે; કારણ કે, તે ચૈતન્યતુ' વિશેષણ છે. આ એ ધર્મો-(પર્યાયો) વિષયક નૈગમ નયના પહેલા ભેદતુ' ઉદાહરણ બાબતું. ૮

(ટિ૦) સત્ત્વાહ્યસ્યેત્યાદિ । ઉપસર્જનેતિ ગૌણત્વેન વિવક્ષણમેકકમિતિ સમ્બન્ધઃ । તસ્યેતિ સત્ત્વસ્ય ॥૮॥

વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમિતિ ધર્મિણોઃ ॥૯॥

૧ અત્ર હિ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં વસ્તુ વર્તત इति વિવક્ષાયાં પર્યાયવદ્ દ્રવ્યાહ્યસ્ય ધર્મિણો વિશેષ્યત્વેન પ્રાધાન્યમ્, વસ્ત્વાહ્યસ્ય તુ વિશેષણત્વેન ગૌણત્વમ્ ।

૨ યદ્વા, કિં વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમિતિ વિવક્ષાયાં વસ્તુનો વિશેષ્યત્વાત્ પ્રાધાન્યમ્, પર્યાયવદ્ દ્રવ્યસ્ય તુ વિશેષણત્વાત્ ગૌણત્વમિતિ ધર્મિયુગ્મગોચરોડયં નૈગમસ્ય દ્વિતીયો ભેદઃ ॥૯॥

‘પર્યાયવાણું દ્રવ્ય વસ્તુ કહેવાય છે.’ અહીં એ ધર્મીની (ગૌણ-પ્રધાન ભાવથી વિવક્ષા છે.) ૯

૬૧ આ સૂત્રમાં ‘પર્યાયવાણું દ્રવ્ય વસ્તુ છે.’ એ વિવક્ષામાં ‘પર્યાયવાણા દ્રવ્ય’ નામનો ધર્મી વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, અને વસ્તુ નામનો ધર્મી વિશેષણ હોવાથી તે ગૌણ છે.

૬૨ અથવા ‘શું વસ્તુ પર્યાયવાણું દ્રવ્ય છે?’ એવું કહેવામાં આવે ત્યારે વસ્તુરૂપ ધર્મી વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, અને પર્યાયવાણો દ્રવ્યરૂપ ધર્મી વિશેષણ હોવાથી તે ગૌણ છે. આ પ્રમાણે એ ધર્મી(દ્રવ્ય)ના વિષયવાણા નૈગમ નયના બીજા ભેદતુ' આ ઉદાહરણ બાબતું. ૯

ક્ષણમેકં સુખી વિપયાસક્તજીવ इति ધર્મધર્મિણોઃ ॥૧૦॥

૧ અત્ર હિ વિપયાસક્તજીવાહ્યસ્ય ધર્મિણો મુદ્ધયતા, વિશેષ્યત્વાત્, સુસલક્ષણસ્ય તુ ધર્મસ્યાપ્રધાનતા, તદ્વિશેષણત્વેનોપાત્ત્વાદિતિ ધર્મધર્મ્યાલિમ્વનોડયં નૈગમસ્ય તૃતીયો ભેદઃ । નચાસ્યૈવં પ્રમાણાત્મકવાનુપક્તો ધર્મધર્મિણોઃ પ્રાધાન્યેનાત્ર જ્ઞાનેરસંભવાત્ તયોરન્યતર एव હિ નૈગમનયેન પ્રાધાનતયાડનુભૂયતે । પ્રાધાન્યેન દ્રવ્યપર્યાય-દ્વાયાત્મકં ચાર્ધમનુભવદ્વિજ્ઞાનં પ્રમાણં પ્રતિષત્ત્વ્યં નાન્યત્ ॥૧૦॥

‘વિપયાસક્ત એવ ક્ષણ માત્ર સુખી હોય છે.’ આ કથનમાં ધર્મધર્મીના (ગુણ-પ્રધાનભાવની વિવક્ષા છે.) ૧૦

૬૧ આ સૂત્રમાં વિપયાસક્ત એવરૂપ ધર્મી-(દ્રવ્ય) વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, પરન્તુ સુખરૂપ ધર્મ (પર્યાય) વિશેષણરૂપ હોવાથી તે ગૌણ છે. ધર્મ અને ધર્મી-(દ્રવ્ય અને પર્યાય)ના આવંબનવાણા નૈગમ નયના ત્રીજા ભેદતુ' આ ઉદાહરણ છે.

અહીં ધર્મ અને ધર્મી—(દ્રવ્ય અને પર્યાય) ઉભયનું સુખ્યપણે જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે, નૈગમ નય દ્વારા ધર્મ અને ધર્મી ઉભયમાંથી કોઈ પણ એકની જ સુખ્યતા અનુભવાય છે; અને 'દ્રવ્ય-પર્યાય' ઉભય સ્વરૂપ અર્થને અનુભવનાર વિજ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનવું જોઈએ, બીજાને નહીં. ૧૦

(પં૦) ન ચાસ્યૈવ પ્રમાણાત્મકત્વાનુપદ્મં ઇત્યાદિ ગથે । અસ્યેતિ નયસ્ય । તયોરિતિ ધર્મધર્મિણોઃ ॥૧૦॥

(ટિ૦) ક્ષણમેકમિત્યાદિ । ન ચાસ્યેતિ નૈગમનયસ્ય । તન્નેતિ નૈગમનયે । (૧ ધર્મધર્મિણોઃ) તયોરિતિ ધર્મયોઃ ધર્મિણોઃ ધર્મધર્મિણોર્વા । અન્યતર એવેતિ ધર્મ એવ ધર્મ્યેવ વા પ્રવાન-તયા નૈગમેનાન્યુપગમ્યત્સતઃ પ્રમાણનૈગમવોર્ભેદઃ ॥૧૦॥

અથ નૈગમાભાસમાહુઃ—

ધર્મદ્વયાદીનામૈકાન્તિકપાર્થક્યાભિસન્ધિર્નૈગમાભાસઃ ॥ ૧૧ ॥

૧ આદિશબ્દાદ ધર્મિદ્વયધર્મધર્મિદ્વયયોઃ પરિગ્રહઃ । એકાન્તિકપાર્થક્યાભિ-સન્ધિરૈકાન્તિકમેદાભિપ્રાયો નૈગમદુર્નય ઇત્યર્થઃ ॥૧૧॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથાડડત્મિનિ સત્ત્વચૈતન્યે પરસ્પરમત્યન્તં પૃથગ્ભૂતે ઇત્યાદિઃ ॥ ૧૨ ॥

૧ આદિશબ્દાદસ્ત્વાહ્યપર્યાયવદ્દ્રવ્યાહ્યયોર્ધર્મિણોઃ સુસ્ત્રજીવલક્ષણયોર્ધર્મધર્મિ-ણોશ્ચ સર્વથા પાર્થક્યેન કથનં તદાભાસત્વેન દ્રષ્ટ્યમ્ । નૈયાયિકવૈશેષિકદર્શનં ચૈત-દામાસતયા જ્ઞેયમ્ ॥૧૨॥

નૈગમાભાસતું લક્ષણ—

એ ધર્મ (પર્યાય) વિગેરેમાં એકાન્ત ભેદ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય નૈગમા-ભાસ કહેવાય છે. ૧૧

§૧ સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી એ ધર્મી અને ધર્મ-ધર્મીનું ગ્રહણ સમજવું. એ ધર્મ વચ્ચે, એ ધર્મી વચ્ચે કે ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે એકાન્ત ભેદ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય નૈગમાભાસ કે નૈગમ દુર્નય કહેવાય છે. ૧૧

નૈગમાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે, આત્મામાં સત્ય અને ચૈતન્ય બન્ને ધર્મી-(પર્યાય) પરસ્પર અત્યન્ત ભિન્ન સ્વરૂપવાળાં છે વગેરે વગેરે. ૧૨

§૨ સૂત્રગત આદિ (વગેરે) શબ્દથી વસ્તુ નામના અને પર્યાયવાળા દ્રવ્ય નામના એ ધર્મીમાં તથા સુખ અને છવરૂપ ધર્મ-ધર્મીમાં પરસ્પર સર્વથા ભેદને જણાવનાર અભિપ્રાય નૈગમાભાસરૂપ જાણવો.

નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શન નૈગમાભાસરૂપ જાણવા. ૧૨

અથ સંગ્રહસ્વરૂપનુપવર્ણયન્તિ—

સામાન્યમાત્રગ્રાહી પરામર્થઃ સંગ્રહઃ ॥૧૩॥

§૧ સામાન્યમાત્રમશેષવિશેષરહિતં સત્ત્વદ્રવ્યત્વાદિકં ગૃહ્ણાતીત્યેવંશીલઃ, સમેકીભાવેન પિણ્ડીભૂતતયા વિશેષરાશિ ગૃહ્ણાતીતિ સંગ્રહઃ । અયમર્થઃ । સ્વજાતેદંદ્રેષ્ટાભ્યામવિરોધેન વિશેષાણામેકરૂપતયા યદ્ ગ્રહણં સ સંગ્રહ ઇતિ ॥૧૩॥

અમું મેદતો દર્શયન્તિ—

અયમુભયવિકલ્પઃ પરોડપરસ્ચ ॥૧૪ ॥

સંગ્રહનું લક્ષણ—

માત્ર સામાન્યને જ વિષય કરનારો અભિપ્રાયવિશેષ સંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૩

§૧ સમસ્ત વિશેષોથી રહિત સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ વગેરે માત્ર સામાન્યોને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો સંગ્રહ નય છે. તે વિશેષરાશિને એકીસાથે પિંડરૂપે ગ્રહણ કરે છે તેથી સંગ્રહ નય કહેવાય છે. અર્થાત્ ઇષ્ટ-પ્રત્યક્ષ અને ઇષ્ટ-અનુમાનથી વિરોધ ન આવે તે રીતે સ્વભાવતિના વિશેષોને-પર્યાયોને એકરૂપે (સમૂહ-રૂપે) ગ્રહણ કરનાર અભિપ્રાય તે સંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૩

સંગ્રહ નયના ભેદ—

આ (સંગ્રહ નય) બે પ્રકારે છે; ૧ પર સંગ્રહ અને ૨ અપર સંગ્રહ. ૧૪ (પં) સ્વજાતેદંદ્રેષ્ટાભ્યામવિરોધેનેતિ દષ્ટં સ્વયમનુભૂતં, અનુભૂતમપિ પ્રમાણેન જ્ઞાત-મિષ્ટમુચ્યતે ॥૧૩॥

તત્ર પરસંગ્રહમાહુઃ—

અશેષવિશેષેષ્વૌદાસીન્યં મજમાનઃ શુદ્ધદ્રવ્યં સન્માત્રમભિમન્યમાનઃ
પરસંગ્રહઃ ॥૧૫ ॥

૧ પરામર્શ ઇત્યગ્રેત્તનેડપિ યોજનીયમ્ ॥૧૫॥

ઉદાહરન્તિ—

વિશ્વમેકં સદવિશેષાદિતિ યથા ॥૧૬॥

અસ્મિન્ ઉક્તે હિ સદિતિજ્ઞાનામિધાનાનુવૃત્તિલિજ્ઞાનુમિતસત્તાકત્વેનૈકત્વમરોષા-
ર્થાનાં સંગૃહ્યતે ॥૧૬॥

પર સંગ્રહનું સ્વરૂપ—

શુદ્ધ દ્રવ્ય અટકે સત્તા માત્રને માનનાર અને સમસ્ત વિશેષો(પર્યાયો)-
માં ઉદાસીનતાને લાજનાર અભિપ્રાયવિશેષ પરસંગ્રહ નય ગણાવેા.

§૧ આ સૂત્ર તેમજ હવે પછીના સૂત્રમાં 'પરામર્શ' શબ્દની અનુવૃત્તિ સમજી લેવી. ૧૫

પરસંગ્રહ નયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-વિશ્વ એક (એકરૂપ) છે; કારણ કે, સત્તાથી ભિન્ન નથી. ૧૬

§૧ આમ (પદાર્થને સતરૂપ) કહેવાથી એટલે કે 'સત્' એવા જ્ઞાનની અને 'સત્' એવા કથનની અનુવૃત્તિરૂપ હેતુ દ્વારા જેમની સત્તા અનુભિત કરવામાં આવી છે એવા સમસ્ત પદાર્થોનું એકથ સંગૃહીત ધાય છે. અર્થાત્ આ અનુમાન દ્વારા સકલ વિશેષોમાં ઉદાસીનતાને અવલંબન કરનાર અને સત્તાદ્વેષને માનનાર અભિપ્રાયવિશેષ તે પરસંગ્રહ છે, એમ બાણુવું. ૧૬

(પં) વિશ્વમિતિ વિશ્વં સર્વમ્ ॥૧૬॥

(ટિ) વિશ્વમેકમિત્યાદિ । જ્ઞાનાભિધાનેતિ જ્ઞાનં ચાભિધાન નામ ચ તયોરનુવૃત્તિલિજ્ઞાનુ-મિતસત્તાકલ્પદ્વાભાસ્ત્વં તેન , અશેપાર્થોનામિતિ સમપ્રવિશેષણાનામ્ । યથા વનગહનમિ-ત્યુક્તે વિભિન્નજાતીયાનાં વિભિન્નરૂપાણાં વિભિન્નપ્રમાણાનાં સર્વેપામપિ પાદપાનાં પ્રહણમ્ ॥૧૬॥

एतदाभासमाहुः—

सत्ताऽद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकलविशेषान्निराचक्ष्णामस्तदाभासः ॥१७॥

અશેપવિશેષેષ્વૌદાસીન્યં મજમાનો હિ પરામર્શવિશેષઃ પરસંગ્રહાહ્યાં લભતે, ન ચાયં તયેતિ તદાભાસઃ ॥૧૭॥

उदाहरन्ति—

यथा सत्तैव तत्त्वं ततः पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शनात् ॥१८॥

૧ અદ્વૈતવાદિદર્શનાન્યસ્થિલાનિ સાંલ્યદર્શનં ચૈતદાભાસત્વેન પ્રત્યેયમ્ । અદ્વૈત-વાદસ્ય સર્વસ્યાપિ દષ્ટેષ્ટામ્યાં ત્રિલ્લચમાનત્વાત્ ॥૧૮॥

अथापरसंग्रहमाहुः—

द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्गદेषु गजनिमीलिका-

मवलम्बमानः पुनरपरसंग्रहः ॥१९॥

૧ દ્રવ્યત્વમાદિર્યેષાં પર્યાયત્વપ્રમૃતીનાં તાનિ તથા, અવાન્તરસામાન્યાનિ સત્તાલ્ય-મહાસામાન્યાપેક્ષયા કતિપયઞ્યકિનિષ્ઠાનિ તદ્વેદેષુ દ્રવ્યત્વાવાશ્રયમૂતવિશેષેષુ દ્રવ્યપર્યાયાદિષુ ગજનિમીલિકામુપેક્ષામ્ ॥૧૯॥

परसंग्रहाभासनुं लक्ष्णु—

એકાંતે સત્તાભાષને સ્વીકારનાર અને સકલ વિશેષો (ધર્માદિ પર્થાર્થો)ના નિષેધ કરનાર અભિપ્રાય પરસંગ્રહાભાસ કહેવાય છે. ૧૭

§૧ સમસ્ત વિશેષો(પર્થાર્થો)માં ઉદાસીનતા સેવનાર અભિપ્રાય જ 'પરસંગ્રહ-નય' સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ આ અભિપ્રાય તેવો નથી (અર્થાત્ ખંડન ન કરતો ને માત્ર ઉદાસીન રહેતો એવો નથી, પરંતુ ખંડન કરે છે.)તેથી આ સંગ્રહાભાસ છે. ૧૭

परसंग्रहाभासनुं उदाहरणु—

એમકે, સત્તા જ તરતરૂપ છે, કારણ કે, તેનાથી ભિન્ન ઘટપટ્ટાદિ વિશેષો (પર્થાર્થો) દષ્ટિગોચર (અનુભવતા વિપયરૂપ) થતા નથી. ૧૮

૧. 'પઃ સર્વ' મુ. ।

§૧ સઘળાં અદ્વૈતવાદી દર્શનોને અને સાંખ્ય દર્શન પરસંગ્રહાભાસરૂપ બાણુવાં; કારણુ કે, સમસ્ત અદ્વૈતવાદ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણુ સાથે વિરોધવાળો છે. ૧૮

અપરસંગ્રહનું સ્વરૂપ—

દ્રવ્યત્વાદિ અવાન્તર સામાન્યોને માનનાર પરન્તુ તેમના ભેદોમાં ગજનિમીલિકાને અવલંબનાર (ઉદાસીનતા રાખનાર) અભિપ્રાય અપરસંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૯

§૧ અહીં 'આદિ' શબ્દથી પર્યાયત્વ વિગેરેનું ગ્રહણ બાણુવું. 'અવાન્તર સામાન્યો' એટલે સત્તા નામના મહાસામાન્યની અપેક્ષાએ કેટલીક જ વ્યક્તિઓમાં રહેનાર. 'તેમના ભેદોમાં' અર્થાત્ દ્રવ્યત્વાદિના આશ્રયભૂત વિશેષોમાં. 'ગજનિમીલિકાને' અર્થાત્ ઉપેક્ષાને. ૧૯

(વિં.) અશેપેત્યાદિ । અયમિતિ પ્રકૃતલક્ષણઃ । તથેતિ અશેષવિશેષેષુ નૌદાસીન્યમાધ્યતિ । તદાભાસ ઇતિ (? પર) સ્વગ્રહનયાભાસઃ । સામાન્યાદ્વૈતવાદી કાપિલઃ પ્રસમં વિશેષાનશેષાનપહસ્તયિદુમુત્તિષ્ટવે ॥૧૭॥

ઉદાહરન્તિ—

ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવદ્રવ્યાણામૈક્યં દ્રવ્યત્વાભેદાદિત્યાદિર્યથા ॥૨૦॥

§૧ અત્ર દ્રવ્યં દ્રવ્યમિત્યભિન્નજ્ઞાનાભિધાનલક્ષણલિઙ્ગાનુમિતદ્રવ્યત્વાત્મકસ્વેનૈક્યં ષણ્ણામપિ ધર્માદિદ્રવ્યાણાં સંગૃહ્યતે । આદિશબ્દાચ્ચેતનાચેતનપર્યાયાણાં સર્વેષામેકત્વમ્; પર્યાયત્વાવિશેષાદિત્યાદિ દૃશ્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

અપરસંગ્રહનું ઉદાહરણુ—

જેમકે, ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાલ-પુદ્ગલ અને જીવરૂપ દ્રવ્યો એકરૂપ (અભિન્ન) છે, કારણુ કે, તે દરેકમાં વિદ્યમાન દ્રવ્યત્વ અભિન્ન છે. (અર્થાત્ તે છયે દ્રવ્યો દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ અભિન્ન છે.) ૨૦

§૧ અહીં ધર્માધર્માદિ છયે દ્રવ્યોમાં "દ્રવ્ય-દ્રવ્ય" એ પ્રમાણુ અભેદનું જ્ઞાન અને અભિધાન છે, એટલે એ હેતુથી અનુમિત જે દ્રવ્યત્વ તે રૂપે એ બધાના એકત્વનો સંગ્રહ કરાય છે. સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી ચેતન અને અચેતનરૂપ સમસ્ત પર્યાયોમાં પણ એકત્વ બાણુવું; કારણુ કે, પર્યાયત્વરૂપે તેમનામાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૨૦

एतदाभासमाहुः—

द्रव्यत्वादिकं प्रतिज्ञानानस्तद्विशेषान्निह्वानस्तदाभासः ॥ २१ ॥

तदाभासोऽपरसंग्रहाभासः ॥ २१ ॥

ઉદાહરન્તિ—

यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं, ततोऽर्थान्तरभूतानां द्रव्याणामनुपलब्धेरित्यादिः ॥२२॥

§૧ અયં હિ દ્રવ્યત્વસ્યૈવ તાત્ત્વિકતાં પ્રણ્યાપયતિ, તદ્વિશેષમૂતાનિ તુ ધર્માદિ-
દ્રવ્યાણ્યપહ્નુત ઇત્યપરસંગ્રહાભાસનિર્દર્શનમ્ । સર્વત્ર સંગ્રહાભાસત્વે કારણં પ્રમાણ-
વિરોધ એવ, સામાન્યવિશેષાત્મનો વસ્તુનસ્તેન પ્રતીતેરમિહિતત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

અપર સંગ્રહાભાસનું લક્ષણ—

દ્રવ્યત્વાદિ અપર સામાન્યને માનનાર; પરંતુ ધર્માધર્માદિરૂપ વિશેષોનો
પ્રતિક્ષેપ કરનાર અભિપ્રાયવિશેષ અપર સંગ્રહાભાસ કહેવાય છે. ૨૧

અપર સંગ્રહાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે દ્રવ્યત્વ જ તત્ત્વ છે; કારણ કે, તેનાથી ભિન્ન (ધર્માધર્માદિ) દ્રવ્યો
ઉપલબ્ધ થતા નથી. ૨૨

§૧ આ (અપરસંગ્રહાભાસ) દ્રવ્યત્વને જ તત્ત્વસ્વરૂપે (વાસ્તવિકપણે)
સ્વીકારે છે, પરંતુ તેના વિશેષરૂપ ધર્માદિ દ્રવ્યોનો અપલાપ કરે છે. આ અપર-
સંગ્રહનું દષ્ટાન્ત બાલુબું. સંગ્રહાભાસમાં દરેક સ્થળે પ્રમાણનો વિરોધ જ
કારણરૂપ છે; કારણ કે, સામાન્ય વિશેષાત્મક વસ્તુની પ્રતીતિ પ્રમાણ દ્વારા થાય
છે એમ કહેલ છે. ૨૨

(પં) અયં હિ દ્રવ્યત્વસ્યૈવેત્યાદિ ગચે । અયમિતિ નયઃ । તેનેતિ પ્રમાણેન ॥૨૨॥

(ટિ) દ્રવ્યત્વાદિકમિત્યાદિ ॥૨૧॥

(ટિ) તત્ત્વ ઇતિ દ્રવ્યાત્મકઃ । સામાન્યેતિ । તેનેતિ પ્રમાણેન । સામાન્યવિશેષાત્મકં વસ્તુ-
પ્રમાણપ્રતિપન્નં ન તુ સામાન્યૈકત્વં વિશેષૈકત્વં પ્રમાણમુખિઃ ॥૨૨॥

અથ વ્યવહારનયં વ્યાહરન્તિ—

સંગ્રહેણ ગોચરીકૃતાનામર્થાનાં વિધિપૂર્વકમવહરણં યેનાભિસન્ધિના
ક્રિયતે સ વ્યવહારઃ ॥ ૨૩ ॥

§૧ સંગ્રહગૃહીતાન્ સત્ત્વાચર્યાન્ વિધાય ન તુ નિષિદ્ય યઃ પરામર્શવિશેષ-
સ્તાનેવ વિમજતે, સ વ્યવહારનયસ્તજ્ઞૈઃ કોર્ચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા યત્ સન્ તદ્ દ્રવ્યં પર્યાયો વેત્યાદિઃ ॥ ૨૪ ॥

§૧ આદિશબ્દાપરસંગ્રહીતાર્થગોચરવ્યવહારોદાહરણં દ્રશ્યમ્ । યદ્ દ્રવ્યં
તગ્ગીવાદિ પદ્ધિવિધં, યઃ પર્યાયઃ સ દ્વિવિધઃ—ક્રમભાવો સહમાવો ચેતિ । एवं
યો જીવઃ સ મુકઃ સંસારી ચ, યઃ ક્રમભાવી પર્યાયઃ સ ક્રિયારૂપોઽક્રિયારૂપશ્ચે-
ત્યાદિ ॥ ૨૪ ॥

વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ—

§૧ સંગ્રહનય દ્વારા વિષય કરાયેલ (ગ્રહણ કરાયેલ) પદાર્થોમાં વિધિપૂર્વક
(વિધાન કરવાપૂર્વક) વિભાજન જે અભિપ્રાય કરે છે તે અભિપ્રાયવિશેષ
વ્યવહારનય કહેવાય છે. ૨૩

§૧ સંઘડનય દ્વારા ઘડણુ કરાયેલ સત્વાદિ અર્થોના નિષેધ કર્યા વિના વિધાન કરવાપૂર્વક (વિધિરૂપે) જે વિલાબન કરે છે, તે અભિપ્રાય વ્યવહારનય કહેવાય છે. ૨૩

(૫૦) અચહરણમિતિ વિભાગસ્થાપનમ્ ।

(૫૦) વિભજતે इति વિભાગેન સ્થાપયતિ ॥૨૩॥

(૫૦) સ ક્રિયારૂપોઽક્રિયારૂપમ્ચેતિ ઘટે કમ્બુ-પ્રીવાકારધારિત્વાદયોઽક્રિયારૂપાઃ જલાહરણસમર્થત્વાદયથ્ચ ક્રિયારૂપાઃ ॥૨૪॥

एतदाभासं वर्णयन्ति —

यः पुनरपारमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः ॥ २५ ॥

§૧ યઃ પુનઃ પરામર્શવિશેષઃ કલ્પનાઽઽરોપિતદ્રવ્યપર્યાયપ્રવિવેકં મન્યતે સોઽત્ર વ્યવહારદુર્નયઃ પ્રત્યેયઃ ॥ ૨૫ ॥

उदाहरन्ति—

यथा चार्वाकदर्शनम् ॥ २६ ॥

§૧ ચાર્વાકો હિ પ્રમાણપ્રતિપન્નં જીવદ્રવ્યપર્યાયાદિપ્રવિભાગં કલ્પનાઽઽરોપિતત્વેનાપહ્નુતે, અવચારિતરમણીયં મૂતચતુષ્ટયપ્રવિભાગમાત્રં તુ સ્થૂલલોકવ્યવહારાનુયાયિતયા સમર્થયત હત્યસ્ય દર્શનં વ્યહારનયાભાસતયોપદર્શિતમ્ ॥ ૨૬ ॥

વ્યવહારનયનું ઉદાહરણ—

જેમકે જે સત્ છે, તે દ્રવ્ય અથવા પર્યાય છે. ૨૪

§૧ (સૂત્રોક્ત ઉદાહરણ પરસંઘડનયથી ઘડણુ થયેલ પદાર્થના વિષયવાળા વ્યવહાર નયનું છે, પરંતુ) સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી અપરસંઘડનય દ્વારા ઘડણુ થયેલ પદાર્થવિષયક વ્યવહાર નયનું ઉદાહરણ પણ વિચારવું જોઈએ, તે આ પ્રમાણે - જે દ્રવ્ય છે તે જીવાદિ છ પ્રકારે છે, અને પર્યાય કમલાવી અને સહલાવી એમ બે પ્રકારે છે; તેમાં જીવ મુક્ત અને સંસારી એમ બે પ્રકારે છે, તેમજ જે કમલાવી પર્યાય છે તે ક્રિયારૂપ અને અક્રિયારૂપ છે. ૨૪

વ્યવહારાભાસનું લક્ષણ—

પરંતુ જે અભિપ્રાય દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિલાગને અપારમાર્થિક રૂપે સ્વીકારે છે તે અભિપ્રાય વ્યવહારાભાસનય કહેવાય છે. ૨૫

§૧ જે પરામર્શ, અભિપ્રાયવિશેષ દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિવેકને કલ્પિત માને છે, તે પરામર્શને વ્યવહારદુર્નય-વ્યવહારાભાસ તરીકે બાણ્યો. ૨૫

વ્યવહારાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે-ચાર્વાકદર્શન. ૨૬

§૧ ચાર્વાક પ્રમાણથી સિદ્ધ જીવદ્રવ્ય અને તેના પર્યાય વિગેરે વિલાગને કલ્પિત કહીને તેના અપલાપ કરે છે, અને તાત્ત્વિક રીતે વિચારવાથી તુચ્છ

લાગતાં છતાં લોકના સ્થૂલવ્યવહારમાં ઉપયોગી હોવાથી ભૂત ચતુષ્ટય (પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ)નું જ સમર્થન કરે છે. માટે જ ચાર્વાકદર્શનને અહીં વ્યવહારભાસ તરીકે જણાવેલ છે. ૨૬

દ્રવ્યાર્થિકં ત્રેધાઽભિધાય પર્યાયાર્થિકં પ્રપન્ચયન્તિ—

પર્યાયાર્થિકશ્ચતુર્દાઁ ઋજુસૂત્રઃ શબ્દઃ સમમિલ્લઃ સ્વભૂતશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

પપુ ઋજુસૂત્રં તાવદ્વિતન્વન્તિ—

ઋજુ વર્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યતઃ સૂત્રયન્નભિપ્રાય

ઋજુસૂત્રઃ ॥ ૨૮ ॥

ઋજુ અતીતાનાગતકાલક્ષણકૌટિલ્યવૈકલ્યાત્ પ્રાજ્ઞલમ્; અયં હિ દ્રવ્યં સદપિ ગુણીભાવાન્નાર્પયતિ, પર્યાયાસ્તુ ક્ષણધ્વંસિનઃ પ્રધાનતયા દર્શયતીતિ ॥ ૨૮ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા સુષ્ટવિવર્ત્તઃ સમ્પ્રત્યસ્તીત્યાદિઃ ॥ ૨૯ ॥

§૧ અનેન હિ વાક્યેન ક્ષણસ્થાયિસુસ્વાસ્થ્યં પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યેન પ્રદર્શયતે, તદધિકરણમૂતં પુનરાત્મદ્રવ્યં ગૌણતયા નાર્પ્યતે । આદિશબ્દાદ્ દુઃસ્વપર્યાયોઽધુના-
ઽસ્તીત્યાદિકં પ્રકૃતનયનિર્દર્શનમન્યૂહનીયમ્ ॥ ૨૯ ॥

તણ પ્રકારના દ્રવ્યાર્થિક નયને કહ્યા પછી પર્યાયાર્થિક નયનું પ્રતિપાદન—
પર્યાયાર્થિકનય ચાર પ્રકારે છે; ૧ ઋજુસૂત્ર, ૨ શબ્દ, ૩ સમમિલ્લ અને ૪ સ્વભૂત. ૨૭

એ ચારમાંથી ઋજુસૂત્ર નયનું લક્ષણ—

પદાર્થના ઋજુ અર્થાત્ વર્તમાન ક્ષણ(સમય)માં રહેનાર પર્યાયમાત્રને જ મુખ્યપણે જણાવનાર અભિપ્રાય ઋજુસૂત્ર કહેવાય છે. ૨૮

§૨ ઋજુ એટલે અતીત અને અનાગત કાલરૂપ કુટિલતાથી રહિત હોવાથી સ્વરણ. આ અભિપ્રાય દ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તેને ગૌણ માની તેની વિવક્ષા કરતો નથી, પરંતુ ક્ષણભંગુર પર્યાયોની મુખ્યપણે વિવક્ષા કરે છે. ૨૮

ઋજુસૂત્રનયનું ઉદાહરણ—

લેમકે-વર્તમાનકાળે મુખરૂપ પર્યાય છે. ૨૯

§૩ આ સૂત્રરૂપ વાક્ય ક્ષણમાત્ર રહેનાર મુખ નામના પર્યાયમાત્રને જ મુખ્ય પણે જણાવે છે, પરંતુ મુખના આધારભૂત આત્મા નામના દ્રવ્યને ગૌણ ગણી જણાવતું નથી. સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી હમણાં દુઃખ પર્યાય છે, વિગેરે પ્રકૃત-
નય ઋજુસૂત્રના દર્શાવત તરીકે જણાવે. ૨૯

(પં) પ્રકૃતનયનિર્દર્શનમન્યૂહનીયમિતિ પ્રકૃતનયનિર્દર્શનમ્, ઋજુસૂત્રનયનિર્દર્શનમ્ ॥ ૨૯ ॥

ઋજુમૂલાભાસં વતે—

સર્વથા દ્રવ્યાપલાપી તદાભાસઃ ॥ ૩૦ ॥

§૧ સર્વથા ગુણપ્રધાનમાવાભાવપ્રકારેણ તદાભાસ ઋજુમૂલાભાસઃ ॥ ૩૦ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા તથાગતમતમ્ ॥ ૩૧ ॥

§૧ તથાગતો હિ પ્રતિક્ષણવિનશ્ચરાન્ પર્યાયાનેવ પારમાર્થિકતયા સમર્થયતે, તદાધારમૂતં તુ પ્રત્યભિજ્ઞાદિપ્રમાણપ્રસિદ્ધં ત્રિકાલસ્થાયિ દ્રવ્યં તિરસ્કુરુત ઇત્યેતન્મતં તદાભાસતયોદાહૃતમ્ ॥ ૩૧ ॥

ઋજુસૂત્રાભાસનું લક્ષણ—

સર્વથા (એકાન્તે) દ્રવ્યનો અપલાપ (નિષેધ) કરનાર અભિપ્રાય ઋજુસૂત્રાભાસ નય કહેવાય છે. ૩૦

§૧ ગૌણ પ્રધાનભાવનો સર્વથા અભાવ સ્વીકારવાથી તદાભાસ એટલે ઋજુસૂત્રાભાસ બને છે. ૩૦

ઋજુસૂત્રાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે ઔદ્ધર્શન. ૩૧

§૧ ઔદ્ધ પ્રતિક્ષણ વિનશ્ચર પર્યાયોને જ પરમાર્થિક માનીને તેનું સમર્થન કરે છે, પરન્તુ તે પર્યાયોના આધારભૂત પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ પ્રમાણો દ્વારા પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યનો તિરસ્કાર કરે છે. માટે તેના મતને (અભિપ્રાયને) દર્શનને ઋજુસૂત્રાભાસના દષ્ટાન્ત તરીકે જણાવેલ છે. ૩૧.

શબ્દનયં શબ્દયન્તિ—

કાલાદિભેદેન ધ્વનેરર્થભેદં પ્રતિપદ્યમાનઃ શબ્દઃ ॥ ૩૨ ॥

§૧ કાલાદિભેદેન કાલકારકલિઙ્ગસંખ્યાપુરુષોપસર્ગભેદેન ॥ ૩૨ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા વભૂવ ભવતિ ભવિષ્યતિ સુમેરુરિત્યાદિઃ ॥ ૩૩ ॥

§૧ અત્રાતીતવર્તમાનભવિષ્યલ્લક્ષણકાલત્રયભેદાત્ કનકાચલસ્ય ભેદં શબ્દનયઃ પ્રતિપદ્યતે । દ્રવ્યરૂપતયા પુનરભેદમુપ્યોપેક્ષતે । એતન્ચ કાલભેદે ઉદાહરણમ્ । કરોતિ ક્રિયતે કુમ્ભ ઇતિ કારકભેદે, તટસ્તટી તટમિતિ લિઙ્ગભેદે, દારાઃ કલત્રમિત્યાદિ સંખ્યાભેદે, એહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ નહિ યાસ્યસિ યાતસ્તે પિતેતિ પુરુષભેદે, સન્તિષ્ટતે અવતિષ્ટત ઇયુપસર્ગભેદે ॥ ૩૩ ॥

શબ્દનયનું લક્ષણ—

કાલાદિ ભેદથી શબ્દના વાચ્યાર્થમાં ભેદ માનનાર અભિપ્રાય શબ્દનય કહેવાય છે. ૩૨

§૧ કાલાદિભેદેન—કાલ, કારક, લિંગ, સખ્યા, પુરુષ અને ઉપસર્ગ વિગેરેના ભેદથી. ૩૨

શબ્દનયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-સુમેરુ હતો, સુમેરુ છે, અને સુમેરુ હશે. ૩૩

§૧ અહીં શબ્દ નય અતીતકાલ, વર્તમાનકાલ અને ભવિષ્યકાલ એમ કાલના ત્રણ ભેદ દ્વારા સુમેરુ પર્વતરૂપ અર્થમાં પણ (પર્યાયરૂપે) ભેદ માને છે, પરન્તુ દ્રવ્યરૂપે એમાં જે અભેદ છે તેની ઉપેક્ષા કરે છે. શબ્દના કાલભેદથી થતા અર્થ-ભેદનું આ ઉદાહરણ બાણવું. તે જ રીતે 'કુમ્ભઃ કરોતિ' (ઘટ જલાહરણાદિ ક્રિયા કરે છે. આ સ્થળે કુંભ કર્તા છે). 'કુમ્ભઃ ક્રિયતે' (ઘટ કુંભાર વડે કરાય છે.) આ સ્થળે કુંભ કર્મરૂપ છે.) કારકભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ છે. તટઃ, તટી, તટમ્ (કિનારો.) આ લિંગભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ છે. દારાઃ કલત્રમ્-(શ્રી-લાયો) આ સંખ્યાભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ છે. "પહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ, નહિ યાસ્યસિ, યાતસ્તે પિતા" એ રીતે ક્રિયાપદમાં ઉત્તમાદિ પુરુષભેદે અર્થભેદનું દર્શાવત છે અને 'સન્તિષ્ટતે, અવતિષ્ટતે' આને ઉપસર્ગભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ બાણવું. ૩૩

(વં) પહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ इत्यादिवाचकत्रये-मन्ये कोऽर्थः मन्ये यास्यसि । कोऽर्थः ? यास्यामि । 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेइत्यने एकत्रच्च' [पा० सू० १।४।१०६] ॥૩૩॥

एतदाभासं श्रुते—

तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः ॥ ३४ ॥

તદ્ભેદેન તસ્ય તમેવ સમર્થયમાનસ્તદાભાસઃ ॥ ૩૪ ॥
તદ્ભેદેન કાલાદિભેદેન તસ્ય ધ્વનેસ્તમેવાર્થમેદમેદ્વઃ, તદાભાસઃ શબ્દા-
ભાસઃ ॥ ૩૪ ॥

उदाहरन्ति—

यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा
भिन्नमेवार्थमभिदधति भिन्नकालशब्दत्वात् तादृक्सिद्धान्य-
शब्दवदित्यादिः ॥ ३५ ॥

§૨ અનેન હિ તયાવિષયસામર્શોત્થેન વચનેન કાલાદિભેદાન્નિનસ્યૈવાર્થ-
સ્યામિવાયકૃત્વં શબ્દાનાં વ્યજ્ઞિતમ્ । एतच्च प्रमाणविरुद्धमिति तद्वचनस्य शब्द-
नयाभासत्वम् । आदिशब्देन करोति क्रियते कट इत्यादिशब्दनयाभासोदाहरणं
सूचितम् ॥ ३५ ॥

शब्द नयाभासं लक्षणम्—

તેમના ભેદથી તેના ભેદનું જ સમર્થન કરનાર તેના આભાસ છે. ૩૪

§૨ કાલાદિના ભેદથી શબ્દના વાચ્યાર્થને એકાન્તે ભિન્ન જ માનનાર અભિપ્રાય શબ્દ નયાભાસ કહેવાય છે.

शब्दनयाभासं उदाहरणम्—

જેમકે-સુમેરુ હતો, સુમેરુ છે, સુમેરુ હશે વિગેરે ભિન્નકાલીન શબ્દો

ભિન્ન પદાર્થતુ' જ કથન કરે છે; કારણ કે, તે ભિન્ન કાલવાચી શબ્દ છે તેવા બીજા સિદ્ધ શબ્દોની જેમ. ૩૫

§૧ તથાપ્રકારના અભિપ્રાયવિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલ વચન દ્વારા શબ્દો કાલાદિલેદથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થના જ અભિધાયક હોય છે એ વ્યંજિત કથુ'. આ વચન પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, માટે તે વચન શબ્દનયાલાસરૂપ છે. સૂત્રગત આદિ શબ્દથી કરોતિ કટઃ, ક્રિયતે કટઃ વિગેરે શબ્દનયાલાસનાં ઉદાહરણુ બાણવાં. ૩૫

(પં) તાદ્કૂસ્તિદ્વાન્યશબ્દવદિતિ ભિન્નકાલસિદ્ધાન્યશબ્દવત્ ।

(પં) તથાવિષયપરામર્શોત્થેનેતિ ભિન્નાર્થાભિધાયકરામર્શોદ્ભવેન ॥૩૫॥

(ટિ) યથા વભૂવેત્યાદિ । તાદ્કૂસ્તિદ્વેતિ ભિન્નાર્થત્વપ્રસિદ્ધશબ્દત્વવત્ ॥૩૫॥

સમભિરૂઢનયં વર્ણયન્તિ—

પર્યાયશબ્દેષુ નિરુક્તિભેદેન ભિન્નમર્થં સમભિરોહન્ સમભિરૂઢઃ ॥ ૩૬ ॥

§૧ શબ્દનયો હિ પર્યાયભેદેડ્વ્યર્થાભેદમભિપ્રૈતિ, સમભિરૂઢસ્તુ પર્યાયભેદે ભિન્નાનર્થાનભિમન્યતે, અભેદં ત્વર્થગતં પર્યાયશબ્દાનામુપેક્ષત ઇતિ ॥ ૩૬ ॥

ઉદાહરન્તિ—

ઇન્દનાદિન્દ્રઃ શકનાચ્છક્રઃ પૂર્વારણાત્ પુરન્દર ઇત્યાદિષુ યથા ॥ ૩૭ ॥

ઇત્યાદિષુ પર્યાયશબ્દેષુ યથા નિરુક્તિભેદેન ભિન્નમર્થં સમભિરોહન્નભિપ્રાય-વિશેષઃ સમભિરૂઢસ્તથાડ્વ્યેષ્વપિ ઘટકુટકુમ્ભાદિષુ દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ ૩૭ ॥

સમભિરૂઢનયનુ' લક્ષણુ—

વ્યુત્પત્તિના લેદથી પય'યાત્મક શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક છે એવું સ્વીકારનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. ૩૬

§૨ જો કે શબ્દનય પર્યાયલેદમાં પણ અર્થને અભિન્ન માને છે, પરંતુ સમભિરૂઢનય પર્યાયભેદે અર્થને ભિન્ન માને છે, અને પર્યાયશબ્દોના અર્થગત અલેદની ઉપેક્ષા કરે છે. ૩૬

સમભિરૂઢનયનુ' ઉદાહરણુ—

ઐશ્વર્ય' (હકુરાઈ) ભોગવે તે ઈન્દ્ર, સમર્થ હોય તે શક, શત્રુનાં પુર- (નગર)નો નાશ કરે તે પુરન્દર કહેવાય છે. ૩૭

§૨ ઈન્દ્ર, શક, પુરન્દર વિગેરે પર્યાયશબ્દોમાં નિરુક્તિના લેદથી ભિન્ન અર્થને માનનાર અભિપ્રાયવિશેષ સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. તે જ પ્રકારે ઘટ, કુટ, કુંભ વિગેરે પર્યાયશબ્દોમાં પણ ભિન્ન અર્થને સ્વીકારનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનય છે એમ સમજી લેવું. ૩૭

एतदाभासमाभाषन्ते—

પર્યાયધ્વનીનામભિષ્ટેયનાનાત્વમેવ કક્ષીકુર્વાણસ્તદામાસઃ ॥ ૩૮ ॥

તદામાસઃ સમભિરૂઢામાસઃ ॥ ૩૮ ॥

उदाहरन्ति—

यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दाः भिन्नाभिधेया
एव भिन्नशब्दत्वात् करिकुरङ्गतुरङ्गशब्दवदित्यादिः ॥३९॥

सभलिङ्गनयालासनुं लक्ष्य—

પર્યાયવાચી શબ્દોના વાચ્યાર્થને સર્વથા (એકાન્ત) ભિન્ન માનનાર
અભિપ્રાય સભલિંગનયાલાસ કહેવાય છે. ૩૮

સભલિંગનયાલાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે ઈન્દ્ર, શક, પુરંદર વિગેરે શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અભિધેય (વાચ્યાર્થ)ના
જ વાચક છે, કારણ કે, તે કરિ, કુરંગ અને તુરંગની જેમ ભિન્ન ભિન્ન
શબ્દો છે. ૩૯

एवंमूतनयं प्रकाशयन्ति—

शब्दानां स्वमवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्यत्वेना-

भ्युपगच्छन्नेवंभૂतः ॥४०॥

સમભિરૂઢનયો હિન્દનાદિક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ વાસવાદેરર્થસ્યેન્દ્રાદિ-
વ્યપદેશમભિપ્રૈતિ, પશુવિશેષસ્ય ગમનક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ ગોવ્યપદેશવત્ તથા
રૂઢેઃ સદ્ભાવાત્ । એવંમૂતઃ પુનરિન્દનાદિક્રિયાપરિણતમર્થ તત્ક્રિયાકાલે ઇન્દ્રાદિ-
વ્યપદેશમાજમમિમન્યતે; ન હિ કશ્ચિદક્રિયાશબ્દોઽસ્યાસ્તિ, ગૌરશ્ચ ઇત્યાદિજાતિશબ્દા-
મિમતાનામપિ ક્રિયાશબ્દત્વાત્-ગચ્છતીતિ ગૌઃ, આશુગામિત્વાદશ્ચ ઇતિ । શુક્રો નીલ
ઇતિ ગુણશબ્દાભિમતા અપિ ક્રિયાશબ્દા એવ—શુચિમવનાત્ શુક્રલો નીલનાનીલ
ઇતિ । દેવદત્તો યજ્ઞદત્ત ઇતિ યદ્દષ્ટાશબ્દાભિમતા અપિ ક્રિયાશબ્દા એવ—દેવ એનં
દેયાત્, યજ્ઞ એનં દેયાદિતિ । સંયોગિદ્રવ્યશબ્દાઃ સમવાયિદ્રવ્યશબ્દાશ્ચાભિમતાઃ
ક્રિયાશબ્દા એવ—દણ્ડોઽસ્યાસ્તીતિ દણ્ડી, ત્રિપાળમસ્યાસ્તીતિ ત્રિપાળીત્યસ્તિક્રિયાપ્રધા-
નત્વાત્ । પશ્ચતયીતુ શબ્દાનાં વ્યવહારમાત્રાત્ ન નિશ્ચયાદિત્યયં નયઃ સ્વીકુસ્તે ॥૪૦॥

उदाहरन्ति—

यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः शक्रनक्रियापरिणतः शक्रः पूर्दारण-
प्रवृत्तः पुरन्दर इत्युच्यते ॥४१॥

એવંમૂતનયનું લક્ષ્ય—

(શબ્દની) પાતાની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ ક્રિયાથી યુક્ત અર્થને તે શબ્દના
વાચ્યાર્થ તરીકે સ્વીકારનાર અભિપ્રાય એવંમૂતનય કહેવાય છે. ૪૦

૬૧ તથા પ્રકરની રૂઢિ (રિવાજ)ને લઈને ગમનક્રિયા હોય કે ન હોય
તેા પણ પશુવિશેષમાં ગાયનેા વ્યવહાર કરાય છે તેમ ઈન્દનાદિ (કુકુશઈ વિગેરે)

ક્રિયા હોય કે ન હોય તો પણ વાસવાદિ પદાર્થમાં ઈન્દ્રાદિનો વ્યવહાર કરવાનું સમભિરૂઢનય સ્વીકારે છે, પરંતુ એવંભૂતનય તો ઈન્દનાદિ ક્રિયાથી પરિણત પદાર્થને તે ક્રિયાના સમયે જ ઈન્દ્રાદિ શબ્દોના વ્યવહારને યોગ્ય માને છે, કારણ કે આ એવંભૂતનયના મતે તો કોઈ પણ શબ્દ-અર્થાત્ તે બધા શબ્દોને ધાતુમૂલક ગણે છે. (૧) ગાય, અશ્વ વગેરે જાતિવાચક શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક શબ્દો છે; જેમકે-ગમન કરે તે ગાય, આશુ (ઝડપથી) ગમન કરે તે અશ્વ. (૨) શુચિ-શુદ્ધ થતો હોઈ શુકલ અને નીલ થતો હોઈ નીલ એમ (ગુણવાચક શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક છે.) (૩) દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત વગેરે યદ્વચ્છા-શબ્દોય ક્રિયાશબ્દો છે; જેમકે 'દેવ એને આપો' 'યજ્ઞ એને આપો' એવી વ્યુત્પત્તિ દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્તની છે. (૪) દણ્ડી વગેરે સંયોગી દ્રવ્ય શબ્દો પણ પોતપોતાની ક્રિયાથી યુક્ત હોઈ ક્રિયાશબ્દો છે. જેમકે, આ દંડ ધારણ કરે છે માટે દણ્ડી.

સમવાયી દ્રવ્ય શબ્દો પણ પોતપોતાની ક્રિયાથી યુક્ત હોઈ ક્રિયાશબ્દો છે. જેમકે આ વિષાણુ (શિંગડા) ધરાવે છે માટે વિષાણુ. શબ્દોના આ પાંચ લેહ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ છે, પરંતુ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ નથી એ પ્રમાણે આ એવંભૂતનય સ્વીકારે છે. ૪૦

એવંભૂતનયનું ઉદાહરણ--

એશ્વર્યનો અનુભવ કરતો હોય (કુરાર્થ ભોગવતો હોય-અશ્વર્યભોગ-રૂપ ક્રિયા કરતો હોય) ત્યારે ઈન્દ્ર, સામર્યને અનુભવતો હોય-(સામર્યરૂપ ક્રિયા હોય) ત્યારે શક, અને શત્રુના નગરનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલ હોય ત્યારે પુરહર, એ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૪૧

(વં૦) તત્ક્રિયાકાલે ઇતિ ઇન્દનાદિક્રિયાકાલે । અસ્યેતિ એવંભૂતસ્ય । ક્રિયાશબ્દત્વા-દિત્યતોડમે કયમિતિ ગમ્યમ્ । ઢણ્ડોતિ સયોગિદ્રવ્યશબ્દઃ । વિપાળીતિ સમવાયિદ્રવ્યશબ્દઃ । પચ્ચતયીતિ જાતિગુણયદ્વજાસંયોગિસમવાયિશબ્દા ઇતિ પચ્ચ ॥૪૦॥

(દિ૦) ન દ્વિ કશ્ચિદિત્યાદિ । અસ્યેતિ એવંભૂતનયસ્ય મતે ન દ્રવ્યગુણજાતિશબ્દાઃ । શબ્દ-ધર્મવિધઃ । તથથા દ્રવ્યતો ગુણતો જાતિતઃ ક્રિયાતશ્ચેતિ । દ્રવ્યતો ઢણ્ડીતિ । ગુણતો રક્ષઃ શુક્લ ઇતિ । જાતિતો ગૌરિતિ બ્રાહ્મણ ઇતિ વા । ક્રિયાતઃ સ્વર્ગકારરૂપકારાદિઃ । કેચિત્ પચથા સમાચક્ષતે નામતશ્ચ, કેચિદ્ યાદદ્વિચ્છકમેદં પચમમાહુઃ । તયોદ્રવ્યક્લ્પનાયામેવાન્તર્નાવઃ દ્વિપેત્યાદિ ।

उक्तं च—

द्रव्यक्रियाजातिगुणप्रमेदात् ढवित्थकर्तृद्विजपाटलादौ ।

शब्दप्रशति मुनयो वदन्ति चतुष्टयो कालविदः पुराणाः ॥१॥

पचचतयीति पचप्रकारा यथा द्रव्यजातिक्रियागुणयद्वजामेदात् । अयमिति एवंभूतनयः ॥४०॥

एवंभूताभासमाचक्षते—

क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपन्सु

तदाभासः ॥४२॥

§૧ ક્રિયાઽઽવિષ્ટં વસ્તુ ધ્વનીનામભિધેયતયા પ્રતિજ્ઞાનાનોઽપિ યઃ પરામર્શસ્ત-
દનાવિષ્ટં તત્તેષાં તથા પ્રતિક્ષિપતિ ન તૂપેક્ષતે સ એવંભૂતનયામાસઃ, પ્રતીતિવિઘાતાત્ ॥૪૨॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા વિશિષ્ટચેષ્ટાશૂન્યં ઘટાશૂન્યં વસ્તુ ન ઘટશબ્દવાચ્યં
ઘટશબ્દપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાશૂન્યત્વાત્ પટવદિત્યાદિઃ ॥૪૩॥

§૧ મનેન હિ વચસા ક્રિયાઽનાવિષ્ટસ્ય ઘટાદેવંસ્તુનો ઘટાદિશબ્દવાચ્યતા-
નિપેધઃ ક્રિયતે સ ચ પ્રમાણવાધિત્વમિતિ તદ્વચનમેવંભૂતનયામાસોદાહરણતયોક્તમ્ ॥૪૩॥

એવંભૂતનયાભાસનું લક્ષણ -

ક્રિયાથી રહિત પદાર્થને શબ્દના વાચ્ય તરીકે નહિ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય
એવંભૂતનયાભાસ કહેવાય છે. ૪૨

§૧ ક્રિયાયુક્ત પદાર્થને શબ્દના અભિધેય-(વાચ્ય) તરીકે સ્વીકારતા હોવા
છતાં પણ જે અભિપ્રાય ક્રિયાથી રહિત પદાર્થની શબ્દના અભિધેય તરીકે
ઉપેક્ષા નહિ પરંતુ અસ્વીકાર કરે તે એવંભૂતનયાભાસ કહેવાય છે. કારણ કે,
તેમાં પ્રતીતિ (અનુભવ)નો વિઘાત થાય છે. ૪૨

એવંભૂતનયાભાસનું ઉદાહરણ—

વિશિષ્ટ (જલાહરણ) ક્રિયાથી રહિત ઘટ પદાર્થ ઘટશબ્દનો વાચ્ય નથી જ,
કારણ કે પટની જેમ તે ઘટશબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત ક્રિયાથી રહિત છે. ૪૩

§૧ આ વચનથી ક્રિયારહિત ઘટાદિ પદાર્થમાં ઘટાદિ શબ્દની વાચ્યતાનો
નિપેધ કરાય છે; અર્થાત્ અહીં ક્રિયારહિત ઘટપદાર્થ ઘટશબ્દનો વાચ્ય નથી
એવો નિપેધ કરાય છે અને તે નિપેધ પ્રમાણ દ્વારા બાધિત છે. માટે તે
(નિપેધાત્મક) વચનો એવંભૂતનયાભાસના ઉદાહરણ તરીકે જણાવેલ છે. ૪૩

(૫૦) તદ્વનાવિષ્ટમિતિ ક્રિયાનાવિષ્ટમ્ । તદ્વિતિ વસ્તુ । તેપામિતિ ધ્વનીનામ્ । તથેતિ
ભિધેયતયા ક્રિયાઽનાવિષ્ટં વસ્તુ તેષાં ધ્વનીનામભિધેયં ન ભવતીતિ વાક્યગર્ભાયઃ ॥૪૨॥

(ટિ૦) યથા વિશિષ્ટચેષ્ટેત્યાદિ । સ ચેતિ ઘટાદિશબ્દવાચ્યતાનિપેધઃ । પ્રમાણેતિ
પ્રયક્ષાદિપ્રમાણનિરાકૃતઃ । તદ્વચનમિતિ ઘટાદિવાચ્યત્વનિપેધકં વાક્યમ્ ॥૪૩॥

કે પુનેરુ નયેષ્વર્થપ્રધાનાઃ કે ચ શબ્દનયા इति दर्शयन्ति—

एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः ॥૪૪॥

शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः ॥૪૫॥

આ સાત નયોમાં કેટલાક નયો અર્થનય રૂપ છે અને કેટલાક નયો શબ્દ-
નય રૂપ છે ? તેનું નિરૂપણ—

આ નૈગમાદિ સાત નયોમાં પહેલા ચાર નયો અર્થ(પદાર્થ)નું નિરૂપણ
કરતા હોવાથી અર્થનયો કહેવાય છે. ૪૪

અને બાકીના ત્રણ નયો શબ્દના અર્થાત્ શબ્દના વાચ્યાર્થને વિષય કરતા
હોવાથી શબ્દનયો કહેવાય છે. ૪૫

કઃ પુનરત્ર વહુવિપયઃ કો વાઽલ્પવિપયો નય ઇતિ વિવેચયન્તિ—
 પૂર્વઃ પૂર્વો નયઃ પ્રચુરગોચરઃ, પરઃ પરસ્તુ પરિમિત-
 વિપયઃ ॥૪૬॥

તત્ર નૈગમસંગ્રહયોસ્તાવન્ન સંગ્રહો વહુવિપયો, નૈગમાત્ પરઃ, કિં તર્હિ નૈગમ
 ઇવ સંગ્રહાત્ પૂર્વ ઇત્યાહુઃ—

સન્માત્રગોચરાત્ સંગ્રહાન્નૈગમો ભાવાભાવભૂમિકત્વાદ્
 ભૂમવિપયઃ ॥૪૭॥

§૧ ભાવાભાવભૂમિકત્વાદ્ભાવાભાવવિપયત્વાત્, ભૂમવિપયો વહુવિપયઃ ॥૪૭॥

આ નૈગમાદિ સાત નયોમાં કયો નય અધિક વિષયવાળો છે, અને કયો
 નય અલ્પ વિષયવાળો છે તેનું વિવેચન—

નૈગમાદિ સાતે નયોમાં પહેલા પહેલા નયો અધિક અધિક વિષયવાળા છે,
 પરંતુ પછી પછીના નયો અલ્પ અલ્પ વિષયવાળા છે. ૪૬

નૈગમાદિ સાતે નયોમાંથી નૈગમ અને સંગ્રહ એ બે નયોમાં નૈગમની પછી
 રહેલ સંગ્રહ બહુ વિષયવાળો નથી પરંતુ સંગ્રહની પહેલાં રહેલ નૈગમ જ બહુ
 વિષયવાળો છે એટલે સૂત્રકાર જણાવે છે—

સત્તા (ભાવ) માત્રના વિષયવાળા (અર્થાત) માત્ર સત્તાને જ વિષય કર-
 નાર સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ ભાવ અને અભાવ (સત્ અને અસત) બન્નેના
 વિષયવાળો હોવાથી નૈગમનય અધિક વિષયવાળો છે. ૪૭

§૨ ભાવાભાવભૂમિકત્વાત્નો અર્થ ભાવ અને અભાવના વિષયવાળો
 હોવાથી ભૂમવિપયઃ એટલે બહુ (અધિક) વિષયવાળો છે. ૪૭

સંગ્રહાદ વ્યવહારો વહુવિપય ઇતિ વિપર્યયમપાસ્યન્તિ—

સદ્વિશેષમકાશકાદ્ વ્યવહારતઃ સંગ્રહઃ સમસ્તસત્સમૂહોપ-
 દર્શકત્વાત્ વહુવિપયઃ ॥૪૮॥

વ્યવહારો હિ કતિપયાન્ સત્પ્રકારાન્ પ્રકાશયતીત્યન્પવિપયઃ, સંગ્રહસ્તુ સકલ-
 સત્પ્રકારાણાં સમૂહં ક્ષ્યાપયતીતિ વહુવિપયઃ ॥૪૮॥

વ્યવહારાદ્ ઋજુસૂત્રો વહુવિપય ઇતિ વિપર્યાસં નિરસ્યન્તિ—

વર્તમાનવિપયાદ્ઋજુસૂત્રાદ્ વ્યવહારસ્ત્રિઠ્ઠાલવિપયાવલમ્બિ-
 ત્વાદનલ્પાર્થઃ ॥૪૯॥

§૨ વર્તમાનક્ષણમાત્રસ્થાયિનમર્થઋજુસૂત્રઃ સૂત્રયતીયસાવતરવિપયઃ, વ્યવહારસ્તુ
 કાલત્રિતયવર્ત્યર્થજાતમવન્મ્વત ઇત્યયમનલ્પાર્થ ઇતિ ॥૪૯॥

સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ વ્યવહારનય અધિક વિષયવાળો છે એવી વિપરીત-માન્યતાનું નિરસન—

સત્ સામાન્યતા કેટલાક વિશેષોને જણાવનાર વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્સામાન્યમાં સમાવેશ પામતી બધી જ વસ્તુઓને જણાવનાર સંગ્રહનય અધિક વિષયવાળો છે ૪૮

§૧ વ્યવહારનય સત્સામાન્યતા (સત્-વર્ગના) કેટલાક પ્રકારોને જ જણાવે છે, માટે તે અલ્પ વિષયવાળો છે, બ્યારે સંગ્રહનય સત્-સામાન્ય અન્તર્ગત સમસ્ત પદાર્થોને જણાવનાર હોવાથી અધિક વિષયવાળો છે. ૪૮

ઋજુસૂત્ર વ્યવહારનયથી અધિક વિષયવાળો છે એ વિપરીત માન્યતાનું નિરસન—

વર્તમાન ક્ષણસ્થાથી પદાર્થને વિષય કરનાર ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ વ્યવહારનય ત્રણે કાલના પદાર્થોને વિષય કરનાર હોવાથી વિશેષ વિષયવાળો છે. ૪૯

§૧ ઋજુસૂત્રનય માત્ર વર્તમાન ક્ષણમાં જ રહેનાર પદાર્થને જણાવે છે, માટે તે અલ્પવિષયવાળો છે, પરંતુ વ્યવહારનય તો ત્રણે કાલના પદાર્થોને વિષય કરનાર હોવાથી બહુ વિષયવાળો છે. ૪૯

(૧૦) સમસ્તસત્સમૂહોપદર્શકત્વાદિતિ સર્વમેકં સદવિશેષાત્ ॥૪૮॥

ઋજુમૂત્રાચ્છ્વદો વહુવિપય ઇયાશક્કામપસારયન્તિ—

કાલાદિભેદેન ભિન્નાર્થોપદર્શિનઃ શ્વદાદ્ઋજુસૂત્રસ્તદ્વિપ-
રીતવેદકત્વાન્મહાર્થઃ ॥૫૦॥

§૧ શ્વદનયો હિ કાલાદિભેદાદ્ભિન્નમર્થમુપદર્શયતીતિ સ્તોકવિપયઃ, ઋજુસૂત્રસ્તુ કાલાદિભેદતોઽપ્યભિન્નમર્થ સૂચયતીતિ વહુવિપય ઇતિ ॥૫૦॥

શ્વદાત્ સમભિરૂઢો મહાર્થ ઇત્યારેકાં પરાકુર્વન્તિ—

પ્રતિપર્યાયશ્વદ્મર્થભેદમભીપ્સતઃ સમભિરૂઢાચ્છ્વદસ્તદ્વિપર્યાયાનુ-
યાયિત્વાત્ પ્રભૂતવિપયઃ ॥૫૧॥

§૧ સમભિરૂઢનયો હિ પર્યાયશ્વદાનાં વ્યુત્પત્તિભેદેન ભિન્નાર્થતામર્થયત ઇતિ તનુગોચરોઽસૌ, શ્વદનયસ્તુ તેષાં તદ્ભેદેનાપ્યેકાર્થતાં સમર્થયત ઇતિ સમધિક-
વિપયઃ ॥૫૧॥

શ્વદનય ઋજુસૂત્રથી અધિક વિષયવાળો છે એ શંકાનું અપસરણ—

કાલાદિ ભેદ દ્વારા ભિન્ન અર્થને જણાવનાર શ્વદનયની અપેક્ષાએ ઋજુ-
સૂત્ર તેનાથી વિપરીત અભિન્ન પદાર્થને જણાવનાર હોવાથી વિશેષ વિષય-
વાળો છે. ૫૦

§૧ શ્વદનય કાલાદિભેદ દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થ(અર્થભેદ)ને જણાવે છે, બ્યારે ઋજુસૂત્ર તો કાલાદિ ભેદ હોવા છતાં અભિન્ન અર્થને જણાવનાર હોવાથી વધારે વિષયવાળો છે. ૫૦

શબ્દથી સમલિરૂઢ વધારે વિષયવાળો છે એ શંકાનું નિરાકરણ--

દરેક પર્યાયવાચી શબ્દોને ભિન્ન ભિન્ન વાચ્યાર્થવાળા માનનાર સમલિરૂઢ નયની અપેક્ષાએ શબ્દનય તે તે પર્યાયવાચી ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોને પણ એકાર્થવાચી માનનાર હોવાથી પ્રભૂત વિષયવાળો છે. ૫૧

§૧ સમલિરૂઢનય જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિવડે પ્રતિપર્યાય શબ્દોને ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા માને છે, માટે તે અલ્પવિષયવાળો છે; જ્યારે શબ્દનય જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિ હોવા છતાં પણ પ્રતિ પર્યાય શબ્દોને અભિન્ન અર્થને જણાવનાર માને છે માટે પ્રચુર વિષયવાળો છે. ૫૧

(૫૦) અસાચિત્તિ ઋજુવૃત્તઃ । તેપામિતિ શબ્દાનામ્ । તદ્ભેદેનેતિ વ્યુત્પત્તિભેદેન ॥૫૧॥

સમભિરૂઢાદેવંભૂતો ભૂમવિષય इत्यप्याकूतं प्रतिक्षिपन्ति-

प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादेवंभूतात् समभिरूढ-
स्तदन्यथार्थस्थापकत्वान्महागोचरः ॥૫૨॥

§૧ एवंભૂતનયો હિ ક્રિયાભેદેન ભિન્નમર્થં પ્રતિજાનીત इति तुच्छविषयोऽसौ,
समभिरूढस्तु तद्भेदेनाप्यभिन्नं भावमभिप्रैतीति प्रभूतविषयः ॥૫૨॥

સમલિરૂઢથી એવંભૂત અધિક વિષયવાળો છે, એ માન્યતાનું નિરાકરણ--
ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાદ્વારા શબ્દોને ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક માનનાર એવંભૂત નયની અપેક્ષાએ સમલિરૂઢનય ક્રિયાને ભેદ હોવા છતાં અભિન્ન અર્થને માનનાર હોવાથી વધુ વિષયવાળો છે. ૫૨

§૧ એવંભૂતનય ક્રિયાનાં ભેદથી અર્થમાં પણ ભેદ માને છે માટે તે અલ્પ-
વિષયવાળો છે જ્યારે સમલિરૂઢનય ક્રિયાને ભેદ હોવા છતાં પણ પદાર્થને અભિન્ન માને છે, માટે પુષ્કળ વિષયવાળો છે. ૫૨

(૫૦) तद्भेदेनापीति क्रियाभेदेनापि ॥૫૨॥

अथ यथा नयवाक्यं प्रवर्तते तथा प्रज्ञाशियन्ति-

नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्तमानं विधिप्रतिषेधाभ्यां
सप्तमङ्गीमनुव्रजति ॥૫૩॥

§૧ નયવાક્યં પ્રાગ્લક્ષિતવિકલાદેશસ્વરૂપં; ન કેવલં સફલાદેશસ્વભાવં પ્રમાણ-
વાક્યમિત્યપિ શબ્દાર્થઃ । સ્વવિષયે સ્વાભિષેયે પ્રવર્તમાનં વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં પરસ્પર-
વિભિન્નાર્થનયયુગ્મસમુત્થવિધાનનિષેધાભ્યાં ક્ત્વા સપ્તમઙ્ગીમનુગચ્છતિ, પ્રમાણસપ્ત-
મઙ્ગીવદેતદ્વિચારઃ કર્તવ્યઃ ।

§૨ નયસપ્તમઙ્ગીત્વપિ પ્રતિમઙ્ગી સ્વાસ્ત્ત્વારસ્યેવદ્વારસ્ય ચ પ્રયોગસદ્ભાવાત્ ।
તાસાં વિકલાદેશત્વાદેવ સફલાદેશાત્તિજ્ઞાયાઃ પ્રમાણસપ્તમઙ્ગીયા વિરોધન્યવસ્થા-

પનાત્ । વિકલાદેશસ્વભાવા હિ નયસન્તમહ્ની વસ્ત્વંશમાત્રપરૂપકત્વાત્ ; સકલા-
દેશસ્વભાવા તુ પ્રમાણસન્તમહ્ની સંપૂર્ણવસ્તુસ્વરૂપપરૂપકત્વાદિતિ ॥૫૩॥

નયવાક્યની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ—

પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર નયવાક્ય પણ વિધિ અને નિષેધની
વિવક્ષા વડે સમ્ભળીતું રૂપ પામે છે. ૫૩

ફૃ પ્રમાત્ર સકલાદેશસ્વભાવવાળું પ્રમાણુવાક્ય જ સ્વવિષયમાં પ્રવર્તતું વિધિ-
અને નિષેધની કલ્પના દ્વારા સમ્ભળીને પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી, પરંતુ અગાઉ
જણાવેલ વિકલાદેશસ્વભાવવાળું નયવાક્ય પણ સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરતું પરસ્પર
ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા બે નયથી ઉત્પન્ન થયેલ વિધિ અને નિષેધ દ્વારા સમ-
ભળીને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જેમ પ્રમાણુવાક્યની સમ્ભળી બને છે તેમ
નયવાક્યની પણ સમ્ભળી બને છે. નયસમ્ભળીના સ્વરૂપનો વિચાર પ્રમાણુ
સમ્ભળીની જેમ સમજી લેવો.

ફૃ નય સમ્ભળીના દરેક ભંગમાં પણ 'સ્વાત્કાર' અને 'પદ્યકાર' નો
પ્રયોગ થાય છે, તે પછી વિકલાદેશસ્વરૂપવાળી નય સમ્ભળી સકલાદેશસ્વભાવ-
વાળી પ્રમાણુ સમ્ભળીથી જુદી છે. નયસમ્ભળી વિકલાદેશસ્વભાવવાળી જ
છે, કારણ કે તે વસ્તુ (પદાર્થ)ના અંશમાત્રને જ જણાવનાર છે, બ્યારે પ્રમાણુ-
સમ્ભળી તે સકલાદેશસ્વભાવવાળી છે, કારણ કે તે વસ્તુ (પદાર્થ)ના સંપૂર્ણ
સ્વરૂપને જણાવનાર છે. (બંને સમ્ભળીમાં આટલો જ તફાવત છે.) ૫૩

(૫૦) ચિકલાદેશત્વાદેવેત્યત્ર તાસાં સત્તમહ્નીનામ્, ધન ચ કાક્વા વ્યાહ્યા ॥૫૩॥

પવં નયસ્ય લક્ષણસંખ્યાવિષયાન્ વ્યવસ્થાપ્યેદાની ફલં સ્ફુટયન્તિ—

પ્રમાણવદસ્ય ફલં વ્યવસ્થાપનીયમ્ ॥૫૪॥

પ્રમાણસ્યેવ પ્રમાણવત્, ધસ્યેતિ નયસ્ય, યથા સ્વત્વાનન્તર્યેણ પ્રમાણસ્ય સંપૂર્ણ-
વસ્ત્વજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમુકમ્, તથા નયસ્યાપિ વસ્ત્વેકદેશજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમાનન્ત-
ર્યેણાવધાર્યમ્ । યથા ચ પારમ્પર્યેણ પ્રમાણસ્યોપાદાનહાનોપેક્ષાવુદ્ધયઃ સંપૂર્ણવસ્તુવિષયાઃ
ફલ્ત્વેનામિહિતાસ્તથા નયસ્યાપિ વસ્ત્વંશત્રિવિષયાસ્તાઃ પરમ્પરાફલ્ત્વેનાવધારણીયાઃ ।
તદેતદ્ દ્વિપ્રકારમપિ નયસ્ય ફલં તતઃ કથન્ચિદ્ભિન્નમભિન્નં વાઽવગન્તવ્યમ્ । નયફલ-
ત્વાન્યધાનુપપત્તેઃ કથન્ચિદ્રેદામેદપ્રતિષ્ઠા ચ નયફલયોઃ પ્રાગુક્તપ્રમાણફલયોરિવ કુશલૈઃ
ફલ્ત્વેભ્યાઃ ॥૫૪॥

આ રીતે નયના લક્ષણ, સંખ્યા, વિષયની વ્યવસ્થા કરીને ફલનું સ્પષ્ટીકરણ
કરવામાં આવે છે—

નયના ફલની વ્યવસ્થા પ્રમાણના ફલની વ્યવસ્થાની જેમ કરી લેવી. ૫૪

ફૃ પ્રમાણનું અનન્તર (સાક્ષાત્) ફલ જેમ વસ્તુ સંબંધી સમસ્ત અજ્ઞાનનો
નાશ કરેલ છે, તેમ નયનું અનન્તર (તાત્કાલિક) ફલ વસ્તુ (પદાર્થ)ના એક

અંશ સંબંધી અજ્ઞાનના નાશરૂપ બ્રહ્મણુ. પ્રમાણુતું પરંપરા ફલ (ફલતું ફલ) જેમ સંપૂર્ણ પદાર્થ વિષયક ઉપાદાન, હાન અને ઉપેક્ષા બુદ્ધિ છે, તેમ નયતું પરંપરાફલ વસ્તુ (પદાર્થ)ના અંશવિષયક ઉપાદાન, હાન અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ બ્રહ્મણી. નયતું અનન્તર અને પરંપરા એમ બન્ને પ્રકારતું ફલ નયથી કથંચિદ્ ભિન્ન અને કથંચિદ્ અભિન્ન બ્રહ્મણુ. અન્યથા નય અને ફલનો સંબંધ ઘટી શકશે નહિ. નય અને નયના ફલમાં કથંચિદ્ ભેદાભેદની પ્રતિષ્ઠા (વ્યવસ્થા) પ્રમાણુ અને પ્રમાણુના ફલમાં પહેલાં જે રીતે કહેલ છે, તે રીતે વિદ્વાનોએ કરી લેવી. ૫૪

(પં) આનન્તર્યેણેતિ અવ્યવહિતત્વેન । પારમ્પર્યેણેતિ વ્યવધાનેન । વસ્ત્વંશઘિપ-
યાસ્તા ઇતિ તાઃ હાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । તત ઇતિ નયાત્ ॥૫૪॥

(દિ૦) પવં નયસ્યેત્યાદિ । તા ઇતિ ઉપાદાનહાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । તદ્વેતદિતિ અનન્ત-
પારમ્પર્યરૂપં દ્વિમેદમપિ । તત ઇતિ નયાત્ । કથંચિદિતિ ન તુ સર્વથા ભિન્નં ન ચ સર્વથા
તાદાત્મીભૂતમ્ ॥૫૪॥

તદિત્યં પ્રમાણનયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્ય સંપ્રતિ તેષાં તત્ર કથંચિદવિષ્વગ્ભાવે-
નાવસ્થિતેરલિલપ્રમાણનયાનાં વ્યાપકં પ્રમાતારં સ્વરૂપતો વ્યવસ્થાપયન્તિ—

પ્રમાતા પ્રત્યક્ષાદિપ્રસિદ્ધ આત્મા ॥૫૫॥

§૧ પ્રમિણોતીતિ પ્રમાતા, કિંમૂતઃ ક ઇત્યાહ—પ્રત્યક્ષાદિપ્રસિદ્ધઃ પ્રત્યક્ષપરોક્ષ-
પ્રમાણપ્રતીતઃ, અતતિ અપરાપરપર્યાયાન્ સતતં ગચ્છતીત્યાત્મા જીવઃ ।

આ પ્રમાણુ પ્રમાણુ અને નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને તેમનાથી અભિન્નરૂપે
અવસ્થિત પ્રમાતા, જે બધા પ્રમાણુ અને નયોમાં વ્યાપક છે, તેના સ્વરૂપની
વ્યવસ્થા—

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુથી સિદ્ધ આત્મા પ્રમાતા કહેવાય છે. ૫૫

§૨ જે યથાર્થ જ્ઞાન કરે તે. (પ્રમીણોતીતિ પ્રમાતા)

શંકા—પ્રમાતા કેવો છે અને કોણુ છે ?

સમાધાન—પ્રમાતા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણુથી પ્રસિદ્ધ આત્મા છે.
નિરંતર નવનવા પર્યાયોને પામે તે આત્મા, જેતું બીજું નામ ભવ છે. (મતતિ
અપરાપરપર્યાયાન્ સતતં ગચ્છતિ ઇતિ આત્મા)

(પં) તેવામિતિ પ્રમાણનયતત્ત્વાનામ્ । તત્રેતિ આત્મનિ ।

(દિ૦) તદિત્યમિત્યાદિ । તેવામિતિ પ્રમાણનયાનામ્ । તત્રેતિ પ્રમાતરિ ।
અવિષ્વગ્ભાવેનેતિ અવિનાભાવેન ।

§૨ દ્વિહાત્માનં પ્રતિ વિપ્રતિપેદિરં પરં । ચાર્વાકાસ્તાવશ્ચર્ચયાંચક્રુઃ—જ્ઞાયાકારપરિ-
ણામદશાયામભિવ્યકચૈતન્યધર્મક્રાણિ પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુસંશ્ક્રાણિ ચત્વાર્થેષુ ભૂતાનિ
તત્ત્વમ્, ન તુ તદ્વ્યત્તિરિક્તઃ કથિદ ભવાન્તરાનુસરણવ્યસનયાનાત્મા; યદુવાચ
બૃહસ્પતિઃ—“પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુરિતિ તત્ત્વાનિ, તત્સમુદાયે શરીરવિષયેત્રિવસંજ્ઞાઃ

તેન્યથૈતન્યમ્” इति प्रत्येकमदृश्यमानचैतन्यान्यपि च भूतानि समुदितावस्थानि चैतन्यं व्यञ्जयिष्यन्ति, मद्देशकित्व; यथा हि काष्ठपिष्टादयः प्राग्दृश्यमानामपि मदशक्ति-
मासादितमुराकारपरिणामा व्यञ्जयन्ति; तद्वदेतान्यपि चैतन्यमिति ।

૬૨ આત્માના લક્ષણમાં અન્ય દર્શનકારોએ વિવાદ કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ આવાંકોએ કરેલ આત્મતત્ત્વની ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે. કાયાકાર બને છે ત્યારે જેમાં ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત ધાય છે એવાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ નામના ચાર ભૂતો એ જ તત્ત્વ છે. પરંતુ તેથી ભિન્ન ભવાન્તરમાં જનાર (અપર અપર મનુષ્યાદિ પર્યાયોને પામનાર) આત્મા નામનું કોઈ તત્ત્વ નથી. તે અંગે આચાર્ય બહુચ્ચતિનું કથન છે કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ તત્ત્વો છે. એ તત્ત્વોના સમુદાયમાં શરીરસંજ્ઞા, વિષયસંજ્ઞા, અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞા છે, અને તેમાંથી (શરીરસંજ્ઞા, વિષયસંજ્ઞા અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞામાં પરિણત ભૂતસમુદાય-માંથી) ચૈતન્ય છે. જે કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ આ ચારે ભૂતો-માંના પ્રત્યેકમાં ચૈતન્ય દ્રશ્યમાન નથી તો પણ જ્યારે તેઓનો સમુદાય બને છે ત્યારે તેઓ મદશક્તિની જેમ ચૈતન્યનો આવિભાવ કરશે. જેમ કાષ્ઠપિષ્ટાદિમાં (તાડાદિ, ધાવડીનાં ફૂલ, મહુડાનાં ફૂલ, કોદ્રવાદિમાં) મદશક્તિ દેખાતી નથી પણ જ્યારે તેઓ સુસકારને પામે છે ત્યારે મદશક્તિનો આવિભાવ કરે છે, તેમ આ ભૂતો પણ ચૈતન્યનો આવિભાવ કરે છે.

(૫૦) પરે इति परलोभ्याः । परे इत्यतः पुरस्तेष्विति गन्मम् । तद्व्यतिरिक्त इति भूतव्यतिरिक्तः । प्रत्येकमित्यादिना नास्तिक एव वक्ति । एतान्यपीति भूतान्यपि ।

(૬૦) यथाहि काष्ठेति काष्ठं ताडादि तद्रसमभूता पिष्टे कोदवादि पिष्टपेवायातुकी-
पुष्पवन्निभ्रा' तद्रसपरिणतिर्मदशक्तिव्यञ्जिका स्यात् । तद्वदिते पिष्टकाष्ठदिवत् । एतानीति
चत्वारि महाभूतानि ।

તદેતત્ તરલ્તરમતિવિલસિતમ્, કાયાકારપરિણતભૂતૈચૈતન્યામિવ્યક્તૈરસિદ્ધેઃ,
સતઃ સ્વન્નમિવ્યક્તિર્યુક્તા । ન ચ દેહદશાયાઃ પ્રાગ્ મૂતેપુ ચૈતન્યસત્તાસાધકં પ્રત્યક્ષમસ્તિ,
તસ્યૈન્દ્રિયક્રસ્યાતૈન્દ્રિયે તસ્મિન્નપ્રવર્તનાત્, અનૈન્દ્રિયક્રસ્ય તસ્ય ત્વયાડનજ્ઞીકારાચ્ચ ।
નાપ્યનુમાનમ્, તસ્યાપ્યનર્જીકારાદેવ । અથ સ્ત્રીક્રિયત એવ લોકયાત્રાનિર્વાહણપ્રવર્ણ
ધ્માયનુમાનમ્, સ્વર્ગાપ્વાદિપ્રસાધક્રસ્યાલૌકિકક્રસ્યૈવ તસ્ય તિરસ્કારાદિતિ ચેત્ ; તર્હિ
કાયાકારદેતુષ્કાયાકારમૂતેપુ મૂતેપુ ચૈતન્યાનુમાનમપ્યલૌકિકં સ્યાદ્, લૌકિકૈસ્તત્ર
તસ્વાનનુમાયમાનન્વાત્, સ્વર્ગાપ્વાદિપ્રસાધકમપિ વા તદ્ લૌકિકં ભવેત્ ।

૬૩ नैन-तमात्रुं એ કથન અંગળ બુદ્ધિનું પરિણામ છે, 'કાયાકાર પરિ-
ણત' ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય આવિભાવ પામે છે એ વસ્તુ અસિદ્ધ છે, કારણકે અભિવ્યક્તિ તો વિદ્યમાન પદાર્થની જ ઘટી શકે છે. આમ તમોએ
માનેલી અભિવ્યક્તિ પ્રમાણસિદ્ધ નથી. છતાં એ અભિવ્યક્તિ પ્રમાણસિદ્ધ હોય
તો દેહદશા પામ્યા પહેલાં તે ભૂતોમાં ચૈતન્યને સિદ્ધ કરનાર કયું પ્રમાણ છે ?

प्रत्यक्ष प्रमाणानुं अन्द्रियक प्रत्यक्ष तो कही शकशो नहि, कारणु के ते अतीन्द्रिय चैतन्यमां प्रवृत्त थवाने शक्तिमान नथी अने अनैन्द्रियक प्रत्यक्ष पणु कही शकशो नहि. कारणु के ते तमो मानता नथी. तेची व रीते अनुमान पणु कही शकता नथी, कारणु के प्रत्यक्ष सिवाय कोर्ध पणु प्रमाणु तमने मान्य नथी.

स्वार्थाक—लोक व्यवहारना निर्वाह माटे लौकिक धूमादि अनुमान अमे मानीये छीये परंतु स्वर्ग, अपूर्व वगेरेने साधनार अलौकिक अनुमान अमे मानता नथी.

जैन—तो कायाकार नहि पायेला परंतु कायाकारना कारणुइप भूतोमां चैतन्यनुं अनुमान पणु अलौकिक व मानपुं जेध अये, कारणु के लोको आपुं अनुमान करता नथी अने जे तमारा आ अनुमानने लौकिक कडेवा भागता छे तो स्वर्ग, अपूर्वने साधनार अनुमानने पणु लौकिक मानपुं जेध अये.

(पं०) तदेतदित्यादि सरिः । अस्मिद्धेः इत्यवोऽप्रे किमिति गन्धम् । तस्येति प्रत्यक्षस्य । अतीन्द्रिये इति चैतन्ये । तस्येति प्रत्यक्षस्य । स्वर्गापूर्वादिप्रसाधकस्येत्यत्र अपूर्वराब्देन पुण्यपापस्य । तस्येति अनुमानस्य । तिरस्कारादिति अस्माभिः । अलौकिकं स्यादिति को भावो यदि 'किलालौकिकं त्वया न मन्यते तदा चैतन्यानुमानमपि अलौकिकं प्राप्नोतीति भावः । तत्रेति भूतेषु । तस्येति चैतन्यस्य ।

(टि०) सतः खल्विति असन्नाभिव्यज्यते अरुच्छक्रेणाप्युत्पादयितुं न पार्वते, द्रव्यपुद्गलभावात् गगनाम्भोरुहवत्, यथा चैतत्सत्तात्तथा । अथ शकादयः सुपर्वाणो न सन्ति प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानत्वादिति चेत्, भूतेष्वपि चैतन्यं न प्रत्यक्षलक्ष्यं तदपि तत्र नास्तीति कथं न मन्यध्वम् । कायाकारपरिणतेषु भूतेषु चैतन्यं प्रत्यक्षेण लक्ष्यते इति चेत्, ननु प्रत्यक्षेणातीन्द्रियेण इन्द्रियेण वा चैतन्यं लक्ष्यते विदुषा । न तावत् प्रथमः कल्पः कल्पशिखीव भवत्प्रक्षेपेनाय । अतीन्द्रियस्य इन्द्रियपथातीतशकादिसुरजीवादिप्रसाधकत्वेन भवन्मताभिघातोऽतस्य प्रख्यातत्वात् । न द्वितीयः शुभंयुः । इन्द्रियस्यातीन्द्रिये प्रवेशानुपपत्तेः । अतीन्द्रियचैतन्यवच्छक्कादिसिद्धिरपि कर्तव्या । प्रागिति पूर्वम् । तस्येति प्रत्यक्षस्य । तस्मिन्निति चैतन्यं । अनैन्द्रियकस्येति अवध्यादिकस्य । तस्येति प्रत्यक्षज्ञानस्य । नाप्यनुमानमिति नाप्यनुमानम् भूतेषु चैतन्यप्रसाधनवद्भक्षम् । तस्यापीति अनुमानस्यापि । चावांकोऽभ्यक्षमेकमिति वचनात् । अथ स्वीक्रियत इत्यादि । स्वर्गंति स्वर्गप्ररूपकस्य । अपूर्वेति अदृश्युण्यपापादिनिर्गंतुः । अलौकिकस्येति लोकव्यवहारव्यतिरिक्तस्य । तस्येति अनुमानस्य । [? तिरस्कारादिति] निराकरणात् । तत्रेति तेषु भूतेषु । तस्येति चैतन्यस्य । तदिति अनुमानम् ।

१४ अथोक्तं प्राक्काष्ठपिष्टप्रवृत्तिषु प्रत्येकमप्रतीयमानाऽपि मदशक्तिः समुदाय-दशायां यथाभिव्यज्यते, तथा कायाकारं चैतन्यमपीति चेत् । तदसत्यम् । यतः केयं मदशक्तिर्नाम ? । वस्तुस्वरूपमेव, अतीन्द्रिया वा काचित् । न प्राप्यः पक्षः, काष्ठपिष्टादिवस्तुस्वरूपस्यासमुदायदशायामपि सत्त्वेन तदानीमपि मदशक्तेरभिव्यक्ति-प्रसक्तेः । अतीन्द्रियायास्तु तस्यास्तदानीमन्यदा वा न ते स्वकारः मुन्दरः प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणस्य तासाधकस्य भवतोऽभावात् । जैनैस्तदानीं स्वोऽर्त्वेव तावदियम्,

તેમ્યચૈતન્યમ્' इति प्रत्येकमदृश्यमानचैतन्यान्यपि च मूतानि समुदितावस्थानि चैतन्यं व्यञ्जयिष्यन्ति, मद्देशकित्; यथा हि काष्ठपिष्टादयः प्रागदृश्यमानामपि मदशक्ति-
मासादितसुराकारपरिणामा व्यञ्जयन्ति; तद्वदेतान्यपि चैतन्यमिति ।

ફર આત્માના લક્ષણમાં અન્ય દર્શનકારોએ વિવાદ કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ ચાર્વાકોએ કરેલ આત્મતત્ત્વની ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે. કાયાકાર બને છે ત્યારે જેમાં ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત થાય છે એવાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ નામના ચાર ભૂતો એ જ તત્ત્વ છે. પરંતુ તેથી ભિન્ન ભવાન્તરમાં જનાર (અપર અપર મનુષ્યાદિ પર્વાથોને પામનાર) આત્મા નામતું કોઈ તત્ત્વ નથી. તે અંગે આચાર્ય બહુરૂપતિતું કથન છે કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ તત્ત્વો છે. એ તત્ત્વોના સમુદાયમાં શરીરસંજ્ઞા, વિપયસંજ્ઞા, અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞા છે, અને તેમાંથી (શરીરસંજ્ઞા, વિપયસંજ્ઞા અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞામાં પરિણત ભૂતસમુદાય-માંથી) ચૈતન્ય છે. જો કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ આ ચારે ભૂતો-માંનાં પ્રત્યેકમાં ચૈતન્ય દૃશ્યમાન નથી તો પણ જ્યારે તેઓના સમુદાય બને છે ત્યારે તેઓ મદશક્તિની જેમ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ કરશે. જેમ કાષ્ઠપિષ્ટાદિમાં (તાડાદિ, ધાવડીનાં ફૂલ, મહુડાનાં ફૂલ, કોદ્રવાદિમાં) મદશક્તિ દેખાતી નથી પણ જ્યારે તેઓ સુસકારને પામે છે ત્યારે મદશક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે, તેમ આ ભૂતો પણ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ કરે છે.

(૫૦) પરે इति परतोऽप्याः । परे इत्यतः पुरस्त्वेष्विति गम्यम् । तद्व्यतिरिक्त इति भूतव्यतिरिक्तः । प्रत्येकमित्यादिना नास्तिक एव वक्ति । एतान्यान्यपीति भूतान्यपि ।

(૬૦) यथाहि काष्ठेति काष्ठं ताडादि तद्रूपसम्भूता विष्टं कोद्रवादि पिष्टपेयाधानुकी-
पुष्पशमिभ्रा' तद्रूपपरिणतिर्नदशक्तिव्यजिका स्यात् । तद्वदिति विष्टकाष्ठदिवत् । एतानीति चत्वारि महामूतानि ।

તદેતત્ તરલતરમતિવિલસિતમ્, કાયાકારપરિણતમૂતૈચૈતન્યામિવ્યકેરસિદ્ધેઃ,
સતઃ સ્વભિવ્યક્તિર્ચુક્ત્વા । ન ચ દેહદશાયાઃ પ્રાગ્ મૂતેષુ ચૈતન્યસત્તાસાધકં પ્રત્યક્ષમસ્તિ,
તસ્યૈન્દ્રિયકસ્યાત્તૈન્દ્રિયે તસ્મિન્નપ્રવર્તનાત્, અનેન્દ્રિયકસ્ય તસ્ય ત્વયાડનક્ષીકારાચ્ચ ।
નાપ્યનુમાનમ્, તસ્યાપ્યનક્ષીકારાદેવ । અથ સ્ત્રીક્રિયત એવ લોકયાત્રાનિર્વાહણપ્રવર્ણ
ધૂમાચનુમાનમ્, સ્વર્ગાપ્વાદિપ્રસાધકસ્યાલૌકિકસ્યૈવ તસ્ય તિરસ્કારાદિતિ ચેત્; તર્હિ
કાવાકારદેતુષ્વકાયાકારમૂતેષુ મૂતેષુ ચૈતન્યાનુમાનમપ્યલૌકિકં સ્વાદ્, લૌકિકૈસ્તત્ર
તસ્યાનનુમાયમાનત્વાત્, સ્વર્ગાપ્વાદિપ્રસાધકમપિ વા તદ્ લૌકિકં ભવેત્ ।

૬૩ નૈન—તમારું આ કથન અંગળ યુદ્ધિનું પરિણામ છે, ‘કાયાકાર પરિ-
ણત’ ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય આવિર્ભાવ પામે છે એ વસ્તુ અસિદ્ધ છે, કારણકે અભિવ્યક્તિ તો વિદ્યમાન પદાર્થની જ ઘટી શકે છે. આમ તમેએ માનેલી અભિવ્યક્તિ પ્રમાણસિદ્ધ નથી. છતાં એ અભિવ્યક્તિ પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો દેહદશા પામ્યા પહેલાં તે ભૂતોમાં ચૈતન્યને સિદ્ધ કરનાર કયું પ્રમાણ છે ?

प्रत्यक्ष प्रमाद्युभांनुं अन्द्रियक प्रत्यक्ष तो कही शक्यो नहि, कारणु के ते अतीन्द्रिय चैतन्यमां प्रवृत्त थवाने शक्तिमान नथी अने अनैन्द्रियक प्रत्यक्ष पणु कही शक्यो नहि. कारणु के ते तमो मानता नथी. तेवी न नीते अनुमान पणु कही शक्यता नथी, कारणु के प्रत्यक्ष सिवाय कोरि पणु प्रमाद्यु तमने मान्य नथी.

आर्वाक—लोक व्यवहारना निर्वाह माटे लौकिक धूमादि अनुमान अमे मानीये छीये परंतु स्वर्ग, अपूर्व वगैरेने साधनार अलौकिक अनुमान अमे मानता नथी.

जैन—तो कायाकार नहि पाभेला परंतु कायाकारना कारणुइप भूतोमां चैतन्यनुं अनुमान पणु अलौकिक न मानवुं लेछेये, कारणु के लोके आवुं अनुमान करता नथी अने जे तमारा आ अनुमानने लौकिक कडेवा मागता छे। तो स्वर्ग, अपूर्वने साधनार अनुमानने पणु लौकिक मानवुं लेछेये.

(पं०) तदेतदित्यादि सरिः । असिद्धेः इत्यतोऽपि किमिति गम्यम् । तस्येति प्रत्यक्षस्य । अतीन्द्रिये इति चैतन्ये । तस्येति प्रत्यक्षस्य । स्वर्गापूर्वादिप्रसाधकस्येत्यत्र अर्हवद्वेन पुण्यपापस्य । तस्येति अनुमानस्य । तिरस्कारादिति अस्माभिः । अलौकिकं स्यादिति को भावो यदि 'किलालौकिकं त्वया न मन्यते तदा चैतन्यानुमानमपि अलौकिकं प्राप्नोतीति भावः । तत्रेति भूतेषु । तस्येति चैतन्यस्य ।

(टि०) सतः खल्विति असन्नाभिव्यज्यते असत्त्वकेणाप्तुत्वादयितुं न पार्यते, द्रव्यपुत्रनाभावात् गगनाम्नोरुहवत्, यथा चैतत्सत्तात्प्रा। अथ शकादयः सुपवाणो न सन्ति प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानत्वादिति चेत्, भूतेष्वपि चैतन्यं न प्रत्यक्षलक्षं तदपि तत्र नास्तीति कथं न मन्यष्वम् । कायाकारपरिणतेषु भूतेषु चैतन्यं प्रत्यक्षेण लक्ष्यते इति चेत्, ननु प्रत्यक्षेणातीन्द्रियेण एन्द्रियेण वा चैतन्यं लक्ष्यते विदुषा । न तावत् प्रथमः कल्पः कल्पशितोव भवत्यक्षज्ञेनाय । अतीन्द्रियस्य इन्द्रियथातोतशकादिसुरजोवादिप्रसाधकत्वेन भवन्मताभिधातोयतस्य प्रख्यातत्वात् । न द्वितीयः शुभेयुः । इन्द्रियस्वातीन्द्रिये प्रवेशानुपपत्तेः । अतीन्द्रियचैतन्यवत्त्वच्छादिसिद्धिरपि कर्तव्या । प्रागिति पूर्वम् । तस्येति प्रत्यक्षस्य । तस्मिन्निति चैतन्ये । अनैन्द्रियकस्येति अक्षयादिकस्य । तस्येति प्रत्यक्षज्ञानस्य । नाप्यनुमानमिति नाप्यनुमानम् भूतेषु चैतन्यप्रसाधनम् इच्छाम् । तस्यापीति अनुमानस्यापि । चार्वाकोऽप्यक्षमेकमिति वचनात् । अथ स्वोक्रियत इत्यादि । स्वर्गेति स्वर्गप्ररूपकस्य । अपूर्वेति अदृश्युष्यपापादिनिर्गुतः । अलौकिकस्येति लोकेव्यवहारव्यतिरिक्तस्य । तस्येति अनुमानस्य । [? तिरस्कारादिति] निराकरणात् । तत्रेति तेषु भूतेषु । तस्येति चैतन्यस्य । तदिति अनुमानम् ।

§४ अथोक्तं प्राक्काष्ठपिष्टप्रभृतिषु प्रत्येकमप्रतीयमानाऽपि मदशक्तिः समुदाय-दशायां यथाभिव्यज्यते, तथा कायाकारं चैतन्यमपीति चेत् । तदसत्यम् । यतः केयं मदशक्तिर्नाम ! वस्तुस्वरूपमेव, अतीन्द्रिया वा काचित् । न प्राप्यः पशुः, काष्ठपिष्टादिवस्तुस्वरूपस्यासमुदायदशावामपि सत्त्वेन तदानीमपि मदशक्तिरभिव्यक्ति-प्रसङ्गः । अतीन्द्रियावास्तु तस्यास्तदानीमप्यक्षा वा न ते स्वोकारः मुद्गरः, प्रत्य-क्षातिरिक्तप्रमाणस्य तत्सापेक्षस्य भवतोऽभावात् । जैनस्यैतानी स्वोक्तैरुक्तैरुक्तैरुक्तैः तावदियम्,

સમુદાયદશાયામભિવ્યક્તિસ્વીકારાદિતિ ચેત્ । તદસત્, તસ્યાસ્તદાનીં તૈરુત્પાદ્યત્વેન સ્વીકારાત્, મૃત્પિણ્ડપ્લકુલાલાદિસામગ્રયાં ઘટવત્ । સતિ વસ્તુનિ જ્ઞાનજનનયોગ્યં હ્યભિવ્યક્તકમુચ્યતે, પ્રદીપાદિવદ્ । ન ચ કાષ્ટપિષ્ટાદાનિ મદશક્તૌ તથા, તસ્યાઃ સાધકપ્રમાણાભાવાદ્; ઇતિ કથં તદ્દષ્ટાન્તેન ચૈતન્યવ્યક્તિઃ સિદ્ધ્યેત્ ?

ક્રૃયાર્વાક—પણ અમે પહેલાં કહી જ ગયા છીએ કે, પૃથક્ પૃથક્ કહેલા કાષ્ટપિષ્ટાદિમાં પ્રથમ નહિ જણાતી મદશક્તિ જેમ સમુદાય દશામાં અભિવ્યક્તિ થાય છે તેમ કાયાકાર પામેલ ભૂતોમાં ચૈતન્ય અભિવ્યક્તિ થાય છે.

જૈન—તમોએ કહ્યું તો છે પણ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રશ્ન એટલો જ છે કે, આ મદશક્તિ શું છે ? વસ્તુરૂપ છે કે કોઈ અતીન્દ્રિય છે ? વસ્તુ સ્વરૂપ તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે અસમુદાયદશામાં પણ કાષ્ટપિષ્ટાદિ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ તો છે જ તો તે વખતે (અસમુદાય દશામાં) પણ અભિવ્યક્તિનો પ્રસંગ આવશે. વળી, મદશક્તિને અસમુદાયદશામાં કે સમુદાયદશામાં અતીન્દ્રિયરૂપે તમે સ્વીકારો તે તમારા માટે સારું (હિતવાહ) નથી, કારણ કે તેવી (અતીન્દ્રિય) મદશક્તિને સાધનાર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ભિન્ન બીજું કોઈ પણ પ્રમાણ તમે માનતા નથી, અને પ્રત્યક્ષ તેને સાધી શકતું નથી.

ચાર્વાક—તમો જૈનોએ તે મદશક્તિની સમુદાય દશામાં અભિવ્યક્તિ માનેલી હોવાથી અસમુદાયાવસ્થામાં એ અતીન્દ્રિયા મદશક્તિ સ્વીકારેલી જ છે.

જૈન—તમારું ઉપરોક્ત કથન વ્યાજબી નથી. કારણ કે માટીનો પિંડ, દંડ, કુંભાર વિગેરે સામગ્રી હોય ત્યારે ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ સમુદાય દશામાં જૈનોએ મદશક્તિની ઉત્પત્તિ માનેલ છે પરંતુ અભિવ્યક્તિ માનેલ નથી. કારણ કે વિદ્યમાન વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનાર પ્રદીપ જેવા પદાર્થો અભિવ્યક્ત કહેવાય છે. કાષ્ટપિષ્ટાદિ મદશક્તિના વિષયમાં અભિવ્યક્ત કહેવાય નહિ, કારણ કે મદશક્તિનું અસ્તિત્વ સાધનાર કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી મદશક્તિના દષ્ટાન્ત દ્વારા ભૂતોમાં ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ?

(૧૦) અધોક્તમિતિવાદિ નાસ્તિકઃ । તદ્સત્યમિત્યદિ સ્મરિઃ । તદ્વાનીમિતિ અસમુદાયે । અન્યદા વેતિ સમુદાયે । તત્સાધકસ્યેતિ અતીન્દ્રિયશક્તિસાધકસ્ય । તદ્વાનીમિતિ અસમુદાયદશાયામ્ । ઇયમિતિ અતીન્દ્રિયા શક્તિઃ । જ્ઞાનજનનયોગ્યમિતિ સતો વસ્તુનો જ્ઞાન જનયતિ । સાધકપ્રમાણાભાવાદિતિ મદશક્તેઃ પ્રાક્ સત્સાધકપ્રમાણાભાવાત્ ।

(ટિ.) કાષ્ટપિષ્ટાદીત્યાદિ । તસ્યા ઇતિ મદશક્તેઃ । તદ્દષ્ટાન્તેનેતિ મદશક્ત્યુદાહરણેન ।

૬૫ અથ મૂતેન્યચૈતન્યમુત્પદ્યમાનમિન્યતે । નૈતદપિ પ્રશસ્યમ્, પૃથગવસ્થેન્યોડપિ તેન્યસ્તદુત્પત્તિપ્રસક્તેઃ । મૂતસમુદયસ્વભાવાત્ કાયાત્તદુત્પાદ ઇતિ ચેદ્, નનુ સમસ્તાદ્ વ્યસ્તાદ્ વા તસ્માત્ તદુત્પદેત । ન તાવત્ સમસ્તાત્, અહુલ્યાદિષ્ઠેદેડપિ પચ્ચસાપ્રસન્નાત્, અન્યથા શિરસ્થેદેડ્યપચ્ચત્વપ્રાપ્તેઃ । નાપિ વ્યસ્તાદ્ એકસ્મિન્નેષ ક્ષાયેડનેકચૈતન્યોત્પત્તિપ્રસન્નાત્ । અર્થેકઃ શરીરાવયવી તત્ એકમેવ ચૈતન્યમુત્પદ્યતે ।

તદપ્યસૂક્ષ્મમ્, અક્ષપાદમત એવ તાદૃશાવયવિસ્વીકારાત્, ત્વન્મતે તુ “સમુદયમાત્ર-
મિદં કલેવરમ્” इत्यभिधानात् ।

કૃપ ચાર્વાક—તો ભૂતોથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ અમે માનીશું.
જૈન—તમારું તે કથન પણ પ્રશંસાપાત્ર નથી, કારણ કે, એવું માનવાથી
તો પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોથી પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ.

ચાર્વાક—પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોથી નહિ પણ ભૂતોના સમુદાયરૂપ કાયથી જ
ચતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જૈન—જો એમ હોય તો પ્રશ્ન છે કે સમસ્ત કાયથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ
થાય છે કે વ્યસ્ત કાય (ભિન્ન ભિન્ન અંગો)થી ? જો સમસ્ત કાયથી થતી
હોય તો, આંગળી આદિ કોઈ એક અવયવનો છેદ થતાં જ મરણનો (અચૈત-
નત્વનો) પ્રસંગ આવશે, અને તેમ ન માનો તો મસ્તકનો છેદ થવા છતાં પણ
મરણ (અચૈતન્ય) નહિ થાય. વ્યસ્ત પણ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ
માનવાથી એક જ કાયામાં અનેક ચૈતન્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

ચાર્વાક—તેમ નહિ ણને, કારણ કે, શરીરરૂપ અવયવી તો એક છે, માટે
એક જ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ સ્થૂલ છે, કારણ કે અક્ષપાદ (ગૌતમ)ના
મતમાં જ તેવા અવયવીનો સ્વીકાર છે, પરંતુ તમારા મતમાં આ શરીર માત્ર
ભૂતના સમૂહરૂપ છે “સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્” એમ કહેલ છે, અર્થાત્ તમે
શરીરાવયવીને સ્વીકારતા નથી.

(પં૦) અથ ભૂતેભ્ય इत्यादि परः । नैतदपीत्यादि हरिः । तस्मादिति कथात् ।
तदिति चैतन्यम् ।

(ટિ૦) તેમજ્ઞે ઇતિ પૃથિવ્યાદિભ્યો ભૂતેભ્યઃ । તદુત્પત્તીતિ મદશત્તુત્પાદપ્રકાશાત્ । તસ્માદિતિ
કથાત્ । તદિતિ ચૈતન્યમ્ । અન્યથેતિ શરીરસ્યાહુત્સ્યાયેરાવયવસ્થેડપિ ન પચતા ચેત્ ।
અપચ્ચત્યેતિ મરણાભાવપ્રાપ્તેઃ । અક્ષપાદેતિ નૈવાચિકમતે । તાદૃશૈતિ એકસ્વરૂપનિરૂપાય-
વ્યપ્તીકારાત્ ।

કિન્ચ, શરીરસ્યાવૈકલ્યાદ મૃતશરીરંડપિ ચૈતન્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્ । અથ વાતાદિ-
દોષૈર્વેગુણ્યાદ ન મૃતશરીરસ્ય ચૈતન્યોત્પાદકત્વમ્ । નૈતદ્ યુક્તમ્ । યતો મૃતસ્ય
સમીભવન્તિ દોષાસ્તતો દેહસ્યાડરોગ્યભઃ, તથા ચોક્તમ્—“તેષાં સમત્વમારોગ્યં ધ્ય-
મૃદ્ધી વિપર્યયે” इति; ततश्च पुनरुज्जीवनं स्यात् । अथ समीकरणं दोषाणां कुतो
ज्ञायते !, ज्वरादिविकारादर्शनात् ।

જૈન—વળી, મૃતક (મૃદા)નું શરીર અવિકલ (સંપૂર્ણ) હોવાથી તે મડદામાં
પણ ચૈતન્ય (નવજીવન)ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

ચાર્વાક—વાતાદિ(વાત, પિત્ત અને કફ) દોષોની વિષમતા હોવાથી મૃત
શરીર ચૈતન્યનું ઉત્પાદક નથી.

જૈન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી, કારણકે મૃત શરીરના વાતાદિદોષો સમ થઈ જાય છે, વાતાદિ દોષોની સમાનતા એ આરોગ્ય છે અને દોષોનો ક્ષય કે વૃદ્ધિ એ અનારોગ્ય છે. ‘તેપાં સમત્વમારોગ્યં ક્ષયવૃદ્ધી વિપર્યયે’ એ સિદ્ધાંતે શરીરને આરોગ્યનો લાભ થવો જોઈએ અને તેમ થતાં મૃત શરીરને પુનઃ નવ-જીવન પ્રાપ્ત થશે.

આર્વાક—મૃત શરીરમાં દોષોનું સમીકરણ (સમત્વ) છે તે કઈ રીતે જાણી શકાય ?

(૧૦) “તેપાં સમત્વમારોગ્યમ્” इत्यत्र तेपां दोषाणाम् । अथ समीकरणमित्यादि परः । ज्वरादीत्यादि हरिः ।

(ટિ૦)અર્થકલ્યાદિતિ અવિનાશાત્ । મૃતસમુદાયસ્ય તાદવસ્થ્યાત્ । તત્ત્વમિતિ તસ્માત્ કારણાત્ દોષવમોભાવાદ્ વા । તેપામિતિ વાતાદિદોષાણામ્ । વિપર્યય इति रोगवृद्धिः ततश्चेति वातादिदोषसमत्वात् ।

§૬ અથ વૈગુણ્યકારિણિ નિવૃત્તેડપિ નાવશ્યં તત્કૃતસ્ય વૈગુણ્યસ્ય નિવૃત્તિઃ, યથા વહ્નિનિવૃત્તાવપિ ન કાષ્ટે શ્યામિકાકૌટિલ્યાદિવિકારસ્ય । તદપ્યસ્તૂપપાદમ્ । યતઃ ક્ષિદ્ધિત્ ક્વચિદનિવર્ત્યવિકારારમ્ભકં દૃષ્ટમ્, યથા કાષ્ઠે વહ્નિઃ શ્યામિકાદેઃ; ક્વચિચ્ચ નિવર્ત્ય-વિકારારમ્ભકમ્, યથા સુવર્ણે દ્રવતાયાઃ; તત્ર યદિ દોષવિકારોડનિવર્ત્યઃ સ્યાત્ ચિક્ષ્ણુશાસ્ત્રં વૃથૈવ સ્માર્ત્, તતો દૌર્બલ્યાદિવિકારસ્યેવ મહત્તોડપિ મૂળવિકારસ્ય નિવૃત્તિઃ પ્રસન્ન્યેત ।

જૈન—મૃતશરીરમાં, જ્વરાદિ વિકાર, જેવામાં આવતો નથી માટે દોષોનું સમત્વ જાણી શકાય એવું છે.

આર્વાક—વિષમતાને કુરુનાર દૂર થવાથી (નાશ પામવાથી) તેનાથી કસાયેલ વિષમતા પણ અવશ્ય આવી જાય તેવો કોઈ નિયમ નથી. અર્થાત્ વિષમતાનું કારણ દૂર થવા છતાં વિષમતા ટકી શકે છે, જેમકે અગ્નિ નાશ પામવા છતાં લાકડામાં તેનાથી નિષ્પન્ન શ્યામતા અને વઠતારૂપ વિકાર ટકી રહે છે.

§૬ જૈન—તમારું આ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે કોઈ કયાંક એવા વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે જે નિવૃત્ત થતા નથી, જેમકે અગ્નિએ લાકડામાં ઉત્પન્ન કરેલ શ્યામતારૂપ વિકાર અગ્નિ નાશ પામવા છતાં નષ્ટ થતો નથી; તે વળી કોઈ કયાંક એવા વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે જે નિવૃત્ત પણ થાય છે, જેમકે અગ્નિથી સુવર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલ દ્રવતારૂપ વિકાર અગ્નિનો નાશ (અભાવ) થતાં નાશ પામે છે હવે જે પ્રસ્તુતમાં દોષરૂપ વિકારને નિવારી ન શકાય તેવો માનવામાં આવે તો ચિકિત્સા (વૈદક)શાસ્ત્ર નિષ્ફળ થશે, અને જે નિવારી શકાય તેવો માનવામાં આવે તો દુર્બલતાદિ વિકારોના નિવારણની જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી મરણરૂપ મહાવિકારનું પણ નિવારણ માનવું પડશે.

(૧૦) અથ વૈગુણ્યકારિણીત્યાદિ પરઃ । તદપ્યસ્તૂપપાદમિત્યાદિ હરિઃ । ક્ષિદ્ધિદિતિ વસ્તુ । ક્વચિદિતિ કાર્યં । વૃથૈવૈત્યતોડપે ન ચ તયેતિ વાચ્યમ્ ।

(ટિ.) અથ વૈગુણ્યેત્યાદિ । તત્કૃતસ્યેતિ વૈગુણ્યકારિદોષવિહિતસ્ય વિકારસ્ય ન નિવૃત્તિરિતિ સમ્બન્ધઃ । દ્રવતાયા इति चङ्निर्वर्त्यविकारारम्भकः । तत्रेति शरीरे । तत् इति चिकित्साशास्त्रस्याप्रामाण्ये । दौર્बલ्येति आयुर्वेदोक्ता असाध्या अप्यामयाः पश्यत्वान्यमिचारिणः साध्या भवेयुः, साध्या अप्यसाध्याः स्युरिति भावः ।

§૭ અથ ચિકિત્સાપ્રયોગાદૌર્બલ્યાદિનિવૃત્યુપલબ્ધેરપનેયવિકારત્વમ્, અસાધ્ય-વ્યાધેરુપલબ્ધેરપનેયવિકારત્વં ચેત્યુભયર્થદર્શનાદ મરણાનિવૃત્તિઃ, તદસત્ । યત ઔષ-ધાદેરલાભાત્ આયુઃક્ષયાદ વા કસ્મિંદસાધ્યો વિકારો ભવતિ, દોષે તુ કેવલે વિકાર-કારિણિ નાસ્ત્યસાધ્યતા । તથા હિ—તેનૈવ વ્યાધિના કથિદ્ મિચિતે કથિદ્ ન, इति नेदं दोषे केवले विकारकारिणि घटते; तस्मात् कर्माधिपत्यमेवाऽत्र सुसूत्रम् ।

ન ચૈતત્ પરલોકાદાગતમાત્માનં વિનેતિ, તથાહિ—एतस्योत्पादे देहः सह-कारिकारणम्, उपादानकारणं वा भवेत् । प्राचि विकल्पे कलेवरस्य सहकारिभावे किमुपादानं चैतन्यस्य स्यात् ? तदव्यतिरेकेण तत्त्वान्तराभावात् । न चानुपादाना कस्यचित् कार्यस्योत्पत्तिरुपलब्धचरी, शब्दवियुदादीनामप्यनुपादानत्वे तत्त्वचतुष्टया-नन्तर्भावो भवेत्, देहाधिकोपादानान्मुपगमे तु चैतन्यस्य निष्प्रत्यूहात्मसिद्धिः, कायसहकृतादात्मोपादानात् तथाविधचैतन्यपर्यायोत्पादप्रसिद्धेः ।

§૭ આર્વાક-ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી દુષ્ણતાદિ વિકારોની નિવૃત્તિ (નાશ) જણાવી હોવાથી તેવા વિકારોને નિવારી શકાય એવા માનવા બેઈએ. પરંતુ એવા પણ વ્યાધિએ છે જે અસાધ્ય હોય છે. આથી તેવા વિકારોને નિવારી ન શકાય એવા વિકારોની કોટિમાં મૂકવા બેઈએ. આ પ્રમાણે વિકારો અને પ્રકારે બેવામાં આવતા હોવાથી મરણરૂપ વિકાર નિવારી ન શકાય તેવો છે.

નૈન—તમારું આ કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઔષધાદિ સામગ્રી ન મળવાથી અથવા આયુષ્યના ક્ષયના કારણે કોઈ વિકાર અસાધ્ય યાય છે. પરંતુ જે કેવળ દોષને કારણે જ વિકાર થતો હોય તો તે અસાધ્ય બને નહિ. એક જ વ્યાધિ હોય છતાં કોઈ એક મરણ પામે છે જ્યારે બીજા કોઈ મરણ પામતો નથી. હવે જે વિકારનું કારણ માત્ર દોષ જ માનવામાં આવે તો એકનું મરણ અને બીજાનું અમરણ ઘટી શકે નહિ. તેથી કર્મનું આધિપત્ય જ કારણ છે એ સ્પષ્ટતયા સૂચિત થયું.

વળી, કર્મનું આ આધિપત્ય પણ પરલોકમાંથી આવેલ આત્મા વિના સંભવી શકતું નથી, તે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીર સહકારી કારણરૂપે અથવા ઉપાદાન કારણરૂપે હોય. હવે જે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીરને સહકારી કારણ માનવામાં આવે તો ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ શું થયે? કારણ કે, શરીરરૂપે ઉપસ્થિત આર ભૂત સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ તો છે જ નહિ. અને ઉપાદાન કારણ સિવાય કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ યતી નથી, એટલે કે ચૈતન્યની

જૈન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી, કારણકે મૂત શરીરના વાતાદિદોષો સમ ધર્મ બંધ છે, વાતાદિ દોષોની સમાનતા એ આરોગ્ય છે અને દોષોનો ક્ષય કે વૃદ્ધિ એ અનારોગ્ય છે. ‘તેપાં સમત્વમારોગ્યં ક્ષયવૃદ્ધી વિપર્યયે’ એ સિદ્ધાંતે શરીરને આરોગ્યનો લાભ થવો જોઈએ અને તેમ થતાં મૂત શરીરને યુનઃ નવ-જીવન પ્રાપ્ત થશે.

આર્વાક—મૂત શરીરમાં દોષોનું સમીકરણ (સમત્વ) છે તે કઈ રીતે બહુ શક્ય ?

(પં૦) “તેપાં સમત્વમારોગ્યમ્” ઇત્યન તેપાં દોષાણામ્ । અથ સમીકરણમિત્યાદિ પરઃ । જ્વરાદીત્યાદિ સ્વરિઃ ।

(ટિ૦) અવૈકલ્યાદિતિ અવિનાશાત્ । મૂતસમુદાયસ્ય તાદવસ્થ્યાત્ । તત્ત ઇતિ તસ્માત્ કારણાત્ દોષમ્બીભાવાદ્ વા । તેપામિતિ વાતાદિદોષાણામ્ । વિપર્યય ઇતિ રોગવૃદ્ધિઃ તત્તચ્ચેતિ વાતાદિદોષમત્વાત્ ।

§૬ અથ વૈગુણ્યકારિણિ નિવૃત્તેડપિ નાવસ્યં તત્કૃતસ્ય વૈગુણ્યસ્ય નિવૃત્તિઃ, યથા વહ્નિનિવૃત્તાવપિ ન કાષ્ટે શ્યામિકાકૌટિલ્યાદિવિકારસ્ય । તદપ્યસૂપપાદમ્ । યતઃ ક્લિષ્ઠિત્ત્વ ક્વચિદનિવર્ત્યવિકારારમ્ભકં દટ્ટમ્, યથા કાષ્ટે વહ્નિઃ શ્યામિકાદેઃ; ક્વચિચ્ચ નિવર્ત્ય-વિકારારમ્ભકમ્, યથા સુવર્ણે દ્રવતાયાઃ; ત્ત્ર યદિ દોષવિકારોડનિવર્ત્યઃ સ્યાત્ ચિક્ષિંક્ષાશાલં વૃથૈત્ત્વઃ સ્વાર્ત્ત્, તતો દૈર્ઘ્યલ્યાદિવિકારસ્યેવ; મહત્તોડપિ મૂળવિકારસ્ય નિવૃત્તિઃ પ્રસજ્યેત ।

જૈન—મૂતશરીરમાં, જ્વરાદિ, વિકાર, જેવામાં આવતો નથી માટે દોષોનું સમત્વ બહુ શક્ય એવું છે.

આર્વાક—વિષમતાને કારણે દૂર થવાથી (નાશ પામવાથી) તેનાથી કારણેલ વિષમતા પણ અવશ્ય ચાલી બંધ તેવો કોઈ નિયમ નથી. અર્થાત્ વિષમતાનું કારણ દૂર થવા છતાં વિષમતા ટકી શકે છે, જેમકે અગ્નિ નાશ પામવા છતાં લાકડામાં તેનાથી નિષ્પન્ન શ્યામતા અને વકતારૂપ વિકાર ટકી રહે છે.

§૬ જૈન—તમારું આ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે કોઈકયાંક એવા વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે જે નિવૃત્ત થતા નથી, જેમકે અગ્નિએ લાકડામાં ઉત્પન્ન કરેલ શ્યામતારૂપ વિકાર અગ્નિ નાશ પામવા છતાં નષ્ટ થતો નથી; તે વળી કોઈ કયાંક એવો વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે જે નિવૃત્ત પણ થાય છે, જેમકે અગ્નિથી સુવર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલ દ્રવતારૂપ વિકાર અગ્નિનો નાશ (અભાવ) થતાં નાશ પામે છે હવે જો પ્રસ્તુતમાં દોષરૂપ વિકારને નિવારી ન શકાય તેવો માનવામાં આવે તો ચિકિત્સા (વેદક)શાસ્ત્ર નિષ્ફળ થશે, અને જો નિવારી શકાય તેવો માનવામાં આવે તો દુર્બલતાદિ વિકારોના નિવારણની જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી મરણરૂપ મહાવિકારનું પણ નિવારણ માનવું પડશે.

(પં૦) અથ વૈગુણ્યકારિણોત્યાદિ પરઃ । તદપ્યસૂપપાદમિત્યાદિ સ્વરિઃ । ક્લિષ્ઠિત્ત્વિતિ નવ્ । ક્વચિદિતિ કાર્યે । વૃથૈત્યેત્યોડમે ન ચ તયેતિ વચ્ચમ્ ।

(ટિ.) અથ વૈગુણ્યેત્યાદિ । તત્કૃતસ્યેતિ વૈગુણ્યકારિદોષવિહિતસ્ય વિકારસ્ય ન નિવૃત્તિરિતિ સમ્બન્ધઃ । દ્રવતાયા इति वह्निर्निर्वર્त्यविकारारम्भकः । તત્તેતિ શરીરે । તત્ત इति चिकित्साशास्त्रस्याપ્રामાણ્યે । દૌર્વલ્યેતિ આયુર્વેદોક્તા અસાધ્યા અપ્યામયાઃ પદ્મતાવ્યમિચારિણઃ સાધ્યા ભવેયુઃ, સાધ્યા અપ્યામાધ્યાઃ સ્યુરિતિ ભાવઃ ।

§૭ અથ ચિકિત્સાપ્રયોગાનુ દૌર્વલ્યાદિનિવૃત્યુપલબ્ધેરપનેયવિકારત્વમ્, અસાધ્ય-વ્યાધેરુપલબ્ધેરપનેયવિકારત્વં ચેત્યુમયથાદર્શનાદ મરણાનિવૃત્તિઃ, તદસત્ । યત ઔપ-ધાદેરલાભાત્ આયુઃક્ષયાદ વા કમ્પિચદસાધ્યો વિકારો ભવતિ, દોષે તુ કેવલે વિકાર-કારિણિ નાસ્ત્યસાધ્યતા । તથા હિ—તેનૈવ વ્યાધિના કથિદ્ પ્રિયતે કથિદ્ ન, इति नेदं दोषे केवले विकारकारिणि घटते; તસ્માત્ કર્માધિપત્યમેવાઽત્ર સુસૂત્રમ્ ।

ન ચૈતત્ પરલોકાદાગતમાત્માનં વિનેતિ, તથાહિ—एतस्योत्पादे देहः सह-कारिकारणम्, उपादानकारणं वा भवेत् । प्राचि विकल्पे कलेवरस्य सहकारिभावे किमुपादानं चैतन्यस्य स्यात् ? तदव्यतिरेकेण तत्त्वान्तराभावात् । न चानुपादाना कस्यचित् कार्यस्योत्पत्तिरुपलब्धचरी, शब्दविद्युदादीनामप्यनुपादानत्वे तत्त्वचतुष्टया-नन्तर्भावो भवेत्, देहाधिकोपादानाम्युपगमे तु चैतन्यस्य निष्प्रव्यूहात्मसिद्धिः, कायसहकृतादात्मोपादानात् तथाविधचैतन्यपर्यायोत्पादप्रसिद्धेः ।

§૭ ચાર્વાક-ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી દુખલતાદિ વિકારોની નિવૃત્તિ (નાશ) જણાતી હોવાથી તેવા વિકારોને નિવારી શકાય એવા માનવા જોઈએ. પરંતુ એવા પણ વ્યાધિઓ છે જે અસાધ્ય હોય છે. આથી તેવા વિકારોને નિવારી ન શકાય એવા વિકારોની કોટિમાં મૂકવા જોઈએ. આ પ્રમાણે વિકારો બંને પ્રકારે જોવામાં આવતા હોવાથી મરણરૂપ વિકાર નિવારી ન શકાય તેવો છે

જૈન—તમારું આ કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઔપધાદિ સામગ્રી ન મળવાથી અથવા આયુષ્યના ક્ષયના કારણે કોઈ વિકાર અસાધ્ય થાય છે. પરંતુ જો કેવળ દોષને કારણે જ વિકાર થતો હોય તો તે અસાધ્ય બને નહિ. એક જ વ્યાધિ હોય છતાં કોઈ એક મરણ પામે છે જ્યારે બીજો કોઈ મરણ પામતો નથી. હવે જો વિકારનું કારણ માત્ર દોષ જ માનવામાં આવે તો એકનું મરણ બંને બીજાનું અમરણ ઘટી શકે નહિ. તેથી કર્મનું આધિપત્ય જ કારણ છે એ સ્પષ્ટતયા સૂચિત થયું.

વળી, કર્મનું આ આધિપત્ય પણ પરલોકમાંથી આવેલ આત્મા વિના સંભવી શકતું નથી, તે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીર સહકારી કારણરૂપે અથવા ઉપાદાન કારણરૂપે હોય. હવે જો ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીરને સહકારી કારણ માનવામાં આવે તો ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ શું થયે? કારણ કે, શરીરરૂપે ઉપસ્થિત ચાર ભૂત સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ તો છે જ નહિ, અને ઉપાદાન કારણ સિવાય કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એટલે કે ચૈતન્યની

ઉત્પત્તિ ઉપાદાન વિના થઈ એમ માનવું પડશે પણ તે અયુક્ત છે. વળી, શબ્દ વિદ્યુત્ આદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ઉપાદાન વિના માનવામાં તો ચાર તરનોમાં તેનો અન્તર્ભાવ નહિ થાય, અર્થાત્ તમારી તત્વવ્યવસ્થા લુપ્ત થશે અને જો ઉપાદાન કારણ માનો તો નિર્વિદને આત્મસિદ્ધિ જ થઈ, કારણ કે કાર્યરૂપ સહકારી કારણની સહાયવડે આત્મરૂપ ઉપાદાન કારણથી તે તે પ્રકારના મનુષ્યાદિ ચૈતન્ય-પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ જ છે

(૫૦) અથ ચિકિત્સાપ્રયોગાદિત્યાદિ પર । તદસદિત્યાદિ સ્મરિ ।

(૫૦) તદ્વચતિરેકેણેતિ દેહ્વચતિરેકેણ । તત્ત્વાન્તરાભાવાદિતિ ભવન્મતે ।

(ટિ૦) તેનૈવ વ્યાધિનેત્યાદિ । इदमिति उभयस्वभावमनिश्चितं मरणस्वरूपम् । अत्रेति जीवने मरणे वा । सुसूत्रमिति सुविचारम् ।

(ટિ૦) પત્તદિતિ કર્માધિપત્યમ્ । તથાહોત્યાદિ પત્તસ્યેતિ ચૈતન્યસ્ય । તદ્વચતિ-રેકેણેતિ ક્લેશમન્તરેણ । તત્ત્વાન્તરેતિ કાર્યાકારપરિણતસ્ય ભૂતચતુષ્ટયસ્ય ભવતી(તા) તત્ત્વતયા સ્વીકારાત્ । ઉપલન્થેતિ પ્રવૈમુપલન્થ્યા ઉપલન્થચરી ભૂતપ્રવૈવૃત્તેશ્વરદ્વપ્રત્યય । શબ્દવિદ્યુદિતિ શબ્દવિદ્યુદાદય ઉપાદાન વિનૈવોત્પન્નત્ત્વમ્ इति चेत् ततो भयदागमाभिप्रेततत्त्वचतुष्टयक्षयप्रत्ययो भवति । नि प्रत्यूहेति निर्विघ्न । प्रत्यू(हो) निरुपर्व । निर्गतानिप्रत्यूहाणि (निर्गता प्रत्यूहा.) यस्याः पथाद्गुप्तो(पो) अनभयविसृष्टस्तु विसर्गस्थाने स(प)त्वम् । 'निर्दुर्बहिरावि प्रादुश्चतुराम्' [सि० हे० ૨।૩।૧] કપર્વર્ગ્યો. પત્તમ્ ।

§૮ નાપ્યુપાદાનકારણં કાર્યચૈતન્યોપાદેયસ્ય, પરસ્પરાનુયાયિવિકારવત્ત્વં સ્વરૂપા-દાનોપાદેયયોર્લક્ષણમ્, યથા પટાનુયાયિનીલમવત્ત્વં તન્તૂનામ્, તન્ત્વનુયાયિનીલિ-મવત્ત્વં ચ પટસ્ય, તથાહિ-નીલતન્તુપટલપરિઘટિતમૂર્તિ પટો નીલ એવ ભવતિ, શુક્લચ પટો નીલીદ્રવાદિના રૂપમાનો નીલતન્તુસન્તાન એવ ભવતીતિ । તત્ર ન તાવત્ તનોરૂપાદાનત્વોપપત્તિ, ઉપાદાનભાવાભિમતતત્તુભાજ શસ્ત્રસપાતાદિજાનિતસ્ય વિકારસ્ય વાસીચન્દનદ્વલ્પાનામન્યત્ર ગતચિત્તાના વા ચૈત-ચેડનુપલ્ભમાત્ । યસ્તુ શસ્ત્રસપા-તાઘનન્તર કસ્યાપિ મૂર્છાદિચૈતન્યવિકાર, સ રુધિરસંદર્શનપીડાભયાદિસમ્ભવ એવ, ન તુ કાર્યવિકારકારણક, પરરુધિરસંદર્શનવ્યાપ્રાદિભયોત્પન્નમૂર્છાદિવત્ । અસ્તુ વા કાર્યવિકારકારણકોડસૌ, તથાપિ નોપાદાનકારણં કાર્ય, તસ્મિન્નવસ્થામાત્રકારણ-તયા તસ્ય સદ્કારિકારણત્વસ્યેવોપપત્તે, સુવર્ણદ્રવતાયા દહનવત્ ।

§૯ શરીરને ચૈતન્યરૂપ ઉપાદેય (કાર્ય)નું ઉપાદાન કારણ પણ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે ઉપાદાન અને ઉપાદેયમા એક બીજાના વિકારોની અનુવૃત્તિ હોય છે. જેમકે, તંતુઓની નીલિમા પટમા જાય છે અને પટની નીલિમા તંતુઓમા જાય છે, તે આ પ્રમાણે છે નીલ તંતુઓના સમૂહથી બનેલ પટ નીલ જ થાય છે અને નીલ દ્રવ્યથી ઘોળા પટને નીલ દ્રવ્યથી રંગતા તે પટના તંતુઓ પણ નીલ થઈ જાય છે આ પ્રમાણે ઉપાદાન-ઉપાદેયનું લક્ષ્ય એક બીજાના વિકારોને

अनुसरतुं अे छे, अेटले उपादान उपादेयतुं आवुं लक्ष्णु छैधं चैतन्यना उपादान कारणु तरीके शरीर धटी शक्तुं नथी, कारणु के, शरीरमां शस्त्रादिना घातथी उत्पन्न थयेल विकार वासीचन्दनकल्प मध्यस्थवृत्तिवाणा वीतरागना अथवा अन्यत्र रोकथेले चित्तवाणा (अेकाग्र ध्यानवाला) पुरुषेना चैतन्यमां उपलब्ध थतो नथी. अने के शस्त्रनेा घात थया पछी केधं चैतन्यमां मूर्च्छादित्रुप विकार न्नेवाय छे ते, भीलना रुधिर (खोडी)ना दर्शनथी अथवा व्याघ्रादिना लयथी आवेल मूर्च्छानी नेम, रुधिरने नेवाथी अथवा पीडा विगेदेना लयथी अ उत्पन्न थयेल छाय छे. परंतु ते मूर्च्छादित्रुप चैतन्यविकार शरीरमां विकार थये अेटला मात्रथी नथी, अेटले के शरीरना विकारनी अनुवृत्ति चैतन्यमां नथी अथवा आ मूर्च्छादित्रुप चैतन्यविकारने कायागत विकारना कारणु मानवामां आवे तो पणु शरीर चैतन्यतुं उपादान कारणु नथी अनंतुं; कारणु के चैतन्यमां थती मूर्च्छादित्रुप अवस्थानुं अ मात्र कारणु डोवाथी ते सङ्कारी कारणु छे, नेमके-सुवर्णुनी द्रवतात्रुप अवस्थानुं अग्नि अे सङ्कारी कारणु छे आ रीते शरीरना विकारे चैतन्यमां घटता न डोवाथी शरीर चैतन्यतुं उपादान कारणु सिद्ध थधं शक्तुं नथी.

(प०) चैतन्योपादेयस्येत्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् । अनुपलम्भादिति । विकारानुपलम्भात् । तस्मिन्निति चैतन्यविषये । अवस्थामात्रकारणतयेति हर्षामिर्षादासीन्याद्यवस्थामात्रकारणतया ।

(टि०) नाप्युपादानेत्यादि । तत्रेति शरीरचैतन्ययोरुपादानोपादेयत्वे । तनोरिति शरीरस्य । चैतन्ये इति न विकारस्य न च वासीचन्दनसमानस्य सौम्यत्वस्य ज्ञाने उपलम्भः कश्चित् सम्भवति । अस्तु वा कायेत्यादि । असाविति चैतन्यविकारः । तस्मिन्निति चैतन्ये । तस्येति शरीरस्य । दहनवदिति दहनस्येव । यथा दहनस्य सहकारित्वं सुवर्णद्रवतायां स्थितिमात्रकारणत्वात् न तूपादानत्वम् ।

नापि चैतन्यस्योपादेयत्वोपपत्तिः, उपादेयभावाभिमतचैतन्यजुषो हर्षविपाद-मूर्च्छानिद्राभीतिशोकानेकशास्त्रप्रबोधादेर्विकारस्य कायेऽनुपलम्भादिति नोक्तमुपादान-लक्षणं देहस्योपपद्यते । यद्वृद्धौ यदात्मनः कार्यस्य वृद्धिस्तत्तस्योपादानम्, यथा तन्तवः पटस्य; इत्यप्युपादानलक्षणं न तनोश्चैतन्यं प्रति युज्यते, योजनशतादि-शरीरप्रमाणानामपि मत्स्यादीनामल्पतमवृद्धित्वात्, कृशतरशरीराणामपि केषांचिद् वृणां सातिशयप्रज्ञाबलशालित्वात्; या पुनरेषा बालकादेर्विग्रहवृद्धौ चैतन्यतवृद्धिः, सा शरीरस्य चैतन्यं प्रति सहकारिभावाद्, उदकवृद्धावङ्कुरवृद्धिवत्, उपादानभावे हि नियमेन चैतन्यस्य तद्वृद्धयनुविधायित्वं स्याद्; न चैवम्, तथानुभवाभावात् । पूर्वाकारपरित्यागाजहद्वृत्तौतराकारोपादानलक्षणं तनोश्चैतन्यं प्रति नास्त्येव, उपादान-भावाभिमतशरीरप्राक्तनाकारपरित्यागाभावेऽपि प्रादुर्भवन्नानाप्रकारप्रकर्षरूपचैतन्य-विकारोपलम्भादिति न चैतन्यं प्रत्युपादानभावोऽपि वृषुपः सूपपादः ।

તે જ પ્રકારે ચૈતન્યના વિકારો શરીરમાં ઘટતા ન હોવાથી તે ચૈતન્ય શરીરનું ઉપાદેય અર્થાત્ કાર્ય છે એ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કારણ કે ચૈતન્યના વિકારો હર્ષ (વિપાદ, મૂઝાં (મોહ), નિદ્રા, ભય, શોક તથા અનેક શાસ્ત્રોનો ખોધ વગેરે કાયામાં ઉપવૃથ્થ યતા ન હોઈ ઉપાદાનનું લક્ષણ દેહમાં ઘટતું નથી.

આવાંક—જેની વૃદ્ધિથી કાર્યની ચોતાની વૃદ્ધિ થાય તે તેનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે જેમકે, તંતુઓ પટનું ઉપાદાન કારણ છે (અર્થાત્ તંતુઓની વૃદ્ધિ થવાથી પટની પણ વૃદ્ધિ થાય છે માટે તંતુઓ પટના ઉપાદાન કારણરૂપ છે.)

જૈન—આવું ઉપાદાનનું લક્ષણ કરો તો તેને અનુસરીને પણ શરીર ચૈતન્યના ઉપાદાન તરીકે ઘટી શકતું નથી; કારણ કે સેંકડો યોજનના પ્રમાણુ-વાળા શરીરને ધારણ કરવા છતાં મસ્ત્યોમાં અલ્પબુદ્ધિ હોય છે જ્યારે કેટલાક અતિકૃશ (દુબલા) શરીરવાળા પુરુષોમાં અતિશયવાળી પ્રજ્ઞાનું વિશેષ બલ હોય છે.

આવાંક—પણ બાલક વગેરેમાં તો શરીરની વૃદ્ધિ પ્રમાણે ચૈતન્યની વૃદ્ધિ થતી જોવાય છે, તો શરીર ચૈતન્યના ઉપાદાનરૂપે કેમ ન ઘટી શકે ?

જૈન—અંકુરની વૃદ્ધિમાં પાણીની વૃદ્ધિ જેમ સહકારી કારણ છે તેમ ચૈતન્યની વૃદ્ધિમાં બાલકાદિના શરીરની વૃદ્ધિ સહકારી કારણ છે. પણ જો શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ હોય તો શરીરની વૃદ્ધિમાં અવશ્ય ચૈતન્યની વૃદ્ધિ થાય, પણ તેવો અનુભવ થતો નથી માટે શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ નથી.

આવાંક—જે ચોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના પૂર્વાકારનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાકારને ધારણ કરે છે તે પદાર્થ ઉપાદાન કહેવાય છે.

જૈન—આ પ્રમાણે ઉપાદાનનું લક્ષણ માનો તો પણ શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ ઘટી શકે નહિ; કારણ કે, ઉપાદાન કારણ તરીકે ઈષ્ટ શરીરમાં પૂર્વાકારનો ત્યાગ ન હોય તો પણ વિવિધ પ્રકારના પ્રકર્ષરૂપ ચૈતન્યવિકારો પ્રગટ થાય છે તેવો અનુભવ છે, માટે ચૈતન્ય અને શરીરનો ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ યુક્તિસંગત નથી.

(પં) ઉપાદાનભાવે હૈત્યત્ર કામ્વા વ્યાખ્યા । તદ્વુદ્ધયનુચિધાયિત્વમિતિ દેહરૂદ્ધયનુ-
ચિધાયિત્વમ્ । પૂર્વાકારપરિત્યાગેત્યાદિ પૂર્વાકારપરિત્યાગે સતિ ।

(ટિ) તદ્વુદ્ધયનુવીતિ શરીરરૂદ્ધયનુચિધાયિત્વમ્ । ન ચૈત્રમિતિ શરીરરૂદ્ધૌ ન ચૈતન્ય-
રૂદ્ધિઃ । તથેતિ શરીરાનુચિધાયિત્વરૂદ્ધયનુમવામાવાત્ । પૂર્વાકારેતિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનાજહદ્-
રતઃ સ્વક્રીયસ્વરૂપમરિત્યત્રજમુચ્ચન્ ય ઉત્તરાકારસ્તસ્ય ઉપાદાનમ્ । પૂર્વાકારપરિત્યાગોડપિ
ઉત્તરાકારપ્રવહેડપિ નિઋત્વભાવમુચ્ચન્ પૂર્વમવાખ્યસ્તમુપાદાનભાવો ન સ્યાદતઃ । (?તનોરિતિ)
કાયસ્ય ।

ક્રિચ્ચ, યથા કાષ્ટાચન્ત.પ્રતિષ્ઠાદવ્યક્તાઞ્ચ્વલનાઞ્ચ્વલનઃ, ચન્દ્રકાન્તાન્ત-
ર્ગતાદ વા તોયાત્ તોયં વ્યક્તી.ભવદમ્યુગતં ભવતાં, તથાડવ્યક્તાચ્ચૈતન્યાત્ કુતો-
ડપિ પાથ્યાયાદ વ્યક્તચૈતન્યમમ્યુપગમ્યતામ્; તથા ચાર્મસિદ્ધિઃ । અથ દસ્યમાન-

काष्ठेन्दुकान्तादेरेव पार्थिवाञ्ज्वलनोदकाद्युत्पादोऽभ्युपगम्यते, नादृश्यमानात् कुतोऽपि; तर्हि क्षीणस्ते तत्त्वचतुष्टयवादः, सर्वेषां भूम्यादीनामुपादानोपादेयभावप्रसङ्गेन जैनाभिप्रेतपुद्गलैकतत्त्ववादप्रसङ्गादिति न भूतेभ्यश्चैतन्योत्पादः सद्वादः ।

वणी, तमे जेम लाकडां रडेल अण्यकत अग्निथी व्यक्त अग्निने, अने अन्द्रकान्त मणिमां रडेल अण्यकत जलमांथी व्यक्त (प्रगट) जलने आविर्भाव मानो छे तेम कोर्ध पणु रीते पडेलाना अण्यकत जैन्यथी व्यक्त जैतन्यने आविर्भाव पणु मानो अने जे रीते (अलिण्यकितवाह मानवाथी) पणु आत्मानी सिद्धि थशे.

यावोक—दृश्यमान (प्रत्यक्ष जलुता-प्रत्यक्ष प्रभाणुथी सिद्ध) काष्ठमांथी पार्थिव अग्नि अने दृश्यमान अन्द्रकान्त मणिमांथी पाणीनी उत्पत्ति मांथीजे छीजे पणु अदृश्यमान (प्रत्यक्ष नहि जलुता अर्थात् परोक्ष)थी कोर्ध पणु पदार्थनी उत्पत्ति मानता नथी.

जैन—जेम मानो (उत्पत्तिवाह मानो) तो पृथ्वी, पाणी, अग्नि अने वायु आ चार ज तत्त्वो छे जेवो तमारो तत्त्वचतुष्टयवाह अंडित थर्ध गयो. (अर्थात् पार्थिव पदार्थ जल अने अग्निनुं जे उपादान बनतो डोय तो पञ्जी चार तत्त्वो मानवानी आवश्यकता रडेशे नहि). करणु के, जेम मानवामां तो पृथ्व्यादि चार प्रकारना भूतोने गहले जैनसंमत पुद्गलरूप जेक ज तत्त्वने स्वीकारवानो प्रसंग उपस्थित थशे आ रीते भूतथी जैतन्यनी उत्पत्ति थाय छे जेवो तमारो वाह साचो नथी. (अर्थात् अण्यकतथी व्यक्त मानशो तो आत्मसिद्धि थशे अने दृश्यथी उत्पाद मानशो तो भूतचतुष्टयवाहनो नाश थशे.)

(५०) उपादानोपादेयभावप्रसङ्गेनेति परस्परम् ।

(टि०) अथ दृश्यमानेत्यादि । तर्हि क्षीण इति अन्यस्मादपि भूतादन्यभूतस्योत्पत्तेः । सहकारिकारणसाम्या अन्यपुद्गलेभ्योऽपि विजातीयस्योत्पत्तिः अभ्युपगम्यते जैनैः, सौम्यव्यन्तराधिष्ठिततर्वादिर्दुग्धवत् । दुर्गमद्वादौ महारिष्टसम्भवे गोक्षीरं रक्तं भवेत् । कृष्णाद्वायसाद्वलवायससम्भवः व्यन्तरप्रभावबलात् ।

§९ ननु ज्ञानं भूतान्वयव्यतिरेकानुविधायि दृश्यते, तथाहि—भूतेष्वनपानोपयोग-तुष्टेषु पृथ्वी चेतना भवति, तद्विपर्यये विपर्ययः, ब्राह्मीघृताद्युपयोगसंस्कृते च कुमारक-शरीरं पटुप्रज्ञता प्रजायते, वर्षामु च स्वेदादिना नातिदवीयसैव काष्ठेन दध्यवयवा एव चलन्तः पूतरादिकृमिरूपा उपलभ्यन्ते, इति भूतचैतन्यपक्ष एव युक्तियुक्तो लक्ष्यत इति चेत् ।

नैतच्चारु । यतश्चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरं प्रसिद्धम्, तदनुग्रहात् तत्सहकारीन्द्रियानुग्रहे सति पटुकरणत्वाद् विषयग्रहणमपि पटुतरमेव भवति । न च विषय-ग्रहणादन्यचैतन्यं नाम, एतेन ब्राह्मीघृतोपयोगोऽपि व्याख्यातः । आत्मनो भोगा-

ચતનત્વેન શરીરસ્ય કદાચિત્ કેપાચ્ચિદ્ ભૂતાવયવાનામુપાદાનમ્, અતઃ શુક્ત-
શોગિતવદ્ દચ્ચવયવાન્ વિકૃતાનુપાદાસ્યતે । તથા ચ સ્વેદજાદિભેદેન વહુભેદો
ભૂતસર્ગઃ પ્રવર્તતે વિચિત્રકર્મવિપાકાપેક્ષયેતિ ચર્કિચિદેતત્ ।

૬૯ અર્વાક—જ્ઞાન (ચૈતન્ય) ભૂતોના અન્વય અને વ્યતિરેકને અનુસરનારું
જોવાય છે (અર્થાત્ ભૂતોની સત્તામાં જ્ઞાનની સત્તા અને ભૂતોના અભાવમાં
જ્ઞાનનો અભાવ જોવાતો હોવાથી જ્ઞાન ભૂતો સાથે અવિનાભૂત છે એમ સમજવું.)
તે આ પ્રમાણે—અન્નપાનના ઉપયોગ દ્વારા સંતુષ્ટ થયેલ (પુષ્ટ થયેલ) ભૂતોમાં
પટુચેતન (પટુ ચૈતન્ય-જ્ઞાન) હોય છે ત્યારે અન્નપાનના ઉપયોગના અભાવથી
સંતુષ્ટ નહિ થયેલ ભૂતોમાં તેવી પટુ ચેતના જોવાતી નથી. વળી યા દ્વી ધીના
ઉપયોગથી કુમારના શરીરમાં પટુપ્રસૂતા-(પટુચેતના) જોવાય છે અને વળી વર્ષા-
ઋતુમાં સ્વેદાદિદ્વારા શોષા વખતમાં જ અભાવમાન દધિઅવયવો જ-(સ્વેદજ-
ઉદ્ભિજ) યોરાદિકૃમિરૂપે જોવાય છે, માટે ભૂતથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એ
પક્ષ યુક્તિયુક્ત છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે ચેષ્ટા, ઈન્દ્રિય
અને વિષયના આશ્રયરૂપ તો શરીર પ્રસિદ્ધ જ છે. શરીરમાં ઉપકાર કરવાથી
શરીરની સહકારી ઈન્દ્રિયોમાં ઉપકાર થાય છે, એટલે ઈન્દ્રિયો પટુ અને
છે, અને તેથી રૂપાદિ વિષયોનું ગ્રહણ પણ પટુતર (અતિચપલતાપૂર્વક, સ્ફૂર્તિ-
પૂર્વક)થાય છે અને વિષયનું ગ્રહણ એ જ ચૈતન્ય છે પણ તેનાથી મિન કોઈ
ચૈતન્ય નથી. આ કથનથી બ્રાહ્મીના ધીના ઉપયોગનો પણ ખુલાસો થઈ ગયો
એમ સમજવું. (અર્થાત્ બ્રાહ્મી ધીનો ઉપયોગ ઈન્દ્રિયોને પટુ કરનાર છે અને
પટુ થયેલ ઈન્દ્રિયો વિષયને સારી રીતે (સ્પષ્ટપણે) ગ્રહણ કરે છે એ અનુભવ-
સિદ્ધ વસ્તુ છે). શરીર આત્માનું ભોગાયતન (ભોગ ભોગવવનું સ્થાન) હોવાથી
કોઈ વખત તે કેટલાક ભૂતાવયવોને ગ્રહણ કરે છે, એટલે શરીર જેમ વિકૃત
શુક શોષિતને ગ્રહણ કરે છે તેમ વિકૃત દધ્યવયવોને ગ્રહણ કરે છે અને એ
રીતે કર્મવિપાકની વિચિત્રતાથી સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ, અંડજ વિગેરે લેદથી
નાના પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (અર્થાત્ આ પ્રમાણે પરલોકી આત્માની
સિદ્ધિ થાય છે,) માટે ભૂત સાથે જ્ઞાનનો અન્વયવ્યતિરેક છે, એ કથન તુચ્છ છે.

(૫૦) નનુ જ્ઞાનમિત્યાદિ પરઃ ।

(ટિ.) તથાદ્યોત્યાદિ । તદ્વિપર્યયે इति भक्षणानोपयोगशुद्धिविपर्यये । चिपर्यय इति
अपदुधेतना । ब्राह्मीति औपचविशेषः । तमसा तुपारभानावहिमरुचौ वा कवलिते
उन्तेवासिनः काङ्क्षुणीयकतैलाद्योपधं लिहन्तः प्रेक्षन्ते प्रतिभाप्रकपोऽपि प्रेक्ष्यते तेषाम् ।
'अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौपधीनां प्रभावः' इति बलात् सर्वं दुर्घटमपि दक्षत्वं सम्भवति । उक्तं च-

“गश्च्यपामार्गविद्वद्गच्छिनीवचाऽभयाशुण्डितावरी च ।

पृतेन लीलाः प्रकरोति मानवान् त्रिभिर्दिग्भिर्ग्रन्थसहस्रवारिणः ॥१॥”

(ટિ.) ચેષ્ટેન્દ્રિયાર્થો इति व्यापारशब्दादयस्तेषामाधारभूतम् । तदनुग्रहादिति शरीरा-
नुग्रहः । पटुकरणत्वादिति निमंठेन्द्रियात्वात् ।

§૧૦ આત્મપ્રતીતૌ કિં પ્રમાણમિતિ ચેત્ પ્રત્યક્ષમેવ તાવત્ , તથાહિ—સુખી દુઃખી વાઽહમિત્યાદ્યહંપ્રત્યયમ્ચેતનાતત્ત્વમાત્માહ્યમર્પયત્યેવ । ન ચાયં આન્તિશ્રાતા, વિસંવા-
દાપાવાદવન્ધ્યત્વાત્ । નાપિ લૈક્ષિકાદિઃ, લિજ્ઞાદિતત્ત્વકારણકલાપોપનિપાતમઃત્રેણૈવો-
ત્પાદાત્ । તતઃ સ્પષ્ટપ્રતિભાસસ્વરૂપત્વેન પ્રત્યક્ષલક્ષણોડયમન્તર્મુલાકારતયા પરિસ્ફુરન્ના-
ત્માનમુદ્ઘોતયતિ ।

§૧૦ ચાર્વાક—‘આત્મા છે’ એ પ્રતીતિમાં કયું પ્રમાણ છે ? અર્થાત્ આત્માને જણાવનાર કયું પ્રમાણ છે ?

જૈન—આત્માની સાબિતી માટે પ્રથમ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ કહીએ છીએ, તે આ પ્રમાણ—“હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિમાં જે અહંપ્રત્યય થાય છે એ જ આત્મા નામના ચેતનાતત્ત્વને જણાવે છે અને આ અહંપ્રત્યય બ્રમરૂપ નથી; કારણ કે, તે વિસંવાદરૂપ દોષથી રહિત છે. આ અહંપ્રત્યય લૈંગિકાદિ (અનુમાનાદિ) પ્રમાણરૂપ પણ નથી; કારણ કે, ઉપર કહેલ અહંપ્રત્યય કોઈ પણ પ્રકારના હેત્વાદિ કારણ વિના જ થાય છે, તે અહંપ્રત્યય સ્પષ્ટ પ્રતિભાસસ્વરૂપ હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ છે અને અન્તર્મુખાકારપણે સ્ફુરાયમાન થતો એ અહંપ્રત્યય આત્માને પ્રકાશિત કરી દે છે.

(ટિ.) અયમિતિ અહંપ્રત્યયઃ । લૈક્ષિકાદીતિ અહંપ્રત્યયો નાનુમાનાદિરૂપઃ । લિજ્ઞા-
વીતિ લિજ્ઞાદીનામનુમાનાદિપ્રમાણાનાં તાનિ કારણાનિ ઉત્પત્તૌ હેતુભૂતાનિ તેષાં કલાપઃ સમૂહ-
સ્તસ્યા(તત્સા)મીપ્યભાવં વિનાપિ અહંપ્રત્યયસ્યોત્પત્તેઃ । અયમિતિ અહંપ્રત્યયઃ ।

§૧૧ નનુ મૂર્તિમાત્રમન્ત્રણપ્રવણ એવૈ પ્રત્યયઃ, સ્થૂલોઽહં કૃશોઽહમિત્યાદિ-
પ્રત્યયવત્; ન સ્વલ્વેપોઽપ્યાત્માલ્મ્બનઃ, તસ્ય સ્થૂલતાદિધર્માધારત્વાભાવાદિતિ ચેત્,
તત્કિમિદાનીમુન્દુરવૃન્દં વિચત્ત્વમિતિ મન્દિરમાદીપનીયમ્ ? । ન હિ નીલઃ સ્ફટિક
શ્યાદિ વેદનં સત્યં ન સંભવતીત્યેતાવતા શુક્લ સ્ફટિક્વ ઇત્યપિ મા ભૂત । સ્થૂલો-
ઽહમિત્યાદ્યપિ હિ જ્ઞાનં સ્થૂલશરીરવાનહમિત્યેવં શરીરોપાધિકમુત્પદમાનમાત્માલ્મ્બનતયા
સત્યમેવ, યદિ તુ મેદં તિરસ્કુર્વદુત્પચતે તદા ખ્રાન્તમેવ, નીલઃ સ્ફટિક્વ શ્યાદિજ્ઞાન-
વત્; અસ્તિ ચ મેદેનાપિ પ્રતિપત્તિઃ—સ્થૂલં કૃશં વા મમ શરીરમિતિ ।

§૧૧ ચાર્વાક—હે જૈનો । ‘હું સ્થૂલ છું, હું કૃશ છું’ ઇત્યાદિ અહંપ્રત્યયની જેમ “હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિમાં પણ અહંપ્રત્યય મૂર્તિ (શરીર)ને જણાવવામાં તત્પર છે. અર્થાત્ અમૂર્ત આત્માને તે ઘોતક નથી. વળી, “હું સ્થૂલ છું” ઇત્યાદિ અહંપ્રત્યય આત્માને વિષય કરતો નથી. કારણ કે, આત્મા સ્થૂલતાદિ ધર્મોના આધારરૂપ નથી (અર્થાત્ આત્મા સ્થૂલ કે કૃશ નથી.)

જૈન—તો શું અત્યારે ધરમાં ઉદ્દરોનો સમૂહ છે માટે ધરને બાળી દેવું ? “સ્ફટિક નીલ છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાન સાચું સંભવતું નથી એટલે શું “સ્ફટિક શુક્લ છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાનને પણ સાચું ન માનવું ? ‘હું સ્થૂલ છું’ વિગેરે પ્રત્યયનો અર્થ પણ હું સ્થૂલ શરીરવાળો છું એવો કરવામાં આવે તો તે પ્રત્યય પણ શરીરની ઉપાધિવાળા આત્માને વિષય કરીને જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સાચો જ છે, પરંતુ જો તે પ્રત્યય શરીર અને આત્માના ભેદને તિરસ્કાર કરતો ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ શરીર અને આત્માને અલિન્નરૂપે માને તો ‘સ્ફટિક નીલ છે’ વિગેરે

જ્ઞાનની જેમ બ્રાન્ત જ છે. વળી, 'મારું' શરીર સ્થૂલ છે' અથવા "મારું' શરીર કૃશ દુર્બલ છે" એ પ્રમાણે આત્મા અને શરીરના ભેદની પ્રતિપત્તિ (જ્ઞાન) થાય છે.

(૧૦) નનુ મૂર્તિમાત્રમન્વણપ્રવણ પવેત્યાદિ પરઃ । એપ પ્રત્યય ઇતિ સુઘી દુઃઘીત્યાદિકઃ । પરોડપીત્યાદિ સ્થૂલોડહમિતિ પ્રત્યયઃ । સ્થૂલતાદિધર્માધારત્વાભાવાદિતિ ભવન્મતે । તત્ કિમિદાનીમિત્યાદિ સ્મરિઃ ।

(ટિ૦) નનુ મૂર્તીત્યાદિ । શરીરમાત્રાવસ્થાપનપ્રવણ એપ પ્રત્યય ઇત અહં સુઘી અહં દુઃઘીત્યેવંલક્ષણ । પરોડપીતે સ્થૂલોડહં કૃશોડહનિત્યેવંહુઃ । તસ્યેતિ આત્મનઃ । યદિ તુ મેદમિત્યાદિ । મેદમિતિ શરોરાત્મનોરિતિ શેષઃ ।

§૧૨ નનુ મદીય આત્મેત્યેપાડપિ પ્રતિપત્તિરસ્તિ, ન ચ મચ્છ્વદ્વાચ્યમાત્માન્તરમત્રાડમ્યુપગતં ત્વયા । યથેવમ્, પ્રતિપન્ન આત્મા તર્હિ ત્વયાડપ્યેતદાત્મશબ્દાભિધેયઃ, મચ્છ્વદ્વાચ્યે તત્ર વિવાદાત્ । પ્રતિપન્ને ચ વિવાદઃ સાપવાદઃ, સ્વવચનવિરોધવાધિતત્વાદ્ ।

§૧૨ આર્વાક—“મદીય આત્મા (મારો આત્મા)” એવી પ્રતીતિ પણ છે અને એ પ્રતીતિમાં ‘મત્’ શબ્દના વાચ્ય તરીકે તમે ખીન્ન આત્માને માનતા નથી, અર્થાત્ બધાં ‘મદીય’ (મારા)ની પ્રતીતિ હોય તેવા ભેદ નથી તો મદીય શરીરમાં ભેદ શા માટે માનવો ?

જૈન—“મદીય આત્મા” એમ કહીને તમે આત્મશબ્દના અભિધેય—(વાચ્ય) તરીકે આત્માનો સ્વીકાર તો કર્યો જ છે, એટલે તમારે હવે તે વિષે વિવાદ કરવો જોઈએ નહિ. ‘કારણ કે સ્વીકૃત પદાર્થ’માં વિવાદ કરવામાં સ્વવચનનો જ બાધ થાય છે. હવે વિવાદ માત્ર ‘મત્’ શબ્દનો શુ’ અર્થ કરવો એમાં જ રહે છે.

(૧૦) નનુ મદીય ઇત્યાદિ પરઃ । ત્વયેતિ જૈનેન । યદ્યત્રમિત્યાદિ સ્મરિઃ । એવં મમ શરીરમિત્યત્રાપિ ન શરીરવ્યતિરિક્તં કિન્ચિદસ્તીતિ માવઃ । ત્વયાપીતિ નાસ્તિકેનાપિ । પતદાત્મશબ્દાભિધેય ઇતિ એપ ચાસાવાત્મશબ્દચ્ચેતિ સમાસઃ ।

(ટિ૦) અત્રેતિ મદીય આત્મા ઇત્યેવંસ્મ્પે । ત્વયેતિ હે જૈન ભવતા । તત્રેતિ આત્મનિ ।

(ટિ૦) યદ્વા પુનરિત્યાદિ મમાત્મેતિ આત્મા વક્તિ યથા ।

§૧૩ અથ મમ શરીરમિત્યાદિપુ શરીરવ્યતિરિક્તમાલમ્બન મમેતિ જ્ઞાનસ્યામ્યુપગચ્છતો મમાત્મેત્યત્રાપ્યાત્મવ્યતિરિક્તમાલમ્બનં પ્રસજ્યત ઇત્યનિષ્ટાપાદનાર્થત્વાદદોષોડયમિતિ ચેત્ । તદચતુરસ્રમ્, અપ્રતિભાસનાદ્; ન હિ મમાયમાત્મેતિ પ્રત્યયે શરીરાદિવદ મત્પ્રત્યયવિપયાદન્ય આત્મા પ્રતિમાતિ, કિન્વહમિત્યાત્માનં પ્રત્યક્ષતઃ પ્રતિપદાત્માન્તરવ્યવચ્છેદેન પરપ્રતીયર્થ મમાત્મેતિ નિર્દેશતિ, મમાત્મા અહમેવેત્યર્થઃ । યદા પુનઃ શરીરમાત્મશબ્દેન નિર્દેષ્ટમિચ્છતિ, તદા મમાત્મેતિ ભેદાભિધાનમેવેદમ્, શરીરસ્યાત્મોપકારકત્વેનાત્મત્વેનોપચારાત્, અત્યન્તોપકારકે મૂલ્યેડહમેવાયમિતિવત્ ।

§૧૩ આર્વાક—મે’ કાંઈ આત્મા સ્વીકાર્યો નથી જેથી સ્વવચનમાં વિરોધ રૂપ દોષ આવે. પરંતુ ‘મારું’ શરીર’ એ પ્રત્યયમાં ‘મારા’ શબ્દનો વિષય જો

શરીરથી ભિન્ન હોય તો ‘મારો આત્મા’ એ સ્થળે પણ ‘મારા’ શબ્દનો વિષય આત્માથી ભિન્ન જ હોવો જોઈએ. આ પ્રકારે માત્ર અનિષ્ટાપાદન—તમારા મતમાં અનિષ્ટની આપત્તિ આપવા માટે જ મેં ‘મારો આત્મા’ એમ કહ્યું છે જેન—તમારું’ આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે ‘મારું શરીર’ એ પ્રત્યયની જેમ ‘મારો આત્મા’ એ પ્રત્યયમાં ‘મારા’ શબ્દનો વિષય આત્માથી ભિન્ન હોય એવો પ્રતિભાસ નથી. પરંતુ ‘મહમ્’ ‘હુ’ એ પ્રમાણે આત્માને પ્રત્યક્ષ કરીને તે ‘અહ’ અર્થાત્ આત્માને ળીજ આત્માથી જૂદો બતાવવા ખાતર ળીબને સમ-બવવાની અપેક્ષાથી એ “મારો આત્મા છે” એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરે છે, તેથી મારો ‘આત્મા’ એટલે ‘હુ’ એમ જ સમજવું અને જ્યારે કોઈ ‘આત્મ-શબ્દદ્વારા શરૂરનો નિર્દેશ કરવાને ઇચ્છે (અર્થાત્ આત્મા એટલે શરીર એવો અર્થ કરવાને ઇચ્છે) ત્યારે ‘મામાત્મા’ એ પ્રત્યય શરીરને શરીરથી આત્મા જુદો છે એમ જણાવે છે, ‘આ સેવક એટલે હું’ જ છું’ એમ અત્યંત ઉપકારક સેવ-કમાં સેવ્ય-(સ્વામી)નો ઉપચાર કરાય છે તેમ શરીર આત્માનું ઉપકારક હોવાથી તેમાં પણ આત્માનો ઉપચાર કરાય છે.

(૫૦) અથ મમેત્યાદિપરઃ । અમ્યુપગચ્છત્તિ જૈનસ્ય ભવતઃ । અનિષ્ટાપાદનાર્થ-ત્વાદિતિ ભવતામેવ । તદ્ચતુરસ્રમિત્યાદિ સ્મરિઃ । મમાત્મેત્યપ્રે કોડર્થઃ ઇતિ શેષઃ । શરીર-સ્યેત્યાદિના સ્મર્યતિ સ્મરિરેવ । ઉપચારાદિત્યતોડપ્રે કિંવદિતિ ગમ્યમ્ ।

(ટિ૦) વાધ્યમાનત્વાદિતિ ભમેદે સતિ મેદમળનપ્રમાણવાતઃ ।

§૧૪ કિંચ, મમાત્મેતિ મત્પ્રત્યયવિપયાદ મેદેનાત્મજ્ઞાનં વાધ્યમાનત્વાદ બ્રાન્તં ભવતુ, શરીરમેદજ્ઞાનં તુ કસ્માદ બ્રાન્તમ્ ?, ન હોકત્ર કેશાદિજ્ઞાનસ્ય બ્રાન્તત્વે સર્વત્ર બ્રાન્તત્વં યુક્તમ્, બ્રાન્તાડબ્રાન્તવિશેષાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । તતઃ પ્રત્યક્ષાદાત્મા સિદ્ધિ-સૌધમધ્યમધ્યાસામાસ ।

§૧૪ (વળી) મમ અને આત્મા અભિન્ન હોવા છતાં ‘મમાત્મા’ એમ પ્રત્યયથી જે લેદજ્ઞાન થાય છે તે બાધિત હોવાથી લલે બ્રાન્ત હોય પણ ‘મમ શરીરમ્’ આ પ્રત્યયથી થતું શરીરના લેદતું જ્ઞાન બ્રાન્ત કઈ રીતે થાય ? અર્થાત્ ન થાય. કોઈ એક સ્થળે કેશાદિ જ્ઞાન બ્રાન્ત થાય તેથી સર્વ સ્થળે જ્ઞાનને બ્રાન્ત કહેવું એ યોગ્ય નથી. કારણ કે, તેથી બ્રાન્તત્વનો લેદ રહેશે નહિ માટે આત્મા પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધિરૂપ મહેલના મધ્યમાં આશ્રિત થયો, અર્થાત્ તમોને માન્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્માની સિદ્ધિ થઈ.

(૫૦) મત્પ્રત્યયવિપયાદ મેદેનેતિ મૌલિકયાત્મનઃ સવાશાદિન્નમાત્માન્તરે સ્થાપયતીતિ ભાવઃ । આત્મજ્ઞાનમિતિ ઇતરાત્મજ્ઞાન ન ત્વાત્મન ઇત્યાદિ પરઃ ।

§૧૫ નન્વાત્મનઃ કિં રૂપં યત્ પ્રત્યક્ષેગ સાક્ષાત્ક્રિયતે ? । યયેવમ્, સુસ્વાદે-રપિ કિં રૂપં યદ્ માનસપ્રત્યક્ષસમધિગમ્યમિપ્યતે ? । નન્વાનન્દાદિસ્વભાવ પ્રસિદ્ધમેવ રૂપં સુસ્વાદેઃ, તદિં તદાધારસ્વમાત્મનોડપિ રૂપમવગચ્છતુ ભવાન્ ।

“સુખાદિ ચૈત્યમાનં હિ સ્વતન્ત્રં નાડનુભૂયતે ।

મતુવર્થાનુવેદાત્ તુ સિદ્ધં ગ્રહણમાત્મનઃ ॥૧॥

इदं सुखमिति ज्ञानं दृश्यते न घटादिवत् ।

अहं सुखीति तु ज्ञप्तिरात्मनोऽपि प्रकाशिका” ॥૨॥

§૧૫ આવાક—આત્માનું એવું કયું રૂપ છે જેનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાક્ષાર તથા છે ?

જૈન—અમે પણ તમને પૂછીએ છીએ કે સુખાદિનું એવું કયું રૂપ છે જે માનસ પ્રત્યક્ષથી બહુવાચ્ય મનાયું છે ?

આવાક—સુખાદિનું આનન્દાદિ સ્વભાવવાળું રૂપ પ્રસિદ્ધ જ છે.

જૈન—તો પછી તે સુખાદિના આધાર બનવાનું આત્માનું રૂપ પણ તમે બાણી લો.

“અનુભવમાં આવતાં સુખાદિ સ્વતંત્ર અનુભવાતાં નથી પરંતુ ‘હું સુખી’ એ રીતે મતુપ્પ્રત્યયના અર્થના સંબંધ સાથે જ અનુભવાય છે. તેથી આત્માનું અહુલ્ય પ્રસિદ્ધ જ છે” ૧

‘આ ઘટ છે’ એવા જ્ઞાનની જેમ. ‘આ સુખ છે’ એવું જ્ઞાન અનુભવાતું નથી પણ ‘હું સુખી છું’ એવું જ્ઞાન થાય છે, જે આત્માને પણ જણાવનારું છે.” ૨

(૫૦) યદ્યેષમિત્યાદિ ઘરિઃ । નન્વાનન્દાદિસ્વભાવમિત્યાદિ પરઃ તર્હી ત્યાદિ ઘરિઃ । તદાધારત્વમિતિ સુખાધારત્વમ્ । ભવાનિતિ લોકાયતઃ ।

(૫૧) સુખાદીત્યાદિનાચાર્ય એવ પ્રપન્ચયતિ । ઘટાદિવદિતિ યથા ઘટાદયઃ સ્વતન્ત્રા દ્રશ્યન્તે એમિદં સુરમિતિ ન, કિન્ત્વહં સુખીત્યેવ પ્રવર્ત્તે ।

(૫૨) નન્વાત્મન इत्यादि । तदाधारत्वमिति भानन्दपरमानन्दसुखदुःखाद्याधरत्वम् । मनुयर्थेति सुखमस्यास्तीति दुःखमस्यास्तीति मत्वधीयेनात्मा प्रसिध्यति ।

§૧૬ અનુમાનતોડ્યાત્મા પ્રસિદ્ધત્યેવ, તથાહિ—ચૈતન્યં તન્વાદિવિલક્ષણા-શ્રયાશ્રિતમ્, તત્ર વાધકોપપત્તૌ સત્યાં કાર્યત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ । ન તાવદયં હેતુવિશે-પ્યાસિદ્ધઃ, કટકુટપટજ્ઞાનાદિવિચિત્રપરિણામપરમ્પરાયાઃ કાદાચ્ચિકત્વેન પટાદિવત્ તત્ર કાર્યત્વપ્રસિદ્ધેઃ । નાપિ વિશેષણાસિદ્ધઃ, ન શરીરિન્દ્રિયવિપયાશ્ચૈતન્યવર્માળઃ રૂપાદિ-મત્વાદ્, મૌતિકત્વાદ્ વા ઘટવત્, इत्यनेन तत्र तस्य वाधनात् । नाप्ययं व्यभिचारी विरुद्धो वा, तन्वादिलक्षणश्रयाश्रितत्वात् विपक्षात् तन्वादिवर्त्तित्तो रूपादेः शरीरत्व-सामान्याद् वा सविशेषणकार्यत्वहेतोरत्यन्तं व्यावृत्तत्वात् । इत्यनुमानतोऽप्यात्मा प्रासिध्यत् ।

§૧૬ અનુમાનથી પણ આત્મા સિદ્ધ થાય છે જ. તે આ પ્રમાણે—ચૈતન્ય શરીરાદિથી (શરીર, ઈન્દ્રિય અને વિષયથી) વિલક્ષણ, સિન્ન આશ્રયમાં આશ્રિત

છે; કારણ કે શરીરને આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ પરિણામે ચૈતન્યનું કાર્યત્વ જ ઘટી ન શકે. અર્થાત્ ચૈતન્યનો આશ્રય શરીરાદિથી વિલક્ષણ માનવામાં આવે તો જ તે કાર્યરૂપે સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ચૈતન્યના શરીરાદિથી વિલક્ષણ આશ્રયરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે કહેલ— શરીરને આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ પરિણામે ચૈતન્યનું કાર્યત્વ જ ન ઘટી શકે—આ હેતુ વિશેષ્યાસિદ્ધ નથી, કારણ કે કટજ્ઞાન, કુટજ્ઞાન અને પટજ્ઞાન વિગેરે પરિણામની પરંપરા કાદાચિત્ત હોવાથી—કોઈક સમયે થતી હોવાથી પટ-વસ્ત્રની જેમ ચૈતન્યમાં કાર્યતા પ્રસિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે આ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ પણ નથી, કારણ કે શરીર, ઈન્દ્રિય અને વિષયમાં ચૈતન્યધર્મ નથી, કારણ કે તે રૂપાદિવાળાં અથવા તો ભૌતિક છે, ઘટની જેમ. આ અનુમાનથી શરીરાદિમાં ચૈતન્યનો બાધ થાય છે તેથી જ ‘શરીરને ચૈતન્યનું આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ’ આનું હેતુનું જે વિશેષણ આપ્યું તે સિદ્ધ છે.

તેમજ આ હેતુ વ્યભિચારી કે વિરુદ્ધ પણ નથી, કારણ કે શરીરાદિમાં રહેનાર રૂપાદિ વિપક્ષથી અથવા શરીરત્વ સામાન્ય વિપક્ષથી વિશેષણયુક્ત કાર્યત્વ હેતુ અત્યંત વ્યાવૃત્ત છે. આ પ્રમાણે અનુમાનથી પણ આત્મા સિદ્ધ થયો.

(૫૦) તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદૌ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યે । તત્ત્વેતિ શરીરેન્દ્રિયવિષયેષુ । તસ્યેતિ ચૈતન્યસ્ય । તત્ત્વાદિલક્ષણાશ્રયાશ્રિતત્ત્વાદિતિ એનેન હેતુના વિપક્ષઃ । રૂપાદેરિતિ ત્પાદિકં શરીરત્વસામાન્યં ચ તત્ત્વાશ્રિતં, પરં તત્ત્વ વાક્યકં, નાસ્તિ, નિર્વાર્ધં તત્ । તત્ત્વાશ્રિતમેવ । સ્વિશેષણકાર્યત્વહેતોરિતિ વાધકોપપત્તૌ સત્યામ્ ।

(ટિ૦) તથાહિ ચૈતન્યમિત્યાદિ । તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદૌ ।

(ટિ૦) વાધકોપપત્તાવિતિ તત્ત્વાદિગતરૂપાદિભિઃ કાર્યઃ સ્વભાવે વ્યભિચારપરિહારાયમિદં વિશેષણમ્ । અયં હેતુરિતિ કાર્યત્વાહ્યઃ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યે । શરીરેન્દ્રિયેતિ કાર્યકરણગોચરાઃ । તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદૌ । તસ્યેતિ ચૈતન્યસ્ય કાર્યત્વાન્યથાનુપરતિલક્ષણસ્ય । અયમિતિ પૂર્વોદ્દર્શિતો હેતુઃ । રૂપાદેરિતિ રૂપાદૌ વિશેષણં નાસ્તિ સામાન્યે ત્ત્વમપિ નાસ્તિ તત્ત્વ વાધકોપપત્તિદ્યર્થાવં ચ ।

§૧૭ “ઉપયોગલક્ષણો જીવઃ” શ્યામગમપ્રદીપોડ્યાત્માત્માનમુદ્વોતયતિ । અનુમાનાગમયોશ્ચ પ્રામાણ્યં પ્રાગેવ પ્રસાધિતમિત્યાત્મપ્રસિદ્ધિઃ ॥

§૧૭ “ઉપયોગ લખનું લક્ષણ છે” એ પ્રમાણે આગમદ્વીપક પણ આત્માને સિદ્ધ કરે છે અને અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણેનું પ્રમાણ્ય પહેલાં અર્થાત્ ત્રીજા પરિચ્છેદ અને ચોથા પરિચ્છેદમાં સિદ્ધ કરેલ જ છે. આ પ્રમાણે આત્મસિદ્ધિ ધર્મ.

§૧૮ બૌદ્ધાસ્તુ બુદ્ધિલક્ષણપરમ્પરામાત્રમેવાત્માનમાન્નાસિપુઃ, ન પુનર્માત્મિકક્રમ-નિક્કરનિરન્તરાનુસ્યૂતૈકસ્ત્વત્ તદન્વચિનમેકમ્ । તે લોકાયતલુણ્ટાકેન્યોડપિ પાપીયાંસઃ, તદ્ભાવેડપિ તેપાં સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનાવપટનાત્, તથાહિ—પૂર્વબુદ્ધચાડુનુમ્તેડર્થે નોત્તરબુદ્ધીનાં સ્મૃતિઃ સંભવતિ, તતોડન્યત્વાત્, સન્તાનાન્તરબુદ્ધિવત્ । ન હાન્યદદ્દોડર્થોડન્યેન સ્મર્યેતે, અન્યથૈકેન દ્દોડર્થઃ સર્વઃ સ્મર્યેત । સ્મરણાભાવે ચ કૌતસ્કૃતો પ્રત્યભિજ્ઞા-

પ્રસૂતિઃ ? તસ્યાઃ સ્મરણાનુભવોભયસંભવત્વાત્, પદાર્થપ્રેક્ષણપ્રવુદ્ધપ્રાક્તનસંસ્કારસ્ય હિ પ્રમાતુઃ સ એવાયમિત્યાકારણેયમુત્પયતે ।

§૧૮ બૌદ્ધ—બૌદ્ધો બુદ્ધિક્ષણ પરંપરા માત્રને (ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ પર્યાયને) જ આત્મા માને છે, પરંતુ મોતીઓના દાણાઓમાં સતત વ્યાસ (મોતીની માળામાં પરોવેલ) દોરાની જેમ બુદ્ધિક્ષણ પરંપરામાં વ્યવધાન વિના વ્યાસ થઈને રહેનાર કોઈ એક વ્યક્તિને (પર્યાયોમાં સંબંધિત થઈને રહેનાર દ્રવ્યને) માનતા નથી. માટે (આત્મધનને લૂંટી જનારા હોવાથી) લૂંટારુ ચાર્વાક કરતાં પણ વધારે પાપી છે; કારણકે બુદ્ધિક્ષણ પરંપરારૂપ આત્મા બૌદ્ધોને માન્ય હોવા છતાં પણ તેઓને સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, તર્ક કે અનુમાનાદિ પ્રમાણો સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. તે આ પ્રમાણે—પૂર્વબુદ્ધિએ અનુભવેલ પદાર્થોની સ્મૃતિ ઉત્તરબુદ્ધિને સંભવે નહિ; કારણ કે તે તેથી ભિન્ન છે, સન્તાનાન્તરની બુદ્ધિની જેમ. અન્યે જોયેલ પદાર્થોનું સ્મરણ અન્ય કરી શકતો નથી. છતાં એમ નહિ માનો તો કોઈ એકે જોયેલ પદાર્થોનું સર્વલોકોને સ્મરણ થવાનો પ્રસંગ આવશે. (અર્થાત્ દષ્ટા—અનુભવિતા અને સ્મરતાં એક જ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ પરંતુ દષ્ટા કોઈ અને સ્મરતાં કોઈ એમ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ માનતાં સ્મરણ ઘટી શકશે જ નહિ.)

એટલે બૌદ્ધોના મતે સ્મરણ સંભવી શકતું નથી એ નક્કી થાય છે. અને તેમ થતાં તેઓના મતે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પણ કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન તો 'સ્મરણ અને અનુભવ' એ ઉભય દ્વારા થાય છે. એટલે કે, પદાર્થને જોવાથી જાગૃત થયેલ પૂર્વસંસ્કારવાળા પ્રમાતાને 'આ તે જ છે' એવા આકારવાળું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

(દિ૦) ધૌહ્વાસ્તુ બુદ્ધોત્વાદિ । તદ્વાવેડપીતિ બુદ્ધિક્ષણરમ્પરામાત્રહ્યાત્મસદ્વાવેડપિ । તેપામિતિ સૌગતાનામ્ । તથાહીત્યાદિ । તત્ત્વમિતિ પૂર્વબુદ્ધયજુમૂતાદર્થાત્ । સન્તાનાન્તરેતિ અપરપુરુષબુદ્ધિવત્ । કૌતસ્કુતીતિ કિમઃ કઃ સ્યાત્ । કુતઃ 'પન્ચમ્યાસ્તસ્' । તહોઃ કુઃ । કુતઃ કુત્ત્વમિતિ રાગાદિત્વાદિદમિત્યણ્ શુદ્ધિઃ । 'અણેયણિક્ષણન' ઇત્યાદિના ઇપ્રત્યયઃ । તસ્યા ઇતિ પ્રત્યયિજ્ઞાયાઃ । ઇયમિતિ પ્રત્યયિજ્ઞા ।

અથ સ્યાદયં દોષો યથાવિશેષેણાડ્યદષ્ટમન્યઃ સ્મરતીત્યુચ્યતે, કિન્દ્રવ્યત્વેડપિ કાર્યકારણભાવાદેવ સ્મૃતિઃ, ભિન્નસંતાનબુદ્ધીનાં તુ કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, તેન સન્તાનાન્તરાણાં સ્મૃતિર્ન ભવતિ, ન ચૈકસાન્તાનિકીનામપિ બુદ્ધીનાં કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, યેન પૂર્વબુદ્ધચનુભૂતેડર્થે તદુત્તરબુદ્ધીનાં સ્મૃતિર્ન સ્યાત્ ।

તદપ્યનવદાતમ્, એવમપિ નાનાત્વસ્ય તદવસ્થત્વાત્ । અન્યત્વં હિ સ્મૃત્યસંભવે સાધનમુક્તમ્, તત્ત્વ કાર્યકારણભાવાભિધાનેડપિ નાપગતમ્, ન હિ કાર્યકારણભાવાભિધાને તસ્યાસિદ્ધત્વાદીનામન્યતમો દોષઃ પ્રતિપયતે । નાપિ સ્વપશ્ચસિદ્ધિરનેન ક્રિયતે, ન હિ કાર્યકારણભાવાત્ સ્મૃતિરિત્યત્રીભયપ્રતિદ્વોડસ્તિ દષ્ટાન્તઃ ।

અથ—“યસ્મિન્નેવ હિ સંતાન આહિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૈવ સંધત્તે કર્પસિ રક્તા યથા” ॥૧॥

इति कर्पासरक्तादृष्टान्तोऽस्तीति चेत् ।

તદસાધીયઃ, સાધનદૂષણાસંભવાત્ । અન્વયાદ્યસમ્ભવાન્ન સાધનમ્—ન હિ કાર્ય-
કારણભાવો યત્ર તત્ર સ્મૃતિઃ કર્પસિ રક્તાવદિત્યન્વયઃ સંભવતિ, નાપિ યત્ર ન સ્મૃતિ-
સ્તત્ર ન કાર્યકારણભાવ ઇતિ વ્યતિરેકોઽસ્તિ । અસિદ્ધત્વાદનુજ્ઞાવનાચ્ચ ન દૂષણમ્,
ન હિ તત્તોઽન્યત્વાદિત્યસ્ય હેતોઃ કર્પસિ રક્તાવદિત્યનેન કશ્ચિદોષઃ પ્રતિપાદયતે ।

જૌદ્—અન્યે જોયેલ, અનુભવેલ પદાર્થનું અન્ય સ્મરણુ કરે એવું કોઈ
પણ જાતના વિશેષ વિના (સામાન્યરૂપે) કહીએ તો તમે કહો છો તેવો (સ્મરણુ-
દલાવરૂપ) દોષ આવે. પરંતુ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં ‘અન્યત્વ’ હોવા
છતાં કાર્યકારણુલાવરૂપ (વિશેષ)થી જ સ્મરણુ થાય છે, અને તમોએ સન્તાના-
ન્તર બુદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું પણ તેમાં કાર્યકારણુલાવરૂપ (વિશેષ) નથી, માટે
ત્યાં સ્મરણુ થતું નથી. વળી, એક સન્તાન બુદ્ધિઓમાં પણ કાર્યકારણુલાવ
નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ. જો એમ હોય તો પૂર્વબુદ્ધિએ અનુભવેલ
પદાર્થનું ઉત્તરબુદ્ધિને સ્મરણુ ન થાય.

જૈન—આ કથન પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે, એ રીતે એક સંતાનિકી
બુદ્ધિમાં કાર્યકારણુલાવ કહેવા છતાં પણ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં ‘અન્યત્વ’
તો એવું હતું તેવું ને તેવું રહ્યું. અમે સ્મરણુદિના અલાવમાં કારણુ તરીકે
‘અન્યત્વ’ કહેલું છે, અને તે તો કાર્યકારણુલાવ કહેવા છતાં ચાલી ગયું નથી;
કારણુ કે, કાર્યકારણુલાવ માનવા છતાં ‘અન્યત્વ’ એ હેતુમાં અસિદ્ધતાદિમાંથી
કોઈ પણ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. વળી, કાર્યકારણુલાવ માનવા માત્રથી સ્વપક્ષની
સિદ્ધિ થતી નથી; કારણુ કે, કાર્યકારણુલાવથી સ્મરણુ થાય છે એ જાણતમાં
ઉભયવાદીને પ્રસિદ્ધ કોઈ પણ દૃષ્ટાન્ત નથી.

જૌદ્—“જે સંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન થયેલ હોય તે સંતાનમાં
જ તેના ફલનું સંધાન (જોડાણ, સંબંધ) થાય છે, જેમકે કપાસમાં લાલિમા.
અર્થાત્ ખીજમાં રહેલ લાલિમા કપાસની લાલિમાનું કારણુ છે આ પ્રમાણે
કપાસની રક્તતાનું દૃષ્ટાન્ત ઉભયવાદીને પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણુ કે, એ તમારા હેતુને
સિદ્ધ કરાવી આપવા સાધનરૂપ કે પરહેતુને દૂષિત કરે એવા દૂષણરૂપ તમારા
હેતુને સિદ્ધ કરાવી આપનાર નથી. કારણુ કે, તેમાં અન્વયાદિનો સંભવ
નથી. ‘જ્યાં કાર્યકારણુલાવ હોય ત્યાં સ્મરણુ હોય, જેમકે કપાસમાં લાલિમા.’
એ પ્રમાણે અન્વયવ્યાપ્તિ સંભવતી નથી. તેમજ જ્યાં સ્મરણુ ન હોય ત્યાં
કાર્યકારણુલાવ પણ ન હોય એવી વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ પણ નથી. માટે આ તમારા
હેતુને સિદ્ધ કરનાર નથી. વળી, એનાથી અમારા હેતુમાં અસિદ્ધતાદિ દોષોની

ઉદ્ભાવના પણ થતી નથી. માટે તે અમારા હેતુને દૂષણરૂપ નથી. કારણ કે—‘કષાસની લાલિમાની જેમ’ આ દષ્ટાન્તથી અમારા ‘તેથી લિન્ન છે માટે’ (તતોડન્યત્વ) હેતુમાં કોઈ દોષનું પ્રતિપાદન થતું નથી.

(૫૦) નહિ કાર્યકારણભાવાત્ સ્મૃતિરિત્યત્રોભયપ્રસિદ્ધોડસ્તિ દષ્ટાન્ત ઇતિ પિતૃપુત્રયોઃ કાર્યકારણભાવોડસ્તિ પર નૈકેન દષ્ટમન્યઃ સ્મરતિ ।

(૫૦) તત્રેવૈતિ સન્તાને ઇવ ।

(ટિ૦) અયં દોષ ઇતિ અન્યદશાન્યસ્મરણલક્ષણસ્તદુપન્યસ્તઃ પ્રવક્તઃ ।

(ટિ૦) પચમર્ષીતિ કાર્યકારણભાવેન ભવદુપન્યસ્તપક્ષસ્થાપના ।

(ટિ૦) સાધનેતિ ત્વદુકં ન સ્વસાધ્યસાધકં ન ચ પરપક્ષદૂષકમિત્યર્થઃ । સાધનમિતિ કાર્યકારણભાવાદિતિ હેતુ ।

કિન્ચ, યદન્યત્વેડપિ કાર્યકારણભાવેન સ્મૃતેરુત્પત્તિરિખ્યતે, તદા શિષ્યાચાર્યા-દિવુદ્ધોનામપિ કાર્યકારણભાવસદ્ભાવેન સ્મૃત્યાદિ સ્યાત્ । અથ નાયં પ્રસક્તઃ, ઇક-સંતાનત્વે સતીતિ વિશેષણાદિતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્, ભેદાભેદપક્ષામ્યાં તસ્યોપક્ષીણ-ત્વાત્ । ક્ષણપરમ્પરાતસ્તસ્યાડભેદે હિ ક્ષણપરમ્પરૈવ સા, તથા ચ સન્તાન ઇતિ ન કિન્ચિ-દત્તિરિક્તમુકમ્ । ભેદે તુ પારમાર્થિકો વાડસૌ સ્યાત્ । અપારમાર્થિકત્વે ત્વસ્ય તદેવ દૂષણમ્ । પારમાર્થિકત્વે સ્થિરો વા સ્યાત્, ક્ષણકો વા । ક્ષણિકત્વે સન્તાનિનિવિશેષ પ્વાયમિતિ ક્રિમનેન સ્તેનમીતસ્ય સ્તેનાન્તરકારણસ્વીકરણકારિણા ?

“સ્થિરમય સન્તાનમમ્યુપેયાઃ પ્રથયન્તં પરમાર્થસત્સ્વરૂપમ્ ।

અમૃતં વિવ પૂતયાડનયોક્યા સ્થિરવપુષઃ પરલોકિનઃ પ્રસિદ્ધેઃ” ॥૧॥

વળી, અન્યત્વ હોવા છતાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સ્મરણની ઉત્પત્તિ યાય છે એમ માનશે તો આચાર્યબુદ્ધિએ અનુલલેલની શિષ્ય બુદ્ધિમાં પણ સ્મૃતિ થઈ જશે; કારણ કે, તેમાં કાર્યકારણભાવ છે.

બૌદ્ધ—તમે જણાવેલ સ્મૃતિનો પ્રસંગ નહિ ઘટે. કારણ કે—અન્ય હોય છતાં કાર્યકારણભાવ હોય અમારા આ કથનમાં ‘એક સંતાન હોય તો’ એ વિશેષણ આપીશું. અર્થાત્ શિષ્ય-આચાર્યાદિ બુદ્ધિમાં અન્યત્વ છે અને કાર્ય-કારણભાવ છે, પણ તેમાં એકસન્તાનત્વ નથી; એટલે સ્મરણાદિ ઘટે નહિ. પણ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં એકસંતાનત્વ છે તેથી સ્મરણ સંભવશે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી; કારણ કે, તમે કહેલ સંતાન લિન્ન કે અલિન્ન એ બંને પક્ષમાં ઘટતો નથી તે આ પ્રમાણે-સંતાન ક્ષણપરંપરાથી અલિન્ન હોય તો માત્ર ક્ષણપરંપરા જ રહી અને તેથી-સંતાન કહેવાથી કોઈ લિન્ન પદાર્થનો યોગ નહિ થાય. અને સંતાન ક્ષણપરંપરાથી લિન્ન હોય તો તે પારમાર્થિક છે કે અપારમાર્થિક ? સંતાનને-અપારમાર્થિક માનો તો એ નું એ જ દૂષણ છે. અર્થાત્ સંતાન અપારમાર્થિક-અતાત્વિક હોવાથી માત્ર ક્ષણપરંપરા જ પારમાર્થિક તાત્ત્વિકરૂપે રહેશે અને સંતાન પાર-માર્થિક હોય તો પ્રશ્ન છે કે તે સ્થિર (અક્ષણિક) છે કે ક્ષણિક ? ક્ષણિક હોય

તો સંતાની-ક્ષણપરંપરા-અને આ સંતાન એ બેમાં કંઈ પણ વિશેષ ન હોવાથી સરખા થઈ ગયા. અર્થાત્ ક્ષણિક પૂર્વબુદ્ધિથી ઉત્તરબુદ્ધિમાં અન્યત્વને કારણે સ્મરણાદિ થતાં નથી તેમ ક્ષણિક સંતાનમાં પણ સ્મરણાદિ સિદ્ધ નહિ થાય, એટલે એક ચોરથી ડરીને બીજા ચોરના શરણુને સ્વીકારવાથી શું લાભ થશે ? અર્થાત્ કંઈ પણ લાભ નહિ થાય અને પોતાના પારમાર્થિક સત્સ્વરૂપને પ્રકટ કરનાર સંતાનને અર્થાત્ પારમાર્થિક સંતાનને સ્થિર માનવામાં આવે તો હાઈ ! એ પવિત્ર કથનથી સ્થિર સ્વરૂપ પરલોકી આત્માની સિદ્ધિ થવાથી તમે અમૃતનું પાન કરો, તમારા મુખમાં સાકર.

(૫૦) 'સ્થિરમથ સન્તાનમ્' इत्यादि पद्ये । स्थिरवपुष इति आत्मलक्षणस्य ।

(ટિ૦) અથ નાયમિત્યાદિ । એદાએદેતિ સન્તાનિનઃ સકાશાત્ સન્તાનો મિન્નોડમિન્નો વા મિન્નથેન્ સન્તાનસન્તાનિનોઃ સમ્બન્ધાસમ્ભવાત્ ન સ્મૃતિઃ સંબન્ધતે । અમિન્નન્થેત્ સન્તાન એવ સન્તાન્યેવ વા સન્તાન્યભાવે નિરાધારાયાઃ સ્મૃતેરસમ્ભવઃ । સન્તાનાભાવે લાભમિચ્છતો મૂલોચ્છેદઃ સમગ્રનિ, સન્તાનાભાવે પ્રથમજ્ઞાનત્યાપ્યભાવાત્ । તસ્યેતિ સન્તાનસ્ય । તસ્યેતિ સન્તાનસ્ય । અસાવિતિ સન્તાનઃ । તદેવેતિ અપારમાર્થિક્ત્વમેવ ન કિચ્ચિદિત્યર્થઃ । અયમિતિ સન્તાનઃ । અનેનેતિ સન્તાનેન કિ પ્રયોજનમ્ । સ્તેનેતિ ચૌરભયાતુરસ્ય અપરચૌરશરણ-સ્વીકરણં કારયતોત્યેવંશીલઃ તેન ।

ઉપાદાનોપાદેયભાવપ્રબન્ધેન પ્રવર્તમાનઃ કાર્યકારણભાવ એવ સન્તાન ઇતિ ચેત્ । તદવદ્યમ્, અવિષ્વગ્ભાવાદિસંબન્ધવિશેષાભાવે કારણત્વમાત્રાવિશેષાદુપાદાનેતરવિભાગા-નુપપત્તેઃ । સન્તાનજનકં યત્ તદુપાદાનમિતિ ચેત્, ન, સ્તરેતરાશ્રયત્વપ્રસન્નાત્-સન્તાનજનકત્વેનોપાદાનકારણત્વમ્, ઉપાદાનકારણજન્યત્વેન ચ સન્તાનન્વમિતિ ।

બૌદ્ધ—ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવના પ્રબન્ધ (પ્રવાહ)થી પ્રવર્તતો કાર્યકારણ-ભાવ જ 'સંતાન' છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ દૂષિત છે, કારણ કે બે તાદાત્મ્યાદિ સંબન્ધ માનવામાં ન આવે તો કારણરૂપે બધા કારણો સમાન હોવાથી બીજાં કારણો અને ઉપાદાન કારણમાં કશી વિશેષતા રહેશે નહિ.

બૌદ્ધ—જે સંતાનજનક હોય તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે, એટલે કે ઉપાદાન કારણની અન્ય કારણથી આ વિશેષતા છે.

જૈન—આ કથન નિદોષ નથી, કારણ કે સંતાનને ઉત્પન્ન કરે તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય, અને ઉપાદાન કારણથી જન્ય હોય તે સંતાન, એમ પરસ્પરશ્રય દોષ આવશે.

(૫૦) અવિષ્વગ્ભાવાદિ સમ્બન્ધવિશેષાભાવે ઇતિ સમ્બન્ધસ્ય દિષ્ટવાત્ । ઉપાદાને-તરવિભાગાનુપપત્તેરિત્યત્ર સ્તરત અનુપાદાનમ્ ।

(ટિ૦) અવિષ્વગ્ભાવેતિ કચ્ચિત્તાદાત્મ્યાદિપૃષ્ઠપર્ખાવિશેષે । સ્તરેતિ સહકારિકારણમ્ ।

લોકે તુ સમાનજાતીયાનાં કાર્યકારણભાવે સંતાનવ્યવહારઃ, તથા—પ્રાણન-સન્તાન ઇતિ, તદ્વસિદ્ધ્યા ચાસ્માભિરપિ શબ્દપ્રદીપાદિપુ સન્તાનવ્યવહારઃ ક્રિયતે,

તવાપિ યચેવમભિપ્રેતઃ સન્તાનસ્તદા કથં ન શિષ્યાચાર્યવુદ્ધીનામેકસન્તાનત્વમ્ ? ।
 ન હ્યાસાં સમાનજાતીયત્વં કાર્યકારણભાવો વા નાસ્તિ, તતઃ શિષ્યસ્ય ચિરવ્યવહિતા
 અપિ વુદ્ધયઃ પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ તદનુભૂતેઽપ્યર્થે યથા સ્મૃતિર્ભવતિ તથોપાધ્યાય-
 વુદ્ધયોઽપિ જન્મપ્રમૃત્યુત્પન્નાઃ પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ તદનુભૂતેઽપ્યર્થે સ્મૃતિર્ભવેત્ ।

વળી, લે ક્રમાં તે સમાનવ્યતિમાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સંતાન
 શબ્દને વ્યવહાર થાય છે. જેમકે બ્રાહ્મણ સંતાન, અને એવા સંતાનની પ્રસિ-
 દ્ધિથી શબ્દ, પ્રદીપ વગેરેમાં શબ્દસંતાન, પ્રદીપસંતાન એમ સંતાન શબ્દનો
 વ્યવહાર અમે કરીએ છીએ. જે તમને પણ આવો જ સંતાન ઈષ્ટ હોય તે પછી
 શિષ્ય અને આચાર્ય બુદ્ધિઓમાં પણ એક સંતાનત્વ કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્
 યથે જ. કારણ કે એમાં પણ સમાનવ્યતીયતા કે કાર્ય-કારણભાવ નથી એમ તો
 નથી, એટલે શિષ્યની પોતાની ભાંગાણાના અંતરવાળી બુદ્ધિપરંપરાથી કારણ
 હોવાથી જેમ તેણે અનુભવેલી વસ્તુની સ્મૃતિનું કારણ અને છે તેમ આચાર્યની
 બુદ્ધિ પણ જન્મથી માંડીને પરંપરાથી શિષ્યની બુદ્ધિમાં કારણ છે જ તે આચાર્યે
 અનુભવેલનું સ્મરણ શિષ્યને થવું જોઈએ.

(પં) પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ શિષ્યવુદ્ધીનામ્ । તદનુભૂતે इति उपाध्यायवुद्ध्यनुभूते ।
 સ્મૃતિર્ભવેદિતિ ન ચ ભવતિ ।

(ટિ) તદનુભૂતેઽપીતિ શિષ્યાનુભૂતેઽપિ । તદનુભૂતેઽપિ इति आचार्यानुभूते ।

ફિન્ન, ધૂમશબ્દાદીનામુપાદાનકારણં વિનૈવોત્પત્તિસ્તવ સ્યાદ્, ન હિ તેપામપ્ય-
 નાદિપ્રકથેન સમાનજાતીયં કારણમસ્તીતિ શક્યતે વક્તુમ્, તથા ચ જ્ઞાનસ્યાપિ ગર્મા-
 દાવનુપાદાનૈવોત્પત્તિઃ સ્યાદિતિ પરલોકાભાવઃ । અથ ધૂમશબ્દાદીનાં વિજાતીયમપ્યુ-
 પાદાનમિષ્યતે, एवं तर्हि ज्ञानस्याप्युपादानं गर्भशरीरमेवास्तु न जन्मान्तरज्जनं कल्पनी-
 यम्, यथादर्शनं हुपादानमिष्टम्, अन्यथा धूमशब्दादीनामप्यनादिः सन्तानः
 कल्पनीयः स्यादिति संतानाघटनाद् न परेषां स्मृत्यादिव्यवस्था, नापि परलोकः
 कोऽपि प्रसिद्धिपद्वति दधाति, परलोकिनः कस्यचिदसंभवात् ।

વળી, તમારા મતે ધૂમ શબ્દ વગેરેની ઉપાદાન કારણ વિના જ ઉત્પત્તિને
 પ્રસંગ આવશે, કારણ કે, ધૂમ શબ્દ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં અનાદિ પ્રબંધ (પ્રવાહ)-
 વાળું સમાનવ્યતીય કારણ છે. એમ તો તમે કહી શકશો નહિ અને તેમ યતાં-
 ધૂમશબ્દ વગેરેની ઉપાદાન કારણ વિના ઉત્પત્તિ (યતાં) ગભાંદિમાં પણ ઉપા-
 દાન કારણ વિના જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જશે અને એ રીતે તો પરલોકનો
 અભાવ થશે; અર્થાત્ ગભાંદિમાં યતા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન ઉપા-
 દાન કારણરૂપ ન હોવાથી પરલોકનો અભાવ થશે.

બીજું—અને ધૂમશબ્દ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં વિનતીયને પણ ઉપાદાન કારણ
 માનીએ છીએ.

ज्ञान-तो पछी तभारे ज्ञाननुं उपादान कारणु पणु विजतीय स्वरूपवाणुं गलंगत शरीर न मानवुं अने (समानजतीय स्वरूपवाणुं) न-मानतरनुं ज्ञान कल्पवुं जेधंजे नडि; कारणुके, तभारे तो जेवुं देवतुं डोय तेवुं न उपादान कारणु मानवुं जेधंजे. जे जेम न मानो तो धूमशण्ड वगेरेमां पणु अनादि संताननी कल्पना करवी पडशे, अर्थात् तेमां पणु तमे विजतीय उपादान मानी शकशे नडि, आ रीते तमेजे नष्ठावेद संतान घटतो न डोवार्थी जे क्षणे अनुभव करेद डोय तेथी भीणु बिन्न क्षणने थता स्मरणादिनी व्यवस्था भनी शकती नथी. अने वणी, परलोकाक पणु सिद्ध थर्ध शकतो नथी, कारणुके परलोकांमां गमन करनार न डोई संभवतो नथी.

(५०) किं चेत्यादि स्रिः । शक्यते वक्तुमिति भवन्मते । अनादिः सन्तानः कल्पनीय इति न च कल्पते भवता । परेषामिति भवताम् ।

(टि०) किञ्च धूमेत्यादि । तेषामिति धूमशब्दादीनाम् । परलोकेति परलोकहानिर्भवतः स्वामविस्मृता च मोक्षस्यागमप्रतीतत्वात् । निरोधो मोक्ष उच्यते इतिवचनात् । यदुक्तम्— भग्नं मारबलं येन निर्जितं भवपञ्जरम् ।

निर्वाणपदमाह्वं तं बुद्धं प्रगमान्यहम् ॥ १ ॥

परलोकिक इति आत्मनोऽभावात् ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ।

सौमदानां मते ह्यात्मा न चान्यः परिकल्पितः ॥ १ ॥

स्थिरभावस्थचैतन्यं तदेवात्मा निगद्यते ।

चिन्ताविकल्पकल्लोलं मानसं चललक्षणम् ॥ २ ॥

§१९ सत्यपि वा परलोके कथमकृताग्यागमकृतप्रणाशौ पराक्रियेते ? येन हि ज्ञानेन चैत्यवन्दनादिकर्म कृतम्, तस्य विनाशाद् न तत्फलोपभोगः, यस्य च फलोपभोगः, तेन न तत् कर्म कृतमिति ।

§१६ अथवा घडीबर परलोका मानो तो पणु जे ज्ञानथी चैत्यवन्दनादि कर्म कथुं ते ज्ञान नाश पाभवार्थी तेने करेद कर्मनो उपभोग नथी, अने जे कर्मना इलनो उपभोग करे छे तेणे कर्म करेद नथी जे प्रभाणे “अकृतनो अव्यागम अने कृतनो नाश” जे दोषनुं निराकरणु छर्ध रीते थशे ?

(५०) पराक्रियेते इत्यतोऽपि किमिति गम्यम् । तत् कर्मैति चैत्यवन्दनादि कर्म ।

(टि०) सत्यपीति परलोकज्ञिकारे । अकृतसुकृतदुष्कृतपरिणामरूपं सुखं दुःखं वा उपतिष्ठन् सुगतपदारोपधनोपार्जितसुकृतपरिणतिरूपं सुखं विनश्यत् केन वार्येत । तस्येति ज्ञानस्य । तत्फलेति ज्ञानफलोपभुक्तिः । यस्येति ज्ञानस्य । तेनेति ज्ञानेन ।

§२० अथ नायं दोषः, कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात्, अनादिप्रबन्ध-प्रवृत्तो हि ज्ञानानां हेतुफलभावप्रवाहः । स च सन्तान इत्युच्यते, तद्वशात्

સર્વો વ્યવહારઃ સંગચ્છતે નિત્યસ્ત્વાત્માઽન્યુપગમ્યમાનો યદિ સુખાદિજન્મના વિકૃતિ-
મ નુભવતિ તદયમનિત્ય એવ ચર્માદિવદુક્તઃ સ્યાત્, નિર્વિકારકલ્પે તુ સતાઽસતા વા
સુખદુઃખાદિના કર્મફલેન કસ્તસ્ય વિશેષઃ !, ઇતિ કર્મવૈફલ્યમેવ । તદુક્તમ્—

“વર્ષાતપામ્યાં કિં વ્યોમ્નશ્ચર્મર્ષ્યાસ્તિ તયોઃ ફલમ્ ? ।

ચર્મોપમશ્ચેત્ સોઽનિત્યઃ સ્વતુલ્યથ્વેદસત્સમઃ” ॥ ૧ ॥ ઇતિ

તસ્માત્ ત્યજ્યતામેષ મૂર્ષાભિષિક્તઃ પ્રથમો મોહ આત્મગ્રહો નામ, તન્નિવૃત્તા-
વાત્મીયગ્રહોઽપિ ચિરંસ્થિતિ—અહમેવ ન, કિં મમ ? ઇતિ । તદિદમહંકારમમકારમન્થિ-
પ્રહાણેન નૈરાત્મ્યદર્શનમેવ નિર્વાણદ્વારમ્, અન્યથા કૌતસ્કુતી નિર્વાણવાર્તાઽપિ !

§૨૦ બૌદ્ધ—કાર્ય-કારણભાવ નિયામક હોવાથી આ દોષ નહિ આવે, કારણ
કે, જ્ઞાનોના હેતુ ફલભાવ (કાર્ય-કારણભાવ)નો પ્રવાહ અનાદિ પરંપરાવાળો છે
અને તે (કાર્યકારણભાવ) જ સંતાન કહેવાય છે તેનાથી વ્યવહાર સંગત થાય છે.

વળી, આત્માને નિત્ય માને તો તે જ સુખ-દુઃખાદિની ઉત્પત્તિથી વિકાર
અનુભવે તો તે આમડીની જેમ અનિત્ય (ક્ષણિક) થઈ જશે, અને જો તે નિર્વિ-
કાર જ રહેતો હોય તો કર્મના ફલરૂપ સુખ-દુઃખાદિ હોય કે ન હોય તે સરખું
જ છે, તેમાં કશી વિશેષતા થશે નહિ, એટલે કર્મ નિષ્ફળ જ થઈ જશે.
કહું પણ છે.—

“વરસાદ અને તડકથી આકાશને શું ફળ ? અર્થાત્ નિર્વિકાર આકાશમાં
આ બન્નેનું કંઈ પણ ફલ-અસર નથી અને આમકામાં આ બન્નેનું વિકારરૂપ
ફલ જોવાય છે તો ચમકાની જેમ આત્માને કર્મફલદ્વારા વિકાર પામનાર માનશે
તો આમકાની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય (ક્ષણિક) થશે. અને આકાશની જેમ
નિર્વિકાર માનશે તો ફળની અસર થશે નહિ. માટે આત્મચક્ર નામના આ સુખ્ય
મોક્ષરાજનો ત્યાગ કરો, એટલે આત્મીયચક્ર (મમત્વ) પણ વિરામ પામી જશે.
(અર્થાત્ મમત્વનો અભાવ થશે.) કારણ કે, જ્યાં ‘અહં’ (હું) નથી ત્યાં મમ (મારું)
તો ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ ન જ હોય, એ રીતે આ અહંકાર અને મમકારની
ગાંડના નાશથી જે નૈરાત્મ્યદર્શન (આત્માના અભાવનું દર્શન) એ જ નિર્વાણ-
દ્વાર મોક્ષમાર્ગ છે એમ સમજવું. જો એમ નહિ માને તો (નૈરાત્મ્યદર્શન
નહિ માને તો) નિર્વાણ માર્ગની વાતો પણ ક્યાંથી સંભવશે ? અર્થાત્ નહિ
સંભવે.

(પં.) સુખાદિજન્મનેતિ ક્વતાપુનરવા । સતુલ્યચ્ચેદસત્સમ ક્વચ્ચ અસત્કલ ઇતિ
પાવ્યત્તમ્ ।

(પં.) તસ્માદિત્યાદિ મહો જ્ઞાનાઃ । તન્નિવૃત્તાવિતિ આત્મગ્રહનિરૂતી । ચિરંસ્થિતીત્યતોઽપ્રે
ક્ષ્યનિર્ણિત ગમ્યમ્ ।

(ટિ૦) અથ નાયમિતિ અક્રુતાભ્યાગમક્રુતપ્રગાશલક્ષણઃ । વર્ષાતપાખ્યામિત્યાદિ । તયોરિતિ વર્ષાતપયોઃ । સ્વ ઇતિ આત્મા । અસત્સમ ઇતિ આકાશમ્, અસત્કલ્પનામાત્રત્વાત્ શૂન્યમિતિ લોકેઽપિ પ્રસિદ્ધઃ । તદુપમયાઽઽત્મા નાસ્ત્યેવ । મૂર્ધાભિષિક્ત ઇતિ પ્રહાણામધિ-પતિઃ । તન્નિવૃત્તાવિતિ આત્મપ્રહમોહનિવૃત્તૌ । વિરંસ્યતીતિ રમ ક્રંઢાદાં વિપૂર્વઃ । 'વ્યાહ્-પરિભ્યો રમઃ' ઇતિ પરસ્મૈપદમ્ । ભવિષ્યતી સ્વતિ । ચતિરમિનમિગમેમાદિતીઙ્ઙભાવઃ । વિરામ-માસાદવિષ્યતિ । અન્યથેતિ અહંકારમમકારપ્રન્યિપ્રસ્તે આત્મનિ સ્વીકૃતે ।

§૨૧ તદપિ વાર્તમ્, હેતુફલભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્ય સન્તાનસ્યાનન્તરમેવ નિયામકત્વેન નિરસ્તત્વાત્ । યત્ પુનઃ સુલાદિવિકારાભ્યુપગમે ચર્માદિવદાત્મનોઽનિત્યત્વં પ્રસજ્જિ-તમ્, તદિષ્ટમેવ, કથન્ચિદનિત્યત્વેનાઽઽત્મનઃ સ્યાદ્વાદિભિઃ સ્વીકારાદ્; નિત્યત્વસ્ય કથન્ચિદેવાભ્યુપગમાત્ । યત્તુ નિત્યત્વેઽસ્યાઽઽત્મીયપ્રહસદ્ભાવેન નુક્ત્યનવાસિદ્ધ્યુપગમ-ભાણિ, તદપ્યનવદાતમ્, વિદિતપર્યન્તવિરસસંસારસ્વરૂપાણાં પરિગતપારમાર્થિકૈકાન્તિ-કાઽઽત્યન્તિકાનન્દસન્દોહસ્વભાવાપવર્ગોપનિષદાં ચ મહાત્મનાં શરીરેઽપિ ક્રિપાકપાકો-પલ્લિસપાયસઙ્ઙ નિર્મમત્વદર્શનાત્ ।

§૨૧ જૈન—તમારું આ સમસ્ત કથન યોગ્ય પૂરતુ ઊર્ધ્વને અસાર છે; કારણ કે, તમોએ નિયામક તરીકે માનેલ હેતુફલભાવ (કાર્યકારણભાવ)ના પ્રવાહરૂપ સન્તાનનું તો અમોએ હુમણાંજ ખંડન કરેલ છે, વળી સુખ-દુઃખા-દ્વિધી થતા વિકારને સ્વીકારવાથી ચામડાની જેમ આત્માને વિષે જે અનિત્યતાનો પ્રસંગ આપ્યો તે તો ઈષ્ટ જ છે, કારણ કે—સ્થાદ્વાદીઓએ આત્માને કથંચિત્ અનિત્ય માનેલ જ છે અને અમે તેમાં નિત્યત્વ પણ કથંચિત્ માનીએ છીએ. વળી, આત્માને નિત્ય માનવાથી આત્મીયગ્રહની પ્રાપ્તિ અને તેથી નિર્વાણપદ (સુક્તિ)ની અપ્રાપ્તિરૂપ જે દોષ આપ્યો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે, કિંપાક ફલના રસથી યુક્ત હૃદયપાકમાં જેમ નિર્મમત્વ જોવાય છે, તેમ (શરૂઆતમાં મનો-હર પણ અંતે) વિરસ સ્વભાવવાળા સંસારના સ્વરૂપને અને પરમાર્થથી એકાન્તે અત્યન્તાનન્દમય મોક્ષના રહસ્યને જાણનાર મહાત્માઓને શરીર પ્રત્યે પણ નિર્મ-મત્વ જોવાય છે.

(૫૦) તદપિ વાર્તમિતિ વાર્ત અસારમ્ । હેતુફલભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્યેતિ કાર્યકારણ-ભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્ય । યદ્નિત્યત્વેઽસ્યેત્યત્ર અભાણીતિ ભવતા ।

(ટિ૦) વાર્તમિતિ વાર્તાનાત્ર કપોલકલ્પનાવિલસિતનિત્યર્થઃ । ન પ્રમાણપથમનુવરતિ ।

§૨૨ નૈરાત્મ્યદર્શને પુનરાત્મૈવ તાવન્નાસ્તિ, કઃ પ્રૈત્યસુખીભવનાર્થ યતિષ્યતે ! જ્ઞાન-ક્ષણોઽપિ સંસારી કથમપરજ્ઞાનક્ષણસુખીભવનાય ઘટિષ્યતે ! ન હિ દુઃખી દેવદત્તો યજ્ઞદત્તસુલાય ચેષ્ટમાનો દૃષ્ટઃ; એકક્ષણસ્ય તુ દુઃખં સ્વરસનાશિત્વાત્ તેનૈવ સાર્થ દર્શસે । સન્તાનસ્તુ ન વાસ્તવઃ કાથિદિતિ પ્રહુપિતમેવ, વાસ્તવત્વે તસ્ય નિષ્પ્રત્યૂહા-ઽઽત્સિદ્ધિરિતિ ॥ ૫૫ ॥

હુર અને નૈરાત્મ્યદર્શનમાં તો આત્માનો જ અભાવ છે, તો પ્રેત્ય-(પર-લોક)માં સુખી થવાને કોણ પ્રયત્ન કરશે ? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રયત્ન નહિ કરે. અને સંસારી જ્ઞાનક્ષણ પણ અપર જ્ઞાનક્ષણને સુખી કરવાને ચેષ્ટા (યત્ન) શા માટે કરે ? કારણ કે દુઃખી દેવદત્ત યસદત્તના સુખ માટે ચેષ્ટા કરતો જોવાતો નથી. વળી, એક ક્ષણ સ્થાયી પદાર્થ સહજ નાશ પામવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેનું 'દુઃખ તો તેની જ સાથે નાશ પામ્યું.' વળી સંતાન કોઈ સત્યભૂત પદાર્થ તમે માનતા નથી, છતાં સંતાનને સત્યભૂત પદાર્થ તરીકે માનો તો વિના અપવાદે આત્માની સિદ્ધિ થઈ. ૫૫

(૫૦) પક્ષગ્ણસ્ય તુ દુઃસ્ખમિત્યાદિ ગયે । તેનૈવેતિ ક્ષણેનૈવ । પ્રરૂપિતમેવેતિ પૂર્વેનૈવ ॥૫૫॥

(ટિં) સ્વરસેતિ ક્ષણિક્ત્વેન સ્વભાવવિનાશાત્મકત્વાત્ । તેનૈવેતિ ક્ષણેનૈવ । તસ્યેતિ સન્તાનસ્ય ॥ ૫૫ ॥

અથાત્મનઃ પરપરિકલ્પિતસ્વરૂપપ્રતિપેઘાય ત્વાભિમતધર્માન્ વર્ણયન્તિ—

ચૈતન્યસ્વરૂપઃ પરિણામી કર્તા સાક્ષાદ્જોક્તા સ્વદેહપરિમાણઃ પ્રતિક્ષેત્રં
મિન્નઃ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાંશ્ચાયમ્ ॥ ૫૬ ॥

ચૈતન્ય સાકારનિરાકારીપયોગાલ્યં સ્વરૂપં યસ્યાડસૌ ચૈતન્યસ્વરૂપઃ, પરિણમનં પ્રતિસમયમપરાપરવાંચેપુ ગમનં પરિણામઃ સ નિત્યમસ્યાસ્તીતિ પરિણામી, કરોત્યદૃષ્ટાદિકમિતિ કર્તા, સાક્ષાદનુપચરિતવૃત્ત્યા મુદ્ધુક્તે સુસ્વાદિકમિતિ સાક્ષાદ્જોક્તા, સ્વદેહપરિમાણઃ સ્વોપાત્તવપુર્વ્યાપકઃ, પ્રતિક્ષેત્રં પ્રતિશરીરં મિન્નઃ પૃથક્, પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન્ પુદ્ગલઘટિતકર્મપરતન્ત્રઃ, અયમિત્યનન્તરં પ્રમાતૃત્વેન નિરૂપિત આત્મેતિ ।

અન્ય દર્શનકારોએ આત્માના સ્વરૂપ વિષે જે કલ્પનાઓ કરી છે તેનો નિપેદ કરવા માટે પોતાના માન્ય આત્માના ધર્મોતું વહુંન—

આ (પ્રમાતારૂપ આત્મા) ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, પરિણામી (નિરંતર પરિણામવાળો) છે, કર્તા છે, સાક્ષાત્ લોકતા છે, પોતે પ્રાપ્ત કરેલ શરીરના પ્રમાણવાળો છે. પ્રતિક્ષેત્ર (દરેક શરીર) ભિન્ન ભિન્ન છે અને પૌદ્ગલિક (પુદ્ગલથી બનેલ) કર્મવાળો છે.

(૧) ચૈતન્યસ્વરૂપ—ચૈતન્ય એટલે સાક્ષારોપયોગ અને નિરાક્ષારોપયોગ, તે જેનું સ્વરૂપ છે તે ચૈતન્ય સ્વરૂપ.

(૨) પરિણામી—પરિણામન એટલે સમયે સમયે નવા નવા પર્યાયોમાં ગમન તે પરિણામ. તે પરિણામ જેમાં નિત્ય અર્થાત્ સતત થાય તે પરિણામી. (અહીં નિત્ય અર્થમાં મતુપ્પ્રત્યયવાર્ત્તી ઇન્ પ્રત્યય છે.)

(૩) કર્તા—અદૃષ્ટાદિકનો-શુભાશુભ કર્મનો કરનાર.

(૪) સાક્ષાદ્મોક્તા—સાક્ષાત્ એટલે ઉપચાર રહિત સુ.ખદુઃખ વિગેરેને જોગવનાર.

(૫) સ્વદેહપરિમાણ—પોતે પ્રાપ્ત કરેલ શરીર જેવડા.

- (૬) પ્રતિક્ષેત્રં ભિન્ન-દરેક શરીરમાં બુદ્ધે.
 (૭) પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટાવાન્—પુદ્ગલથી બનેલ કર્મેને અધીન.
 (૮) અયમ્—આ-ઉપર પ્રમાતા તરીકે જણાવેલ આત્મા.
 (૫૦) અનુપચરિતવૃત્ત્યેતિ ન પુનઃ પ્રતિભિન્નરૂપતવા ।

§ ૧ અત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપત્વપરિણામિત્વવિશેષણામ્યાં જડસ્વરૂપઃ કૂટસ્થનિત્યો નૈયાયિકાદિસંમતઃ પ્રમાતા વ્યવચ્છિદ્યતે । યતો યેષામાત્માડનુપયોગસ્વભાવસ્તાવત્, તેષાં નાસૌ પદાર્થપરિચ્છેદં વિદધ્યાદ્, અચેતનત્વાત્, આકાશવત્ । અથ નોપયોગસ્વભાવત્વં ચેતનત્વમ્, કિન્તુ ચૈતન્યસમવાયઃ; સ ચાત્મનોડસ્તીત્યસિદ્ધમચેતનત્વમિતિ ચેત્, તદનુચિતમ્ । ઇથમાકાશાદેરપિ ચેતનત્વાપત્તેઃ, ચૈતન્યસમવાયો હિ વિહાયઃ પ્રમુખેડપિ સમાનઃ; સમવાયસ્ય સ્વયમવિશિષ્ટસ્યૈકસ્ય પ્રતિનિયમહેત્વભાવાદાડ્ડત્મન્યેવ જ્ઞાનં સમવેતં નાકાશાદિષ્વિતિ વિશેષાવ્યવસ્થિતેઃ ।

§૨ આત્માના આ લક્ષણસૂત્રમાં ‘ચૈતન્યસ્વરૂપ અને પરિણામી’ આ બે વિશેષણોથી નૈયાયિકાદિને માન્ય જડસ્વરૂપવાળા અને કૂટસ્થ નિત્ય પ્રમાતાનો વ્યવચ્છેદ (નિરસન) થાય છે. કારણ કે જેઓ આત્માને ઉપયોગ રહિત (જડ) સ્વભાવવાળો માને છે, તેઓના મતે આત્મા અચેતન (ચેતનરહિત) હોવાથી આકાશની જેમ પદાર્થનો પરિચ્છેદ (સાન) કરનાર નહિ થાય.

નૈયાયિકાદિ—ચેતન એટલે ઉપયોગ સ્વભાવ નહિ પરંતુ ‘ચૈતન્યનો સમવાય’ હોવો એ ચેતન છે, અને ચૈતન્યસમવાય આત્માને વિષે છે, માટે તેને અચેતન કહેવાય નહિ, તેથી ‘અચેતનત્વ’ હેતુ અસિદ્ધ છે.

જૈન—તમારું કથન ઉચિત નથી. કારણ કે, એ રીતે આકાશાદિમાં પણ ચેતનત્વની આપ્તિ આવશે. કારણ કે સ્વયં વિશેષતા રહિત અને એક સ્વરૂપવાળા સમવાયમાં પ્રતિનિયમન કરનાર હેતુનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાન આત્માને વિષે જ સમવાય સંબંધથી છે અને આકાશાદિમાં નથી એવી કોઈ વિશેષ વ્યવસ્થા નથી.

(૫) યેષામિતિ યેષાં મતે । અથ નોપયોગસ્વભાવત્વમિત્યાદિ પરઃ । તદનુચિતમિત્યાદિ સ્વરિઃ । સમાન ઇત્યતોડપ્રે યત ઇતિ ગમ્યમ્ ।

(ટિ૦) યતો યેષામિત્યાદિ । અનુપયોગેતિ જડસ્વભાવઃ । તેષામિતિ નૈયાયિકાદોનામ્ । અસાચિતિ આત્મા । અવિશિષ્ટસ્યેતિ સામાન્યરૂપસ્ય વિશેષરૂપસ્ય । ભવદમિપ્રાયેણ વિશેષાભાવાત્ । પ્રતિનિયમેતિ સમવાયઃ ક્રિયત્વપિ પદાર્થેષુ સ્વાદિતિ ક્રિયન્તુ ન સ્વાદિત્વપિ પ્રતિજ્ઞા નાસ્તિ । સર્વંબ્યાપક્રવાત્ તસ્ય ।

§ ૨ નનુ યથેહ કુણ્ઠે દધીતિ પ્રત્યયાદ્ ન તત્કુણ્ઠાદન્યત્ર તદપિસંયોગઃ શક્યસંપાદનઃ, તથેહ મયિ જ્ઞાનમિતીહેદંપ્રત્યયાદ્ નાનમનોડન્યત્ર ગગનાદિષુ જ્ઞાનસમવાય ઇતિ ચેત્, તદયૌક્તિકમ્ । યતઃ સ્વાદયોડપિ જ્ઞાનમસ્મારિવિતિ પ્રતિયન્તુ, સ્વય-

મચેતનત્વાદ, આત્મવત્ ; આત્માનો વા મૈવ પ્રતિગુઃ, તત્ત એવ, સ્વાદિવત્ ; इति जडा-
ત્મવાદિમતે સન્નપિ જ્ઞાનમિદેતિપ્રત્યયઃ પ્રત્યાત્મવેદો ન જ્ઞાનસ્યાઽઽમનિ સમવાયં નિય-
મયતિ, વિશેષામાવાત્ ।

§૨ નૈયાયિકાદિ—આ કુંડામાં દહીં છે' એ પ્રત્યયથી તે કુંડા સિવાય
બીજે એ દહીંનો સંયોગ કહી શકાતો નથી, તેમ આ 'મારામાં જ્ઞાન છે' એ
પ્રમાણે 'ઇદંપ્રત્યય' દ્વારા આત્મા સિવાય બીજે-આકાશાદિમાં સમવાય કહી
શકાતો નથી.

જૈન—તમારું આ કથન યુક્તિહીન છે. કારણ કે, સ્વયં અચેતન હોવાથી
આત્માની જેમ આકાશાદિ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય કરો, અથવા
સ્વયં અચેતન હોવાથી આત્માઓ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય
આકાશાદિની જેમ ન કરો (અનુમાનપ્રયોગ-આકાશાદિ પણ અમારામાં જ્ઞાન
છે એવો પ્રત્યય કરો, સ્વયં અચેતન હોવાથી, આત્માની જેમ. અથવા આત્માઓ
પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય ન કરે, સ્વયં અચેતન હોવાથી, આકા-
શાદિની જેમ.) એ પ્રમાણે આત્માને જડ માનનાર વાદીઓના મતમાં 'જ્ઞાનમિદ્'
એ પ્રમાણે દરેક આત્મા જાણી શકે તેવો 'ઇદંપ્રત્યય' હોવા છતાં તે પ્રત્યય
આત્માને વિષે જ્ઞાનના સમવાયત્વ નિયમન કરતો નથી, કારણ કે આત્મા અને
આકાશાદિગત સમવાયમાં કોઈ વિશેષ નથી.

(૧૦) તત્ત પ્વેતિ અચેતનત્વાદેવ । વિશેષામાવાદિતિ અચેતનત્વાવિશેષાત્ ।

(ટિ.) અયૌક્તિકમિતિ ન યુક્તયા સંસૃષ્ટ યુક્તયા વાઽઽચરતીતિ 'તેન સીવ્યતિ' સ્ત્રીકર્ણ
વૃદ્ધિઃ । યાદય इति આકાશપ્રમુલાઃ । પ્રતિયન્તિવતિ જનન્તુ । 'ઇળ ગતૌ' પ્રતિપૂર્વઃ । અથ
પચ્ચનો અન્તુ અન્તુ ઇળથ યત્વમ્ । ગમનાર્યાઃ સર્વેઽપિ જ્ઞાનાર્યા इति વચનાત્ । પ્રતિગુરિતિ
ઇળ ગતૌ । સા પ્રતિપૂર્વઃ । અચતનો અન્ । ન મામાસ્મયોગે અદ્ધાત્વાદિનિષેધઃ । 'અનુસિજમ્યસ્ત
વિદાદિમ્બોષ્ણુવઃ' । અન્ સ્થાને સ્ત । 'ઇળો ગા' ગાદેશઃ । આલોપોઽસાર્વધાતુકે । તત્ત પ્વેતિ
અચેતનત્વાદેવ । इहेति આત્મનિ પ્રત્યયઃ સન્નપીતિ સંટઙ્કઃ ।

§ ૩ નન્વેવમિદ્ પૃથિવ્યાદિપુ રૂપાદય इति પ્રત્યયોઽપિ ન રૂપાદીનાં પૃથિ-
વ્યાદિપુ સમવાયં સાધયેત્, યથા સ્વાદિપુ, તત્ર વા સ તં સાધયેત્, પૃથિવ્યાદિ-
વિવ; इति ન કચિત્ પ્રત્યયવિશેષાત્ કસ્યચિદ્ વ્યવસ્થેતિ ચેત્, સત્યમ્ । અયમપરો-
ઽસ્ય દોષોઽસ્તુ, પૃથિવ્યાદીનાં રૂપાદનાત્મકત્વે સ્વાદિમ્યો વિશિષ્ટતયા વ્યવસ્થાપયિ-
તુમશકેઃ ।

§૩ નૈયાયિકાદિ—એ પ્રમાણે તો 'ઇહ પૃથિવ્યાદિપુ રૂપાદયઃ' ('અહીં
પૃથ્વી આદિમાં રૂપ આદિ છે') આ પ્રત્યય પણ જેમ આકાશાદિમાં રૂપાદિના
સમવાયને સિદ્ધ કરતો નથી તેમ પૃથિવ્યાદિમાં પણ રૂપાદિના સમવાયને
સિદ્ધ ન કરે, અથવા પૃથિવ્યાદિમાં જેમ રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ કરે છે તેમ
આકાશાદિમાં પણ રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ કરે.

એ રીતે તો એવા પ્રત્યય વિશેષથી કોઈની કદીય પણ વ્યવસ્થા નહિ થાય, અને વ્યવસ્થા તો છે જ.

જૈન—સાચી વાત, આ જ કારણે તમારા મતમાં એક ખીલો દોષ થયો. કારણ કે, પૃથિવ્યાદિને રૂપાદાત્મક નહિ માનો તો આકાશાદિથી તેની વિશિષ્ટરૂપે વ્યવસ્થા કરવી શક્ય નહિ બને. એટલે કે, રૂપાદાત્મક પૃથિવ્યાદિ પણ નથી, અને આકાશાદિ પણ નથી, તો બંનેમાં લેહ શુ' રહેશે ?

(ટિ૦) તન્નેતિ જ્ઞાદિપુ । સ ઇતિ રૂપાદય ઇતિ પ્રત્યયઃ । તમિતિ સમવાયમ્ । અસ્યેતિ ભવદમિપ્રેતસ્ય પક્ષસ્ય । રૂપાદનેતિ ગુણગુણિનોર્ભેદાત્ । પૃથિવ્યાદિપુ રૂપં સમવેતમ્ । ન તુ પૃથિવી રૂપાત્મિકા ।

§ ૪ સ્યાન્મતમ્, આત્માનો જ્ઞાનમસ્માસ્વિતિ પ્રતિચિન્તિ, આત્મત્વાત્, યે તુ ન તથા તે નાઽઽત્માનઃ, યથા જ્ઞાદયઃ, આત્માનશ્ચૈતેડહંપ્રત્યયગ્રાહ્યાઃ, તસ્માત્તથા, જ્ઞાત્યાત્મત્વમેવ જ્ઞાદિભ્યો વિશેષમાત્મનાં સાધયતિ, પૃથિવીત્વાદિવત્, પૃથિવ્યાદીનાં પૃથિવીત્વાદિયોગાદિ પૃથિવ્યાદયઃ, તદ્વદાત્મત્વયોગાદાત્માન ઇતિ, તદયુક્તમ્ । આત્મત્વાદિજાતીનામપિ જાતિમદનાત્મકત્વે તત્સમવાયનિયમાસિદ્ધેઃ । પ્રત્યયવિશેષાત્ તત્સિદ્ધિરિતિ ચેત્, સ એવ વિચારયિતુમારબ્ધઃ, પરસ્પરમત્યન્તભેદાવિશેષેડપિ જાતિતદ્રતામ્, આત્મત્વજાતિરાત્મનિ પ્રત્યયવિશેષમુપજનયતિ, ન પૃથિવ્યાદિપુ, પૃથિવીત્વાદિજાતયથ તત્રૈવ પ્રત્યયમુત્પાદયન્તિ, નાત્મનિ, ઇતિ કોઽત્ર નિયમહેતુઃ ? । સમવાય ઇતિ ચેત્, સોઽયમન્યોઽન્યસંશ્રયઃ—સતિ પ્રત્યયવિશેષે જાતિવિશેષસ્ય જાતિમતિ સમવાયઃ, સતિ ચ સમવાયે પ્રત્યયવિશેષ ઇતિ । પ્રત્યાસત્તિવિશેષાદન્યત એવ તત્પ્રત્યયવિશેષ ઇતિ ચેત્, સ કોઽન્યોઽન્યત્ર કથચ્ચિત્તાદાત્મ્યપરિણામાત્ ?, ઇતિ સ એવ પ્રત્યયવિશેષહેતુરેપિતવ્યસ્તદભાવે તદઘટનાત્, જાતિવિશેષસ્ય ક્વચિદેવ સમવાયાસિદ્ધેરાત્માદિવિભાગાનુપપત્તેરાત્મન્યેવ જ્ઞાનં સમવેતમિદેદમિતિ પ્રત્યયં કુરુતે, ન પુનરાકાશાદિપુ, ઇતિ પ્રતિપત્તુ-મશક્તેર્ન ચૈતન્યયોગાદાત્મનશ્ચેતનત્વં સિદ્ધચેત્ ।

§૪ નૈયાયિકાદિ—આત્માઓ 'અમારામાં જ્ઞાન છે' એવી પ્રતીતિ કરે છે. કારણ કે, તેઓમાં આત્મત્વ છે, પરંતુ જેઓ આવી પ્રતીતિ નથી કરતા તેઓમાં આત્મત્વ નથી, જેમકે, આકાશાદિ. અને આ તો અહ પ્રત્યયથી અહણ કરાતા આત્માઓ છે, માટે તેઓ "અમારામાં જ્ઞાન છે" એવી પ્રતીતિ કરે છે. આ પ્રકારે આત્મત્વ આત્માને આકાશાદિથી શિન્ન સિદ્ધ કરે છે; જેમકે, પૃથિવીત્વાદિ પૃથિવ્યાદિને. એટલે જેમ પૃથ્વીત્વના યોગને કારણે પૃથ્વી છે તેમ આત્મત્વના યોગને કારણે આત્મા છે.

જૈન—તમારી ઉપરોક્ત યુક્તિ અયોગ્ય છે. કારણ કે, આત્મત્વાદી જાતિઓ પણ 'જાતિમત્' સ્વરૂપવાળી (અર્થાત્ જાતિ અને જાતિમત્માં અલેહ) ન હોય તો તેમના સમવાયનો નિયમ સિદ્ધ થશે નહિ, અર્થાત્ તે તે જાતિઓ

તે તે પદાર્થમાં જ છે, અને અન્યત્ર નથી તેવો કોઈ નિયમ બની શકશે નહિ.

નૈયાયિકાદિ—પ્રત્યય વિશેષથી સમવાયના નિયમની સિદ્ધિ થશે.

જૈન—હે નૈયાયિક . તમારા એ પ્રત્યય વિશેષનો જ અહીં વિચાર શરૂ કર્યો છે, બધી જ બલિઓ બલિમત્થી સમાનપણે અત્યન્ત ભિન્ન હોવા છતાં પણ આત્મત્વબલિ આત્માને વિષે જ પ્રત્યય વિશેષને ઉત્પન્ન કરે અને પૃથિવ્યાદિમાં ન કરે, અને તેવી જ રીતે પૃથિવીત્વાદિ બલિઓ પૃથિવ્યાદિમાં જ પ્રત્યય વિશેષને ઉત્પન્ન કરે, પણ આત્માને વિષે ન કરે, આવો જે નિયમ છે તેનું શું કારણ છે ?

નૈયાયિકાદિ—એવા નિયમનું કારણ સમવાય છે.

જૈન—તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ થશે. તે આ પ્રમાણે—જો પ્રત્યયવિશેષ હોય તો બલિવિશેષને બલિમાનમાં સમવાય નહીં થાય, અને જો સમવાય હોય તો પ્રત્યયવિશેષ થાય.

નૈયાયિકાદિ—તો એ પ્રત્યયવિશેષ કોઈ અન્ય પ્રકારની પ્રત્યયાસત્તિ-સંબંધ વિશેષથી માનીશું એટલે કે સમવાયથી નહિ માનીએ.

જૈન—એમ હોય તો, કહો તો ખરા કે-કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામથી ભિન્ન એવો તે પ્રત્યાસત્તિ-સંબંધવિશેષ કયો છે ? માટે પ્રત્યય વિશેષમાં હેતુ તરીકે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામ સંબંધને જ માનવો જોઈએ. કારણ કે, કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામ સંબંધના અભાવમાં તે પ્રત્યયવિશેષ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. બલિવિશેષનો સમવાય કયાંય પણ સિદ્ધ તો થતો નથી તેથી તે કારણે આત્માદિને વિભાગ પણ સિદ્ધ થશે નહિ અને પરિણામે આત્મામાં જ જ્ઞાન સમવાય સંબંધથી રહે છે. તેથી તે આત્માને વિષે જ ‘આ આત્મામાં જ્ઞાન છે’ એવો પ્રત્યય કરશે અને અન્યત્ર આકાશાદિમાં એવો પ્રત્યય નહિ કરે એવું પ્રતિપાદન કરવું શક્ય નથી. માટે ચૈતન્યના યોગથી આત્મામાં ચૈતન્ય છે એ સિદ્ધ થતું નથી.

(૫૦) આત્માનન્તૈત્તે इत्यादि गये । तथेति ज्ञानमस्मास्त्विति प्रतियन्ति । जातिमदनात्मकत्वे तत्समवायनियमासिद्धेरिति जातिजातिमतोरत्यन्तमेदाभ्युपगमात् तादात्म्याभावे । परस्परमत्यन्तत्वादि गये जातितद्वातामत्यन्तमेदाविशेषेऽपीति योगः । आत्मनीति जीवे । तादात्म्यपरिणामादिति अस्वदभिमतात् । तद्भावे इति कथञ्चित् तादात्म्यपरिणामाभावे । तदघटनादिति प्रत्ययविशेषापघटनात् ।

(ટિ૦) સ્યાનન્તમિતિ ભવતઃ । તદ્વદિતિ પૃથિવ્યાદિવત્ । જાતિમદિતિ જાતિમદ્ધિ-રાત્મભિઃ સહાનાત્મસ્ત્વે નેદે સામાન્યવિશેષો સ્વતન્ત્રો ધર્મૈર્મિગૌ પરસ્પરનિરપેક્ષૌ इति મળનાત્ । તત્સમવાયેતિ આત્મત્વાદિજાતિસમવાયનિશ્ચયાસિદ્ધેઃ । પ્રત્યયવિશેષાદિતિ इहात्मन्यात्मत्व-मिथ्यतः । तत्सिद्धिरिति समवायसिद्धिः । स पवेति इहात्मन्यात्मत्वमिति प्रत्ययविशेषः । तद्वतामिति जातिमताम् । तत्रैवेति पृथिव्यादिष्वेव । प्रत्यासत्तीति नैकत्वविशेषात् । अन्यत पवेति न तु समवायात् । तत्प्रत्ययेति इहाऽऽत्मनि चैतन्यमेवंरूपः । स इति

પ્રત્યાસત્તિવિશેષ: । સ એવેતિ કથञ्चित્તાદાત્મ્યપરિણામ: । તદભાવે इति કથञ्चित્તાદાત્મ્ય-
પરિણામાભાવે । તદઘટનાદિતિ પ્રત્યયવિશેષહેતોરઘટનાત્ । ન સિદ્ધદેદિતિ અપિ તુ
ચિદ્રૂપત્વાદેવ ।

§ ૫ અથ કિમપરેણ ? પ્રતીયતે તાવચ્ચેતનાસમવાયાદાત્મા ચેતન इति ચેત,
તદયુક્તમ્ । ચેત: પ્રતીતિશ્ચેત્ પ્રમાણીક્રિયતે, તર્હિ નિપ્રતિદ્વન્દ્રમુપયોગાત્મક
આત્મા પ્રસિદ્ધચતિ । ન હિ જાતુચિત્ સ્વયમચેતનોઽહં ચેતનાયોગાચ્ચેતન:, અચેતને
વા મયિ ચેતનાયા: સમવાય इति પ્રતીતિરસ્તિ, જ્ઞાતાઽહમિતિ સમાનાધિકરણતયા
પ્રતીતે: । ભેદે તથાપ્રતીતિરિતિ ચેત્ । ન, કથञ्चित્તાદાત્મ્યાભાવે તદદર્શનાત્ । યદ્ધિ:
પુરુષ इत्याદિપ્રતીતિસ્તુ ભેદે સત્યુપચારાદ્ દૃષ્ટા, ન પુનસ્તાત્વિકી । તથા ચાત્મનિ
જ્ઞાતાઽહમિતિ પ્રતીતિ: કથञ्चित્ચેતનાત્મતાં ગમયતિ, તામન્તરેણાઽનુપપદમાનવાત્,
કલશાદિવત્, ન હિ કલશાદિરચેતનાત્મકો જ્ઞાતાઽહમિતિ પ્રત્યેતિ । ચૈતન્યયોગા-
ભાવાદસૌ ન તથા પ્રત્યેતીતિ ચેત્ । ન, અચેતનસ્યાપિ ચૈતન્યયોગાચ્ચેતનોઽહમિતિ
પ્રતિપત્તેરનન્તરમેવ નિરસ્તત્વાત્, इत्यચેતનત્વં સિદ્ધમાત્મનો જડસ્યાર્થપરિચ્છેદં પરા-
કરોતિ, તં પુનરિચ્છતા ચૈતન્યસ્વરૂપતાઽસ્ય સ્વીકરણીયા ।

§૫ નૈયાયિકાદિ--ચેતનાના સમવાયથી આત્મા ચેતન છે જ, તે પછી કોઈ
પ્રમાણની શી જરૂર છે ?

જૈન--આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે જો પ્રતીતિને જ પ્રમાણ માનવી
હોય તો વિના વિશેષે આત્મા ઉપયોગાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે 'સ્વયં'
અચેતન હોવા છતાં ચેતનાના યોગ-સંબંધથી હું ચેતન છું' અથવા 'અચેતન
એવા મારામાં ચેતનાનો સમવાય છે' એવી પ્રતીતિ કોઈ પણ વખતે થતી નથી,
પરંતુ 'હું જ્ઞાતા છું' એ પ્રમાણે આત્મા અને જ્ઞાતૃત્વની સમાનાધિકરણરૂપે
પ્રતીતિ થાય છે.

નૈયાયિકાદિ--આત્મા અને ચેતનાનો ભેદ છે, માટે 'હું જ્ઞાતા છું' તેવી
પ્રતીતિ થાય છે.

જૈન--ના, કારણ કે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ વિના તેવી પ્રતીતિ થઈ
શકતી નથી, અને 'ચક્ષિઃ પુરુષ:' વિગેરે સ્થળે ભેદ હોવા છતાં જો સામાના-
ધિકરણવાળી પ્રતીતિ થાય છે તે તો ઉપચાર (આરોપ)થી થાય છે, પરંતુ તે
પ્રતીતિ તાત્વિકી-સત્યરૂપા નથી, અને તેથી 'હું જ્ઞાતા છું' એ પ્રતીતિ આત્માની
સાથે ચૈતન્યરૂપે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય જણાવે છે. કારણ કે, આત્માને ચેતનાત્મક
ન માનવામાં આવે તો કલશાદિની જેમ આત્મામાં પણ 'હું જ્ઞાતા છું' એવી
પ્રતીતિ ઘટશે નહિ; અચેતનાત્મક કલશાદિ 'હું જ્ઞાતા છું' એવી પ્રતીતિ
કરતા નથી.

નૈયાયિકાદિ—ચૈતન્યનો યોગ (સંબંધ) ન હોવાથી આ (કલશાદિ પદાર્થ) 'હું' જ્ઞાતા છું' એવો પ્રત્યય કરતા નથી.

જૈન--આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે અચેતન હોવા છતાં પણ 'ચૈતન્યના યોગથી' 'હું ચેતન છું' એવો પ્રતીતિ થવાનું અભેદે હમણાં જ ખંડન કરેલ છે. એ રીતે જડ આત્મામાં સિદ્ધ થયેલ અચેતનત્વ આત્મા દ્વારા થતા અર્થ પરિચ્છેદ પદાર્થજ્ઞાનનો નિરાસ કરે છે. પરંતુ જો તમારા આત્મામાં પદાર્થજ્ઞાનને સ્વીકારવું જ હોય તો આત્માનું ચૈતન્યસ્વરૂપ માનવું જ જોઈએ.

(૫૦) અથ કિમપરેણેત્યાદિ પરઃ । અચેતને ચેતિ મૌલપાઠઃ । અચેતને ચેતિ પાઠન્તરમ્ । તદ્દર્શનાદિતિ સમાનાધિકરણતાદર્શનાત્ । ચૈતન્યયોગાભાવાદિત્યાદિ પરઃ । અસાચિતિ કલશાદિઃ । તથેતિ જ્ઞાતાઽહમ્ । તમિતિ અર્થપરિચ્છેદમ્ ।

(ટિ૦) નિઃપ્રતિદ્વન્દ્વમિતિ પ્રતિમત્સ્વર્જિતં યથા ભવતિ । ભેદે તથેતિ ચેતનયા સહાનેત્રેન પ્રતોતિધ્રાન્વેત્યર્થઃ । તદ્દર્શનાદિતિ પ્રતીતેરદર્શનાદવીક્ષણાત્ । તામિતિ ચેતનાત્મતાં વિના । અનુપપદ્યેતિ પ્રતીતેરિતિ શેષઃ । કલશાદિવદિતિ કલશાદેરિવ પથ્યન્તાદ્વતિઃ । અસાચિતિ કલશઃ તથેહ જ્ઞાતાહમિતિ । અચેતનત્વમિતિ ભસ્માભિઃ પૂર્વદેતુત્વેનોપાત્મમ્ । તં પુનરિતિ અર્થ પરિચ્છેદમ્ । અસ્યેતિ આત્મનઃ ।

§ ૬ નનુ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રાયયાદાત્મજ્ઞાનયોર્ભેદઃ, અન્યથા ધનવાનિતિ પ્રત્યયાદપિ ધનતદ્વતોર્ભેદાભાવાનુપજ્ઞાદિતિ કથિત્, તદપ્યસત્ । યતો જ્ઞાનવાનહમિતિ નાત્મા પ્રત્યેતિ, જડત્વૈકાન્તરૂપત્વાદ્, ઘટવત્ । સર્વથા જડથ્ સ્યાદાત્મા, જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયશ્વાસ્ય સ્યાદ્, વિરોધાભાવાત્, इति मा निर्णोषी: तस्य तथोत्पत्त्यसम्भवात्, જ્ઞાનવાનહમિતિ હિ પ્રત્યયો નાઽગૃહીતે જ્ઞાનાલ્યે વિશેષણે વિશેષ્યે ચાત્મનિ જાતૂત્પદ્યતે, સ્વમતવિરોધાત્ "નાગૃહીતવિશેષણા વિશેષ્યે બુદ્ધિઃ" इति वचनाद् । ગૃહીતયોસ્તયોરુત્પદ્યત इति चेत्, कुतस्तद्गृहीतिः ? । न तावत् स्वतः, स्वसंवेदनानभ्युपगमात्, स्वसंविदिते ह्यात्मनि ज्ञाने च स्वतः सा युज्यते, नान्यथा, सन्तानान्तरवत् । પરતશ્ચેત્, તદપિ જ્ઞાનાન્તરં વિશેષ્યં નાગૃહીતે જ્ઞાનત્વવિશેષણે ગૃહીતું શક્યમિતિ જ્ઞાનાન્તરાત્ તદ્ગ્રહણેન ભાગ્યમિત્યનવસ્થાનાત્ કુતઃ પ્રકૃતપ્રત્યયઃ ? । તદેવં નાત્મનો જડસ્વરૂપતા સંગચ્છતે ।

§ ૬ નૈયાયિકાદિ--'હું' જ્ઞાનવાન છું' એવો પ્રત્યય થતો હોવાથી આત્મા અને જ્ઞાનનો ભેદ માનવો જોઈએ. જો એ ભેદ ન માનો તો 'હું' ધનવાન છું' એ પ્રત્યયથી પણ ધન અને ધનવાનના ભેદનો અભાવ થઈ જશે.

જૈન--આ કથન પણ અસત્ છે, કારણ કે એકાન્ત જડરૂપ આત્મા ઘટની જેમ 'હું' જ્ઞાનવાન છું' એવો પ્રત્યય કરી શકતો નથી. આત્મા સર્વથા જડ પણ હોય. 'હું' જ્ઞાનવાન છું' એવો પ્રત્યય પણ કરે તેમાં કાંઈ વિરોધ નથી. આવા પ્રકારનો નિર્ણય પણ કરશે નહિ. કારણ કે, જડ આત્મામાં તો તેવા પ્રકારના પ્રત્યયની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી, કારણ કે, 'હું' જ્ઞાનવાનો છું' આ

પ્રત્યય—જ્ઞાન નામના વિશેષણનું અને આત્મારૂપ વિશેષ્યનું જ્યાં સુધી બુદ્ધિ અહણુ કરતી નથી ત્યાં સુધો થઈ શકતો નથી, અન્યથા તમારા મતનો જ વિરોધ થશે. કારણ કે—તમારું જ વચન છે કે, જ્યાં સુધી વિશેષણનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી વિશેષ્યનું જ્ઞાન થતું નથી.

નૈયાયિકાદિ—વિશેષણ અને વિશેષ્ય ગૃહીત હોય ત્યારે તે પ્રત્યય ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્ઞેન—તો તે બંનેનું અહણુ કઈ રીતે થાય છે ?

(૧) તમે સ્વસંવેદન માનતા નથી માટે વિશેષણ અને વિશેષ્યનું સ્વતઃ અહણુ તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે જ્ઞાન અને આત્માને સ્વસંવિદિત માનો તો જ તેમનું સ્વતઃ અહણુ ઘટી શકે છે, અન્યથા સન્તાનાન્તરની જેમ તેમનું સ્વતઃ અહણુ ઘટી શકતું નથી.

(૨) અને પરતઃ અહણુ પણ ઘટતું નથી, કારણ કે જ્ઞાનત્વ વિશેષણ અગૃહીત હોય ત્યાં સુધી તે પર એવા જ્ઞાનરૂપ વિશેષ્યનું પણ અહણુ થતું નથી, એટલે—તેનું અહણુ કરવા વળી ખીજું જ્ઞાન જોઈ એ. એ પ્રમાણેની અનવસ્થાને કારણે ‘હું જ્ઞાનવાળો છું’ આ પ્રકૃત પ્રત્યય કઈ રીતે થશે ? તેથી આ બધા દોષોને કારણે આત્માનું જડ સ્વરૂપ યુક્તિસંગત નથી.

(પં૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । તદ્વ્યસદિત્યાદિ સુરિઃ । તસ્યેતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયસ્ય । તથોત્પત્ત્યસંભવાદિતિ જડત્વેત્પત્યસમ્ભવાત્ ।

(ટિ૦) અન્યથેતિ આત્મજ્ઞાનચોરમેદે । તદ્વતોરિતિ ધનવતોઃ । સર્વથા જડ ઇત્યાદિ । અસ્યેતિ આત્મનઃ । તસ્યેતિ સર્વથા જડસ્વભાવસ્યાઽઽત્મનઃ । તથોત્પત્તીતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયોત્પાદાસમ્ભવાત્ । તપોરિતિ વિશેષણવિશેષ્યયોઃ । ઉત્પદ્યત્ત્વેતિ જ્ઞાનવાનહમિતિપ્રત્યય ઇતિ ક્ષેપઃ । તદ્ગૃહીતિરિતિ વિશેષણવિશેષ્યપ્રદ્વષ્ટઃ । સેતિ તદ્ગૃહીતિઃ । નાન્યથેતિ સ્વસંવેદનાત્મનોરસત્વે । તદ્ગ્રહણેનેતિ જ્ઞાનાન્તરગ્રહણેન । પ્રકૃતેતિ પ્રકૃતસ્ય પ્રસ્તુતસ્ય જ્ઞાનવાનહમિત્યસ્ય પ્રત્યયઃ ।

§ ૭ નાપિ કૃટસ્થનિત્યતા, યતો યથાવિધઃ પૂર્વદશાયમાત્મા, તથાવિધ એવ જેજ્ઞાનોત્પત્તિસમયેડપિ ભવેત્, તદા પ્રાગિવ કથમેષ પદાર્થપરિચ્છેદકઃ સ્યાત્ ! પ્રતિનિયતસ્વરૂપાપ્રચ્યુત્તિરૂપત્વાત્ કૌટસ્થ્યસ્ય, પદાર્થપરિચ્છેદે તુ પ્રાગપ્રમાતુઃ પ્રમાતૃરૂપતયા પરિણામાત્ કુતઃ કૌટસ્થ્યમિતિ ? ।

§૭ વળી, આત્મા કૃટસ્થ નિત્ય પણ નથી, કારણ કે પૂર્વાવસ્થામાં આત્મા જે પ્રકારનો હતો; તે જ પ્રકારનો જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ જો હોય તો પૂર્વાવસ્થામાં પરિચ્છેદક ન હતો, તે રીતે જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ પદાર્થપરિચ્છેદક કઈ રીતે થશે ?

કારણ કે પ્રતિનિયત સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો એ જ કૃટસ્થનું લક્ષણ છે. આત્મામાં પદાર્થ પરિચ્છેદ માનવામાં તો પૂર્વે જે અપ્રમાતા હતો, તે હવે પ્રમાતારૂપ પરિણામને પામે; આથી તેની કૃટસ્થતા કઈ રીતે ઘટશે ? અર્થાત્ નહિ ઘટે.

§ ૮ કર્તા સાક્ષાદ્ભોક્તાવિશેષણયુગલક્રેન કાપિલમતં તિરસ્ક્રયતે, તથાહિ-
કાપિલઃ કર્તૃત્વં પ્રકૃતેઃ પ્રતિજાનીતે ન પુરુષસ્ય, “અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા” ઇતિ
વચનાત્, તદયુક્તમ્ । યતો યથયમકર્તા સ્યાત્, તદાનીમનુભવિતાઽપિ ન ભવેત્
દ્રષ્ટુઃ કર્તૃત્વે મુક્તસ્યાપિ કર્તૃત્વપ્રસક્તિરિતિ ચેત્ । મુક્તઃ કિમકર્તૃત્વઃ ? । વિષયમુખા-
દેરકર્તૃત્વેતિ ચેત્, કુતઃ સ તથા ? । તત્કારણકર્મકર્તૃત્વાભાવાદિતિ ચેત્, તદ્દિ
સંસારી ત્રિપયમુખાદિકારણકર્મવિશેષસ્ય કર્તૃત્વાદ વિષયમુખાદેઃ કર્તા, સ એવ
ચાઽનુભવિતા કિં ન ભવેત્ ? । સંસાર્યવસ્થાયામાત્મા વિષયમુખાદિતત્કારણકર્મણા
ન કર્તા, ચેતનત્વાદ, મુક્તાવસ્થાવત્, હત્યેતદપિ ન સુન્દરમ્, સ્વેષ્ટવિષાતકારિત્વાત્ ।
સંસાર્યવસ્થાયામાત્મા ન મુખાદેર્ભોક્તા, ચેતનત્વાદ, મુક્તાવસ્થાવત્, ઇતિ સ્વેષ્ટસ્યા-
ત્મનો ભોક્તૃત્વસ્ય વિષાત્તાત્ । પ્રતીતિવિરુદ્ધમિષ્ટવિષાતસાધનમિદમિતિ ચેત્, કર્તૃત્વા-
માવસાધનમપિ કિં ન તથા ? પુંસઃ શ્રોતાઽઽગ્રાતાઽહમિતિ સ્વકર્તૃત્વપ્રતીતેઃ ।

§ ૮ સૂત્રમાં કર્તા અને સાક્ષાદ્ભોક્તા એ બે વિશેષણો વડે કાપિલ (સાંખ્ય)-
મતનું નિરસન કરાયુ છે, તે આ પ્રમાણે-‘અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા’-(આત્મા અકર્તા
છે, નિર્ગુણ-સત્તાદિ ગુણ રહિત છે અને ભોક્તા છે.) એ વચનથી સાંખ્યમત-
વાદીઓ પુરુષ આત્માને અકર્તા અને પ્રકૃતિને કર્તા માને છે, પણ સાંખ્યની
એ માન્યતા યુક્તિહીન છે, કારણ કે જો આ આત્મા અકર્તા હોય-એટલે કે
કર્તા ન હોય-તો અનુભવિતા અર્થાત્ ભોક્તા પણ ન થાય.

સાંખ્ય-દષ્ટા (આત્મા)ને કર્તા માનવાથી મુક્તાત્માને પણ કર્તા માનવાને
પ્રસંગ આવશે, કારણ કે તે પણ આત્મા છે.

જૈન-તો શું મુક્તાત્મા અકર્તા તરીકે ઈષ્ટ છે

સાંખ્ય-મુક્તાત્મા વિષય સુખાદિનો તો અકર્તા

જૈન-મુક્તાત્મા એવો કેમ છે ?

સાંખ્ય-ત્રિપય સુખના કારણરૂપ કર્મનો તે ક

જૈન-જો એમ હોય તો સંસારી આત્મા વિષય સુખાદિના કારણરૂપ
કર્મનો કર્તા હોવાથી વિષયસુખાદિનો કર્તા, અને તે જ અનુભવિતા અર્થાત્ ભોક્તા
કેમ નહિ થાય ?

સાંખ્ય-સંસારી અવસ્થામાં પણ આત્મા વિષયસુખાદિ અને તેના કારણ
રૂપ કર્મનો કર્તા નથી કારણ કે તે ચેતન છે, મુક્તાવસ્થાના આત્માની જેમ.

જૈન-આ અનુમાન પણ શ્લાઘ્ય નથી, કારણ કે આ અનુમાનથી તમોને
ઈષ્ટ એવા આત્માના ભોક્તૃત્વનો વિષાત્ થાય છે. ઈષ્ટવિષાત આ પ્રમાણે થશે-
‘સંસારી અવસ્થામાં આત્મા સુખાદિનો ભોક્તા નથી, કારણ કે તે ચેતન છે,
મુક્તાવસ્થાના આત્માની જેમ.’ 87851

MLSU - CENTRAL LIBRARY

87851CL

સાંખ્ય—અમારા ઈષ્ટનું વિધાત કરનારું આ સાધન પ્રતીતિવિરુદ્ધ છે.

જૈન—તો પછી 'હું' શ્રોતા-સાંભળનાર છું, હું આધાતા-સુધનાર છું" એ પ્રમાણે આત્માને સ્વકર્તૃત્વની પ્રતીતિ હોવાથી કર્તૃત્વના અભાવને સાધનારું તમારું સાધન પણ પ્રતીતિવિરુદ્ધ કેમ નહિ ?

(૫૦) "અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા" इति वचनादिति ।

अमूर्त्तचेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः । अकर्ता । निर्गुणः सूक्ष्म आत्मा कपिलदर्शने ॥१॥

(૫૦) દ્રષ્ટુરિતિ આત્મનઃ । મુક્તઃ કિમિત્યાદિ સૂરિઃ ।

(૫૦) વિપયસુખાદેરિત્યાદિ પરઃ । કુતઃ સ તથેત્યાદિ સૂરિઃ । સ્વેષ્ટસ્યેતિ ભવતા ।

પ્રતીતિવિરુદ્ધમિત્યાદિ પરઃ ।

(ટિ૦) યતો યદ્વેત્યાદિ । અયમિતિ આત્મા । દ્રષ્ટુરિતિ આત્મનઃ । સ इति આત્મા । તથેતિ અર્કર્તા । તત્કારણેતિ કર્તૃત્વસાધકાનિ યાનિ કર્માણિ તત્કર્તૃત્વાશ્મભવાત્ । મુક્તઃ વર્તૃત્વ સાધકાનિ કર્માણિ ન કરોતીત્યર્થઃ । સંસારીતિ સંઘાતપતિત એવ જીવઃ । સ પવેતિ આત્મેવ । ન તથેતિ પ્રતીતિવિરુદ્ધં ન ।

§ ૧ અથ શ્રોતાઽહમિત્યાદિપ્રતીતિરહઙ્કારાસ્પદમ્, અહઙ્કારસ્ય ચ પ્રધાનમેવ કર્તૃતયા પ્રતીયત इति चेत्, તત એવાનુભવિતુ પ્રધાનમસ્તુ । ન હિ તસ્યાહઙ્કારાસ્પદત્વં ન પ્રતિભાતિ, શબ્દાદેરનુભવિતાઽહમિતિ પ્રતીતેઃ સકલજનસાક્ષિકત્વાત્ । ખ્રાન્તમનુભવિતુરહઙ્કારાસ્પદત્વમિતિ ચેત્, કર્તુઃ કથં ન ખ્રાન્તમ્ ? । તસ્યાહઙ્કારાસ્પદત્વાદિતિ ચેત્, તત એવાઽનુભવિતુસ્તદખ્રાન્તમસ્તુ । તસ્યૌપાધિકત્વાદહઙ્કારાસ્પદત્વં ખ્રાન્તમેવેતિ ચેત્, કુતસ્તદૌપાધિકત્વસિદ્ધિઃ ।

૬૬ સાંખ્ય—'હું' શ્રોતા છું' વિગેરે પ્રતીતિએ તો અહંકારને થાય છે અને તે અહંકારના કર્તા તરીકે પ્રધાન જ પ્રતીત થાય છે.

જૈન—તે જ ન્યાયે લોકતા પણ પ્રધાનને જ માનવું જોઈએ, કારણ કે લોકતૃત્વની પ્રતીતિ અહંકારને થતી નથી એમ તો નથી કારણ કે 'હું' શબ્દાદિને અનુભવિતા છું" એ પ્રતીતિ અધાને થાય છે.

સાંખ્ય—અહંકારમાં લોકતૃત્વ ખ્રાન્ત છે.

જૈન—તો અહંકારનું કર્તૃત્વ ખ્રાન્ત કેમ નહિ ?

સાંખ્ય—કર્તૃત્વ અહંકારને હોય છે એટલે અહંકારનું કર્તૃત્વ ખ્રાન્ત નથી.

જૈન—તે જ ન્યાયે તેનું લોકતૃત્વ પણ અખ્રાન્ત માનવું જોઈએ.

સાંખ્ય—અહંકારનું લોકતૃત્વ ઔપાધિક હોઈને ખ્રાન્ત જ છે.

જૈન—તેની ઔપાધિકતાની સિદ્ધિ કઈ રીતે થાય છે ?

(૫૦) अनुभवितुप्रधानमस्त्विति अनुभवितैव प्रधानान्द्रव्यपदेशयो भवतु अहंकारास्पद-
त्वाविशेषात् । तस्येति अनुभवितुः । कर्तुरिति प्रधानस्य । तस्येत्यादि परः । तत् एवेत्यादि
सूरिः । तस्येति अनुभवितुः । तदिति अहङ्कारास्पदत्वम् । औपधिकत्वसिद्धिरिति
अहङ्कारास्पदत्वसिद्धिः ।

(ટિ.) તત પચેતિ અહંકારાસ્પદત્વાદેવ । તસ્યેતિ અનુભવસ્ય । તસ્યેતિ કર્તુઃ । તત પચેતિ અહંકારાસ્પદત્વાદેવ । તદિતિ અહંકારાસ્પદત્વમ્ । તસ્યેતિ અનુભવિતુઃ । તદૌપાધિકત્વેતિ તસ્યાનુભવિતુરૌપાધિકત્વવિદ્ધિઃ ।

§ ૧૦ અથ પુરુષસ્વભાવભાવાદહક્કારસ્ય તદાસ્પદત્વં પુરુષસ્વભાવસ્યાનુભવિતૃસ્વસ્યૌપાધિકમિતિ ચેત્, સ્યાદેવમ્, યદિ પુરુષસ્વભાવોઽહક્કારો ન સ્યાત્ । મુક્તસ્યાહક્કારાભાવાદપુરુષસ્વભાવ એવાહક્કારઃ; સ્વભાવો હિ ન જાતુચિત્ તદ્વન્તં લ્યજતિ, તસ્ય નિઃસ્વભાવત્વપ્રસન્નાદિતિ ચેત । ન, સ્વભાવસ્ય દ્વિવિષત્વાત્ સામાન્યવિશેષપર્યાય-ભેદાત્, તત્ર સામાન્યપર્યાયઃ શાશ્વતિકસ્વભાવઃ, કાદાચિત્કો વિશેષપર્યાય ઇતિ ન કાદાચિત્કત્વાત્ પુંસ્યહક્કારાદેરતત્સ્વભાવતા, તત્તો ન તદાસ્પદત્વમનુભવિતૃત્વસ્યૌપાધિકમ્, યેનામ્નાન્તં ન ભવેત્ । તતઃ સિદ્ધમાત્માઽનુભવિતેવ કર્તા; અર્કર્તુર્મોક્તૃત્વાનુપપત્તેશ્ચ ।

§ ૧૦ સાંખ્ય - અહંકાર એ પુરુષ અર્થાત્ આત્માના સ્વભાવરૂપ નથી, એટલે પુરુષના સ્વભાવમૂલ લોકતૃત્વ તેને ઔપાધિક છે.

જૈન - આત્મું તો જ અને જો અહંકાર પુરુષના સ્વભાવરૂપ ન હોય.

સાંખ્ય મુક્તાત્મામાં અહંકારને અભાવ છે, માટે અહંકાર પુરુષના સ્વભાવરૂપ નથી, કારણ કે સ્વભાવ જો વસ્તુમાંથી દૂર થાય તો તે નિઃસ્વભાવ બની જાય, એટલે સ્વભાવ તેનો કદી પણ ત્યાગ કરતો નથી.

જૈન - એમ નથી કારણ કે સ્વભાવ બે પ્રકારે છે - (૧) સામાન્ય પર્યાયરૂપે અને (૨) વિશેષ પર્યાયરૂપે. તેમાં સામાન્ય પર્યાય શાશ્વતિક (નિત્ય) સ્વરૂપ સ્વભાવવાળો છે, અને વિશેષપર્યાય કાદાચિત્ક (કોઈ કોઈવાર થવના) સ્વરૂપ સ્વભાવવાળો છે, એટલે, અહંકારાદિ પુરુષમાં કોઈ કોઈ વાર થનાર હોવા છતાં પણ તે પુરુષના અસ્વભાવરૂપ નથી, માટે અહંકારતું લોકતૃત્વ ઔપાધિક નથી. તો પછી અહંકારતું લોકતૃત્વ અમ્નાન્ત કેમ નહિ? તેથી આત્મામાં લોકતૃત્વની જેમ જ કર્તૃત્વ પણ છે, એ સિદ્ધ થયું. અને વળી, અકર્તામાં લોકતૃત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, માટે પણ તેને (આત્માને) કર્તા માનવો જોઈએ.

(પં.) અર્થેત્યાદિ. સ્યાદેવમિત્યાદિ સ્મરિઃ । અહક્કારો ન સ્યાદિતિ અપિ ત્વસ્યેવ । મુક્તસ્યાહક્કારાભાવાદિત્યાદિ પરઃ । તદ્વન્તમિતિ સ્વભાવવન્તમ્ । ન, સ્વભાવસ્યેત્યાદિ સ્મરિઃ । પુંસ્યહક્કારાદેરિતિ અહક્કારાદિઃ પુંસઃ કાદાચિત્કો વિશેષપર્યાયઃ । અતત્સ્વભાવ-તેતિ અપિ તુ તત્સ્વભાવતેવ ।

(ટિ.) તદાસ્પદત્વમિતિ અહંકારાસ્પદત્વમ્ ।

§ ૧૧ નનુ મોક્તૃત્વમન્યુપચરિતમેવાસ્ય, પ્રકૃતિવિકારમૂતાયાં હિ દર્પણા-કારાયાં વુદ્ધૌ સંક્રાન્તાનાં મુક્તુ-સ્વાદીનાં પુરુષઃ સ્વાત્મનિ પ્રતિવિન્વોદયમાત્રેણ મોક્તા વ્યપરિશ્યતે, તદશસ્યમ્, તસ્ય તથાપરિણામમન્ત્તેણ પ્રતિવિન્વોદયસ્યાઽષ્ટનાત્, સ્ફટિકાદાવાપિ પરિણામેનૈવ પ્રતિવિન્વોદયસમર્થનાત્; તથાપરિણામાન્યુપગમે ચ કુત્તઃ કર્તૃવમસ્ય ન સ્યાત્ ?; ઇતિ સિદ્ધમસ્ય કર્તૃત્વં સાક્ષાદ્મોક્તૃત્વં ચેતિ ।

§११ सांख्य—आत्मानुं लोकतृत्व पक्ष औपचारिक छे, कारण के प्रकृतिना विकाररूप दर्पणुकार बुद्धिमा संकान् थयेल सुख-दुःखद्वितुं पुरुषने चोताने विषे प्रतिभिम्भ-छ.या पडवा मात्रथी ते लोकात्ता कडेवाय छे

नैन—आ कथन प्रश सनीय नथी, कारण के तेवा प्रकारना परिष्णाम विना आत्माभा प्रतिभिम्भनी उत्पत्ति घटती नथी स्कूटिकादिमा पक्ष परिष्णामने कारण्णे न प्रतिभिम्भोदयतु समर्थन करवामां आवे छे अने तेवा प्रकारने परिष्णाम आत्माभा मानवा नता तो आत्मानुं कर्तृत्व केम सिद्ध नहि थाय ? आ प्रभाण्णे आत्माभा कर्तृत्व अने साक्षाद्भोक्तृत्व सिद्ध थयु

(५०) ननु भोक्तृत्वमपीत्यादि पर ।

(५०) उपचरितमेवास्येत्यतोऽपि यत इति गम्यम् । दर्पणाकारायामिति उभयसुखदर्पणाकारायाम् । तदशस्यमित्यादि सूरि ।

(टि०) अस्येति आत्मन । तस्येति आत्मन । तथेति सुखदुःखादिपरिणाम विना । अस्येति प्रतिपन्नस्यात्मन ।

§ १२ स्वदेहपरिमाण इत्यनेनाऽपि नैयायिकादिपरिकल्पित सर्वगतत्वमात्मनो निषिध्यते, तथात्वे जीवतत्त्वप्रभेदाना व्यवस्थानाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् सर्वगतात्मन्येकत्रैव नानात्मकार्यपरिसमाप्ते सकृन्नानामन समायोगो हि नानात्मकार्यम्, तच्चैकत्रापि युज्यते, नभसि नानाघटादिसयोगवत् एतेन युगपन्नानाशरीरेन्द्रियसयोग प्रतिपादित । युगपन्नानाशरीरेष्वात्मसमवायिना सुखदुःखादीनामनुपपत्ति, विरोधादिति चेत् । न, युगपन्नानाभेयादिष्वाकाशसमवायिना विसृतादिशब्दानामनुपपत्तिप्रसङ्गात्, तद्विरोधस्याविशेषात् । तथाविधशब्दकारणभेदाद् न तदनुपपत्तिरिति चेत्, सुखादिकारणभेदात् तदनुपपत्तिरप्येकत्राऽऽत्मनि मा भूद्, विशेषाभावात् । विरुद्धधर्माव्यासादात्मनो नानात्वमिति चेत्, तत एवाकाशानानात्वमस्तु । प्रदेशभेदोपचाराददोष इति चेत्, तत एवात्मन्यप्यदोषजननमरणकरणादिप्रतिनियमोऽपि सर्वगतात्मवादिना नाऽऽत्मबहुत्व साधयेत्, एकत्राऽपि तदुपपत्ते, घटाकाशादिजननविनाशादिवत्, न हि घटाकाशस्योत्पत्तौ घटाकाशस्योत्पत्तिरेव, तदा विनाशस्यापि दर्शनत्, नापि विनाशे विनाश एव, जननस्यापि तदोपलम्भात्, स्थितौ वा न स्थितिरिव विनाशोत्पादयोरपि तदा समीक्षणात् । सति बन्धे न मोक्ष, सति वा मोक्षे न बन्ध स्यात्, एकत्रात्मनि विरोधादिति चेत् । न, आकाशोऽपि सति घटबन्धे घटान्तरमोक्षाभावप्रसङ्गात्, सति वा घटविच्छेपे घटान्तरविच्छेपप्रसङ्गात् । प्रदेशभेदोपचाराद् न तत्प्रसङ्ग इति चेत्, तत एवात्मनि न तत्प्रसङ्ग । नभस प्रदेशभेदोपगमे जीवस्याऽप्येकत्रय प्रदेशभेदोऽस्त्विति कुतो जीवतत्त्वप्रभेदव्यवस्था ? यतो व्यापकत्व स्यात् ।

કુવર સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ 'સ્વદેહ પરિણામ' એ વિશેષણથી નૈયાયિકાદીઓ-
એ માનેલ આત્માના સર્વગતત્વ (વિભૂત્વ-સર્વભૂતૃ દ્રવ્ય સંયોગિત્વ)નો
નિબંધ થાય છે; કારણ કે, આત્મા (જીવ)ને સર્વગત (વિભુ) માનવામાં આવે
તો જીવતત્ત્વના પ્રલેહોની વ્યવસ્થા ઘટી શકશે નહિ, કારણ કે સર્વવ્યાપી એક જ
આત્મામાં અનેક આત્માના કાર્યોની સંકલના થઈ શકે છે, કારણ કે યુગપદ્
અનેક મનનો આત્મા સથે સંબંધ થવો તે જ તે અનેક આત્માનાં કાર્યો છે.
અને એવો અનેક મનનો સંયોગ એક જ (વિભુ) આત્મામાં-એક જ આકાશમાં
અનેક ઘટાદિના સંયોગની જેમ જ-ઘટી શકે છે. આ જ ન્યાયે એક જ (વિભુ)
આત્મામાં યુગપત્ અનેક શરીર અને ઈન્દ્રિયોના સંયોગનું પણ સમર્થન થયું
એમ સમજી લેવું.

નૈયાયિકાદિ--એક જ આત્મામાં યુગપદ્ અનેક શરીર માનવામાં આવતાં
આત્મામાં સમવાય સંબંધથી સુખદુઃખાદિની ઉત્પત્તિ ઘટી શકશે નહિ, કારણ
કે તેમાં વિરોધ છે.

જૈન--તેમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તો તો આકાશ સાથે સંયુક્ત
યુગપદ્ અનેક લેયાદિ વસ્તુઓમાં આકાશમાં સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થનાર
વિતાદિ શબ્દોની ઉત્પત્તિની પણ ઉપપત્તિ થશે નહિ, કારણ કે અહીં પણ
વિરોધ સમાનરૂપે જ છે.

નૈયાયિકાદિ--શબ્દોના કારણના તથા પ્રકારના ભેદથી વિતાદિ શબ્દોની
ઉત્પત્તિમાં કશો જ વિરોધ નહિ આવે (અર્થાત્ ઉપપત્તિ-સિદ્ધિ થશે.)

જૈન- તો એ જ ન્યાયે મુખાદિના કારણના ભેદથી એક જ આત્મા વિશે
મુખાદિમાં પણ વિરોધ નહિ આવે. કારણ કે આકાશ અને આત્મા બન્ને સર્વ-
ગતરૂપે સમાન જ છે.

નૈયાયિકાદિ--સુખદુઃખાદિરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય બનવાથી આત્મામાં
નાનાત્વ (અનેકત્વ) આવશે.

જૈન--તો એ જ ન્યાયે વિતાદિ શબ્દરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોવાથી
આકાશમાં પણ નાનાત્વ (અનેકત્વ) માનવું જોઈ એ.

નૈયાયિકાદિ--પ્રદેશના ભેદને આકાશમાં ઉપચાર છે, તેથી નાનાત્વ
હોય નથી.

જૈન--તો એ જ રીતે આત્મામાં પણ હોય નથી. અર્થાત્ જન્મ, મરણ અને
ઈન્દ્રિયાદિનો પ્રતિનિયમ-એટલે કે જન્માદિનો સંબંધ તે તે આત્માનું બહુત્વ
સિદ્ધ કરી શકશે નહિ, કારણ કે એક જ આત્મા માનીને પણ જન્માદિનો પ્રતિ-
નિયમ સિદ્ધ કરી શકાય છે, જેમ કે આકાશ છતાં ઘટાકાશાદિની ઉત્પત્તિ અને
વિનાશ વિગેરેની વ્યવસ્થા છે. ઘટાકાશની ઉત્પત્તિ હોય ત્યારે માત્ર ઘટાકાશની
ઉત્પત્તિ જ હોય એવું નથી પણ તે વખતે વિનાશ પણ જોવાય છે. તેવી જ
રીતે ઘટાકાશનો વિનાશ હોય ત્યારે માત્ર વિનાશ જ છે એવું પણ નથી પરંતુ
ઉત્પત્તિ પણ જોવાય છે તેવી જ રીતે ઘટાકાશની સ્થિતિમાં માત્ર સ્થિતિ જ હોય
એવું નથી પરંતુ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પણ તે વખતે જોવાય છે.

નૈયાયિકાદિ—પણ એક જ આત્મામાં જો બન્ધ હોય તો મોક્ષ નહિ થાય, અથવા મોક્ષ હોય તો બન્ધ નહિ થાય, કારણ કે એક જ આત્મામાં બન્ધ અને મોક્ષનો પરસ્પર વિરોધ છે.

જૈન—ઉપરનું કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં તો આકાશમાં પણ એક ઘટનો બન્ધ હોય ત્યારે બીજા ઘટના મોક્ષાભાવનો અર્થાત્ બન્ધનો પ્રસંગ આવશે, અથવા એક ઘટનો વિશ્લેષ (વિયોગ-અભાવ-મોક્ષ) હોય ત્યારે બીજા વિશ્લેષનો પ્રસંગ આવશે એટલે કે ઘટબન્ધ નહિ થાય.

નૈયાયિકાદિ—આકાશમાં પ્રદેશલેહનો ઉપચાર કરવાથી ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે.

જૈન—તો એ જ રીતે આત્મામાં પણ પ્રદેશલેહનો ઉપચાર કરવાથી તમોએ જણાવેલ બંધ-મોક્ષના વિરોધનો પ્રસંગ નહિ આવે.

અને જો આકાશમાં પ્રદેશલેહ સ્વીકારો છો તો એક જ (આત્મા)માં પણ પ્રદેશલેહ સ્વીકારો, અને એ રીતે પ્રદેશલેહ સ્વીકારશો તો નાના જીવોની (જીવતત્ત્વના પ્રલેહની) વ્યવસ્થા કેવી રીતે થશે ? અને જો તે નહિ થાય તો તેની વ્યાપકતા પણ સિદ્ધ નહિ થાય.

(૫૦) યુગપન્નાનાશરીરેષ્વિત્વાદિ પરઃ । અનુપપત્તિરિતિ યુગપદનુપપત્તિઃ, કો માવ એકાત્મનીતિ ભાવઃ । ચિરુદ્ધર્માધ્યાસાદિત્યાદિ પરઃ । તદુપપત્તેરિતિ જનન-મરણકરણાણ્યનુપપત્તેઃ ।

(ટિ) તથાત્વે ઇતિ નૈયાયિકાદિપરિકલ્પિતસર્વગતત્વે । જીવતત્ત્વેતિ એકેન્દ્રિયાદીનામ્ । નવતત્ત્વો જૈનાગમે પ્રસિદ્ધાનિ । ઉક્તં ચ -

જીવાજીવા પુણં પાવાસ્રસંવરો ય નિજ્જરણા ।

બંધો સુખ્લો ય તથા નવ તત્તા હુંતિ નાયઠ્ઠા ॥૧॥

જીવતત્ત્વમેકેન્દ્રિયાદિમેદાદ્ વદુપ્કારમ્ । જીવતત્ત્વસ્ય તન્મત્તેડપિ પ્રતીજ્ઞવાદ્ સર્વજીવાજ્ઞોકારાત્ । સક્રુદિતિ યોગપથેન । એકત્રાપીતિ આત્મનિ । તદ્વિરોધસ્યેતિ અનુપપત્તિવિરોધસ્ય । તદનુપપત્તિરિતિ શન્દાનુપપત્તિઃ । તદનુપપત્તિરિતિ સુખદુઃખાયનુપપત્તિઃ । તત પથેતિ ચિરુદ્ધર્માધ્યાસાદેવ । તત પથેતિ પ્રદેશમેદોપચારાદેવ । જનનેતિ અયં જાતઃ અયં મૃતઃ ઇતિ નિશ્ચયઃ । એકત્રેતિ આત્માન । તદુપપત્તેરિતિ જનનમરણકરણાણ્યુત્પત્તેઃ । આત્માનો બહવઃ સર્વગતાથ સર્વે ઇતિ યોગાઃ । તત્પ્રસન્ન ઇતિ મોહવિન્લેપાભાવપ્રસન્નઃ । તત પથેતિ પ્રદેશમેદોપચારાદેવ । નમસ ઇતિ અનુપચરિતપ્રદેશસ્વીકારે । જીવતત્ત્વેતિ જીવતત્ત્વસ્ય પ્રમેદાત્ કૃતો બહવો જીવા ઇતિ ભાવઃ ।

§ ૧૩ નન્વાત્મનો વ્યાપકતામાવે દિગ્દેશાન્તરાવર્તિપરમાણુભિર્યુગપત્સંયોગા-ભાવાદાચકર્માભાવઃ, તદભાવાદન્ત્યસંયોગસ્ય તન્નિમિત્તશરોરસ્ય, તેન તત્સંબન્ધસ્ય ચામા-

વાદનુપાયસિદ્ધઃ સર્વદા સર્વેષાં મોક્ષઃ સ્યાત્ ।
 §૧૩ નૈયાયિકાદિ—પણ આત્માને વ્યાપક નહિ માને તો દિગ્દેશાન્તરમાં રહેલ પરમાણુઓ સાથે યુગપત્ સંયોગનો અભાવ થવાથી આદ્યકર્મ (પરમાણુ-

ગત સર્વ પ્રથમની (ક્રિયા)નો અભાવ થશે, આઘર્કમના અભાવથી અન્ય સંયોગનો અભાવ થશે, અન્ય સંયોગના અભાવના કારણે અન્ય સંયોગના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થનાર શરીરનો અભાવ થશે અને શરીરનો અભાવ થવાથી આત્મા સાથેના શરીરના સંબંધનો અભાવ થશે અને તેમ થતાં વિના ઉપાયે (આયાસ વિના) હંમેશને માટે સૌનો મોક્ષ થઈ જશે.

(૫૦) નન્વાત્મન इत्यादि पर एव ववित ।

(ટિ૦) નન્વાત્મન इत्यादि । આઘર્કમેતિ આઘર્કમ્ણ ભાષક્રિયાયાધ્વજનલક્ષણાયા ભભાવઃ । તદ્ભાવાદિતિ ભાષક્રિયાભાવાદન્યસંયોગસ્વાભાવઃ । તેનેતિ આત્મના । તત્સમ્બન્ધસ્યેતિ શરીરસમ્બન્ધસ્ય ।

અસ્તુ વા યથા કથચ્ચિશરીરોત્પત્તિઃ, તથાપિ સાવયવં શરીરં પ્રત્યવયવમનુ-
પ્રવિશન્નાત્મા સાવયવઃ સ્યાત્, તથા चास्य पटादिवत् कार्यत्वप्रसङ्गः । कार्यत्वे चासौ
विजातीयैः सजातीयैर्वा कारणैरारम्येत । न प्राच्यः प्रकारः, विजातीयानामनारम्भक-
त्वात् । न द्वितीयः, यतः सजातीयत्वं तेषामात्मत्वाभिसंबन्धादेव स्यात्, तथा चात्म-
भिरारम्यते इत्यायावत्, एतच्चायुक्तम्, एकत्र शरीरेऽनेकात्मनामात्मारम्भकाणामसम्भ-
वात्, सम्भवे वा प्रतिसन्धानानुपपत्तिः, न ह्यन्येन दृष्टमन्यः प्रतिसन्धातुमर्हति अति-
प्रसङ्गात् तदारम्यत्वे चास्य घटवदवयवक्रियातो संयोगविनाशाद् विनाशः स्यात् ।

અથવા કોઈ પણ રીતે તમે શરીરની ઉત્પત્તિ ઘટાએ તો પણ શરીર
અવયવવાળું હોવાથી તેના દરેક અંગમાં પ્રવેશ કરતો આત્મા પણ અવયવ-
વાળો થશે, અને તેમ થતાં આત્મા પટાદિની જેમ કાર્ય બની જશે, અને
આત્મા કાર્ય હોય તો તે કાર્યરૂપ આત્માનો આરંભ વિજાતીય કારણોથી થાય છે
કે સજાતીય કારણોથી ? આલો પ્રશ્ન થાય છે. વિજાતીય કારણો તો કાર્યના
આરંભક હોતા નથી માટે પ્રથમ પક્ષ યુક્ત નથી. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી,
કારણ કે કારણોની સજાતીયતા આત્મત્વ(વતિ)ના સંબંધથી થાય, અને તેમ
થતાં આત્માનો આરંભ આત્માઓ વડે થાય છે એમ માનવું પડે પણ તે તો
બરાબર નથી, કારણ કે એક શરીરમાં આરંભ કરનાર અનેક આત્માઓનો
સંભવ નથી.

અથવા એક શરીરમાં આરંભ કરનાર અનેક આત્માઓ હોય તો 'એ એ
અનુભવેલ તેનું મને સ્મરણ થાય છે' એવું પ્રતિસાધાન ઘટશે નહિ, કારણ કે-
કોઈ એકે અનુભવેલ પદાર્થનું કોઈ બીજો જ સ્મરણ કરે તો અતિપ્રસંગ થાય
અને તે યોગ્ય નથી.

વળી, અનેક આત્માથી આત્માને આરંભ માનવામાં અવયવોની ક્રિયાથી
થતા વિલાગને લઈને સંયોગનો નાશ થતાં જેમ ઘટનો નાશ થાય છે તેમ
આત્માનો પણ નાશ થશે.

(પં૦) પ્રતિસન્ધાનાનુપપત્તિરિતિ પૂર્વાપરાવસ્થાનુસ્મરણં પ્રતિસન્ધાનં, ન ચૈવં ઘટાદિવલ્લ પ્રાક્ પ્રસિદ્ધસમાનજાતૈયાવયવારમ્ભ્યત્વપ્રસક્તિરિતિ ।

(ટિ૦) તથા ચૈતિ સાવયવત્વે । અસ્યેતિ આત્મનઃ । કાર્યત્વેતિ યથા પટઃ । કાર્યત્વં કારણભૂતેસ્તન્તુભિર્વાડસરમ્ભમાણત્વાત્, તથા આત્માડપિ સાવયવત્વેન અવયવૈરારમ્ભમાણત્વાત્ કાર્યત્વેન સજ્જચ્છતે । કાર્યત્વે ઇતિ ઉત્પાદ્યત્વે । અસાચિતિ આત્મા । તેવામિતિ અવયવાનામ્ । આત્મત્વે યદિ તેષ્વવયવેષ્વાત્મત્વં પૂર્વમસ્તિ તતસ્તૈરારમ્ભ્યતે અન્યથા સજાતીયત્વં ન સ્યાત્ તેષામ્ । તથા ચૈતિ આત્મતાભિસન્ધ્યવયવારમ્ભ્યત્વે સર્વથાત્મત્વવર્તનાત્ । આત્મભિઃ ક્રિયતે ઇતિ ઘટતે । પ્રતિસન્ધાનેતિ પૂર્વાનુભૂતાનુભૂયમાનયોર્મેલનં પ્રતિધ્નધાનમુચ્યતે । તદારમ્ભ્યત્વે ઇતિ અવયવારમ્ભ્યત્વે ઇતિ । અસ્યેતિ આત્મનઃ । ક્રિયાત ઇતિ ચલનલક્ષણાયાઃ ।

શરીરપરિમાણત્વે ચાત્મનો મૂર્ત્તવાનુપક્લાચ્છરીરેડનુપ્રવેશો ન સ્યાત્, મૂર્ત્તે મૂર્ત્ત-
સ્યાનુપ્રવેશવિરોધાત્, તતો નિરાત્મકમેવાસ્થિલં શરીરમનુષ્યતે ।

કથં વા તત્પરિમાણત્વે તસ્ય બાલશરીરપરિમાણસ્ય સતો યુવશરીરપરિમાણ-
સ્વીકારઃ સ્યાત્ ? તત્પરિમાણપરિત્યાગાત્, તદપરિત્યાગાદ વા । પરિત્યાગાચ્ચેત્, તદા
શરીરવત્ તસ્યાનિત્યત્વપ્રસજ્ઞાત્ પરલોકાદભવાનુપક્લ્લઃ । અથાપરિત્યાગાત્, તન્ન, પૂર્વ-
પરિમાણાપરિત્યાગે શરીરવત્ તસ્યોત્તરપરિમાણોત્પત્યનુપપત્તેઃ । તથા—

‘યદિ વપુષ્પરિમાણપવિત્રિતં વદસિ જૈનમતાનુગ ! પૂરુપમ્ ।

વદ તદા કથમસ્ય વિચ્છવ્વડને ભવતિ તસ્ય ન સ્વવ્વડનહ્વમ્ ? ॥૧॥

અને આત્મા શરીરપરિમાણુ ઊંચ તો તે મૂર્ત્ત ણની જશે અને તેથી તેનો શરીરમાં પ્રવેશ નહિ થાય, કારણ કે મૂર્ત્તમાં મૂર્ત્તના પ્રવેશનો વિરોધ છે; અને પરિણામે આખું શરીર આત્મા વિનાનું થઈ જશે.

વળી, આત્મા શરીરપરિમાણુ ઊંચ તો પ્રથમ બાલશરીરના પરિમાણને પામેલ આત્મા યુવશરીરના પરિમાણુનો સ્વીકાર કઈ રીતે કરશે ? શું બાલ-
શરીરના પરિમાણુનો ત્યાગ કરીને યુવશરીરના પરિમાણુને સ્વીકારે છે કે બાલશરીરના પરિમાણુનો ત્યાગ કર્યા વિના જ ? ને બાલશરીરપરિમાણુનો ત્યાગ કરીને યુવશરીરપરિમાણુને સ્વીકારે તો શરીરની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય થવાથી પરલોકાકાલિના અભાવનો પ્રસંગ આવશે.

અને ને બાલશરીરપરિમાણુનો ત્યાગ કર્યા વિના જ યુવશરીરપરિમાણુને આત્મા સ્વીકારે છે એમ માનવામાં આવે તો તે પણ ચોખ્ખું નથી, કારણ કે આત્મામાં પણ શરીરની જેમ પૂર્વપરિમાણુનો ત્યાગ કર્યા સિવાય ઉત્તરપરિમાણુની ઉત્પત્તિ ઘટી શકતી નથી.

વળી, ‘હિ જૈન ! ને આત્માને શરીરપરિમાણુ-(શરીર જેવો) કહો છો તો તમે જ કહો કે, આ શરીરનું ખંડન (ટુકડા) થાય ત્યારે આત્માનું પણ ખંડન (ટુકડા) કેમ થતું નથી ?

(ટિ૦) કથં વેત્યાદિ । તત્પરિમાણેતિ શરીરપરિમાણત્વે । તસ્યેતિ આત્મનઃ । અનિત્યત્વં નશ્વરસ્વભાવે શરીરે વ્યાધ્યાધિવહિજ્જલાદ્યુત્પાતપરવશે વિનાશમાણાદયતિ । જીવોડપિ પૂર્વશરીરત્યાગે-
નાનિત્યત્વાદિનાશમાણુવાત્, તસ્મિન્ વિનષ્ટે કોડપિ પરલોકં ન યાયાત્, ષટશરીરાદિવત્ । પરલો-
કોડપ્યસત્કલ્પઃ । અકિંચિત્કરત્વાત્, મૂકોડ્રીતસપ્તમસ્ત્રવત્ । મન્મનસ્વરાશદ્વાનિરાશાય સપ્તમસ્ત્રવપ્રહણમ્ ।

યદિ વપુરિત્યાદિ । હે જૈનમતસેવક । જૈનાગમાનુસરણબ્ધચિન્નિ ! પૂરુષં જીવમાત્માનં
શરીરપરિમાણમવિઞ્ઞેકૃતં જલ્પસિ ? કથય । અસ્યેતિ શરીરસ્ય । તસ્યેતિ આત્મનઃ ।

§ ૧૪ અત્રાભિદધ્મદ્દે-યદમ્યધાયિ-નન્વાત્મનો વ્યાપકત્વાભાવ इत्यादि, तद-
सत्यम्, यद् येन संयुक्तं तदेव तं प्रत्युपसर्पतीति नियमासंभवात्, अयस्कान्तं प्रत्य-
यसस्तेनाऽसंयुक्तस्याऽप्याकर्षणोपलब्धेः । अथासंयुक्तस्याऽप्याकर्षणे तच्छरीरारम्भं
प्रत्येकमुत्सीमूतानां त्रिभुवनोदरविवरवर्तिपरमाणूनामुपसर्पणप्रसङ्गाद् न जाने कियत्परिमाणं
तच्छरीरं स्यादिति चेत्, संयुक्तस्याऽप्याकर्षणे कथं स एव दोषो न भवेत् ? आत्मनो
व्यापकत्वेन सकलपरमाणूनां तेन संयोगात् । अथ तद्भावाविशेषेऽप्यदृष्टवशाद् विव-
क्षितशरीरोत्पादनानुगुणा नियता एव परमाणव उपसर्पन्ति; तदितरत्रापि तुल्यम् ।

§ ૧૪ જૈન-હે નૈયાયિક ! તમેએ 'આત્માને વ્યાપક નહિ માનો તો' (ભા.૦૩.
પૃ.૬૫) એમ કહીને શરીરપરિમાણ આત્માને માનવામાં જે અનેક દોષો બતાવ-
વાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે વાસ્તવિક (સત્યરૂપ) નથી, કારણ કે 'જે-જેનાથી સંયુક્ત
(જોડાયેલ) હોય તે જ તેની પાસે જાય (ગમન કરે)' એવો કોઈ નિયમ નથી,
કારણ કે લોહકાન્તમણિ (લોહચુંબક) સાથે સંયોગ નથી, છતાં તે પ્રત્યે લોહકાન્ત
આકર્ષણ જોવાય છે.

નૈયાયિકાદિ-પરંતુ સંયોગ ન હોય છતાં પણ આકર્ષણ હોય તો તે
શરીરના આરંભ પ્રત્યે સન્મુખ થયેલ ત્રણે ભુવનમાં રહેલ પરમાણુઓનું આકર્-
ષણ થવાથી કોણ જાણે શરીર કેવડું મોટું બની જશે ?

જૈન-તો પછી સંયુક્તનું આકર્ષણ માનવામાં પણ તે જ દોષ કેમ નહિ
આવે ? કારણ કે આત્મા વ્યાપક હોવાથી સકલ પરમાણુ સાથે તેનો સંયોગ
તો છે જ.

નૈયાયિકાદિ-વ્યાપક આત્માનો સકલ પરમાણુ સાથે સંયોગ સમાન હોવા
છતાં અદૃષ્ટ (કર્મ)ને લઈને વિવક્ષિત શરીરની ઉત્પત્તિમાં અનુકૂલ એવા નિયત
પરિમાણુઓનું જ આકર્ષણ થાય છે. અર્થાત્ સંયુક્ત છતાં બધા પરમાણુઓથી
શરીરનું નિર્માણ થતું નથી.

જૈન-તો એ જ ન્યાયે અસંયુક્ત વિષે પણ સમાન જ છે. અર્થાત્ અસંયુક્ત
વિષે પણ અદૃષ્ટને કારણે અનુકૂળ અને નિયત પરમાણુઓનું આકર્ષણ થયે.

(ટિ૦) નન્વાત્મન इत्यादि । तदेवेति शरीरारम्भकारमाण्वादि । तमिति मनोऽविद्वि-
त्-मात्मानं प्रति । तेनेति भयस्कान्तमणिना । तेनेति त्रिभुवनोदरविवरसंवरणशीलेन सकलपरमाणु-
सृष्टा परमात्मना । तद्भावेति संयोगसद्भावसाम्येऽपि । अदृष्टवशादिति विद्यनिर्माणवद्वक्त्र-

મીશ્વરાણ્યં પરં જ્યોતિરદૃષ્ટં તદ્વશાત્ । અનુગુણા ઇતિ સમર્થાઃ । ઇતરત્રાપોતિ શરીરપરિમાણે-
ડપ્યાત્મનિ અદૃષ્ટં કર્મં તદ્વશાદસંયુક્તા અપિ પરમાણવસ્તત્ચ્છરીરારમ્ભં પ્રત્યુપસર્પન્તીતિ ।

યચ્ચાન્યદુક્તમ્-સાવયવં શરીરં પ્રત્યવયવમનુપ્રવિશન્નાત્મેત્યાદિ, તદપ્યુક્તિ-
માત્રમ્, સાવયવત્વકાર્યત્વયોઃ કથञ्चિદાત્મન્યમ્યુપગમાત્ । ન ચૈવં ઘટાદિવત્ પ્રાક્પ્રસિદ્ધ-
સમાનજાતીયાવયવારમ્બન્વપ્રસક્તિઃ, ન સ્વલ્લ ઘટાદાવપિ કાર્યે પ્રાક્પ્રસિદ્ધસમાન-
જાતીયકપાલસંયોગારમ્બત્વં દૃષ્ટમ્, કુમ્ભકારાદિવ્યાપારાન્વિતાદ્ મૃત્પિષ્ણડાત્ પ્રથમમેવ
પૃથુવુદ્ધનોદરાઘાકારસ્યાડસ્ત્યોત્પત્તિપ્રતીતેઃ । દ્રવ્યસ્ય હિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનોત્તરાકાર-
પરિણામઃ કાર્યત્વમ્, તચ્ચ બહિરિવાન્તરગ્યનુમૂયત એવ । ન ચ પટાદૌ સ્વાવયવસંયોગ-
પૂર્વકકાર્યત્વોપલમ્બાત્ સર્વત્ર તથામાવો યુક્તઃ, કાષ્ઠે લોહલેહ્યત્વોપલમ્બાદ્ વજ્રેડપિ તથા-
માવપ્રસક્તાત્, પ્રમાણવાધનમુખ્યત્ર તુલ્યમ્ । ન ચોક્તલક્ષણકાર્યત્વામ્યુપગમેડપ્યાત્મનો-
ડનિત્યત્વાનુપજ્ઞાત્ પ્રતિસન્ધાનામાવોડનુપગ્યતે, કથञ्ચિદનિત્યત્વાવે સત્યેવાડસ્ત્યોપપદ્ય-
માનત્વાત્ ।

વળી, તમોએ અવયવવાળા શરીરમાં પ્રવેશ કરતો આત્મા અવયવવાળો
થશે, અને તેથી પટાદિની જેમ કાર્ય બની જશે (ભા. ૩, પૃ. ૬૬) વિગેરે જે કંઈ
અમોને દોષ આપવા કહ્યું તે સઘળું કથન માત્ર જ છે, દોષરૂપ નથી, કારણ કે અમો
આત્મામાં કથયિત્ સાવયવત્વ અને કથયિત્ કાર્યત્વ માનીએ છીએ, અને એ
પ્રમાણે માનવા છતાં ઘટાદિની જેમ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ (નિષ્પન્ન) હોય એવા સમાન-
જાતીય અવયવોથી આત્માના આરંભનો પ્રસંગ પણ નથી, કારણ કે ઘટાદિ
કાર્યનો આરંભ પણ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ-(નિષ્પન્ન) હોય એવા સમાનજાતીય કપાલના
સંયોગથી થતો હોય એમ દેખાતું નથી, પરંતુ કુંભાર વિગેરેના વ્યાપારથી યુક્ત
માટીના પિંડમાંથી પ્રથમ જ વિસ્તૃત અને ગોળ ઉદરવાળા ઘટની ઉત્પત્તિ
જગભરે છે 'પૂર્વાકારનો ત્યાગ અને ઉત્તરાકારરૂપે પરિણામ' એ જ દ્રવ્યનું
કાર્યત્વ છે, અને આવું કાર્યત્વ એમ બાહ્ય અનુભવાય છે તેમ આબ્યન્તર પણ
અનુભવાય છે.

વળી, પટાદિ કાર્યોમાં સ્વાવયવ (તંતુ)ના સંયોગથી કાર્યત્વ ભેવાય છે,
એટલે સર્વત્ર સ્વાવયવના સંયોગથી જ કાર્યત્વ માનવું એ યોગ્ય નથી, કારણ
કે તેમ માનવામાં લાકડામાં લોહાથી લખાતું હોવાથી વજ્રમાં પણ લોહાથી ?
લખાવાનો પ્રસંગ આવશે, અને જો આમાં પ્રમાણબાધ હોય તો પેલામાં પણ
પ્રમાણબાધ થશે જ.

અને અમોએ કહેલ લક્ષણવાળા કાર્યત્વનો સ્વીકાર કરવાથી આત્મામાં અનિ-
ત્યત્વનો પ્રસંગ હોવાને કારણે પ્રતિસન્ધાનાભાવનો પ્રસંગ પણ નહિ આવે,
કારણ કે આત્મા કથયિત્ અનિત્ય હોય તો જ તેમાં પ્રતિસન્ધાન યુક્તિપૂર્વક
ઘટી શકે છે.

(५०) सावयवत्वकार्यत्वयोः सतीरिति हेयम् । कथञ्चिदन्वित्यत्वे सत्येवेत्यादि गये । अस्थेति प्रतिसन्धानभावस्य ।

(टि०) न चैवमिति सावयवत्वकार्यत्वाभ्युपगमे आत्मनः । प्रसिद्धेति निष्पन्ना । अस्थेति घटस्थ । तच्चेति कार्यत्वम् । वह्निरिवेति बाह्यकलशादिपदार्थसार्थवत् । अन्तरपीति योगिज्ञेयस्वरूपत्वेन चर्मचक्षुभिरदर्शनादज्ञेयस्वभावे क्षेत्रज्ञे । सर्वत्रेति आत्मादौ । तथाभावा इति स्वावयवसंयोगपूर्वकार्यत्वाभावः । तथाभावेति लोहदृष्ट्यत्वभावप्रसक्तेः । प्रमाणवाचनमिति वज्रे लोहदृष्ट्यत्रस्यैव सर्वत्र समानजातीयकारणारभ्यन्वस्यापि समानम् । उक्तलक्षणमिति द्रव्यस्य हि पूर्वाकारपरित्यागेनोत्तराकारपरिणाम इत्येवंरूपाङ्गीकारे । अस्थेति पूर्वोपदिष्टकार्यत्वस्य ।

यच्चाऽत्राचि-शरीरपरिमाणत्वे चात्मनो मूर्तत्वानुपपन्न इत्यादि, तत्र किमिदं मूर्तत्वं नाम ? असर्वगतद्रव्यपरिमाणत्वं, रूपादिमत्त्वं वा ? तत्र नाद्यः पक्षो दोष-पोषाय, संमतत्वात् । द्वितीयपक्षस्त्वयुक्तः, व्याप्यभावात् न हि यदसर्वगतं तन्नियमेन रूपादिमदित्यविनाभावोऽस्ति, मनसोऽसर्वगतत्वेऽपि तदसम्भवात् । अतो नात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशानुपपत्तिर्यतो निरात्मकं तत् स्यात् ; असर्वगतद्रव्यपरिमाणलक्षणमूर्तत्वस्य मनोवत् प्रवेशप्रतिबन्धकत्वाद् रूपादिमत्त्वलक्षणमूर्तत्वोपेतस्यापि हि जलादेर्मस्मादाव-नुप्रवेशो न निषिध्यते, आत्मनस्तु तदहितस्यापि तत्रासौ प्रतिबन्ध्यत इति महच्चित्रम् ।

वणी, आत्माने शरीरपरिमाणु मानवाथी मूर्तत्वने प्रसंग आवशे (भा. ३, पृ. ६७) विगेरे के कर्ष कलु' तेमां प्रथ छे के मूर्तत्व अट्टे शुं छे ? असर्वगत परिमाणत्व (अव्यापक द्रव्यपरिमाणत्व) अे मूर्तत्व छे के रूपादिमत्त्व ? तेमां पडेवे पक्ष अभोने संमत होवाथी अभारा भाटे दोपद्रुप नथी. जीने पक्ष ते व्याप्तिने आवभाव होवाथी अनु उव्यारक्षु पलु योव्य नथी धारलु के अे असर्व-गत (अव्यापक) होय ते निश्चयपूर्वक रूपादिमत्त्व होय अेवे आविनाभाव (व्याप्ति) नथी, धारलु के मत असर्वगत छतां ते तभारे मते रूपादिमत्त्व नथी. आभ अर्द्धी मूर्तने अर्थ असर्वगत परिमाणत्व होधने शरीरमां आत्माना अनु-प्रवेशनी अनुपपत्ति पलु नथी, के लेथी शरीर आत्माथी रक्षित थाय, अथात् शरीरमां आत्मा निर्विधने प्रवेश करी शके छे, तेथी ते निरात्मक नडि भने.

वणी, असर्वगत द्रव्य परिमाणु स्वरूप मूर्त होवा छतां तेना (आत्माने) मननी नेम प्रवेशमां कौर्ष प्रतिबंधक नथी. वणी रूपादिमत्त्व स्वरूप मूर्तत्वथी युक्त-जलादिने लक्ष्मादिमां यता अनुप्रवेशने निषेध तो तमे करता नथी, व्याप्ये आत्मा अे तेथी विपरीत छे (अथात् रूपादिमत्त्व रक्षित छे) छतां मूर्तमां तेना प्रवेशने तमे निषेध करे। छे, अे महाश्चर्यानी वात छे.

(५०) सम्मतत्वादिति जैनानाम् । तदसम्भवादिति भवन्मतेऽमूर्तत्वात् तस्य । मनोवदिति मन्वाय । अत्रैव गये असर्वगतद्रव्यपरिमाणलक्षणमूर्तत्वस्येति शरीरे वर्तमान-स्येति हेयम् ।

(टि०) यच्चचावाचीत्यादि । तत्रेति भवत्प्रपन्नवाक्ये । तत्रेति पक्षद्वयमध्ये । मनस इति भवन्मते मनो सर्वगतं न रूपादिमत् । अत एव द्वितीयः पक्षस्त्वत्सिद्धान्तविध्वंसनाय पटीयान् । तद्सम्भवादिति रूपायसम्भवात् । यत् इति शरीरप्रवेशानुपपत्तेः । तद्विति शरीरम् । तद्रहितस्येति रूपादिमत्त्वरहितस्यापि । तत्रेति शरीरे । असाविति अनुप्रवेशः ।

यदप्यवादि—तत्परिमाणत्वे तस्य बालशरीरपरिमाणस्येत्यादि, तदप्ययुक्तम्, युवशरीरपरिमाणावस्थायामात्मनो बालशरीरपरिमाणपरित्यागे सर्वथा विनाशासम्भवात्, विफणावस्थोत्पादे सर्पवत्, इति कथं परलोकभावोऽनुपपद्यते ?, पर्यायतस्तस्याऽनित्यत्वेऽपि द्रव्यतो नित्यत्वात् ।

वणी, आत्मा स्वशरीरपरिमाणुं ह्येतो आक्षेपशरीरपरिमाणु आत्माने युवशरीरपरिमाणुं यथाभां दौष्य आपवा प्रयत्न कथे (ला०३, पृ. ६७) ते येऽप्य नधी, कारण्य के युवशरीरपरिमाणुवस्थाभां आक्षेपशरीरपरिमाणुने त्याग करवाधी आत्मानो कर्ध सर्पथा विनाश थतो नधी, नेभके इष्टु सङ्घित सफने इष्टु रङ्घित अवस्थाभां. आम परलोकना अभावने प्रसंग कर्ध रीते आवशे ? कारण्य के आत्मा पर्यायरूपे अनित्य ह्येवा छतां द्रव्यरूपे तो नित्य न छे.

(टि०) यदप्यवादीत्यादि । तस्येति बालतन्मशरीराकारपरिणतस्य क्षेत्रज्ञस्य ।

यच्चाजल्पि—यदि वपुष्परिमाणपवित्रितमित्यादि, तदप्यपेशलम्, शरीरखण्डने कथञ्चित्तखण्डनस्येष्टत्वात्, शरीरसंबद्धात्मप्रदेशेभ्यो हि कतिपयात्मप्रदेशानां खण्डितशरीरप्रदेशेऽवस्थानमात्मनः खण्डनम्, तच्चात्र विद्यत एव, अन्यथा शरीराद् पृथग्भूतावयवस्य कम्पोपलब्धिर्न स्यात् । न च खण्डितावयवानुप्रविष्टस्यात्मप्रदेशस्य पृथगात्मत्वप्रसङ्गः, तत्रैवानुप्रवेशात् । न चैकत्र सन्तानेऽनेक आत्मा, अनेकार्यप्रतिभासिज्ञानानामेकप्रमात्राधारतया प्रतिभासाभावप्रसङ्गात्, शरीरान्तरग्यवस्थितानेकज्ञानावसेयार्थसंबित्तिवत् । कथं खण्डिताखण्डितावयवयोः संघटनं पश्चादिति चेत् ?, एकान्तेन च्छेदानभ्युपगमात्, पक्षनालतन्तुवदच्छेदस्यापि स्त्रीकारात्, तथाभूतादृष्टवशाच्च तत्संघटनमविरुद्धमेवेति तनुपरिमाण एवाऽऽत्माऽङ्गीकर्तव्यो न व्यापकः । तथा चाऽऽत्मा व्यापको न भवति, चेतनत्वात्, यत्तु नैवं न तच्चेतनं यथा व्योम, चेतनश्चात्मा, तस्मादव्यापकः । अव्यापकत्वे चाऽस्य तत्रैवोपलभ्यमानगुणत्वेन सिद्धा शरीरपरिमाणात् ।

तथा, शरीरपरिमाणुं मानवामां आत्मा अङ्घित कर्ध नशे विगेरे क्लुं (ला०३, पृ. ६७) ते प्रशंसनीय नधी, कारण्य के शरीरतुं अङ्घन यतां आत्मातुं कथयित अङ्घन अवशाने कर्ध न छे, कारण्य के शरीर साधे संघाङ्घित आत्मप्रदेशेभांधी केटलाक आत्मप्रदेशेऽतुं अङ्घित प्रदेशभां रङ्घेत्ते न आत्मातुं अङ्घन (उट) छे अने अङ्घेत्ते अङ्घन आत्माभां छे न, अन्यथा शरीरधी क्लुं पडेत अवयवभां

કંપ (તડકાટ)ની ઉપલબ્ધિ નહિ થાય. અને વળી, ખંડિત અવયવમાં રહેલ આત્મપ્રદેશને લુહો આત્મા માનવાનો પ્રસંગ પણ નથી, કારણ કે તે ખંડિત શરીરાવયવગત આત્મપ્રદેશ મૂળ આત્મા સાથે મળી જાય છે અને એક જ સંતાનમાં અનેક આત્મા તો સંભવે જ નહિ, કારણ કે તેમ માનવામાં નાના અર્થ વિષેના નાના જ્ઞાનોના આધારરૂપે જે એક આત્મા છે એવું જે પ્રતિભાસિત થાય છે, તેનો અભાવ યથ જાય; જેમ લુહા લુહા શરીરમાં રહેલા અનેક જ્ઞાનોથી થતા અર્થવેદન(અર્થ સંવિત્તિ)નો આધાર એક આત્મા છે તેવો પ્રતિભાસ થતો નથી તેમ.

નૈયાયિકાદિ—આત્માના ખંડિત થયેલ અવયવો અને ખંડિત નહિ થયેલ અવયવોનું ફરી પાછું મિલન કઈ રીતે થશે?

જ્ઞેન—ખંડિત અવયવોનો એકાન્ત (સર્વથા, અત્યંત) છેદ અમોએ માનેલ નથી, પરંતુ કમલનાલના તંતુની જેમ છેદ છતાં અછેદ (છેદાભાવ) પણ સ્વીકારેલ છે, અને તથા પ્રકારના અદ્યટ્કર્મને કારણે આત્માના ખંડિતાખંડિત અવયવોનું પુનર્મિલન પ્રમાણથી વિરુદ્ધ નથી, માટે આત્મા સ્વદેહ પરિમાણ (સ્વશરીર જેવડા) માનવો યોગ્ય છે, પરંતુ વ્યાપક માનવો યોગ્ય નથી અને તે આ પ્રમાણે—આત્મા વ્યાપક નથી, ચેતન હોવાથી, જે વ્યાપક હોય તે ચેતન ન હોય, જેમ કે વ્યોમ (આકાશ). આત્મા ચેતન સ્વરૂપ છે માટે વ્યાપક નથી, અને આત્મા અવ્યાપક સિદ્ધ થયો એટલે તે શરીરપરિમાણ પણ સિદ્ધ થશે, કારણ કે શરીરક્ષેત્રમાં જ તેના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫૦) શરીરાત્ પૃથગ્ભૂતાવયવસ્યેતિ જાતાવેક્વચનમ્ । પૃથગાત્મત્વપ્રસન્ન હત્ય તોડગ્રે યત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ । કથં સ્વઙ્ગિહતેત્યાદિ પરઃ । ઇકાન્તેનેત્યાદિ સ્વરિઃ ।

(ટિપ્) શરીરસ્વરૂપેત્યાદિ । તત્ત્વેતિ સ્વરૂપમ્ । અત્રેતિ પુરુષે જીવે । અન્યથેતિ જીવ-સ્વરૂપે વિના । તત્ત્વેતિ મુચ્ચરીરપ્રવિષ્ટ એ ક્ષેત્રે । શરીરાન્તરેતિ અપરશરીરે । અનેકેતિ ન હિ ત્રેણ જ્ઞાત મૈત્રો વેતીતર્થઃ । તત્સહજનમિતિ પ્રદેશપ્રદેશીભૂતાત્મસ્વરૂપમિલનમ્ । યત્તુ નૈવ-મિતિ યત્તુનર્થ્યાત્કં ભવતિ । અસ્યેતિ શરીરપરિમાણસ્ય પરમાત્મનઃ । તત્ત્વેતિ શરીરે । નાન્યત્ર સિતિપરસ્થિતિદ્વાદી ।

§૧૫ પ્રતિક્ષેત્રં વિમિન્ન ઇત્યનેન તુ વિશેષણેનાડ્ઝમાડ્ઝૈતમપાસ્તમ્ । એતદપાસન-પ્રકારશ્ચ પ્રાગેવ પ્રોક ઇતિ ન પુનરુચ્યતે ।

§૧૫ સૂત્રમાં 'અહણુ કરેલ' પ્રતિક્ષેત્રં વિમિન્નઃ—(આત્મા હરેક શરીરમાં લુહો છે) આ વિશેષણથી આત્માદ્વૈતને માનનારનું ખંડન થયું જાણવું. આત્મા-ડ્ઝૈતમપાદનું ખંડન પહેલાં (પરિચ્છેદ ૧, સૂત્ર ૧૬ ની ટીકામાં પૃ ૯૩) કરેલ છે, માટે ફરીથી તેનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી.

૧૬ પૌંદ્રલિકાદટ્ટવાનિતિ નાસ્તિકાદિમતમત્યસિતુમ્ । તથાહિ—નાસ્તિકસ્તાવદ્ નાડટ્ટમિષ્ટવાન્ । સ પ્રપ્ટ્યઃ—ક્રિમાધ્રયસ્ય પરલોકિનોડ્ઝભાવાત્, અપ્રત્યક્ષત્વાદ્ વિચારાક્ષમત્વાત, સાધકાભાવાદ્ વાડટ્ટામાવો ભવેત્ ? । ન તાવત્ પ્રથમાત્, પરલો-

કિનઃ પ્રાક્પ્રસાધિતત્વાત્ । નાઽપ્યપ્રત્યક્ષત્વાત્, યતસ્તવાઽપ્રત્યક્ષં તત્, સર્વપ્રમાતૃણાં
વા । પ્રથમપક્ષે ત્વત્પિતામહાદેરપ્યમાવો ભવેત્, ચિરાતીતત્વેન તસ્ય તવાઽપ્રત્યક્ષત્વાત્
તદભાવે ભવતોઽપ્યમાવો ભવેદિત્યહો ! નવીના વાદવૈદગ્ધી । દ્વિતીયકલ્પોઽપ્યન્વીયાન્
સર્વપ્રમાતૃપ્રત્યક્ષમદૃષ્ટનિષ્ટક્રમિષ્ટાતં ન ભવતીતિ વાદિના પ્રત્યેતુમશક્તેઃ; પ્રતિવાદિના
તુ તદાઽઽકલનકુશલઃ કેવલી કક્ષીકૃત એવ । વિચારાક્ષમત્વમપ્યક્ષમમ્, કર્કશતર્કે-
સ્તર્ક્યમાણસ્ય તસ્ય ઘટનાત્ ।

§૧૬ ‘પૌંદ્રલિકાદૃષ્ટવાન્’—સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ આ વિશેષણ નાસ્તિકા-
દિના મતનું અંકન કરવા માટે છે. તે આ પ્રમાણે-નાસ્તિક (ચાર્વાક)ને અદૃષ્ટ-
કર્મ માન્ય નથી. (અર્થાત્ તે કર્મનો અભાવ માને છે). માટે તેને પૂછવું જોઈ એ
કે અદૃષ્ટનો અભાવ માનવામાં તેની પાસે શું કારણ છે ? અદૃષ્ટનો અભાવ શું
(૧) અદૃષ્ટના આશ્રયરૂપ પરલોકમાં જનાર આત્માના અભાવને કારણે છે ?
(૨) કે તેનું પ્રત્યક્ષ નથી માટે ? (૩) કે વિચારાક્ષમ હોવાથી ? (૪) કે સાધકના
અભાવથી છે ? (૧) પરલોકમાં ગમન કરનાર આત્માની સિદ્ધિ ઉપરના સૂત્રમાં
જ કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. (૨) અદૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ નથી, માટે તેનો
અભાવ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે શું માત્ર તમને પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી
અદૃષ્ટનો અભાવ છે ? કે સર્વ પ્રમાતાઓને તેનું પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી ? પહેલા
પક્ષમાં તો તમારા દાદા, વડદાદા, વિગેરેનો અભાવ થશે, કારણ કે લાંબા કાળ
પહેલાં થઈ ગયેલ હોવાથી તેઓને તમે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી, અને તેઓનો
અભાવ થવાથી તો તમારો પણ અભાવ થઈ જશે, અહાહા ! તમારી વાદપટુતા તો
કોઈ નવીન જ છે. બીજો પક્ષ પણ તુચ્છ છે, કારણ કે-‘સર્વ પ્રમાતાઓનું પ્રત્યક્ષ
અદૃષ્ટનો નિશ્ચય કરવામાં નિષ્ણાત નથી’ એવું જ્ઞાન કરવાને વાદી (નાસ્તિક) સમર્થ
નથી, જ્યારે પ્રતિવાદી જો તો અદૃષ્ટને જાણવામાં કુશલ (સમર્થ) કેવલીને-
સર્વજ્ઞને સ્વીકારે જ છે. (૩) ‘વિચારાક્ષમત્વ’ હેતુ પણ અદૃષ્ટના અભાવને સિદ્ધ
કરવાને સમર્થ નથી, કારણ કે સૂક્ષ્મ વિચારથી વિચારતાં અદૃષ્ટ સિદ્ધ થઈ
શકે છે.

(૫૦) ન ભવતીતિવાદિનેતિ વાદિના ભક્તા । પ્રતિવાદિનેતિ જૈનેન ।

(ટિ૦) પૌંદ્રલિકેત્યાદિ । તદિતિ અદૃષ્ટમ્ । તસ્યેતિ પિતામહસ્ય । તદ્ભાવે इति
પિતામહાભાવે । તદાકલનેતિ અદૃષ્ટજ્ઞાનદક્ષઃ । તસ્યેતિ અદૃષ્ટસ્ય ।

નનુ કર્યં ઘટતે ? તથાહિ-તદનિમિત્તં સનિમિત્તં વા ભવેત્ । ન તાવદનિમિત્તમ્,
સદા સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ પ્રસજ્ઞાત્ “નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાઽદેહોરન્યાનપેક્ષણાત્” । યદિ પુનઃ
સનિમિત્તમ્, તદાઽપિ તન્નિમિત્તમદૃષ્ટાન્તરમેવ, રાગદ્વેપાદિકપાયકાલ્પ્યમ્, હિંસાદિ-
ક્રિયા વા પ્રથમે પક્ષેઽનવસ્થાવ્યવસ્થા । દ્વિતીયે તુ ન કદાપિ કસ્યાપિ કર્માભાવો ભવેત્,
તદ્દેહો રાગદ્વેપાદિકપાયકાલ્પ્યસ્ય સર્વસંસારિણાં ભાવાત્ । તૃતીયપક્ષોઽપ્યસૂપપાદઃ,
પાપ-પુણ્યદેતુત્વસંમતયોર્હિંસાઽર્હત્પ્રજાદિક્રિયયોર્થ્યભિચારદર્શનાત્- હૃષ્ણપશુપરંપરાપ્રાણ-

કંપ (તડકાટ)ની ઉપલબ્ધિ નહિ થાય. અને વળી, ખંડિત અવયવમાં રહેલ આત્મપ્રદેશને બુદ્ધે આત્મા માનવાનો પ્રસંગ પણ નથી, કારણ કે તે ખંડિત શરીરાવયવગત આત્મપ્રદેશ મૂળ આત્મા સાથે મળી જાય છે અને એક જ સંતાનમાં અનેક આત્મા તો સંભવે જ નહિ, કારણ કે તેમ માનવામાં નાના અર્થ વિષેના નાના જ્ઞાનોના આધારરૂપે જે એક આત્મા છે એવું જે પ્રતિભાસિત થાય છે, તેનો અભાવ યર્થ જાય; જેમ બુદ્ધ બુદ્ધ શરીરમાં રહેલા અનેક જ્ઞાનોથી થતા અર્થવેદન(અર્થ સંવિત્તિ)નો આધાર એક આત્મા છે તેવો પ્રતિભાસ થતો નથી તેમ.

નૈયાયિકાદિ—આત્માના ખંડિત થયેલ અવયવો અને ખંડિત નહિ થયેલ અવયવોનું ફરી પાછું મિલન કઈ રીતે થશે ?

જૈન—ખંડિત અવયવોનો એકાન્ત (સર્વંથા, અત્યંત) છેદ અમોઝે માનેશ નથી, પરંતુ કમલનાલના તંતુની જેમ છેદ છતાં અછેદ (છેદાભાવ) પણ સ્વીકારેલ છે, અને તથા પ્રકારના અદ્ભુત(કર્મ)ને કારણે આત્માના ખંડિતાખંડિત અવયવોનું પુનર્મિલન પ્રમાણથી વિરુદ્ધ નથી, માટે આત્મા સ્વદેહ પરિમાણ (સ્વશરીર જેવડો) માનવો યોગ્ય છે, પરંતુ વ્યાપક માનવો યોગ્ય નથી અને તે આ પ્રમાણે—આત્મા વ્યાપક નથી, ચેતન હોવાથી, જે વ્યાપક હોય તે ચેતન ન હોય, જેમ કે વ્યોમ (આકાશ). આત્મા ચેતન સ્વરૂપ છે માટે વ્યાપક નથી, અને આત્મા અવ્યાપક સિદ્ધ થયો એટલે તે શરીરપરિમાણ પણ સિદ્ધ થશે, કારણ કે શરીરશ્લેષમાં જ તેના શુભા પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫૦) શરીરાત્ પૃથગ્ભૂતાવયવસ્યેતિ જાતાવેકવચનમ્ । પૃથગાત્મત્વપ્રસન્ન હત્ય તોડમે ચત્ શ્વિત્ ગમ્યમ્ । કથં સ્વણિડત્તેત્યાદિ પરઃ । પ્કાન્તેનેત્યાદિ સ્વરિઃ ।

(ટિં) શરીરવ્યવસ્થેત્યાદિ । તચ્ચેતિ સ્વજ્ઞનમ્ । અત્રેતિ પુરુષે જીવે । અન્યયેતિ જીવ-સ્વજ્ઞનં વિના । તત્રૈવેતિ મુચ્ચતીરપ્રવિષ્ટ એ ક્ષેત્રજ્ઞે । શરીરાન્તરેતિ અપરશરીરે । અનેકેતિ ન હિ ચૈત્રેમ જ્ઞાતં મૈત્રો વેતીત્યર્થઃ । તત્સદ્વૃત્તનમિતિ પ્રદેશપ્રદેશીભૂતાત્મસ્વજ્ઞમિલનમ્ । યત્તુ નૈવ-મિતિ યત્પુનર્ય્યાસકં ભવતિ । અસ્થેતિ શરીરપરિમાણસ્ય પરમાત્મનઃ । તત્રૈવેતિ શરીરે । નાન્યત્ર સિતિપરશ્ચિત્કહાદૌ ।

§ ૧૫ પ્રતિક્ષેત્રં વિમિન્ન હત્યનેન તુ વિશેષણેનાડ્ડમાડ્દૈતમપાસ્તમ્ । એતદપાસન-પ્રકારશ્ચ પ્રાગેવ પ્રોક શ્વિત્ ન પુનરુચ્યતે ।

§ ૧૫ સૂત્રમાં 'અહણુ કરેલ' પ્રતિક્ષેત્રં વિમિન્નઃ—(આત્મા દરેક શરીરમાં બુદ્ધો છે) આ વિશેષણથી આત્માદૈતને માનનારનું ખંડન થયું જાણવું. આત્મા-ડ્દૈતવાદનું ખંડન પહેલાં (પરિચ્છેદ ૧, સૂત્ર ૧૬ ની ટીકામાં પૃ ૯૩) કરેલ છે, માટે ફરીથી તેનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી.

૧૬ પૌદ્વલિકાદિયવાનિત નાસ્તિકાદિમતમત્વસિતુમ્ । તથાહિ—નાસ્તિકસ્તાવદ્ માડ્દદ્યમિપ્તવાન્ । સ પ્રપ્તવ્યઃ—ક્રિમાધ્યસ્ય પરલોકિનોડમાવાત્, અપ્રાત્યક્તવાદ્ વિચારાક્ષમત્વાત્, સાધકામાવાદ્ વાડ્દષ્ટામાવો ભવેત્ ! । ન તાવત્ પ્રથમાત્, પરલો-

કિનઃ પ્રાક્પ્રસાધિતત્વાત્ । નાડપ્યપ્રત્યક્ષત્વાત્, યતસ્તવાડપ્રત્યક્ષં તત્, સર્વપ્રમાતૃણાં વા । પ્રથમપક્ષે ત્વવ્પિતામહાદેરપ્યભાવો ભવેત્, ચિરાતીતત્વેન તસ્ય તવાડપ્રત્યક્ષત્વાત્ તદભાવે ભવતોડપ્યભાવો ભવેદિત્યહો ! નવીના વાદવૈદગ્ધી । દ્વિતીયકલ્પોડપ્યલ્પીયાન્ સર્વપ્રમાતૃપ્રત્યક્ષમદૃષ્ટનિષ્ક્રાન્તિનિષ્ણાતં ન ભવતીતિ વાદિના પ્રત્યેતુમશક્તેઃ; પ્રતિવાદિના તુ તદાડકલનકુશલઃ કેવલી કક્ષીકૃત એવ । વિચારાક્ષમત્વમપ્યક્ષમમ્, કર્કશતર્કે-સ્તર્ક્યમાણસ્ય તસ્ય ઘટનાત્ ।

§૧૬ 'પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન્'—સૂત્રમાં અહીં કરેલ આ વિશેષણ નાસ્તિકાદિના મતનું ખંડન કરવા માટે છે. તે આ પ્રમાણે—નાસ્તિક (ચાર્વાક)ને અદૃષ્ટ-કર્મ માન્ય નથી. (અર્થાત્ તે કર્મને અભાવ માને છે). માટે તેને પૂછવું જોઈ એ કે અદૃષ્ટનો અભાવ માનવામાં તેની પાસે શું કારણ છે? અદૃષ્ટનો અભાવ શું (૧) અદૃષ્ટના આશ્રયરૂપ પરલોકમાં જનાર આત્માના અભાવને કારણે છે? (૨) કે તેનું પ્રત્યક્ષ નથી માટે? (૩) કે વિચારાક્ષમ હોવાથી? (૪) કે સાધકના અભાવથી છે? (૧) પરલોકમાં ગમન કરનાર આત્માની સિદ્ધિ ઉપરના સૂત્રમાં જ કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. (૨) અદૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ નથી, માટે તેનો અભાવ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે શું માત્ર તમને પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી અદૃષ્ટનો અભાવ છે? કે સર્વ પ્રમાતાઓને તેનું પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી? પહેલા પક્ષમાં તો તમારા દાદા, વડદાદા, વિગેરેનો અભાવ થશે, કારણ કે લાંબા કાળ પહેલાં થઈ ગયેલ હોવાથી તેઓને તમે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી, અને તેઓનો અભાવ થવાથી તો તમારો પણ અભાવ થઈ જશે, અહાહા! તમારી વાદપટુતા તો કોઈ નવીન જ છે. ખીજો પક્ષ પણ તુચ્છ છે, કારણ કે—'સર્વ પ્રમાતાઓનું પ્રત્યક્ષ અદૃષ્ટનો નિશ્ચય કરવામાં નિષ્ણાત નથી' એવું જ્ઞાન કરવાને વાદી (નાસ્તિક) સમર્થ નથી, જ્યારે પ્રતિવાદી જૈનો તો અદૃષ્ટને જાણવામાં કુશલ (સમર્થ) કેવલીને—સર્વજ્ઞને સ્વીકારે જ છે. (૩) 'વિચારાક્ષમત્વ' હેતુ પણ અદૃષ્ટના અભાવને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી, કારણ કે સૂક્ષ્મ વિચારોથી વિચારતાં અદૃષ્ટ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(પં) ન ભવતીતિવાદિનેતિ વાદિના ભવતા । પ્રતિવાદિનેતિ જૈનેન ।

(ટિ) પૌદ્ગલિકેત્યાદિ । તદિતિ અદૃષ્ટમ્ । તસ્યેતિ પિતામહસ્ય । તદ્ભાવે ઇતિ પિતામહાભાવે । તદાકલનેતિ અદૃષ્ટજ્ઞાનદક્ષઃ । તસ્યેતિ અદૃષ્ટસ્ય ।

નનુ કર્થં ઘટતે ? તથાહિ—તદનિમિત્તં સનિમિત્તં વા ભવેત્ । ન તાવદનિમિત્તમ્, સદા સત્વાસત્વયોઃ પ્રસજ્ઞાત્ “નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાડહેતોરન્યાનપેક્ષણાત્” । યદિ પુનઃ સનિમિત્તમ્, તદાડપિ તન્નિમિત્તમદૃષ્ટાન્તરમેવ, રાગદ્વેષાદિકપાયકાલુષ્યમ્, હિંસાદિક્રિયા વા પ્રથમે પક્ષેડનવસ્થાવ્યવસ્થા । દ્વિતીયે તુ ન કદાપિ કસ્યાપિ કર્મભાવો ભવેત્, તદ્દેતો રાગદ્વેષાદિકપાયકાલુષ્યસ્ય સર્વસંસારિણાં ભાવાત્ । તૃતીયપક્ષોડપ્યસૂપપાદઃ, પાપ-પુણ્યહેતુત્વસંમતયોર્હિંસાડર્હવૃજાદિક્રિયયોર્ઘ્યભિચારદર્શનાત્—કૃપણપશુપરંપરાપ્રાણ-

પ્રહાણકારિણાં કપટઘટનાપટીયસાં પિતૃમાતૃમિત્રપુત્રાદિદ્રોહિણામપિ કેપાંચિષ્વપલચારુ-
ચામરથેતાતપત્રપાત્રપાર્થિવશ્રીદર્શનાત્, જિનપતિપદપદ્મજ્જપૂજાપરાયણાનાં નિસ્વિલપ્રાણિ-
પરમ્પરાડપારકરુણાકૃપારાણામપિ કેપાંચિદનેક્રોપદ્રવદારિદ્રચમુદ્રાન્કાન્ત્વાડલોકનાદિતિ ।

નાસ્તિક—હે જૈનો! સૂક્ષ્મ વિચારથી અદૃષ્ટ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે? અર્થાત્
વિચાર કરીએ તો તે સિદ્ધ થતું નથી, તે આ પ્રમાણે—અદૃષ્ટ શું નિમિત્ત રહિત
(કારણ વિનાનું) છે કે નિમિત્તવાળું? નિમિત્ત રહિત તો હોય નહિ, કારણ કે
'જે નિમિત્ત રહિત હોય તે કાંતો સદૈવ સત્ હોય અથવા સદૈવ અસત્ હોય'.
કહ્યું પણ છે કે, 'અન્ય હેતુની અપેક્ષા ન હોય તો સદાને માટે સત્તા અથવા
અસત્તાનો પ્રસંગ આવશે.'

અદૃષ્ટ સનિમિત્તક છે એ ખીજા પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે તેનું નિમિત્ત અન્ય
અદૃષ્ટ છે? કે રાગ દ્વેષની કાલિમાં છે? કે હિંસાદિ ક્રિયા છે? અન્ય અદૃષ્ટને
માનવામાં અનવસ્થા દોષ આવશે. ખીજા વિકલ્પમાં કદી પણ કોઈને કર્મનો
અભાવ નહિ થાય, કારણ કે અદૃષ્ટના હેતુભૂત રાગ-દ્વેષની કાલિમાં સર્વસંસારી-
ઓને હોય છે ત્રીજો પક્ષ પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે પાપની હેતુ-
ભૂત હિંસા અને પુણ્યની હેતુભૂત અર્હત્પૂજાદિ ક્રિયાઓમાં વ્યભિચાર છે. તે આ
પ્રમાણે—રાક પશુઓના સમુદાયના પ્રાણીના નાશ કરનારા, કપટ રચનામાં કુશળ,
પિતા માતા મિત્ર પુત્ર વિગેરેનો દ્રોહ કરનારા હોય છતાં પણ કેટલાક વીંઝાતા
સુંદર ચામર અને શ્વેત છત્રથી યુક્ત રાજ્યલક્ષ્મી લોગવે છે, જ્યારે
જિનેશ્વરના ચરણકમળની પૂજા કરવામાં તત્પર, સમસ્ત પ્રાણી સમુદાયને વિશે
આત્યંત કરુણાના સમુદ્ર હોય તેવા પણ કેટલાક અનેક ઉપદ્રવ અને દારિદ્રચથી
યુક્ત જોવાય છે.

(૧૦) નન્તુ કથમિત્યાદિ નાસ્તિક. । સત્વાસત્ચયોઃ પ્રસન્નાદિત્યતો યત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ ।

(ટિ) તદિતિ અદૃષ્ટમ્ । નિત્યં સત્ત્વમિત્યાદિ । અદ્વેતોરિતિ કારણવર્જિતસ્ય ।
અન્યેતિ અપેક્ષાતો ભાવાના કાદાચિત્કસમ્ભવ. । તદ્વેતોરિતિ અદૃષ્ટકર્મકારણસ્ય ।

અત્ર વ્રમઃ—પક્ષત્રયમપ્યેતત્ કક્ષીક્રિયત્ એવં । પ્રાચ્યાડદૃષ્ટાન્તરવશગો હિ પ્રાણી
રાગ દ્વેષાદિના પ્રાણવ્યપરોપણાદિ કુર્વાણઃ કર્મણા વ્યવ્યતે । ન ચ પ્રથમપક્ષેડનવસ્થા
દૌસ્થ્યાય, મૂલક્ષ્યકરત્વાભાવાદ્, વીજાહ્કુરાદિસન્તાનવત્ તત્સન્તાનસ્યાડનાદિત્વેનેષ્ટ-
ત્વાત્ । દ્વિતીયેડપિ યદિ કસ્યાપિ કર્માભાવો ન ભવેદ્ મા મૂત્, સિદ્ધં તાવદદૃષ્ટમ્ ।
મુક્તિવાદે તદમાવોડપિ પ્રસાધયિષ્યતે । તૃતીયે તુ યા હિંસાવત્તોડપિ સમૃદ્ધિઃ, અર્હત્પૂજા-
વત્તોડપિ દારિદ્રચાડસત્તિઃ; સા ક્રમેણ પ્રાગુપાત્તસ્ય પાપાનુવન્ધિનઃ પુણ્યસ્ય, પુણ્યાનુવ-
ન્ધિનઃ પાપસ્ય ચ ફલમ્ । તત્ક્રિયોપાત્તં તુ કર્મ જન્માન્તરે ફલિષ્યતીતિ નાડત્ર નિયત્-
કાર્યકારણભાવન્યભિચારઃ ।

જૈન—તમારા આ બધા કથનનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. તમે જણાવેલ અદૃષ્ટના નિમિત્ત વિષેના ત્રણે વિકલ્પો અમે સ્વીકારીએ જ છીએ. જીવને પૂર્વના અન્ય અદૃષ્ટને કારણે રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી તે પ્રાણીના નાશની ક્રિયા (હિંસા) કરીને કર્મવડે બંધાય છે, અને એમ માનવામાં તમે જણાવેલ અનવસ્થા એ કાંઈ દુષણ નહિ ધાય, કારણે કે, મૂલનો ક્ષય કરનારી અનવસ્થા હોય તો જ તે દોષરૂપ બને છે, પરંતુ બીજા અને અંકુરાની પરંપરાની જેમ કર્મની પરંપરા પણ અનાદિ છે, એમ અમે માનીએ છીએ તેથી એ અનવસ્થા મૂલનો ક્ષય કરનારી નથી.

બીજા પક્ષમાં તમે કહ્યું કે, કોઈને કર્મનો અભાવ નહિ થાય, તો ભલે કર્મનો અભાવ ન થાય, પરંતુ તેથી અદૃષ્ટ-કર્મ તો સિદ્ધ થયું જ અને આગળ ઉપર મુક્તિવાદમાં કર્મનો અભાવ પણ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

ત્રીજા પક્ષમાં તમે એ હિંસાવાન ને સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને જિનપૂજાદિ કરનારને દારિદ્ર્યની પ્રાપ્તિ કહી તે અનુક્રમે પૂર્વોપાર્જિત પાપાનુબંધી પુણ્ય-એવા પુણ્યનો ઉદય કે જેથી પાપ બંધાય અને પુણ્યાનુબંધી પાપ એવા પાપનો ઉદય કે જેથી પુણ્ય બંધાય તેમ કહીને કહ્યું છે, પણ તે હિંસા અને જિનપૂજાદિ ક્રિયાથી ઉપાર્જિત કર્મ તો જન્માન્તર (ભવાન્તર)માં યોગ્યતાનું ફળ આપશે જ. માટે, અહીં નિયત કાર્યકારણભાવમાં વ્યભિચાર નથી એટલે કે પુણ્યથી સુખ અને પાપથી દુઃખ એમાં વ્યભિચાર નથી.

“(પં) મુક્તિવાદે તદ્ભાવોઽપીત્યજ્ઞ તદ્ભાવઃ કર્માભાવઃ ।

(ટિં) તત્સન્તાનસ્યેતિ વીજાદુરસન્તાનસ્ય । તદ્ભાવોઽપીતિ કર્માભાવોઽપિ । તત્ક્રિયોપાન્તિમિતિ इदं भवपुण्यपापादિક्रियोवर्जितम् ।

‘સાધકાભાવાદપિ નાઽદૃષ્ટાભાવઃ, પ્રાકૃપ્રસાધિતપ્રામાણ્યયોરાગમાઽનુમાનયો-સ્તપ્રસાધકયોર્ભાવાત્ । તથા ચ ‘શુભઃ પુણ્યસ્ય’ [તત્વા૦ ૬.૩] ‘અશુભઃ પાપસ્ય’ [તત્વા૦ ૬.૪] ઇત્યાગમઃ । અનુમાન તુ તુલ્યસાધનાનાં કાર્યે વિશેષઃ સહેતુકઃ, કાર્યત્વાત્ કુમ્ભવત્ ।

“દૃષ્ટશ્ચ સાધ્વીસુતયોર્યમયોસ્તુલ્યજન્મનોઃ ।

વિશેષો વીર્યવિજ્ઞાનવૈરાગ્યારોગ્યસંપદામ્ ॥૧॥”

ન ચાયં વિશેષો વિશિષ્ટમદૃષ્ટકારણમન્તરેણ ।

। યદૂચુર્જિનમદ્રગણિક્ષમાશ્રમણમિથ્રાઃ—

‘જો તુલ્લસાહ્યાણં ફલે વિસેસો ણ સો વિણા હેઠં ।

ફજ્જત્તણ્ણો ગોયમ ! ઘડોવ્વ હેઠ્ઠ ય સે કર્મ્મ ॥૧॥

। યસ્તુલ્યસાધનાના ફલે વિશેષો ન સ વિના હેતુમ્ ।

કાર્યત્વતઃ, ગૌતમ ! ઘટ ઇવ હેતુરય સ કર્મ ॥૧॥

(૪) સાધકનો અભાવ હોવાથી અદૃષ્ટનો અભાવ છે એમ કહી અદૃષ્ટનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકશો નહિ, કારણ કે અદૃષ્ટ(કર્મ)ના સાધન આગમ અને અનુમાન પ્રમાણે તો છે જ, અને તે બંનેનું પ્રામાણ્ય પ્રથમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું જ છે, અને કહ્યું પણ છે કે—

“શુભ અધ્યવસાય પુણ્યરૂપ અદૃષ્ટનું અને અશુભ અધ્યવસાય પાપરૂપ અદૃષ્ટનું કારણ છે.” આ પ્રમાણે અદૃષ્ટનું સાધક આગમપ્રમાણે બાણુવું. અને અદૃષ્ટની સિદ્ધિ માટે અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે-બધાં દૃશ્ય કારણો સમાન હોવા છતાં કાર્યમાં જે કંઈ વિશેષ લેવામાં આવે છે, તેનું કોઈ કારણ હોવું જોઈએ, કારણ કે તે કાર્યરૂપ છે, કુંભની જેમ. “સાધ્વી (ઉત્તમ કુલીન) સ્ત્રીને સાથે જન્મેલ છે પુત્રોના વીર્ય (પરાક્રમ), વિજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આરોગ્ય અને સંપત્તિ વિગેરેમાં વિશેષતા દેખાય છે.” અને આ વિશેષતા વિશિષ્ટ અદૃષ્ટરૂપ કારણ વિના હોતી નથી. આ પ્રકરણ અંગે શ્રી. નિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણગણીનું કથન છે કે—

“હિ ગૌતમ સમાન સાધનો (કારણો) હોવા છતાં ફલ-કાર્યમાં જે વિશેષ લેવાય છે તે વિશેષ કાર્યરૂપ હોવાથી કારણ વિના હોતો નથી, ઘટની જેમ, અને તે કારણ એ જ કર્મ છે.

(૫૦) તત્પ્રસાધકયોરિતિ પુણ્યાપુણ્યનિષ્ચાયકયોઃ ।

(૬૦) જો તુલ્લસાહણામિત્વાદિ તુલ્યસાધનાનામેકમાતૃપિતૃઘ્નામેકવેલાસમુદ્ભૂતાનાં

સમાનપ્રહોચરાણાં સદ્ગુણક્ષણસમ્પૂર્ણાનાં પુરુષાણાં પલે વિભવલાભદારિચ્છલક્ષણે ચો વિશેષઃ । એક-સ્યોત્તમા વિભૂતિરપરસ્ય મધ્યમા અન્યસ્ય દારિત્ર્યમ્ । સવિશેષો હેતું વિના ન ભવતિ કાર્યત્વાત્ । હે ગૌતમ ! ષટ્તવત્ । સ તસ્ય પુરુષસ્ય ઘટસ્ય ચ કર્મહેતુઃ । એકકુલાલચક્રનીવરદવરક-હેતવોડપિ કલ્પશા શ્રુતમધુજલમયાધારાઃ કર્મવશાદ્ વિભિન્નપરિણામમાજો ભવન્તિ ।

અથ યથૈકપ્રદેશસંભવાનામપિ વદરીકઠ્ઠકાનાં કૌટિલ્યાર્જવાદિર્વિશેષઃ યથા વૈકસરસીસંભૂતાનામપિ પદ્મજાનાં નીલઘવલપાટલપીતશતપત્રસહસ્રપત્રાદિર્ભેદઃ; તથા શરીરિણામપિ સ્વભાવાદેવાડયં વિશેષો મત્તિવ્યતિ, તદશસ્યમ્ । કઠ્ઠકપદ્મજાદીનામપિ પ્રાણિત્વેન પરેષાં પ્રસિદ્ધેસ્તદ્દૃષ્ટાન્તાવષ્ટમ્ભસ્ય દુષ્ટત્વાત્ આહારક્ષતરોહદોહદા-દિના વનસ્પતીનામપિ પ્રાણિત્વેન તૈઃ પ્રસાધનાત્ ।

નાસ્તિક—એક જ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઘોરડીના કાંટાઓમાં વકેતા અને સરળતારૂપ ભેદ, અથવા એક જ સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કમલોમાં નીલ, સફેદ, શુભાબી, પીત વગેરે રંગોનો ભેદ તથા શતપત્ર, સહસ્રપત્ર આદિનો ભેદ જેમ સ્વભાવથી થાય છે તેમ છવોમાં રહેલ ભેદ-વિશેષતા પણ સ્વાભાવથી જ થશે.

જૈન—આ કથન સ્તુત્ય નથી કારણ કે પર (જૈનો)માં કાંટા, કમલ વગેરે પ્રાણી (છવ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેના દૃશ્યનું આલમ્બન દૂષિત છે. આહાર, ભેદ થયા પછી તેનું ભારાઈ જવું, ઠોહદ-ધ્વિષ્ટા થવી વગેરે કારણોને લઈને જૈનો-એ વનસ્પતિને પ્રાણી તરીકે સિદ્ધ કરેલ છે.

(पं०) अथ यथैकप्रदेशसम्भवानामित्यादि परः । परेषामिति जैनानाम् । तद्-
दृष्टान्तावष्टम्भस्येति भवत्कृतस्य ।

(टि०) कण्टकपङ्कजादीनामित्यादि । परेषामिति जैनानाम् । तद्दृष्टान्तेति
कण्टकपङ्कजादिदृष्टान्ताश्रयणस्य । तैरिति भर्हदागमावगमनिपुणैः ।

अथ गगनपरिसरे मकरकरितुरङ्गकुरङ्गमृङ्गराङ्गाराधाकराननेकप्रकारान् विभ्रत्य-
भ्राणि, न च तान्यपि चेतनानि वः समतानि; तद्वत् तनुभाजोऽपि राजरङ्गादयः
सन्त्विति चेत् । तदसत्, तेषामपि जगददृष्टवशादेव देवपदवीपरिसरे विचरतां विचि-
त्राकारस्वीकारात् ।

नास्तिक—आकाशभां वादृणांश्चो पञ्च भकर, छाथी, घोडा, डुरधु, भृंगार
वगेरे अनेक प्रकारना आकाशेने धारणु करे छे, अने छतां पञ्च ते वादृणांश्चोने
तमे जैनेश्चो येतन तरीके मान्य करेन नथी, अेटले वादृणांश्चोनी जेभ लुवो
पञ्च राज, रंङ वगेरे विशेषताश्चोवाणा मानवा जेधश्चो, परंतु अेभां अदृष्टने
कारणु मानवानी कंथ आवश्यकता नथी.

जैन—ते कथन पञ्च सत्य नथी, कारणु के आकाशभां लभतां वादृणांश्चो
तेवा विचित्र आकाशेने जगतान्ना अदृष्टने कारणु धारणु करे छे.

(पं०) अथ गगनपरिसरे इत्यादि परः । चेतनानि वः सम्मतानीति वः जैनानाम् ।
तदसदित्यादि स्मरिः । देवपदवीपरिसरे इति गगनपरिसरे ।

(टि०) तद्वदिति मकरावाकाराभवत् । तेषामपीति भ्राणामपि । देवपदवोति गगन-
परिसरे । अत्रं सुराभोऽमुदमृत्पथोऽम्बरमिति वचनादयनं पदवी मार्ग इति स्मरणाच्च । देवपदवी-
शब्देन गगनमुच्यते ।

कश्चायं स्वभावो यद्दशाज्जगद्वैचित्र्यमुच्यते ? । किं निर्हेतुकत्वम्, स्वात्म-
हेतुकत्वम्, वस्तुधर्मः; वस्तुविशेषो वा । आद्ये पक्षे सदा सत्त्वस्य, असत्त्वस्य वा
प्रसङ्गः । द्वितीये आत्माश्रयत्वं दोषः, अविद्यमानो हि भावात्मा कथं हेतुः स्यात् !,
विद्यमानोऽपि विद्यमानत्वादेव कथं स्वोत्पाद्यः स्यात् ! । वस्तुधर्मोऽपि दृश्यः कश्चित्,
अदृश्यो वा । दृश्यस्तावदनुपलम्भवाधितः । अदृश्यस्तु कथं सत्त्वेन वक्तुं शक्यः ! ।
अनुमानात् तु तन्निर्णयेऽदृष्टानुमानमेव श्रेयः । वस्तुविशेषश्चेत् स्वभावो भूतातिरिक्तो
भूतस्वरूपो वा । प्रथमे मूर्तोऽमूर्तो वा । मूर्तोऽपि दृश्योऽदृश्यो वा । दृश्यस्तावद्
दृश्यानुपलम्भवाधितः । अदृश्यस्त्वदृष्टमेव स्वभावभाषया वभाषे । अमूर्तः पुनः परः
परलोकिनः को नामाऽस्तु ? । न चादृष्टविषयस्य तस्य परलोकरूपीकारः इत्यतोऽप्य-
दृष्टं स्पष्टं निष्टङ्क्यते । भूतस्वरूपस्तु स्वभावो नरेन्द्रदरिद्रतादिवैसद्यभाजोर्धनल-
जातयोरुपादकस्तुऽप्य एव विलोभ्यते, इति कौतस्तुतस्तयोर्विशेषः स्यात् ! तदगीनात्

તત્રાડદષ્ટમૂલવિશેષાનુમાનેન નામાન્તરતિરોહિતમદષ્ટમેવાનુમિત્તિસિદ્ધં દષ્ટમ્; इतोऽपि-
 बालशरीरं शरीरान्तरपूर्वकम्, इन्द्रियादिमत्त्वात्, तरुणशरीरवत् । न च प्राचीनभवातीत-
 तनुपूर्वकमेवेदम्, तस्य तद्द्रवावसान एव-पटुपवनप्रेरितातितीव्रचित्ताज्वलनज्वालाकलाप-
 प्लुष्टतया भस्मसाद्वावादपान्तरालगतावभावेन तत्पूर्वकत्वानुपपत्तेः । न चाऽशरीरिणो
 नियतगर्भदेशस्थानप्राप्तिपूर्वकशरीरग्रहो युज्यते, नियामककारणाभावात् । स्वभावस्य तु
 नियामकत्वं प्रागेव व्यपास्तम् । ततो यच्छरीरपूर्वकं बालशरीरं तत्कर्ममयमिति ।

વળી પ્રશ્ન એ છે કે જે સ્વભાવને કારણે તેમો જગતની વિચિત્રતા માનો
 છે તે શું છે? સ્વભાવ એટલે શું? (૧) નિહેતુકતા—હેતુ વિનાની ઉત્પત્તિ
 થાય છે? (૨) કે સ્વાત્મહેતુકતા—પોતે પોતાથી ઉત્પન્ન થવું તે છે? (૩) વસ્તુ
 ધર્મ છે? (૪) કે વસ્તુ વિશેષ છે? (૧) પહેલા પક્ષમાં તો સદાને માટે સત્ત્વ
 કે અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવશે, (અર્થાત્ જે પદાર્થ નિહેતુક હોય તેની સદાને
 માટે સત્તા રહેશે અથવા સદૈવ અસત્તા જ રહેશે). (૨) બીજા પક્ષમાં આત્મા-
 શ્રયત્વ નામનો દોષ આવશે, કારણ કે સ્વયં અવિદ્યમાન પદાર્થ પોતાની ઉત્પત્તિમાં
 કઈ રીતે હેતુ થઈ શકશે? (અર્થાત્ જે વસ્તુ સત્તારૂપે હોય જ નહિ તે વસ્તુ
 શશશૂંગની જેમ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થાય?). અને સ્વયં વિદ્યમાન પદાર્થ તો
 વિદ્યમાન છે જ તેથી તે સ્વોત્પાદ્ય (સ્વજન્ય-પોતાથી ઉત્પન્ન થનાર) કઈ રીતે
 થઈ શકે? એટલે કે કોઈ પદાર્થ પોતે પોતાની ઉત્પત્તિમાં હેતુ બની શકતો નથી.
 (૩) સ્વભાવ વસ્તુ ધર્મ છે એમ કહો તો તે દૃશ્ય છે? કે અદૃશ્ય? દૃશ્ય ગણો
 તો ઘટી શકતો નથી, કારણ કે દૃશ્ય હોય તો ઉપલબ્ધ થયે જોઈએ, પણ આ
 તો ઉપલબ્ધ થતો નથી માટે બાધિત છે. અદૃશ્ય ગણો તો તે અદૃશ્યની સત્તા
 કેમ સિદ્ધ કરશે? અને જો અનુમાનથી અદૃશ્ય સ્વભાવનો નિર્ણય કરવો હોય
 તો અદૃષ્ટ કર્મનું જ અનુમાન કરો એમાં જ કલ્યાણ છે. (૪) સ્વભાવ જો વસ્તુ-
 વિશેષ હોય તો પ્રશ્ન છે કે તે વસ્તુવિશેષરૂપ સ્વભાવ ભૂત (પૃષ્ઠગાદિ)થી
 અતિરિક્ત-લિન્ન છે? કે ભૂતાતિસ્વરૂપ? ભૂતાતિરિક્ત હોય તો તે મૂર્ત છે? કે
 અમૂર્ત? મૂર્ત હોય તો તે દૃશ્ય છે? કે અદૃશ્ય? દૃશ્ય હોય તો તે દૃશ્ય
 સ્વભાવ અનુપલબ્ધિથી બાધિત છે, અર્થાત્ દૃશ્ય છતાં ઉપલબ્ધ થતો ન હોવાથી
 બાધિત છે. અદૃશ્ય કહો તો, સ્વભાવ કહીને અદૃષ્ટનું જ કથન કર્યું છે. અમૂર્ત
 છે એમ કહો તો પરલોકમાં ગમન કરનાર આત્માથી લિન્ન-એવો કયો પદાર્થ
 છે? અર્થાત્ અદૃષ્ટ-કર્મ જ હોઈ શકે, કારણ કે તેજ આત્મામાં મળી ગયું
 છે, જેને લઈને તે પરલોકમાં ગમન કરે છે, અને વ્યારે આત્માથી એ અદૃષ્ટ
 ભૂત પડી જાય છે ત્યારે આત્મા પરલોકમાં ગમન કરતો નથી, એટલે કે સંસારી
 મટી જઈને મુક્ત બને છે. આથી પણ સ્પષ્ટરૂપે કર્મનો નિશ્ચય થયો. વસ્તુ
 વિશેષરૂપ સ્વભાવ જો ભૂત સ્વરૂપ હોય તો તે તો વિલક્ષણ એવા એક સાથે
 જન્મેલા રાય અને રંદાદિ છવોની ઉત્પત્તિમાં સમાનભાવે જ કારણ છે, તો
 પછી એ બંનેમાં વિલક્ષણતા કયાંથી આવી? કારણ સમાન છતાં કાર્યમાં

વિલક્ષણતા યદ્ ભાટે દૃષ્ટભૂતથી વિલક્ષણ અદૃષ્ટભૂત વિશેષ કારણ હોવું જોઈએ એવું અનુમાન જો તમે કરશો તો અમે માનેલ અદૃષ્ટને અદૃષ્ટભૂત વિશેષ એવા નામથી ધૂપાવવાનો જ તમે પ્રયત્ન કર્યો છે એ દેખાઈ આવે છે. આ રીતે અનુ-મિતિથી અદૃષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. વળી, તેમાં આ પણ અનુમાન છે કે-બાલશરીર અન્ય શરીરપૂર્વક છે, ઈન્દ્રિયવાળું હોવાથી. તરુણ શરીરની જેમ, અને આ બાલશરીર પૂર્વભવ સંબંધી ભૂતકાલીન શરીરપૂર્વક જ છે, એવું નથી અર્થાત્ પૂર્વભવનું અતીત (નાશ પામેલું) શરીર આ બાલશરીરનું કારણ નથી એટલે કે પૂર્વભવના અતીત શરીરથી આ શરીર ઉત્પન્ન થતું નથી. કારણ કે, પૂર્વભવનું શરીર તો પ્રથમ પવનથી પ્રેરાયેલ (પ્રન્વલિત) ચિતાના અગ્નિની તીવ્ર જ્વાળાઓ વડે બાળી નાખવાથી ભસ્મ (રાખ)રૂપ થઈ ગયું છે તેથી તે અન્તરાલગતિ (એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જતાં વચ્ચેની ગતિ)માં છે જ નહિ, માટે તે બાલશરીરનું કારણ બની શકશે નહીં.

અને વળી, શરીર વિનાનો આત્મા નિયત ગર્ભસ્થાનના દેશમાં જઈ નવું શરીર ગ્રહણ કરે એમ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે અમુક આત્મા અમુક જ ઠેકાણે જન્મ લે અને અમુક ઠેકાણે જન્મ ન લે એવું નિયામક કારણ અશરીરી આત્માને નથી, અને સ્વભાવથી આણું નિયમન થશે એ મતનો તો પૂર્વે અમે નિરાસ કરી જ ગયા છીએ, એટલે બાલશરીર જે શરીરપૂર્વક છે તે કર્મભય (કાર્મણ) શરીર છે એમ સમજવું.

(પં) કદ્વાચમિત્યાદિ સ્વરિઃ । 'સ્વભાવભાપયા વમાપે' इति वभापे त्वया । पर इति अन्यः । को नामाऽस्त्विति किन्तु स एव । तत्रेति विशेषे ।

(ટિ) આત્માશ્રયત્વમિતિ આત્મૈવ સ્વરૂપમેવ આધ્રવો યસ્ય દોપસ્ય । અન્યોઽન્યાશ્રવ-વત્ । ભાવાત્મેતિ ભાવસ્વરૂપઃ । તન્નિર્ણયે' इति अदृश्यवस्तुधर्मनिर्णये' । પરલોકિન इति आत्मनः । विघटितस्येति रहितस्य । तस्येति परलोकिनः । तयोरिति यमलजातयोः साध्वीसुतयोः । तद्दर्शनादिति यमलजातविशेषदर्शनात् । तत्रेति विशेषे । इतोऽपीत्यादि । इदमिति' बालशरीरम् । तस्येति प्राचीनभवातीततनोः । तद्भवेति पूर्वभवपर्यन्ते । तत्पूर्व-कत्वेति शरीरपूर्वकत्वाभावात् ।

§ ૧૭ પૌદ્ગલિકં ચેદમદૃષ્ટમેષ્યમ્, આત્મનઃ પારતન્ન્યનિમિત્તત્વાદ, નિગડાદિવત્ । ક્રોધાદિના વ્યભિચાર इति चेत् । न, तस्याऽऽत्मपरिणामरूपस्य पारतन्त्र्यस्वभाव-त्वात्; तन्निमित्तभूतस्य तु कर्मणः पौद्गलिकत्वात् । एवं सीधुस्वादनाद्भवचित्त-वैकल्यमपि पारतन्त्र्यमेव' तद्धेतुस्तु सीधु पौद्गलिकमेवेति नैतनाऽपि व्यभिचारः ।

§ ૧૭ અને અદૃષ્ટને પૌદ્ગલિક માનવું જોઈએ, કારણ કે તે આત્માની પરાધીનતાનું કારણ છે, બેડીની જેમ. આ અનુમાનમાં 'પરાધીનતાનું કારણ' એ રૂપ હેતુ આત્માના પરિણામરૂપ ક્રોધાદિથી વ્યભિચારી છે, અર્થાત્ ક્રોધાદિ પૌદ્ગલિક નથી છતાં પારતન્ન્યના કારણ બને છે માટે હેતુ વ્યભિચારી છે એમ ન કહેવું જોઈએ. કારણ કે આત્માના પરિણામરૂપ ક્રોધાદિ એ જ આત્માનું પારતન્ન્ય છે, અને એ ક્રોધાદિના કારણભૂત જે કર્મ છે તે પૌદ્ગલિક છે.

એ જ રીતે સુરાપાનથી ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્તની વિકલતા એ પણ આત્માનું પારતન્ત્ર્ય જ છે અને ચિત્તની એ વિકલતાના કારણભૂત મદિરા પણ પૌદ્ગલિક છે એટલે આનાથી પણ વ્યભિચાર નહિ આવે.

(પં૦) પારતન્ત્ર્યસ્વભાવત્વાત્ તન્નિમિત્તભૂતસ્ય તુ કર્મણ ઇતિ એતદ્ધિ સ્વયમેવ પારતન્ત્ર્યં ન તુ તન્નિમિત્તં, યચ્ચ તન્નિમિત્તં તત્પૌદ્ગલિકમેવ તચ્ચ કર્મવં । પારતન્ત્ર્યમેવેતિ એતદપિ પારતન્ત્ર્યં યચ્ચાસ્ય નિમિત્તં તત્ પૌદ્ગલિકમેવ ।

(ટિ૦) પૌદ્ગલિકમિત્યાદિ । તસ્યેતિ ક્રેષાદેઃ । તન્નિમિત્તેતિ ક્રેષાદિકારણરૂપસ્ય । તદ્દેતુરિતિ ચિત્તવૈકલ્યદેતુઃ ॥૫૬॥

§૧૮ તતો યદ યૌગૈરાત્મવિશેષગુણલક્ષણમ્, કાપિલૈઃ પ્રકૃતિવિકારસ્વરૂપમ્, સૌગતૈર્વાસનાસ્વભાવમ્, બ્રહ્મવાદિભિરવિદ્યાસ્વરૂપં ચાઽદ્દષ્ટમવાદિઃ; તદપાસ્તમ્ । વિશેષતઃ પુનરમીષાં નિપેઘો વિસ્તરાય ત્યાદિતિ ન કૃતઃ ॥૫૬॥

§૧૮ આ રીતે નાસ્તિક મતના ખંડન દ્વારા યૌગો દ્વારા સંમત આત્મશુદ્ધિ, સાંખ્યો દ્વારા સંમત પ્રકૃતિના વિકારસ્વરૂપ, બૌદ્ધસંમત વાસના સ્વભાવરૂપ, અને બ્રહ્મવાદીઓ એ કહેલ અવિદ્યારૂપ અદ્દષ્ટ, એ બધાનું નિરાકરણ થઈ ગયું એમ જાણવું. વિશેષ કરીને આ ચારેનો નિરાસ કરવામાં અન્ય વિસ્તૃત થઈ જાય માટે કરેલ નથી. ૫૬.

(પં૦) અવાદીતિ ઉદિતમ્ ॥૫૬॥

અથાત્મન એવ વિશેષણાન્તરમાહુઃ—

તસ્યોપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં
કૃત્સ્નકર્મક્ષયસ્વરૂપા સિદ્ધિઃ ॥૫૭॥

§૧ તસ્યાઽનન્તરનિરૂપિતરૂપસ્યાઽઽત્મનઃ, ઉપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય સ્વીકૃતપુરુષયોપિદ્વપુષઃ, એતેન ત્રીનિર્વાણદેષિણઃ કાષ્ટામ્બરાન્ શિક્ષયન્તિ । સમ્યગ્જ્ઞાનં ચ યથાવસ્થિતવસ્તુતત્વાવબોધઃ, ક્રિયા ચ તપશ્ચરણાદિકા, તામ્યામ્ ।

આત્માના જ ખીજ વિશેષણુતું કથન—

પુરુષ કે સ્ત્રીના શરીરના ધારણ કરનાર તેની સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા (ચારિત્ર) વડે સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ સિદ્ધિ-મુક્તિ થાય છે. ૫૭.

§૧ તસ્ય તેની એટલે ઉપરના સૂત્રમાં જણાવેલ સ્વરૂપવાળા આત્માની, ઉપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય—જેણે પુરુષ કે સ્ત્રીના શરીરને ધારણ કર્યું છે એવા સૂત્રના આ અંશથી સ્ત્રીનિર્વાણ (સ્ત્રીમુક્તિ)ના દેષી દિગમ્બરોને શિખામણ આપી છે એમ સમજવું. સમ્યગ્જ્ઞાન—એટલે વસ્તુતત્ત્વ-(વસ્તુસ્વરૂપ) જે પ્રમાણે સ્થિત હોય તે જ પ્રમાણે તેનો સાચો બોધ. ક્રિયા—એટલે તપશ્ચરણ (ચારિત્ર) આદિરૂપ. આ બંને વડે.

§૨ નતુ સમ્યગ્દર્શનમપિ કૃત્સ્નકર્મક્ષયકારણમેવ । યદાહુઃ—“સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” ઇતિ, તત્ કથમિહ નોપદિષ્ટમ્ ? । ઉચ્યતે—સમ્યગ્જ્ઞાનો-

પાદાનેનૈવ તસ્યાક્ષિતત્વાત્, દ્વયોરપ્યનયોઃ સહચરત્વાત્ । સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય ક્રિયાતઃ
પૃથગુપાદાનાદ્ યા ક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વિકા સૈવ તત્કારણમ્, ન પુનર્મિધ્યાત્વમલપટ-
લાવલ્પતવિવેકવિકલાનાં મિધ્યાજ્ઞાનપૂર્વિકા કન્દફલમૂલશૈવાલકવલનાદિકા ।

§૨ શંકા—“(સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ)—“સમ્યગ્દર્શન,
જ્ઞાન અને ચરિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે” એ વચનથી સમ્યગ્દર્શન પણ કૃત્સ્ન કર્મ
ક્ષયમાં કારણ છે, તો અહીં સૂત્રમાં તેનું અહણ કેમ ન કર્યું ?

સમાધાન—સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહચર હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનના
ઉપાદાનથી જ સમ્યગ્દર્શનનું આક્ષેપ દ્વારા ઉપાદાન થઈ જ ન્તય છે. સમ્યગ્-
જ્ઞાનને ક્રિયાથી બુદ્ધ અહણ કરવાનું કારણ શું ? સમ્યગ્જ્ઞાનનું ક્રિયાથી બુદ્ધ
અહણ કર્યું તેથી એ નક્કી થયું કે જે ક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વિકા (સમ્યગ્જ્ઞાન-
વાળી) હોય તે જ ક્રિયા કૃત્સ્ન કર્મના ક્ષયનું કારણ બની શકે છે, પરંતુ
મિધ્યાત્વરૂપ મેલના આવરણથી વિવેકહીન બનેલ પુરુષોના મિધ્યાજ્ઞાનને કારણે
કંઠ, ફલ, મૂલ, શેવાલનું લક્ષણ કરવું વિગેરે રૂપ ક્રિયા કૃત્સ્ન કર્મના ક્ષયનું
કારણ નથી.

(ટિ૦) નનુ સમ્યગિત્યાદિ । તદિતિ દર્શનમ્ । તસ્યેતિ દર્શનસ્ય । અનયોરિતિ
જ્ઞાન-દર્શનયોઃ । તત્કારણમિતિ મોક્ષકારણમ્ ।

§ ૩ કૃત્સ્નસ્થાડષ્ટપ્રકારસ્યાપિ, ન તુ કતિપયસ્ય, જોવનમુક્તેરનમિધિત્સિતત્વાત્ ।
કર્મણો જ્ઞાનાવરણાદેરદૃષ્ટસ્ય, ન તુ બુદ્ધ્યાદિગુણાનામપિ, નાપિ જ્ઞાનમાત્રસંતાનસ્ય ।
ક્ષયઃ સામસ્યેન પ્રલયઃ સ્વરૂપં યસ્યાઃ સા તથા । એતેન નૈયાયિકસૌગતોપકલ્પિતમુક્તિ-
પ્રતિક્ષેપઃ । એવંવિધા સિદ્ધિર્મોક્ષો ભવતિ ।

(કૃત્સ્નસ્ય) સમસ્ત એટલે આઠેય પ્રકારના કર્મનો ક્ષય સમજવો પરંતુ
કેટલાક કર્મનો નહિ, કારણ કે—અહીં જીવનમુક્ત-ભવસ્થકેવલીની વિવક્ષા
કરી નથી. (કર્મણઃ) કર્મ એટલે જ્ઞાન.વરણાદિ કર્મોનો, (ક્ષયઃ) સંપૂર્ણતયા નાશ
જેમાં છે એવી સિદ્ધિ છે, નહીં કે બુદ્ધ્યાદિ ગુણોના કે જ્ઞાનમાત્રના
સંતાનના નાશવાળી. આથી નૈયાયિક અને સૌગત કલ્પિત મોક્ષનો પ્રતિક્ષેપ-
તિરસ્કાર કર્યો એમ સમજવું.

§ ૪ इह केचिज्ज्ञानादेव मोक्षमास्थिपत, तथाह्येते ब्रुवते—सम्यग्ज्ञानमेव फल-
संपादनप्रत्यलम्, न क्रिया; अन्यथा मिध्याज्ञानादपि क्रियायां फलोत्पादप्रसङ्गात् ।
यदुक्तम्—

“विज्ञप्तिः फलदा पुंसां न क्रिया फलदा मता ।

मिध्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य फलाऽसंवाददर्शनात्” ॥१॥

તથા—

“ શ્રિય. પ્રસૂતે વિપદો રુગદ્ધિ યજ્ઞાસિ દુઘ્ને મલિનં પ્રમાર્ષિ ।

સસ્કારશૌચેન પરં પુનીતે શુદ્ધા હિ બુદ્ધિઃ કુલકામવેનુ ” ॥૧॥

અહીં મોક્ષ પ્રકરણમાં કેટલાક જ્ઞાનથી જ મોક્ષને સ્થાપે (માને) છે, તેથી તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે કે, સમ્યગ્જ્ઞાન જ મોક્ષરૂપ ફલને પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ છે પરંતુ ક્રિયા સમર્થ નથી, અન્યથા મિથ્યાજ્ઞાનથી પણ ક્રિયામાં ફલોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે, કહ્યું છે કે, જ્ઞાન પુરુષને ફલ આપનાર છે પરંતુ ક્રિયા આપનાર નથી, કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા કરનાર પુરુષને ફલ મળતું નથી. વળી, શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપ (સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ) કામધેનુ લક્ષ્મીને ઉત્પન્ન કરે છે, વિષત્તિનો નાશ કરે છે, યજ્ઞની પૂર્તિ કરે છે. મલીનતાને સાફ કરે (ફર કરે છે) અને સસ્કારરૂપ પવિત્રતા વડે ખીલ્લને પણ શુદ્ધ (પવિત્ર) કરે છે

(૫૦) इह केचित् ज्ञानादेव मोक्षमास्थिपत्तयेन आस्थिपत प्रतिज्ञातवन्त नवाना मात्मविशेषगुणाना योऽख्यन्तोच्छेद इति बुद्धि-सुख-दु खेच्छा द्वेष प्रयत्न वर्मायमं सस्काररूपाणा नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तन्तच्छेद आदौ मोक्ष ।

§ ૫ ક્રિયાવાદિનસ્તુ વદન્તિ-ક્રિયૈવ ફલદેતુર્ન જ્ઞાનમ્, મહ્યાદિવિજ્ઞાનેઽપિ ક્રિયામન્તરેણ સૌહિત્યાદિફલાનુત્પાદાત્ । યદવાચિ-

“ ક્રિયૈવ ફલદા પુસા ન જ્ઞાનં ફલદં મતમ્ ।

યત સ્ત્રીમદ્યમોગજો ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો ભવેત્ ” ॥૧॥

તથા—

“ શાશ્વાળ્યઘીત્યાઽપિ ભવન્તિ મૂર્ખા યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષ સ વિદ્વાન્ ।

સચિત્યતામૌષધમાતુરં હિ ન જ્ઞાનમાત્રેણ કરોલ્યરોગમ્ ” ॥૧॥

આના ઉત્તરમાં ક્રિયાવાદીઓ કહે છે કે, ક્રિયા જ ફલના ઉત્પરૂપ છે પરંતુ જ્ઞાન ફલનું કારણ નથી, કારણ કે લક્ષ્યાદિ-(લોભ-પાન વિગેરે)નું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ક્રિયા વિના વૃષ્ટિ આદિ ફલની ઉત્પત્તિ થતી નથી કહ્યું છે કે-‘ ક્રિયા જ પુરુષોને ફલ આપનારી છે, પરંતુ જ્ઞાન ફલ આપનાર મનાયું નથી, કારણ કે સ્ત્રી અને લક્ષ્યના લોભને બાહ્યનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી વળી, તેઓ આગળ કહે છે કે, “શાશ્વોતુ અધ્યયન કરવા છતાં પણ પુરુષો મૂર્ખ હોય છે, પરંતુ જેઓ ક્રિયાવન્ (સરચાગ્નિવાન્) છે, તે જ વિદ્વાન્ છે વિચારે કે ઔષધ તેના જ્ઞાન માત્રથી રોગીને નીરોગી કરતું નથી ”

§ ૬ અત્ર નૂમહે-યદુક્તમ્-સમ્યગ્જ્ઞાનમેવ ફલસપાદનપ્રત્યલમિત્યાદિ, તત્ ‘સ્ત્રીમદ્યમોગજો ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો ભવેત્’ इत्यनेन क्रियावादिनैव व्यपास्तम्, इत्युपेक्षणीयमेव । तत सम्यग्ज्ञान सम्यक्क्रियासंग्रहीनमेव फलसिद्धिनिवन्धनमित्यन्युपगन्तव्यम्, न तु ज्ञानेकान्त कान्त । क्रियैकान्तोऽपि भ्रान्त एव । ‘यतः

સ્ત્રીભક્ત્યમોગજ્ઞો ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો ભવેત્' इति तु न युक्तम् । यतः सम्यग्-
 ज्ञानकारणैकान्तवादिनामयमुपालम्भो न पुनरस्माकम्, सम्यग्ज्ञानक्रिययोरुभयोरपि
 परस्परापेक्षयोः कारणत्वस्वोकारात् । न च नितम्बिनीमोदकादिगोचरायां प्रवृत्तौ
 तद्विज्ञानं सर्वथा नास्त्येव, यतः क्रियाया एव तत्कारणता कल्प्येत । तद्गोचर-
 विज्ञानसनाद्यैव तत्र प्रवृत्तिः प्रीतिपरम्परोत्पादनप्रत्यक्षा; अन्यथोन्मत्तमूर्च्छितादेरपि
 प्रौढप्रेमपरायणप्रणयिनीनिविडाभ्लेषक्रियाऽपि तदुत्पादाय किं न स्यात् ? । अथासौ
 क्रियैव तन्वत्तो न भवति, सैव हि क्रिया तात्त्विकी या स्वकीयकार्याऽव्यभिचारिणी;
 हन्त ! तर्हि तदेव तात्त्विकं ज्ञानं यत् स्वकीयकार्याव्यभिचारीति कथं स्त्रीभक्त्यमोगज्ञ
 इत्युपालम्भः शोभेत ? । ततः कार्यमर्जयन्ती यथा निश्चयनयेन क्रिया क्रियोच्यते,
 तथा ज्ञानमपि; इति क्वचिद् व्यभिचाराभावाद् द्रयमेवैतत् फलोत्पत्तिकारणमनुगुणमिति ।

આ વિષયમાં અમારું કથન નીચે પ્રમાણે છે—'સમ્યગ્જ્ઞાન જ ફલ પ્રાપ્ત
 કરવાને સમર્થ છે'. ઇત્યાદિ એકાન્ત જ્ઞાનવાદીનું કથન 'સ્ત્રી અને ભક્ત્યના લોગને
 જાણનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી' ઇત્યાદિ કથન દ્વારા ક્રિયાવાદી-
 એ અંકન કરેલ છે, માટે તે જ્ઞાનવાદીનું કથન ઉપેક્ષા કરવાલાયક જ છે;
 એટલે સમ્યક્ ક્રિયાથી યુક્ત હોય એવું જ સમ્યગ્જ્ઞાન ફલસિદ્ધિનું કારણ છે,
 એમ માનવું જોઈએ. આમ એકાન્ત જ્ઞાનપક્ષ હિતકારી નથી.

તેવી જ રીતે એકાન્ત ક્રિયાપક્ષ પણ બ્રાન્ત જ છે. "સ્ત્રી અને ભક્ત્યના લોગને
 જાણનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી" ઇત્યાદિ કથન તો યુક્તિયુક્ત
 નથી, કારણ કે તમોએ આપેલ એ ઉપાલંબ સમ્યગ્જ્ઞાનને જ એકાન્ત કારણ માન-
 નારને ઘટે છે, પરંતુ અમોને ઘટતો નથી. અમે જેનો તો પરસ્પર સાપેક્ષ સમ્યગ્-
 જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા ઉભયને કારણ તરીકે માનીએ છીએ (પરંતુ સ્વતંત્ર
 કોઈ એકને ફલપ્રાપ્તિમાં કારણ માનતા નથી) અને સ્ત્રી તથા લાડુ વગેરે વિષયક
 પ્રવૃત્તિ-(ક્રિયા)માં તેનું જ્ઞાન સર્વથા નથી જ એવું નથી કે જેથી ક્રિયા જ ફલના
 કારણરૂપે કલ્પાય.

સ્ત્રી અને લાડુ વિષયક જ્ઞાનયુક્ત પ્રવૃત્તિ જ તે વિષે પ્રીતિપરંપરાને ઉત્પન્ન
 કરવામાં સમર્થ છે. જ્ઞાન વિનાની પણ પ્રવૃત્તિ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હોય
 તો ઉન્મત્ત કે મૂર્ચ્છિત પુરુષને અતિશય પ્રેમજાળી સ્ત્રી જ્યારે ગાઢ આલિંગન
 ક્રિયા કરે છે ત્યારે પ્રીતિપરંપરા કેમ ઉત્પન્ન થતી નથી ? (અર્થાત્ તમારા
 મતે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ, પરંતુ ઉત્પન્ન થતી નથી.)

ક્રિયાવાદી-ઉપયુક્ત આલિંગનરૂપ ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તાત્વિક ક્રિયા
 તો તે જ છે કે જે પોતાના કાય (ફલ) સાથે અવ્યભિચારી હોય. એટલે કે જે
 અવશ્ય ફલજનક હોય.

જેન—અરે ! તો પછી તે જ તાત્વિક જ્ઞાન છે કે જે પોતાના કાય સાથે
 અવ્યભિચારી હોય, એમ કેમ ન માનવું ? એટલે 'સ્ત્રી અને ભક્ત્યના લોગને

બાહુનાર' ઈત્યાદિ કથનથી તમે જે ઉપાલંબ આપો છો તે કઇ રીતે શોભશે ? એટલે નિશ્ચય નયથી જેમ કાચને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા જ ક્રિયા છે તેમ નિશ્ચય નયથી જ્ઞાન વિષે પણ છે. માટે કોઈ કોઈએ વ્યભિચાર ન હોવાથી સમ્યજ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા ઉભય ક્ષેત્રોત્પત્તિમાં અનુકૂલ કારણ છે એમ સમજવું,

§૭ અથ ભવત્વેતત્કારણિકા મુક્તિઃ, તથાપિ બુદ્ધચાદીનાં નવાનામાત્મ-વિશેષગુણાનાં યોડ્યન્તમુચ્છેદઃ, તદ્રૂપૈવ સ્વીકર્તવ્યા; ન પુનર્નિઃશેષકર્મક્ષયલક્ષણા । તથા ચાનુમાનમ્-નવાનામાત્મવિશેષગુણાનાં સન્તાનોડ્યન્તમુચ્છિયતે, સન્તાનત્વાત્, યો યઃ સન્તાનઃ સ સોડ્યન્તમુચ્છિયતે યથા પ્રદીપસન્તાનઃ, તથા ચાયમ્, તસ્માદત્યન્તમુચ્છિયત ઇતિ ।

“ન હ વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહૃતિરસ્તિ”, “અશરીરં વાવ સન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ” ઇત્યાદયો વેદાન્તા અપિ તાદૃશિમેવ મુક્તિમાદિશન્તિ । અપિ ચ—

“યાવદાત્મગુણાઃ સર્વે નોચ્છિન્ના વાસનાદયઃ ।

તાવદાત્યન્તિકી દુઃસ્વખ્યાવૃત્તિર્ન વિકલ્પ્યતે ॥૧॥

ધર્માધર્મનિમિત્તો હિ સંભવઃ સુસ્વદુઃસ્વયોઃ ।

મૂલમૂલૌ ચ તાવેવ સ્તમ્ભૌ સંસારસન્ધનઃ ॥૨॥

તદુચ્છેદે ચ તત્કાર્યશરીરાદ્યનુપપ્લવાત્ ।

નાત્મનઃ સુસ્વદુઃલે સ્ત ઇત્યસૌ મુક્ત ઉચ્યતે ॥૩॥

ઈચ્છાદ્વેપપ્રયત્નાદિ ભોગાયતનબન્ધનમ્ ।

ઉચ્છિન્નભોગાયતનો નાત્મા તૈરપિ યુજ્યતે ॥૪॥

તદેવં ધિપણાદીનાં નવાનામપિ મૂલતઃ ।

ગુણાનામાત્મનો ધ્વંસઃ સોડપવર્ગઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૫॥

નનુ તસ્યામવસ્થાયાં કીટગાત્માડવશિષ્યતે ? ।

સ્વરૂપૈકપ્રતિષ્ઠાનઃ પરિત્યક્તોડલ્વિલૈર્ગુણૈઃ ॥૬॥

કર્મિપદ્કાતિગં રૂપં તદસ્યાહુર્મનીપિણઃ ।

સંસારબન્ધનાધીનદુઃસ્વક્લેશાદ્યદૂપિતમ્ ॥”

કર્મયઃ કામક્રોધમદગર્વલોભદમ્ભાઃ ।

“પ્રાણસ્ય ક્ષુલ્પિપાસે દ્વે મનસઃ શોકમૂઢતે ।

જરામૃત્યૂ શરીરસ્ય પદ્મિરહિતઃ શિવઃ” ॥૧॥

ઇતિ તુ પુરાણે ॥

[બુદ્ધ્યાદિ નવ ગુણોના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષને માનનાર નૈયાયિક સ્વપક્ષને સ્થાપન કરવાપૂર્વક જૈનોને માન્ય મોક્ષ સ્વરૂપનું ખંડન નીચે પ્રમ.ણે કરે છે.] ભલે, મુક્તિ જ્ઞાન અને ક્રિયાથી થાય પણ તે 'આત્માના બુદ્ધ્યાદિ નવ વિશેષ ગુણોના અત્યંત ઉચ્છેદરૂપ જ' મુક્તિ થાય છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ, પરંતુ સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ નહિ અને તે માટે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે—આત્માના નવે વિશેષ ગુણોના સંતાનનો અત્યંત ઉચ્છેદ થાય છે, સંતાન હોવાથી, જે જે સંતાન હોય તે તે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે. જેમકે પ્રદીપ સંતાન. આત્માના નવ વિશેષ ગુણોનો સંતાન પણ સંતાનરૂપ છે, માટે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે.

વેદાન્ત વાક્યો પણ આવી જ મુક્તિનું સમર્થન કરે છે તે આ પ્રમાણે—“શરીર ધારી આત્માના સુખ-દુઃખનો નાશ થતો નથી, શરીર રહિત આત્માને સુખ દુઃખ સ્પર્શ કરતા નથી.” વળી, કહ્યું પણ છે કે, (૧) ન્યાં સુધી વાસનાદિ સમસ્ત આત્મગુણોનો ઉચ્છેદ-મૂળમાંથી નાશ ન થાય ત્યાં સુધી દુઃખનો અત્યંત નાશ પણ થતો નથી. (૨) દુઃખની ઉત્પત્તિ ધર્મ અને અધર્મના કારણે છે. (અર્થાત્ સુખની ઉત્પત્તિ ધર્મથી અને દુઃખની ઉત્પત્તિ અધર્મથી થાય છે) એટલે ધર્મ તથા અધર્મ એ બંને સંસાર પ્રાસાદના મૂળભૂત યાંભલા છે. (૩) ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ એ ઉભયનો અત્યંત નાશ થવાથી તેના કાર્યરૂપ શરીર-દિને પણ ઉપદ્રવ થતો નથી, અને તેથી આત્માને સુખ-દુઃખ પણ થતાં નથી, એટલે આત્મા મુક્ત કહેવાય છે. (૪) ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન અને આદિ પદ્ધતિ ભાવનાદિ ગુણો સ્થૂલ શરીરમાં બંધન (કાંસલા) રૂપ છે, અને જે આત્માનું સ્થૂલ શરીર જ નષ્ટ થઈ ગયું છે, તે તો પછી તે ગુણોથી પણ જોડાતો નથી. (૫) તેથી એ પ્રકારે આત્માના બુદ્ધ્યાદિ નવ ગુણોનો મૂળમાંથી જે ધ્વંસ-નાશ થવો તે મોક્ષ છે, એ સિદ્ધ થયું (૬) શંકા-તે મુક્તાવસ્થામાં આત્મા કેવો શેષ રહે છે? સમાધાન—સમસ્ત ગુણોથી રહિત એવો એ આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં જ પ્રતિષ્ઠિત બને છે. (૭) તેથી કામ, ક્રોધ, મદ, ગર્વ, લોભ અને દંભરૂપ છ ભિન્નિઓથી રહિત, અને સંસારના બંધનને કારણે આવી પડતા દુઃખ અને કલેશાદિથી અદૂષિત એ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એમ બુદ્ધિશાળી પુરુષો કહે છે.

મતાંતરથી છ ભિન્નિઓ—શુધા અને પિપાસા (ભૂખ અને તરસ)બે પ્રાણુની, શોક અને મૂઢતા બે મનની તથા જરા અને મૃત્યુ બે શરીરની આ છ ભિન્નિઓ (પીડા)થી રહિત આત્મા શિવ મુક્તાત્મા કે મહાદેવ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પુરાણમાં કહેલ છે.

(વં૦) “અશરીર” इत्यादि गद्ये । वाशब्दः एवार्थे । भोगायतनबन्धनमिति भोगायतनं बन्धनं कारणं यस्येति विग्रहः । ध्वंसस्य इति गुणानाम् । अपवर्ग इति भात्मनः । नन्वित्यादि परः । स्वरूपैकप्रतिष्ठान इत्यादि वैशेषिकः ।

(ટિ૦) અથ ભવત્વેતદિત્યાદિ । પતત્કારણિકેતિ જ્ઞાનક્રિયાકારણિકા । ન હ વૈ ઇતિ ઇવાર્થે । વા ઇતિ ઇવાર્થે । ધર્માધર્મેતિ । તાવિતિ ધર્માધર્મી । તદુચ્છેદે ઇતિ ધર્માધર્મ-યોરુમૂલને । તત્કાર્યેતિ ધર્માધર્મકાર્યશરિરેન્દ્રિયૈરનુપદ્રવાત્ । ઇચ્છાદ્વેપેતિ તૈવાસનાદિભિરામ-

ગુણે । તદેવમિતિ ધિપગાપ્રજ્ઞાબુદ્ધિઃ । નનુ તસ્યામિતિ મુક્તરજ્ઞાયામ્ । સ્વરૂપત્યાદિ । અસ્યેતિ આત્મનઃ । દુઃસ્વપ્નેશ્ચેતિ ભવિચ્ચાસિમારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ । વદેશાઃ ।

§ ૮ અથ ટૂનઃ - યદવાદિ-સન્તાનવાદિતિ, તત્ર ક્ષિમિદં સન્તાનત્વં નામ ?

કિમુપાદાનોપાદેયભાવપ્રવચ્છેન પ્રવર્તમાનત્વમ્, કાર્યકારણભાવપ્રવચ્છેન પ્રવૃત્તિઃ, અપરા-
પરપદાર્થોત્પત્તિમાત્રતા વા । આયઃ પક્ષઃ સાવચઃ, આશ્રયાસિદ્ધસ્વરૂપાસિદ્ધતયોરાપત્તેઃ,
બુદ્ધચાદિનવક્ષણાનામુપાદાનોપાદેયભાવરૂપતયા સન્તાનસ્ય સૌગતાનામેવ સંમતત્વાત્;
આત્મનઃ સમવાયિનઃ, આત્મનઃસંયોગાદસમવાયિનઃ, અદૃષ્ટાદેર્નિમિત્તાચ્ચ તૈરાંત્મ-
ગુણોત્પાદપ્રતિપાદનાત્ । एतेन द्वितीयपक्षोऽपि व्यपारतः, बुद्ध्यादिकक्षणानां कार्य-
कारणभावमात्रस्याऽपि तैस्वीकारात्; प्रलयप्रलीनबुद्ध्यादेरप्यात्मनः पुनर्बुद्ध्याद्युत्पा-
दाङ्गीकारात् । तृतीयपक्षेऽपि व्यभिचारः, अपरापरेषामुत्पादुकानां पटकटकपाटादीनां
सन्तानत्वेऽप्यत्यन्तमनुच्छिद्यमानत्वात् । अथैकाश्रयाऽपरापरोत्पत्तिः सन्तानः, ततो नैप
दोषः; तर्हि तादृशं सन्तानत्वं प्रदीपे नास्तीति साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य; परमाणु-
पाकजरूपादिभिश्च व्यभिचारी हेतुः, तथाविधसन्तानत्वस्य तत्र सद्भावेऽप्यत्यन्तोच्छेदा-
भावात् । अपि च, संतानत्वमपि भविष्यत्यत्यन्तानुच्छेदश्च, विपर्यये चाधकप्रमाणा-
भावात्, इति सद्भिद्यविपक्षव्यावृत्तिकत्वादप्यनैकान्तिकोऽयम् । विरुद्धश्च, शब्दबुद्धि-
विद्युत्प्रदीपादिष्वत्य-तानुच्छेदवत्स्वेव सन्तानत्वस्य व्यवस्थानात्; शब्दबुद्धिविद्युत्प्रदीपादयो
हि पर्याया द्रव्यरूपतया स्थास्त्व एव, तद्द्रव्याविष्वग्भूतं पर्यायान्तरमुत्पादयन्त
एव प्रचवंसन्ते । न पुनरंभीपामत्यन्तमुच्छेदः सૂપपादः, उपादव्ययध्रौव्याणां परस्पर-
निरपेक्षाणां स्वरविषाणप्रत्यत्वात् । तथाहि- नास्ति कचिदत्यन्तमुच्छेदः, स्थित्युत्पाद-
रहितत्वात्, स्वरविषाणवत्; इति न प्रस्तुतानुमानाद् बुद्ध्यादिगुणोच्छेदरૂपा सिद्धिः
सिध्यति ।

જૈન-આનો ઉત્તર હુવે અમે આપીએ છીએ કે તમેએ 'સંતાનત્વ' હેતુ
કહ્યો છે પણ પ્રશ્ન એ છે કે સંતાન છે શુ ? શુ ? તે ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવની
પરંપરા ચાલવી તે છે ? કાર્ય-કારણ ભાવની પરંપરા ચાલવી તે છે કે અપર
અપર (નવનવા) પદાર્થની ઉત્પત્તિ માત્ર છે ?

પહેલાં પક્ષ સરોપ છે, કારણ કે બુદ્ધચાદિ નવ ક્ષણોમાં ઉપાદાન-ઉપાદેય
ભાવરૂપે સંતાન તો ઔદ્ભો જ આને છે એટલે તદ્રૂપ સંતાન હેતુમાં આશ્રયા-
સિદ્ધિ અને સ્વરૂપાસિદ્ધિની આપત્તિ આવશે. કારણ કે નૈયાયિકે તો સમવાયિ-
કારણ આત્મા, અસમવાયિકારણ આત્મનઃસંયોગ અને નિમિત્ત કારણ અદૃષ્ટાદિથી
(એમ કારણત્રિયથી) આત્મગુણોની ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. એટલે
ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવ ઘટી શક્યો નહિ. ઉપરોક્ત પહેલાં પક્ષના અંતથી બીજો

પક્ષ પણ ખંડિત થયો એમ જાણવું, કારણ કે બુદ્ધ્યાદિ ક્ષણોમાં કાર્યકારણભાવ માત્ર પણ નૈયાયિકો સ્વીકારતા નથી, કારણ કે તેમણે માન્યું છે કે, પ્રથમકાળમાં આત્મામાંથી બુદ્ધ્યાદિ નષ્ટ થઈ જાય છે, છતાં પુનઃ બુદ્ધ્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજા પક્ષમાં પણ વ્યભિચાર છે. કારણ કે અપરાપર (એક પછી બીજું) એ પ્રમાણે ક્રમસર નવનવા) ઉત્પન્ન થનારાં વજ્ર સાદરી, કપાટ વિગેરે સંતાનરૂપ હોવા છતાં તેઓનો અત્યંત ઉચ્છેદ થતો નથી.

નૈયાયિકાદિ—એક જ આશ્રયમાં અપરાપર પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સંતાન કહેવાય છે. એટલે વ્યભિચાર નહિ આવે.

જૈન—એમ માનો તો એ પ્રકારનો સંતાન તો દૃષ્ટાંત તરીકે કહેલ પ્રદીપમાં પણ નથી, માટે દૃષ્ટાંત સાધન (હેતુ) રહિત થયો, અને હેતુ પરમાણુના પાકજ રૂપાદિથી વ્યભિચારી થયો, કારણ કે એકાશ્રય પરમાણુમાં રૂપ, રસ, ગંધ વિગેરે ક્રમસર થતા હોવાથી તેમાં અપરાપર પદાર્થોત્પત્તિરૂપ સંતાનત્વ તો છે પણ તે અત્યંત ઉચ્છેદ નથી. વળી, સંતાનત્વ હોય અને અત્યંત ઉચ્છેદભાવ પણ હોય, એવા વિપરીત બોધમાં કોઈ બોધક પ્રમાણુ નથી એટલે વિપક્ષમાંથી વ્યંચવૃત્તિ સંદિગ્ધ હોવાથી આ હેતુ અનૈકાન્તિક છે. અને અત્યંત ઉચ્છેદ નહિ પામનાર (સાધ્યાભાવવાળા) શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્, પ્રદીપ વિગેરેમાં સંતાનત્વ હેતુ રહેતો હોવાથી વિરુદ્ધ પણ છે. શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્, પ્રદીપ વગેરે પચાંચો દ્રવ્યો રૂપે સ્થિર રહેવાના સ્વભાવવાળા છે, અને તે દ્રવ્યથી અવિધ્વમ્મૂત-કથચિત્ત અભિન્ન પચાંચોને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે. વળી, આ શબ્દાદિનો અત્યંત ઉચ્છેદ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે પરસ્પર અપેક્ષા રહિત ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ્ય-ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિતિ) અરશિંગનાં જેવાં (અસત્) છે તે આ પ્રમાણે-અત્યંત ઉચ્છેદ કયાંય નથી, સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિ રહિત હોવાથી, અરશિંગની જેમ. માટે પ્રસ્તુત (તમે એ કહેલ) અનુમાનથી બુદ્ધ્યાદિ ગુણના ઉચ્છેદ રૂપ સિદ્ધિ સિદ્ધ થતી નથી.

(૫૦) આશ્રયા'સિદ્ધસ્વરૂપાસિદ્ધતયોરાપત્તેરિત્યતોડમે ચત્ત્વરિત્યમ્ । સૌગતાનામેવ સમ્મતતત્વાદિતિ ન પુનર્ભવતામ્ । તૈરિતિ વૈશેષિકૈઃ । પ્રલયપ્રલોનુદ્ધપાદે-રિત્યત્ત્વ પ્રલયેતિ પ્રચ્છકલે । વુદ્ધયાશુનાદન્તીકારાદિતિ સ્થિતિપ્રસ્તાવે । વિપર્યયે વાધકપ્રમાણા-ભાવાદિત્યત્ત્વ વિપર્યયે इति व्यतिरेके ।

(૬૦) યદ્વાદોત્યાદિ । આશ્રયેતિ ધર્મસિદ્ધિઃ । સ્વરૂપેતિ હેતોઃ । સ્વકીયં રૂપસિદ્ધમ્ । તૈરિતિ યોગેઃ । દ્વિતીયપક્ષ इति કાર્યકારણભાવપ્રબન્ધેન પ્રવૃત્તિરિત્યેવંરૂપઃ । તૈરિતિ નૈયા-યિકૈઃ । અપરેત્યાદિ । પરમાણ્વિતિ પરમાણુતા પાકોદ્રવા ચે રૂપાદય. તેઃ । તત્ત્વેતિ પર-માણુવાવકજરૂપાદિપુ ।

નાપિ ન હૈ વૈ સશરીરસ્યેત્યાદિગદિતાગમત્, શુભાશુમાદષ્ટપરિપાક-પ્રભવેન ભવસમ્ભવિની હિ પ્રિયાપ્રિયે પરસ્પરાનુપક્કે અપેક્ષ્યાડયં વ્યવસ્થિતઃ; સક્ર-લાદષ્ટક્ષયકારણકં પુનરૈકાન્તિકાત્યન્તિકરૂપં કેવલમેવ પ્રિયં નિઃશ્રેયસદશયામિ-

પ્યતે, તત્ કુતઃ પ્રતિપિચ્યતે ? । આગમાર્થધ્યાયમિત્યમેવ સમર્થનીયઃ, યત્ એતદ-
ર્થાનુપાતિન્યેવ સ્મૃતિરપિ વિલોચ્યતે—

‘સુખમાત્યન્તિકં યત્ર બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

તં વૈ મોક્ષં વિજ્ઞાનીયાદ્ દુષ્પ્રાપમકૃતાત્મભિઃ” ॥૧॥

ન ચાયં સુલ્લશબ્દો દુઃખાભાવમાત્રે વર્તનીયઃ, મુલ્યસુલ્લાચ્યતાયાં બાધકા-
ભાવાત્ । ન ચ ભવદુદ્ધારિતો મોક્ષઃ પુંસામુપાદેયતયા સંમતઃ, કો હિ નામ શિલા-
શકલકલ્પમપગતસકલસુલ્લસવેદનસ્પર્શમાત્માનમુપપાદયિતું યતેત ? । સોપાધિકસાવધિક-
પરિમિતાનન્દનિપ્યન્દાત્ સ્વર્ગાદપ્યધિકમનવધિકનિરતિશયનૈસર્ગિકાઽઽનન્દસુન્દરમ-
પરિમ્લાત્તત્સવેદનસામર્થ્યં ચતુર્થં પુરુપાર્થમાચક્ષતે વિચક્ષણાઃ । યદિ તુ જડ પાપાણ-
નિર્વિગેષ એવ તસ્યામવસ્થાયામાત્મા ભવેત્, તત્ કૃતમપવર્ગેણ, સંસાર એવ વરમસ્તુ; યત્ર
તાવદન્તરાન્તરાઽપિ દુઃસ્વકલ્પિતમપિ સુલ્લમુપમુચ્યતે । વિન્યતાં તાવદિદમ્—
ક્રિમ્નપ્સુલાનુભવો મન્યઃ, ઊત સર્વમુલ્લોચ્છેદ એવ ? ।

વળી ‘શરીરધારી આત્માના સુખ-દુઃખનો નાશ થતો નથી’ (પૃ. ૮૫)
ઈત્યાદિ કહેલ આગમ પ્રમાણથી પણ બુદ્ધ્યાદિ ગુણોના ઉચ્છેદરૂપ ત્રિવિધિ સિદ્ધ
થતી નથી, કારણ કે એ આગમમાં શુભાશુભ અદ્ભુટ (કર્મ)ના પરિપાકને કારણે
સંસારમાં સંભવતા પરસ્પર સાપેક્ષ એવા પ્રિય-અપ્રિય, સુખ-દુઃખની અપેક્ષાએ
નાશની અપેક્ષાએ નાશની વાત કહેવામાં આવી છે પરંતુ મોક્ષાવસ્થામાં તો
સમસ્ત (આઠે) કર્મના નાશને કારણે નિષ્પન્ન ઐકાન્તિક અને આત્યન્તિકરૂપ
કેવળ (નિરપેક્ષ) પ્રિય જ માનવામાં આવ્યું છે. તો તેનો નિષેધ કઈ રીતે કરી
શકાય ? અર્થાત્ આગમમાં સાપેક્ષ સુખનો નિષેધ અભિપ્રેત છે, નિરપેક્ષ સુખનો
નહિ. આગમના અર્થનું આ રીતે જ સમર્થન કરવું જોઈએ, કારણ કે એ અર્થને
અનુસરનારી સ્મૃતિ પણ જોવાય છે. “ત્યાં ઈન્દ્રિયથી પર બુદ્ધિગ્રાહ્ય અત્યંત
સુખ છે, તે જ મોક્ષ છે એમ જણો, એ મોક્ષ પાપી આત્માઓથી પ્રાપ્ય નથી.”

ઉપર ટાંકેલા સ્મૃતિ વચનગત સુખ શબ્દનો અર્થ દુઃખાભાવ નથી, કારણ
કે તેનો વાચ્યર્થ સુખ્ય સુખ માનવામાં કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી. વળી, તમોએ
કહેલ મોક્ષ પુરુષોને ઉપાદેયરૂપે સંમત પણ નથી, કારણ કે સકલ સુખ સંવેદન
(સુખાનુભવ)નો જેમાં સ્પર્શ પણ નથી એવા પથ્થરના ટુકડા સમાન પોતાના
આત્માને ઘડવા કોણ પ્રયત્ન કરે ? ઉપાધિથી યુક્ત, કાળની અવધિ(મર્યાદા)
વાળા, અને પરિમિત આનંદના ઝરણાવાળા સ્વર્ગથી પણ અધિક—અમર્યાદિત-
નિરતિશય અને નૈસર્ગિક આનંદથી સુંદર તથા કહી પણ મ્લાન ન ધાય તેવું સુખ-
સંવેદનનું સામર્થ્ય જેમાં છે, એને વિચક્ષણ પુરુષો ચતુર્થ પુરુપાર્થ—મોક્ષ કહે
છે પરંતુ જો મોક્ષાવસ્થામાં આત્મા પાપાણની જેવો જડરૂપ જ યથ જતો હોય
તો એવા મોક્ષથી ત્ર્યુ. તેનાથી તો સંસાર સારો, કે ત્યાં વચ્ચે વચ્ચે ભલેને

દુઃખથી મિશ્રિત હોય પણ સુખનો ઉપભોગ તો થાય છે. અરે ભાઈ ! એટલું તો વિચારો કે અલ્પ સુખનો અનુભવ સારો કે સુખનો સર્વથા ઉચ્છેદ સારો ?

(૫૦) નિઃશ્રેયસદશાયામિપ્યતે इत्यत्र इष्यते इति मया । तत् कुतः प्रतिपि-
ध्यते इति भवता ।

(ટિ૦) શુભાશુભેત્યાદિ । અયમિતિ આગમઃ । તદિતિ પ્રિયમ્ । સુખમાત્યન્તિ-
કમિત્યાદિ । અક્રુતેતિ અક્રુતપુણ્યૈઃ પુણ્યૈરગણ્યૈઃ કર્મમલાપનયનાદશુદ્ધાત્મભિરિતિ ભાવઃ ।

न च भवदिति भवन्मतप्रवर्तयिता पूर्वमुनिर्गौतमः शिलारूपाम् आत्मशिलारूपः तत्र
परिणमते इत्येवंप्रमाणम् । यदाह श्रीहर्षः—

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गौतमं तमवेक्ष्येव यथा वेत्थ तथैव सः ॥१॥

સોપાધીતિ સકારણમ્ । ચતુર્થમિતિ મોક્ષમપવર્ગમ્ । તસ્યામિતિ અપવર્ગદશાયામ્ ।
કૃતમિતિ પર્યાપ્તમલમ્ । યત્રેતિ સંસારે ।

अथास्ति तथाभूते मोक्षे लाभातिरेकः प्रेक्षाणाम् । ते ह्येवं विवेचयन्ति—दुःख-
संस्पर्शशून्यशाश्वतिकसुखसंभोगासंभवाद् दुःखस्य चाऽवश्यहातव्यत्वाद् विवेकहानस्य
चाशक्यत्वाद् विषमधुनी इवैकत्राऽमत्रे पतिते उभे अपि सुखदुःखे त्यज्येयातामिति;
अतश्च संसाराद् मोक्षः श्रेयान् यत्राऽयमियानतिदुःसहो दुःखप्रबन्धोऽवलुप्यते; वरमि-
यती कादाचित्कसुखकणिका त्यक्त्वा, न तु तस्याः कृते दुःखभार इयान् व्यूढ इति ।

ત્ર દુઃખસંસ્પર્શશૂન્યશાશ્વતિકસુખસમ્ભોગાસમ્ભવાદિત્યત્ર શાશ્વતિકમનાદિનિધ-
નમ્ , યદ્વાઽઽડિમદપિ પ્રધ્વંસવદપર્યવસાનં સુખં વિવક્ષિતમ્ । તત્રાદિપર્યવસાનશૂન્યં
સુખં તાવત્ પ્રેક્ષાણામુપાદિત્સાગોચર એવ ન ભવતિ સદૈવ પ્રાપ્તત્વાત્, ઇતિ કુતસ્તદ-
ભાવઃ તત્રાઽપ્રવૃત્તૌ પ્રેક્ષાકારિણાં કારણમભિધીયતે ? દ્વિતીયં તુ સુખં ભવત્યેવ તદ્વ-
વૃત્તિનિમિત્તમ્ । ન ચ તસ્યાઽસંભવઃ, વાધકપ્રમાણાભાવાત્ । અનન્તં ચ તત્, તદાનીં
વિનાશકારણાભાવાત્ । તદ્વિનાશકારણં હિ કર્મ, ન ચ તદાનીં તદસ્તિ, તસ્ય સમૂલ-
મુન્મૂલિતત્વાત્ ; મિથ્યાત્વાવિરત્તિક્રપાયયોગલક્ષણસ્ય તત્કારણત્યાભાવાન્ચ ન પુનરપિ
કર્મનિર્માણમ્ । કારણાભાવાત્ તાદૃશસુખોત્પાદ એવ નાસ્તીતિ ચેત્ । ન, સકલકર્મો-
પરમસ્યૈવ તત્કારણસ્ય સદ્ભાવાત્ ।

नैयायिकादि—भुद्धिशाणी पुरुषोने तो सभस्त सुखना उच्छेदश्च मोक्षमां न
विशेष लाभ नृणांय ए, कारण के तेओ ते विषयमां नीचे प्रगाणे विवेचन करे
छे.—सर्वथा दुःखी रहित एवा शाश्वत (अधुं) सुखना उपभोगने तो संभव
नथी, अने दुःख तो अवश्य त्याज्य छे. પણ दुःખને સુખથી ભુદ્ધિ પાડીને તેનો
ત્યાગ અશક્ય છે કારણ કે સુખ અને દુઃખ બન્ને એક જ પાત્રમાં રહેલ મધ
અરે એર જેમ પરસ્પર મિશ્રિત થઈ ગયેલાં છે, તેથી તેમની જેમ સુખ-દુઃખ
ઉભયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને આથી જ સંસાર કરતાં મોક્ષ સારો છે,

કારણ કે તેમાં અતિદુઃસહ આટલો માટો દુઃખનો પ્રબંધ નાશ પામે છે, તેથી સારી વાત તો એ છે કે એક સુખનો કણ જે ક્યારેક થાય છે તે છોડવો, પણ તેને અર્થે આવડો મોટો દુઃખનો ભાર વેંદારવો એ તો કંઈ સારું નથી.

જૈન—તમારા આ કથનમાં તમને શાશ્વત સુખ એટલે અનાદિનિધન સુખ (અર્થાત આદિ અને નિધન-અંત, નાશ વિનાનું સુખ) વિવક્ષિત છે કે પ્રધ્વં-સની જેમ આદિવાળું હોવા છતાં અંત રહિત સુખ વિવક્ષિત છે ? (૧) આદિ અને અંત રહિત સુખ તો બુદ્ધિશાળી પુરુષોના ઉપાદાનનો વિષય બનતું જ નથી (અર્થાત તેવું સુખ પ્રાપ્ત કરવા તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી) કારણ કે તે સુખ તો (વિના પ્રવૃત્તિએ) સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે, માટે બુદ્ધિમાન પુરુષોની તેવા સુખ વિષે અપ્રવૃત્તિમાં તેવા સુખના અભાવને કેવી રીતે કારણ કહેવાય ? (૨) બીજા પ્રકારનું એટલે આદિવાળું અને અંત વિનાનું સુખ તો બુદ્ધિશાળી પુરુષોની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત બને જ છે, વળી કેઈ બાધક પ્રમાણ ન હોવાથી આવા સુખનો અસંભવ પણ નથી. આ સુખ અનંત (અંત રહિત) પણ છે, કારણ કે મોક્ષાવસ્થામાં તેના વિનાશનાં કારણોનો અભાવ છે, કારણ કે સુખના વિનાશનું કારણ કર્મ છે અને તે કર્મ મોક્ષાવસ્થામાં વિદ્યમાન નથી, કારણ કે કર્મનો મૂળમાંથી જ નાશ કરેલ છે. વળી, મોક્ષદશામાં કર્મબંધનના કારણભૂત મિથ્યાત્વ (અજ્ઞાન), અવિરતિ (અસંયમ), કપાય (કેંધાદિ), અને યોગ (મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર)નો અભાવ હોવાથી પુનઃ પણ કર્મનો બંધ નથી.

નૈયાયિકાદિ—કારણનો અભાવ હોવાથી મોક્ષમાં તેવા (સાધનંત) સુખની ઉત્પત્તિ જ નથી.

જૈન—એમ નથી, કારણ કે મોક્ષમાં સમસ્ત કર્મોના ઉપરમ-નાશરૂપ સુખના કારણનો સદ્ભાવ છે જ.

(૧૦) પ્રધ્વંસવદિતિ પ્રધ્વંસમાવયવ । તદ્ભાવ ઇતિ અનાદિનિધનસુખાભાવઃ । તત્પ્રા-પ્તવૃત્તાવિતિ પ્રવૃત્તૌ સત્યામ્ ।

(૧૧) તથામૂત્તે ઇતિ ક્ષિત્તાપ્રાપ્તેઽવ્યવર્થે વિદુષાં કિમપિ લાભાધિક્યં વિચલે । ત ઇતિ પ્રેક્ષાન્તઃ । તસ્યા ઇતિ સુલ્લક્ષિકાયાઃ કારણેન । તત્રેતિ અત્રોત્તરયતિ શ્રીમદ્રત્નપ્રમા-ચાર્યઃ પૂર્વોક્તે ભવદ્ભવ્યજાતે ।

દુઃખસંસ્પર્શવાદિ । પ્રધ્વંસવદિતિ યથા પ્રધ્વંસો ઘટસ્ય સાદિઃ પરમપર્થવ-જ્ઞાનઃ । તદ્ભાવ ઇતિ દુઃખસ્પર્શન્યસુખાભાવઃ । તત્રેતિ શાશ્વતિ[ક]હુષે । તત્પ્રવૃત્તીતિ શાશ્વતિકમુગ્ધપ્રવૃત્તિઘરણમ્ । તસ્યેતિ દુઃખસંસ્પર્શન્યસુલ્લક્ષ્ય । તદિતિ ક્ષુલ્લમ્ । તદ્વિનાશેતિ સુલ્લક્ષ્યવિત્તિદેહુઃ । તદ્વાનોમિતિ મોક્ષદશાયામ્ । તદિતિ કર્મ । તસ્યેતિ કર્મજઃ । તત્કારણ-સ્યેતિ કર્મનિમિત્તભૂતસ્ય । તત્કારણસ્યેતિ અનન્તસુલ્લક્ષ્યનિમિત્તસ્ય ।

§૧ યત્ત્વોક્તમ્—ત્રિવેક્રહાનસ્ય ચાશન્નવાવાદિતિ, તદેવમેવ, સાંસારિક-મુન્તસ્યૈતાદશત્વાત્ ; તદ્વિ મયુદિગ્યવારાકરાલમળહામપ્રાસવદ્ દુઃલાકરોતીતિ યુક્તા મુમુક્ષુર્ણાં તમ્જિહાસા, ક્લિન્નત્રાત્યન્તિકમુલ્લવિશેષલ્પિસૂનામેવ । યે અપિ વિપમધુનો પ્ક્રાસમપ્રે સંપૃક્ટે પરિચયગ્વેતે, તે અપિ સુલ્લવિશેષલ્પિસ્યૈવ । કિલ્લ, યથા પ્રાણિનાં

સંસારાવસ્થાયાં સુખમિષ્ટમ્, દુઃખં ચાનિષ્ટમ્; તથા મોક્ષાવસ્થાયાં દુઃખનિવૃત્તિરિષ્ટા સુખનિવૃત્તિસ્ત્વનિષ્ટૈવ । તતો યદિ ત્વદભિમતો મોક્ષઃ સ્યાત્, ન તદા પ્રેક્ષાવતામત્ર પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્, ભવતિ ચેયમ્ તતઃ સિદ્ધં મોક્ષઃ સુખસંવેદનસ્વભાવઃ, પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિ-વિપયત્વાડન્યથાનુપપત્તેરિતિ ।

૬૯ અને સુખથી બહુ પાડીને દુઃખનો ત્યાગ શક્ય નથી (પૃ. ૮૯) એમ જે કહ્યું તે ખરાખર છે, કારણ કે સાંસારિક સુખ એવું જ છે. અર્થાત્ એક પાત્રમાં રહેલ મધ અને ઝેરની જેમ દુઃખ મિશ્રિત જ છે, કારણ કે સાંસારિક સુખ મધ ચોપડેલ ધારવાળા ભયંકર તલવારના અગ્રભાગને ચાટવાની જેમ દુઃખ કરનારું છે, (અર્થાત્ મધ ચોપડેલ તલવારની ધાર ચાટવાથી મધના આસ્વાદરૂપ સુખ ગ્રાસ થાય છે, પરંતુ સાથે સાથે ધારથી જીહ્વા છેદતું દુઃખ પણ ગ્રાસ થાય છે. તેવી જ રીતે સંસારમાં શબ્દાદિ વિષયોથી ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ-ગ્રાસિ થાય છે, પરંતુ તે સુખ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપથી યુક્ત હોવાથી માનસિક, કાયિક વિગેરે દુઃખોને ઉત્પન્ન કરે છે.) માટે મુક્તિના ઈચ્છુક પુરુષોને તેવા (દુઃખ મિશ્રિત) સુખના ત્યાગની ઈચ્છા થાય તે યોગ્ય છે, પરંતુ આત્યંતિક અપરિમિત સુખવિશેષની ઈચ્છાવાળાઓને જ તેવી ઈચ્છા થાય છે પરંતુ અન્યને થતી નથી, કારણ કે એક પાત્રમાં મળેલાં મધ અને ઝેર એ બંનેનો જે ત્યાગ કરાય છે, તે સુખ વિશેષ મેળવવાની ઈચ્છાથી જ કરાય છે. વળી, સંસારમાં રહેલ જીવોને જેમ સુખ ઈષ્ટ છે, અને દુઃખ અનિષ્ટ છે, તેમ મોક્ષાવસ્થામાં પણ દુઃખનો અભાવ ઈષ્ટ છે, પણ સુખનો અભાવ તો અનિષ્ટ જ છે. તેથી તમોએ માનેલ સ્વરૂપવાળો મોક્ષ હોય તો તેમાં બુદ્ધિમાન્ પુરુષોની પ્રવૃત્તિ થશે નહિ, પણ મોક્ષ મેળવવા માટે બુદ્ધિમાન્ પુરુષો પ્રવૃત્તિ તો કરે છે. માટે મોક્ષ સુખ સંવેદન સ્વરૂપ છે એ સિદ્ધ થયું કારણ કે અન્યથા પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિનો વિષય મોક્ષ બને જ નહિ

(ટિ.) તદ્દીતિ સાસારિકશુભમ્ । તજ્જિહ્વાસેતિ સાસારિકશુભ(જં) હાનુમિચ્છા । અમથે ઇતિ પાત્રે । અથ્નેતિ મોક્ષશુભે । ઇયમિતિ પ્રવૃત્તિઃ ।

§ ૧૦ અથ સુખસંવેદનૈકસ્વભાવો યદિ મોક્ષઃ સ્યાત્, તદા તદરાગેણ પ્રયતમાનો મુમુક્ષુર્ન મોક્ષમષિગચ્છેત્; ન હિ રાગિણાં મોક્ષોઽસ્તીતિ મોક્ષવિદઃ, તસ્ય વન્ધનાત્મકત્વાત્ । તદયુક્તમ્ । યો હિ સુખસાધનેષુ શબ્દાદિધ્વમિષ્વજ્ઞઃ સઃ રાગો વન્ધનાત્મકઃ, તસ્ય વિપયાર્જનરક્ષણાદિપ્રવૃત્તિદ્વારેણ સંસારહેતુત્વાત્ । અનન્તે તુ સુખે યચ્પિ રાગસ્તથાડપ્યસૌ સર્વવિપયાર્જનાદિનિવૃત્તિમોક્ષોપાયપ્રવૃત્ત્યોરેવ હેતુઃ; અન્યથા તસ્ય સુખસ્ય પ્રાપ્તુમશક્યત્વાત્ । ન હિ તદ્ વિપયસાધ્યમ્, નાપિ તત્ ક્ષીયતે, યેન વિપયસુખાર્થમિવ પુનઃ પુનસ્તદર્થં હિંસાદિધ્વપિ પ્રવર્તેત્ । તન્ન વન્ધહેતુર્મુક્તોરસ્તિ રાગઃ, સ્પૃહામાત્રરૂપોઽપિ ચાસૌ પરા કોટિમાત્લદસ્યાસ્ય નિવર્તતે, "મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર નિસ્પૃહો મુનિસત્તમઃ" ઇતિ વચનાત્, અન્યથા

દુઃસ્થનિવૃત્ત્યાત્મકેડપિ મોક્ષે પ્રવત્તમાનસ્ય દુઃસ્વદ્વેષકપાયકાલુપ્યં કિં ન સ્યાત્ ? ।
અથ નાસ્ત્યેવ મુમુક્ષોર્દેષઃ । રાગદ્વેષૌ હિ સંસારકારણમિતિ તૌ મુમુક્ષુર્મુશ્ચતિ, દ્વેષ્ટિ
ચ દુઃસ્વમ્, કથમિદં સન્નચ્છેત ? इति चेत् । तदितरत्राडपि तुल्यम् । इति सिद्धं
कृत्स्नकर्मक्षयात् परममुखसंवेदनात्मा मोक्षः, न बुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदरूप इति ।

૬૧૦ નૈયાયિકાદિ—મોક્ષ સુખ સંવેદનરૂપ એક સ્વભાવવાળો જ હોય તો તે
સુખ પ્રત્યેના રાગથી પ્રવૃત્તિ કરનાર મુમુક્ષુ મોક્ષ પામશે નહિ, કારણ કે 'રાગી-
ઓને મોક્ષ નથી' એમ મોક્ષના સ્વરૂપને બાંધનારાઓ કહે છે. રાગ એ બંધન રૂપ છે.

જેન—તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે સુખના સાધનરૂપ
શબ્દાદિ વિષયોમા જે ઉત્કટ સ્નેહરૂપ રાગ છે, તે રાગ બંધન સ્વરૂપ છે, કારણ
કે વિષયોને મેળવવા, તેનું રક્ષણ કરવું વિગેરે પ્રવૃત્તિ દ્વારા તે રાગ
સંસારનો હેતુ છે, અને અનન્ત સુખમાં જો કે રાગ છે, તો પણ (શબ્દાદિ)
સર્વ વિષયો મેળવવા વિગેરે ક્રિયામાથી નિવૃત્તિનો અને મોક્ષના ઉપાય કારણોમાં
પ્રવૃત્તિનો જ હેતુ એ રાગ છે, કારણ કે એ વિના તે સુખ (મોક્ષસુખ) પ્રાપ્ત કરી
શકાતું નથી. વળી, તે (અનન્ત) સુખ કંઈ વિષયસાધ્ય નથી, અર્થાત્ વિષયો
દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું નથી, અને તેનો ક્ષય પણ થતો નથી જેથી કરી
તેને માટે વિષયજન્ય સુખની જેમ વારંવાર હિંસાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરવી
પડે. માટે મુમુક્ષુનો મોક્ષ પ્રત્યેનો રાગ બંધનું કારણ નથી. વળી, માત્ર સ્પૃહા
રૂપ આ રાગ પણ પશુકોટિને આત્મા ન્યારે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે નબટ થઈ જાય છે, કારણ
કે કહ્યું છે કે, "ઉત્તમ મુનિ મોક્ષ અને સંસાર એમ સર્વ સ્થળે નિઃસ્પૃહ હોય
છે." મોક્ષસુખ પ્રત્યેનો આ રાગ બંધનકર્તા હોય તો પછી દુઃખાભાવાત્મક
મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરનાર મુમુક્ષુને પણ દુઃખના દ્વેષરૂપ કપાયજન્ય મલિનતાની
પ્રાપ્તિ કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્ જેમ સુખ-રાગ એ બંધનકર્તા હોય તેમ દુઃખ-
દ્વેષ પણ બંધનકર્તા બને જ.

નૈયાયિકાદિ—રાગ અને દ્વેષ સંસારના કારણ રૂપ છે. માટે મુમુક્ષુ તે
તે બંનેનો ત્યાગ કરે છે અને વળી, તે દુઃખનો દ્વેષ કરે છે એમ કહેવું તે
કઈ રીતે સંગત થાય ? માટે મુમુક્ષુને દ્વેષ હોતો જ નથી.

જેન—તે જ ન્યાય અન્યત્ર પણ છે. એટલે કે, તે જ ન્યાયે રાગ પણ માની
શકાયે નહિ. આ પ્રકારે સમસ્ત (આઠે) કર્મના નાશથી પરમસુખના સંવેદન-
રૂપ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ બુદ્ધ્યાદિ વિશેષ ગુણોના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષ સિદ્ધ
થતો નથી.

(૧૦) અન્યથા દુઃસ્થનિવૃત્ત્યાત્મકેડપિ મોક્ષે इति भवदभिमते । अथ नास्त्येवे-
त्यादि परः । मुमुक्षोर्देष इत्यतोऽमे यत इति गन्धम् ।

(દિ૦) तद्ग्राणेति बोधानुरागेन । तस्येति रागस्य । तस्येति शब्दादिषु रागस्य ।
असाविति रागः । अन्यथेति सर्वविषयात्रेणादिनिवृत्तिमात्रोपायप्रयत्नरहेतुत्वे । तस्य
मुमुक्षस्येति अपपगंसावस्य । तदिति बुद्धम् । असाविति रागः । अस्येति परमात्मनो
मोक्षमात्रं प्रयत्नस्य । अन्यथेति सत्त्वाभावे ।

§ ११ अथ दिक्पटाः प्रकटयन्ति-भवत्वेतादृशस्वरूपो मोक्षः, स तूपात्तस्त्री-शरीरस्यात्मन इति न मृष्यामहे । न खलु स्त्रियो मुक्तिभाजो भवन्ति । तथा च प्रभाचन्द्रः-स्त्रीणां न मोक्षः, पुरुषेभ्यो हीनत्वाद्, नपुंसकादिवदिति ।

§ १२ अत्र ब्रूमः-सामान्येनाऽत्र धर्मित्वेनोपत्ताः स्त्रियः, विवादास्पदीभूता वा । प्राचि पक्षे पक्षैकदेशे सिद्धसाध्यता, असंख्यातवर्षायुष्कटुष्पमादिकालोत्पन्न-तिरश्चादेव्यभव्यादिल्लीणां भूयसीनामस्माभिरपि मोक्षाभावस्याभिधानात् । द्वितीये तु न्यूनता पक्षस्य, विवादास्पदीभूतेति विशेषणं विना नियतस्त्रीलाभाभावात्, प्रकरणादेव तल्लाभे पक्षोपादानमपि तत एव कार्यं न स्यात्, तथाऽप्युपादाने नियतस्यैव तस्योपादानमवदातम् ; यथा धानुष्कस्य नियतस्यैव लक्ष्यस्योपदर्शनमिति ।

दिग्भ्वर लैन-समस्त (आडे) कर्मना नाशधी आत्यन्तिक अनवधिक अने नैसर्गिक सुभना संवेदनरूप मोक्ष लक्षे डो, परंतु 'स्त्री शरीरने धारणु करनार आत्मा पणु मोक्ष प्राप्त करी शके छे' तमारुं आ कथन अमोने मान्य नधी, धारणु के स्त्रीओ मोक्षने पामती न नधी. ते अंगे प्रलाय'द्रतुं कथन आ प्रभाणु छे-"स्त्रीओने मोक्ष नधी, पुरुषोधी हीन डोवाधी, नपुंसकादिनी नेम.

§ १२ श्वेताम्बर लैन-आने उत्तर हुवे अमे आपीये छीये. उपर्युक्त अनुमानमां प्रश्न अये छे के तमोअे स्त्रीमात्रने धर्मां तरीके अडणु करी छे के अमुक विवादास्पद स्त्रीओने ? पडेला पक्षमां पक्षैकदेशमां सिद्धसाध्यता डोप छे. धारणु के दुष्पमादि डालमां उत्पन्न थयेली. तियं'यिनी, देवीओ, अने अल-व्यादि धर्णी स्त्रीओने मोक्ष नधी अयेम अमे पणु कहीअे छीये. भीअ पक्षमां 'अमुक विवादास्पद' विशेषणु विना नियत स्त्रीनी उपलब्धि थती नधी भाटे पक्षमां न्यूनता डोप छे.

दिग्भ्वर लैन-प्रकरणुधी नियत स्त्रीनी उपलब्धि थर्ष नशे.

श्वेताम्बर लैन-तो अये न न्याये पक्षनुं उपादान (अडणु) पणु प्रकरणुधी थर्ष नशे भाटे पक्षनुं उपादान पणु करणुं न लेर्ष अये, छतां पणु पक्षनुं उपादान आपश्यक डोय तो धनुर्धारी पुरुषना नियत लक्ष्यनी नेम नियत स्त्रीनुं पणु उपदर्शन करणुं ते निर्दोष छे.

(पं०) तत एव कार्यं न स्यादित्यत्र तत पवेति प्रकरणादेव । यथा धानुष्कस्य नियतस्यैवेत्यत्र कर्तृपक्षी ।

(टि०) भवत्वेतादृशेत्यादि । स इति मोक्षः । तल्लाभे इति नियतस्त्रीलाभे । तत पवेति प्रकरणादेव । तस्येति पक्षस्य ।

§ १३ हेतुकृतः पुरुषापकर्षोऽपि योषितां कुतस्त्यः ! किं सम्यग्दर्शनादि-रत्नत्रयाभावेन, विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वेन, पुरुषानभिवन्धात्वेन, स्मारणापकर्षत्वेन, अमहर्द्रिकत्वेन, मायादिप्रकर्षवत्त्वेन वा । प्राचि प्रकारे कुतः स्त्रीणां रत्नत्रयाभावः ! ।

સ ચીવરપરિગ્રહત્વેન ચરિત્રાભાવાદિતિ ચેત્ । તદચ્ચતુરસમ્ । યતઃ પરિગ્રહરૂપતા ચીવરસ્ય શરીરસંપર્કમાત્રેણ, પરિમુચ્યમાનત્વેન, મૂચ્છદિતુત્વેન વા ભવેત્ । પ્રથમપક્ષે ક્ષિત્યાદિના શરીરસંપર્કિણાડખ્યપરિગ્રહેણ વ્યભિચારઃ । દ્વિતીયપ્રકારે ચીવરપરિભોગસ્તા- સામશક્યત્યાગતયા, ગુરૂપદેશાદ વા । નાયઃ પક્ષઃ, યતઃ સંપ્રત્યપિ પ્રાણાનપિ ત્યજન્વ્યો યાઃ સંદસ્યન્તે, તાસામૈકાન્તિકાલ્પ્યન્તિકાનન્દસંપદાર્થિનીનાં વાહ્યચીવરં પ્રતિ ક્વા નામાશક્યત્યાગતા ! નમ્રયોગિન્યથ્ચ ક્વાચ્ચિદિદાનીમપિ પ્રેક્ષ્યન્તે એવ । દ્વિતીય- પક્ષોડપિ ન સૂક્ષ્મઃ, યતો વિચ્છજનોનેન વિચ્છદર્શિના પરમગુરુણા ભગવતા મુમુક્ષુ- પક્ષમ્કાક્ષીણાં યદેવ સંયમોપકારિ, તદેવ ચીવરોપકરણં “નો ક્વપિદિ નિર્ગમ્થીએ અલેભાએ હોત્તએ” ઈયાદિનોપદિષ્ટમ્, પ્રતિલેખનકમખ્ણડુપ્રમુલ્લવત્, ઈતિ કથં તસ્ય પરિભોગાત્ પરિગ્રહરૂપતા !, પ્રતિલેખનાદિધર્મોપકરણસ્યાપિ તત્પ્રસજ્ઞાન્ । તથા ચ—

“યત્ સંયમોપકારાય વર્તતે પ્રોક્તમેતદુપકરણમ્ ।

ધર્મસ્ય હિ તત્ સાધનમતોડન્યદધિકરણમાહાડર્હન્ ” ॥૧॥

ડપકારકં ઈ કરગતુપકારણમ્. અધિક્રિયન્તે ઘાતાય પ્રાણિનોડસ્મિન્નિતિ ત્વધિકરણમ્ ।

વળી, ‘સ્રીઓ પુરુષો કરતાં હલકી છે’ એવો એ હેતુ તમે કહ્યો છે તે શાથી સિદ્ધ છે ? પુરુષો કરતાં સ્રીઓની હીનતા શુ તેમનામાં સમ્યક્દર્શનાદિ રત્નત્રય- નો અભાવ છે તેથી છે ? વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવથી છે ? પુરુષો દ્વારા અવંદનીય હોવાથી છે ? સ્મરણાદિ કાર્યો કરતી ન હોવાથી છે ? મહાદ્વિંક નથી માટે છે ? કે તેમનામાં માયા વિગેરેનો પ્રકર્ષ હોવાથી છે ? પહેલા પક્ષમાં પ્રશ્ન એ છે કે સ્રીઓમાં સમ્યક્દર્શનાદિ રત્નત્રયનો અભાવ શાથી છે.

વિગમ્બર—સ્રીઓને વસ્ત્રનો પરિગ્રહ છે, અને પરિગ્રહ હોવાથી ચારિત્રનો અભાવ છે, તેથી સમ્યક્દર્શનાદિ રત્નત્રયનો અભાવ છે.

સ્વેતામ્બર—એમ માનતા હો તો પ્રશ્ન છે કે વસ્ત્રની પરિગ્રહરૂપતા શરીરના સંપર્ક માત્રથી કહો છો ? તેના ભોગવટાથી કહો છો કે મૂર્છાતુ ડારણ હોવાથી કહો છો ? પહેલા વિકરૂપમાં તો શરીર સાથે સંપર્કવાળાં છતાં અપરિગ્રહરૂપ પૃથ્વાદિથી વ્યભિચાર છે.

બીજા વિકરૂપમાં પ્રશ્ન એ છે કે સ્રીઓને વસ્ત્રનો પરિભોગ (ભોગવટો) શુ તેઓ વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી શકતી નથી માટે છે કે શુરુના ઉપદેશથી છે ? પ્રથમ પક્ષ તો યોગ્ય નથી, ડારણ કે વર્તમાનકાળે પણ પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરતી સ્રીઓ દેખાય છે, તો તેવી એકાન્તિક-આત્મન્તિક અને નૈસર્ગિક મુખ સંપત્તિની ઇચ્છુક સ્રીઓ માટે વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો એમાં શુ અશક્ય છે ? વળી અત્યારે પણ કેટલીક નગન યોગિનીઓ દેખાય છે ન. બીજો પક્ષ પણ સારભૂત નથી, ડારણ કે-વિધના દ્વિતકારી વિશ્વદેવતા-પરમશુરુ “નિર્ઝન્ધિનીએ અલેલક થવું કલ્પે નહિ” ઈત્યાદિ વચનથી જિનેશ્વર ભગવતે મુમુક્ષુ સ્રીઓને એ સંયમમાં ઉપકારી હોય તે ન વસ્ત્ર પ્રતિલેખન અને કમંચુ આદિની જેમ ઉપકરણ તરીકે નહાવેલ છે. તો ચીવરના પરિભોગ માત્રથી તે પરિગ્રહરૂપ કઈ રીતે બને ? ડારણ કે ઉપ-

કરણુને પરિગ્રહ માનવામાં તેા પ્રતિલેખનાદિ ધર્મોપકરણુ પણ પરિગ્રહરૂપ બની જશે. કહ્યું પણ છે કે, “શ્રી અરિહંત ભગવંતે જે સંયમના ઉપકાર માટે હોય તે પદાર્થને ઉપકરણુ કહેલ છે. કારણુ કે તે ધર્મતું સાધન છે અને તેનાથી ભિન્ન (સંયમને અહિતકારી) પદાર્થને અધિકરણુ કહેલ છે.” ઉપકાર કરનાર સાધન જ ઉપકરણુ કહેવાય છે, અને જેમાં પ્રાણિઓ વધ માટે અધિકૃત કરાય તે અધિકરણુ કહેવાય છે.

(પં) અપરિગ્રહેણ વ્યભિચાર ઇતિ ભવન્મતેડપિ ।

(ટિ) તાસામિતિ ચોપિતામ્ । યતો વિપ્રવેત્યાદિ । તસ્યેતિ ચીવરત્વ । તત્પ્રસક્તાદિતિ પરિગ્રહપ્રસવતેઃ ।

અથ પ્રતિલેખનં તાવત્ સંયમપ્રતિપાલનાર્થં ભગવતોપદિદ્યમ્, વહ્નં તુ કિમર્થમિતિ ?; તદપિ સંયમપ્રતિપાલનાર્થમેવેતિ શ્રૂમઃ, અભિમૂચ્યન્તે હિ પ્રાયેણાડ્વપસત્વતયા વિવૃતાક્ષોપાક્ષસંદર્શનજનિતચિત્તમેદૈઃ પુરુષૈરક્ષના અકૃતપ્રાવરણા ઘોટિકા ઇવ ઘોટકૈઃ ।

નનુ યાસામતિતુચ્છસત્ત્વાનાં પ્રાણિમાત્રેણાડ્વ્યભિભવઃ, તાઃ કથં સકલત્રૈલોક્યાભિભાવકર્મરાશિપ્રક્ષયલક્ષણં મોક્ષં મહાસત્ત્વપ્રસાધ્યં પ્રસાધયન્તીતિ ચેત્ ? । તદયુક્તમ્, યતો નાત્ર શરીરસામર્થ્યમતિરિક્તં યસ્ય ભવતિ તસ્યૈવ નિર્વાણોપાર્જનગોચરેણ સત્ત્વેન ભવિતવ્યમિતિ નિયમઃ સમસ્તિ, અન્યથા પક્ષ્વવામનાત્યન્તરોગિણઃ પુમાંસોડપિ સ્ત્રીભિરભિમૂચ્યમાના દૃશ્યન્તે ઇતિ તેડપિ તુચ્છશરીરસત્ત્વાઃ કથં તથાવિધસિદ્ધિનિવન્ધનસત્ત્વમાજો ભવેયુઃ ? । યથા તુ તેષાં શરીરસામર્થ્યાસત્ત્વેડપિ મોક્ષસાધનસામર્થ્યમવિરુદ્ધમ્, તથા સ્ત્રીણામપિ સત્યપિ વસ્ત્રે મોક્ષામ્યુપગમે ।

દિગમ્બર—પ્રતિલેખન (ભોરપિન્ધનેા ગુચ્છો) તેા સંયમ પાળવા માટે શ્રી. જિનેન્ધર ભગવંતે ઉપદેશેલ છે, પરંતુ વસ્ત્ર શા માટે છે ?

શ્વેતામ્બર—તે પણ સંયમને માટે જ છે એમ અમારું કહેવું છે, કારણુ કે સુદક્ષાં અગ્રોપાંગ જ્ઞેવાથી જેના ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયેલ છે એવા પુરુષોના આક્રમણુનેા લોગ ઘોરાથી ઘોડીના જેમ પ્રાયઃ અદ્ય સત્ત્વ (પરાક્રમ)-વાળી હોવાથી બની જાય છે.

દિગમ્બર—અતિતુચ્છ (બહુ ઓછા) પરાક્રમવાળી જે સ્ત્રીઓ (સામાન્ય) પ્રાણિમાત્રથી અભિભવ પામે છે, તે ત્રણે હોકનેા પરાભવ કરનાર કર્મશશિના અત્યંત ક્ષયરૂપ, અને મહાસત્ત્વ (મહાપરાક્રમ)થી સાપ્ય એવા મોક્ષને કઇ રીતે સાધશે ?

શ્વેતામ્બર એ કથન યોગ્ય નથી, કારણુ કે ‘જેતું’ શરીરસામર્થ્ય અધિકૃત હોય તે જ મોક્ષોપાજ્ઞન કરવાની શક્તિવાળો હોય’ એવો કોઈ નિયમ (ન્યાયિતિ) નથી, અન્યથા પંશુ (લૂલા-લંગડા), વાનર (ડીંગણા), અને અત્યંત શાગી એવા

પુરુષો પણ સ્ત્રીઓથી થતા પરાભવને પામતા જોવાય છે, એટલે તેઓ પણ તુરંત સત્સ્વવાળા હોવાથી સિદ્ધિ-મુક્તિના કારણભૂત તથા પ્રકારની શક્તિ કઈ રીતે ધરાવશે ? એટલે તેવા પુરુષોમાં શરીરસામર્થ્ય ન હોવા છતાં પણ તેઓ મોક્ષના કારણરૂપ સામર્થ્ય (શક્તિ) ધરાવે છે તેમાં જેમ કશો વિરોધ નથી તેમ સ્ત્રીઓ પાસે વસ્ત્ર હોય છતાં પણ તેઓ મોક્ષ પામે એમાં કશો વિરોધ નથી.

(૫૦) તદપિ સંયમપ્રતિપાલનાર્થમેવેત્યાદિ સ્ત્રિઃ ॥૫૦॥

इति सप्तमपरिच्छेदः ॥

(ટિ.) તદપીતિ વસ્ત્રમપિ ।

गृहिणः कुतो न मोक्ष इति चेद् , ममत्वसद्भावात् । न हि गृही वस्त्रे ममत्वरहितः, ममत्वमेव च परिग्रहः, सति हि ममत्वे नग्नोऽपि परिग्रहवान् भवति, शरीरेऽपि तद्भावात् । आर्थिकायाश्च ममत्वाभावादुपसर्गाघासकमिवाम्बरमपरिग्रहः, न हि यतेरपि ग्रामं गृहं वनं वा प्रतिवसतोऽममत्वादन्यच्छरणमस्ति । न च निगृहीतात्मनां महात्मनां कासाञ्चित् कचिदपि मूर्च्छाऽस्ति ? तथाहि—

“निर्वाणश्रीप्रभवपरमप्रौत्तितोत्रस्पृहाणां

मूर्च्छा तासां कथमिव भवेत् कापि संसारभागे ? ।

भोगे रोगे रहसि सजने सज्जने दुर्जने वा

यासां स्वान्तं किमपि भजते नैव वैषम्यमुद्राम् ” ॥૧॥

उक्तं च—“अवि अप्पणो वि देहग्भि नारयन्ति ममाइयं ति” । एतेन मूर्च्छा-हेतुत्वेनेत्यपि पक्षः प्रतिक्षिप्तः, शरीरवच्चीवरस्यापि काश्चित् प्रति मूर्च्छाहेतुत्वाभावेन परिग्रहरूपत्वाभावात् । तन्न सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयाभावेन स्त्रीणां पुरुषेभ्योऽपकर्षः ।

દિગમ્બર—તો પછી વસ્ત્રવાળા ગૃહસ્થોનો મોક્ષ કેમ થતો નથી ?

સ્વેતામ્બર—કારણ કે ગૃહસ્થોમાં મમત્વ છે. ગૃહસ્થ વસ્ત્રમાં મમત્વ રહિત હોતો નથી. અને મમત્વ એ જ તો પરિગ્રહ છે, કારણ કે મમત્વ હોય તો નગ્ન પણ પરિગ્રહી કહેવાય છે, કારણ કે મમત્વ શરીરમાં પણ સંલગ્ન છે અને સાધ્વી સ્ત્રીઓને તો વસ્ત્રમાં મમત્વ નથી પણ ઉપસર્ગાદિના કારણે તે આવી પરેલું હોય તેમ તેઓ વસ્ત્રને સ્વીકારે છે. (અર્થાત્ ઉપદ્રવને કારણે આવી પડેલી એડી ઉપર કોઈ મમત્વ ધરાવતું નથી તેમ સાધ્વી સ્ત્રીઓને વસ્ત્ર ઉપર મમત્વ હોતું નથી.) વળી ગામમાં, ઘરમાં કે વનમાં વાસ કરતા યતિ (સાધુ) ને પણ અમમત્વ સિવાય બીજું (કોઈ) શરણુ નથી, અર્થાત્ યતિ ઘર, ગામ કે વનનો પોતાના વાસ તરીકે સ્વીકાર કરે છે, છતાં તે પરિગ્રહ કહેવાતો નથી, કારણ કે તે પ્રત્યે તેમને મમત્વ નથી. એટલે યતિઓ વિષે છેવટે જેમાં મમત્વ નથી તે જ અધનતું કારણ બનતું નથી એમ અમમત્વતું જ શરણુ તેમના મોક્ષસાધનમાં લેવું પડે છે, તેમ સાધ્વી સ્ત્રી વિષે પણ વસ્ત્ર સ્વીકારવા છતાં અમમત્વ શા માટે ન

માનવું ? અને આત્માનો નિશ્ચય કરનારી (આત્માનું ઇમન કરનારી) કેટલીક પ્રભાવશાલિની મહાન સ્ત્રીઓને કોઈ પણ સ્થળે મૂર્છા (મોહ-મમત્વ) હોતી નથી, તે આ પ્રમાણે—“લોગમાં કે રોગમાં, નિર્જન પ્રદેશ-એકાન્ત પ્રદેશમાં કે વસતિમાં, સજ્જન કે દુર્જનમાં જેઓનું ચિત્ત-મન વિકાર પામતું નથી એવી સ્ત્રીઓને મોક્ષલક્ષ્મીમાં પ્રગટેલી પરમ પ્રીતિને કારણે તેની જ તીવ્ર સ્પૃહાવાળી હોવાથી સંસારના કોઈ પણ ભાગમાં મૂર્છા (મમત્વ) કઈ રીતે હોય ? વળી, કહ્યું છે કે, પોતાના દેહમાં પણ મમત્વનું આચરણ કરતી નથી.” આ ચર્ચાથી વસ્ત્રમાં પરિશ્લેષપતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ મૂર્છાહિતુત્વ રૂપ ત્રીજો વિકલ્પ પણ ખંડિત થઈ ગયો એમ સમજવું અને કેટલીક સાધ્વી સ્ત્રીઓને શરીરની જેમ વસ્ત્રમાં પણ મૂર્છા (મમત્વ) રૂપ કારણ ન હોવાથી પરિશ્લેષપતા નથી. માટે સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં અપકર્ષને સિદ્ધ કરવાને કહેલ સમ્યક્દર્શનાદિ રત્નત્રયના અભાવરૂપ હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી સાધ્ય સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી

(ટિ.) તન્નાવાદિતિ મમત્વસદ્ભાવ ।

§ ૧૪ નાપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વેન, યતસ્તદપિ તાસાં કિં સત્તમપૃથ્વી-ગમનાભાવન, વાદાદિલઘ્વિરહિતત્ત્વેન, અલ્પશ્રુતત્ત્વેન, અનુપસ્થાપ્યતાપારાચ્ચિત્તકરણ્ય-ત્ત્વેન વા ભવેત્ । ન તાવદાઘઃ પક્ષઃ, યતોઽત્ર સત્તમપૃથ્વીગમનાભાવો યત્રૈવ જન્મનિ તાસાં મુક્તિગામિત્વં તત્રૈવોચ્યતે, સામાન્યેન વા । પ્રાચિ પક્ષે ચરમશરીરિભિરનેકાન્તઃ । દ્વિતીયે લ્વયમાશયઃ—યથૈવ હિ સ્ત્રીણાં સત્તમપૃથ્વીગમનસમર્થતીવ્રતરાશુભપરિણામે સામ-ર્થ્યાભાવાદપકર્ષઃ, તથા મુક્તિગમનયોગોલ્કૃષ્ટશુભપરિણામેઽપિ, ચરમશરીરિણાં તુ પ્રસન્નચન્દ્રરાજર્ષિપ્રમુક્ષાણામુભયત્રાપિ સામર્થ્યાદિ નૈકત્રાઽપ્યપકર્ષઃ । તદયુક્તમ્, યતો નાયમવિનાભાવઃ પ્રામાણિકઃ, યદુલ્કૃષ્ટાઽશુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્યાભાવે સત્યુલ્કૃષ્ટશુભગત્યુ-પાર્જનસામર્થ્યેનાપિ ન ભવિતવ્યમ્, અન્યથા પ્રકૃષ્ટશુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્યાભાવે પ્રકૃષ્ટા-શુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્યં નાસ્તીત્યપિ કિં ન સ્યાત્ ? તથા ચાઽભવ્યાનાં સત્તમપૃથ્વી-ગમનં ન ભવેત્ ।

§૧૪ (૨) પુરુષોથી સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ સિદ્ધ કરવાને કહેલ ‘વિશિષ્ટ પ્રકારના સામર્થ્યનો અભાવ’ એ હેતુ પણ બરાબર નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના સામર્થ્યના અભાવનું કારણ શું તે સાતમી નરકમાં નથી જતી એ છે ? તેઓમાં વાદાદિલઘ્વિ નથી એ છે ? તેઓ અટપશ્રુતવાળી છે એ છે ? કે અનુસ્થાપ્યતા અને પારંચિતક પ્રાયચિત્ત સ્ત્રીઓને અપાતાં નથી તે છે ? પહેલો પક્ષ બરાબર નથી કારણ કે તેમાં પ્રશ્ન એ છે કે શું જે ભવમાં તેમને સુકિતગમન કરવું છે, તે જ ભવમાં તેઓ સાતમી નરકમાં નથી જતી, એવું તમારું મનતવ્ય છે કે સામાન્યપણે સ્ત્રીઓ સાતમી નરકમાં નથી જતી

तेषु (मन्तव्य) छे ? प्रथम विकल्पमां यरम शरीरीवडे छेतु व्यभित्तारी जनी जशे अथात् यरमशरीरी पक्षु जेवा ज छे, जेज्यो जे लवमां मोक्ष जवाना छे, ते लवमां तेज्यो सातमी नरकमां जता नथी. छतां पक्षु तेमना मोक्षमां कशे। जाध नथी तो स्त्रीमोक्षमां सप्तम नरकमां अगमनथी केम जाध आवे ? भीज्ज विकल्पने आशय आवे छे के सातमी नरकना गमनने योज्य अति-तीव्रतर अशुभ परिष्णामनुं सामर्थ्यं न छेवाथी जेम स्त्रीज्योमां अपकर्षं छे तेम मुक्तिगमनने योज्य अति उत्कृष्ट शुभ परिष्णामनुं पक्षु सामर्थ्यं न छेवाथी अपकर्षं छे, परंतु यरमशरीरी प्रसन्नचन्द्र राजर्षिं वगेरे आत्माने तो जन्ने स्थणे (सप्तम नरकगमन जने मुक्तिगमनमां) सामर्थ्यं छेवाथी तेमने कोर्ष पक्षु जेक स्थणे अपकर्षं नथी, परंतु आवा आशयवाणे। भीजे विकल्प पक्षु योज्य नथी, कारणु के जेवो कोर्ष प्रभाषुसिद्ध अविनालाव नथी के 'ज्यां अशुभ गतिने उपाज्जन करनार उत्कृष्ट सामर्थ्यं न छेय त्यां शुभगतिने उपाज्जन करनार पक्षु उत्कृष्ट सामर्थ्यं न छेय. अन्यथा जेवो पक्षु अविनालाव प्राभाषिक मानवे। पक्षु के ज्यां शुभगतिने उपाज्जन करनार उत्कृष्ट सामर्थ्यं न छेय त्यां अशुभ गतिने उपाज्जन करनार उत्कृष्ट सामर्थ्यं पक्षु न छेय जने आम थतां अलव्य आत्माने सप्तम नरकगमन नहि थाय.

(टि०) नापि विशिष्टेत्यादि । तन्पीति विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वम् । तासामिति पक्ष्मलाक्षीणाम् ।

अथ वादादिलम्बिरहितत्वेन स्त्रीणां विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वम्, यत्र स्ववैहिक-वादाविक्रियाचाराणादिलम्बिनामपि हेतुः संयमविशेषरूपं सामर्थ्यं नास्ति, तत्र मोक्षहेतुस्तद्गविष्यतीति कः सुधीः श्रद्धीत ? । तदचारु, व्यभिचारात्, मापतुषादीनां तदभावेऽपि विशिष्टसामर्थ्यापञ्चवेः । न च लम्बिनां संयमविशेषहेतुकत्वमागमिकम्, कर्मोदयक्षयक्षयोपशमोपशमहेतुकतया तासां तत्रोदितत्वात् । तथा चाऽत्राचि —

“ उदयक्षयस्त्रयोपशमोपशमसमुत्था बहुष्पगाराजो ।

एवं परिणामवसा लद्धीउ हवन्ति जीवाणं ” ॥१॥

चक्रवर्ति-वलदेव-वामुदेवत्वादिप्राप्तयोऽपि हि लम्बयः, न च संयमसद्भाव-निवन्धना तत्प्राप्तिः । सन्तु वा तन्निवन्धना लम्बयः, तथापि क्षीपु तासां सर्वामामभावोऽभिधीयते, नियतानामेव वा । नाथः पक्षः, चक्रवर्त्यादिलम्बिनां कासाञ्चिदेव तासु प्रतिपेधात्, आमर्षोपव्यादीनां तु भूयसीनां भावात् । द्वितीयपक्षे तु व्यभिचारः, पुरुषाणां सर्ववादादिलम्ब्यभावेऽपि विशिष्टसामर्थ्यस्वी-कारात्, अकेशवानामेव, अतोर्थकरचक्रवर्त्यादीनामपि च मोक्षसंभवात् ।

उदयक्षयक्षयोपशमोपशमसमुत्था बहुष्पकाराः ।

एवं परिणामवशाद् लम्बयो भवन्ति जीवानाम् ॥१॥

અરુપશ્રુતત્વમપિ મુક્ત્યવાદયાઽનુમિતવિશિષ્ટસામર્થ્યેર્માપતુપાદિભિરેવાઽનૈકાન્તિક-
મિત્યનુદ્ધોષ્યમેવ ।

અનુપસ્થાપ્યતાપારાઙ્ચિતકશૂન્યત્વેનેત્યવ્યયુક્તમ્, યતો ન તન્નિપેધાદ્ વિશિષ્ટ-
સામર્થ્યાભાવઃ પ્રતીયતે । યોગ્યતાપેક્ષો હિ ચિત્રઃ શાસ્ત્રે વિશુદ્ધ્યુપદેશઃ । ઉક્તં ચ—

“ સંવરનિર્જરરૂપો બહુપ્રકારસ્તપોવિધિઃ શાસ્ત્રે ।

રોમચિક્રિસાવિધિરિવ કસ્યાપિ કચચ્ચિદુપકારી ” ॥ ૧ ॥

સ્ત્રીઓમાં વાદાદિ લબ્ધિ ન હોવાથી વિશિષ્ટ સામર્થ્યને અભાવ છે, કારણ કે જે વ્યક્તિમાં આ લોક સંબંધી વાદલબ્ધિ, વૈકલ્પલબ્ધિ કે ચારણાદિ લબ્ધિ-ઓના ઉત્પન્ન પશુ સંયમરૂપ સામર્થ્ય નથી, તે વ્યક્તિમાં મોક્ષના ઉત્પન્ન સંયમ વિશેષરૂપ સામર્થ્ય હોય એવી શ્રદ્ધા તો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ કરે ? તમારું આ કથન પણ સ્તુત્ય નથી, કારણ કે તેમાં વ્યભિચાર છે. માપતુપાદિ જેવામાં વાદાદિ લબ્ધિઓ ન હોવા છતાં પણ તેઓમાં મોક્ષગમનયોગ્ય સામર્થ્યની ઉપલબ્ધિ છે. વળી, લબ્ધિઓ સંયમવિશેષને કારણે છે, એવું આગમમાં વચન પણ નથી, કારણ કે આગમમાં તો લબ્ધિઓ કર્મના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમને કારણે થાય છે, એમ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—“ પરિણામના વશથી કર્મના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ એ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલી અનેક લબ્ધિઓ જીવોને હોય છે.” ચક્રવર્તી બલદેવ અને વાસુદેવપણાની પ્રાપ્તિ એ પણ લબ્ધિરૂપ છે, અને તેની પ્રાપ્તિ સંયમના કારણે નથી અથવા માને કે તે પ્રાપ્તિ સંયમના કારણે છે, તો પણ પ્રશ્ન એ છે કે શું સ્ત્રીઓમાં સંયમબળ સઘળી લબ્ધિ-ઓનો અભાવ છે કે નિયત લબ્ધિઓનો જ અભાવ છે ? આદ્ય પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે ચક્રવર્ત્યોદિ કેટલીક લબ્ધિઓનો જ સ્ત્રીઓમાં પ્રતિષેધ કરેલ છે, પરંતુ આમર્ષોષધિ આદિ ધર્મી બધી લબ્ધિઓ સ્ત્રીઓને પણ હોય છે. બીજા પક્ષમાં વ્યભિચાર છે, કારણકે પુરુષોમાં પણ વાદાદિ સર્વલબ્ધિઓનો અભાવ હોવા છતાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય તો સ્વીકારાયેલું છે, કારણ કે વાસુદેવ સિવાયનાનો જ તેમ જ તીર્થંકર કે ચક્રવર્તી પણ ન હોય એવા સામાન્ય પુરુ-ઓનો પણ મોક્ષ સંભવે છે. માટે વાદાદિ લબ્ધિઓના અભાવમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવરૂપ તમારો પક્ષ સિદ્ધ થયો નહિ.

સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવતું કારણ અદ્યપ્યુત છે, એમ પણ તમારે કહેવું નહિ કારણ કે તેમાં વ્યભિચાર છે. અદ્યપ્યુતવાળા છતાં માપ-તુપાદિ મોક્ષ પામ્યા એથી અનુમાન થાય છે કે તેમનામાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય હતું. અનુપસ્થાપ્ય અને પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત્તની સ્ત્રીઓ અધિકારિણી નથી માટે તેઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય નથી એમ પણ કહેવું તે ઉચિત નથી કારણ કે ઉપ-રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્તના નિષેધમાત્રથી વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ પ્રતીત થતો નથી. કારણ કે યોગ્યતાની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રમાં વિશુદ્ધિ માટે લિન્ન લિન્ન પ્રકારનો ઉપદેશ છે, કહ્યું છે કે— ‘રોગ-વ્યાધિની ચિકિત્સાની વિધિની જેમ સંવર અને નિર્જર-

૩૫ અનેક પ્રકારનો તપોવિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. તે કોઈ ને કોઈ રીતે ઉપકારી ધાય છે અર્થાત્ આ પ્રકારે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં અપકર્ષ સિદ્ધ કરવાને કહેલ વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવરૂપ હેતુ દ્વેષિત હોવાથી સ્વસાધ્ય સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(ટિ) અથ વાદેત્યાદિ । તદિતિ સામર્થ્યમ્ । માપતુપાદીનામિતિ માપતુપાદયો મહર્ષયઃ, તેષાં લઘ્વયો નાડસન્ પરમપવર્ગપ્રાપ્તિસમર્થસામર્થ્યમાસીત્ । તાસામિતિ વાદાદિલઘ્વીનામ્ । તત્રેતિ મહર્ષો । ઉદ્ય-સ્યેતિ જીવાનાં પરિણામવશા વહુપ્રકારાઃ ચારણ-વૈક્રિયાદિરુપેણ વહુ-વિધા લઘ્વયો ભવન્તિ । કિમ્મૂતાઃ ? ઉદય ક્ષય-ક્ષયોપશમોપશમ-સમુત્થૌદયિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશ-મિક્ષોપશમિક્ષમ્યક્ત્વસકાશાદુપ્પન્નાઃ । તત્રપ્રાપ્તિરિતિ ચક્રવર્તિત્વાદિલઘ્વિપ્રાપ્તિઃ । તન્નિ-વન્ધના इति સંયમવિશેષનિબન્ધનાઃ । તાસામિતિ લઘ્વીનામ્ ।

§ ૧૫ પુરુપાનમિવન્ધત્વમપિ યોપિતાં નાપકર્ષાય, યતસ્તદપિ સામાન્યેન, ગુણાધિકપુરુપાપેક્ષં વા । આઘેડસિદ્ધતાદોષઃ, તીર્થકરજનન્યાદયો હિ પુરન્દરાદિ-મિરપિ પ્રણતાઃ, કિમન્ન ! શેષપુરુષૈઃ ? । દ્વિતાયે તુ શિષ્યા અપ્યાચાર્યેનામિવન્ધન્ત પ્વેતિ તેડપિ તતોડપ્રકૃપ્યમાણત્વેન નિર્વૃત્તિભાજો ન ભવેયુઃ, ન ચૈવમ્, ચણ્ડરુદ્રાદિ-શિષ્યાણાં શાલ્વે તસ્ત્રૂવણાદિતિ મૂલહેતોર્વ્યભિચારઃ ।

§ ૧૫ સ્ત્રીઓ પુરુષો દ્વારા વંદનયોગ્ય નથી (અવંદનીય છે) એ હેતુથી પણ સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તમોને સામાન્યરૂપે પુરુષો દ્વારા અવંદન અભિપ્રેત છે કે શુદ્ધાધિક પુરુષો દ્વારા અવંદન અભિપ્રેત છે ? આઘ-પક્ષમાં અસિદ્ધતા દોષ છે, કારણ કે તીર્થકરની માતા વિગેરે સ્ત્રીઓને ઈન્દ્રાદિ-દેવતાઓ પણ નમસ્કાર કરે છે, તે પછી બાકીના પુરુષો નમસ્કાર કરે તેમાં નવાઈ ન શુ છે ? બીજા પક્ષનો ઉત્તર એ છે કે, શિષ્યોને આચાર્ય (ગુરુ) વંદન કરતા ન નથી તે આચાર્યથી શિષ્યો અપકર્ષને પામ્યા એટલે શુ શિષ્યોનો મોક્ષ નહિ ધાય ? પરંતુ એવું તે નથી કારણ, કે ચણ્ડરુદ્ર વગેરે આચાર્યના શિષ્યો મોક્ષ પામ્યા એવું શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે, માટે 'પુરુષોથી હીન હોવાથી' એ મૂળ હેતુમાં અભિચાર થયો.

§ ૧૬ પ્તેન સ્મારણાચકર્તૃત્વમપિ પ્રતિક્ષિતમ્ । અથ પુરુષાવિપયં સ્મારણાચ-કર્તૃત્વમત્ર વિવક્ષિતં, ન તુ સ્મારણાચકર્તૃત્વમાત્રમ્, ન ચ સ્ત્રિયઃ કદાચન પુંસાં સ્મારણાદીન્ કુર્વન્તીતિ ન વ્યભિચાર इति ચેત્ તર્હિ પુરુષેતિવિશેષણં કરણીયમ્ । ક્ષણેડપ્યસિદ્ધતાદોષઃ, સ્ત્રીનામપિ કાસાન્નિચિત્ પારગતાગમરહસ્યવાસિતસતઘાતૂનાં ક્ષાપિ તથાવિધાવસરં સમુચ્ચૃક્ષ્ણપ્રવૃત્તિપરાધીનમાયુસ્મારણાદેરવિરોધાત્ ।

§ ૧૬ આ પ્રકારના ખંડનથી 'સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી' એ પક્ષ પણ ખંડિત થયો એમ લાગુ પડે.

દિગમ્બર-સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી, એનો અર્થ એ છે કે પુરુષ વિષયક સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી પણ સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી ન નથી, એનો અર્થ નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ પુરુષો વિષે કદી પણ સ્મારણાદિ કરતી નથી માટે 'સ્મા-રણાદિ કાર્યો કરતી નથી' એ હેતુ અભિચારી નથી.

સ્વેતામ્બર—તો પછી એ હેતુમાં 'પુરુષ' એ પ્રમાણે વિશેષણ આપવું જોઈએ, અને આપું વિશેષણ કરે તો પણ અસિદ્ધતા દોષ તો છે જ, કારણ કે જિનેશ્વર ભગવંતના આગમના રહસ્યથી વાસિત થયેલ સાતે ધાતુવાળી કોઈ કોઈ (સાધ્વી) સ્ત્રીઓ ક્યારેક તથા પ્રકારના અવસરે અત્યંત ઉચ્છૃંખલ પ્રવૃત્તિને આધીન બની ગયેલ (ઉદ્ધત આચરણ કરનાર) સાધુને સ્મારણાદિ કરે તો તેમાં કાંઈ વિરોધ નથી.

§ ૧૭ અધામહર્દિકલ્વેન સ્ત્રીણાં પુરુષેભ્યોઽપકર્ષઃ । સોઽપિ કિમાધ્યાત્મિકીં સમૃદ્ધિમાશ્રિત્ય, બાહ્યાં વા । નાઽઽધ્યાત્મિકીમ્, સમ્યગ્દર્શનાદિરત્નત્રયાદેસ્તાસામપિ સદ્ભાવાત્ । નાપિ બાહ્યામ્, एवं हि महत्यास्तीर्थकरादिलक्ष्या गणधरादयः, चक्र धरादिलक्ष्याश्चेत्तरक्षत्रियादयो न भाजनम्, इति तेषामप्यमहर्दिकલ्वेनापकृत्यमाणत्वाद् मुक्त्यभावो भवेत् । अथ याऽसौ पुरुषवर्गस्य महती समृद्धिस्तीर्थकरत्वलक्षणा, सा स्त्रीषु नास्तीत्यमहर्दिकत्वमासां विवक्ष्यते । तदानीमप्यसिद्धता, स्त्रीणामपि परमपुण्यपात्रभूतानां कासाञ्चित् तीर्थकृत्वाविरोधात्, तद्विरोधसाधकप्रमाणस्य कस्याऽप्यभावात्, एतस्याऽद्यापि विवादास्पदत्वात्, अनुमानान्तरस्य चाभावात् ।

§ ૧૭ 'સ્ત્રીઓ મહદ્દિક નથી' એ હેતુથી પણ પુરુષોથી સ્ત્રીઓને અપકર્ષ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓમાં શું આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ નથી કે બાહ્ય-સમૃદ્ધિ નથી ? સ્ત્રીઓમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયાદિનો સંભાવ હોવાથી આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિનો અભાવ તો કહી શક્યો નહિ. બાહ્યસમૃદ્ધિના અભાવને કારણે પણ સ્ત્રીઓને અપકર્ષ માનવામાં દોષ છે, કારણ કે ગણધર વિગેરેમાં મહાન્ તીર્થકરાદિની ઋદ્ધિનો અને ઈતર જનોમાં ચક્રવર્ત્યાદિની ઋદ્ધિનો સંભાવ નથી તો તેઓ પણ મહદ્દિક નહીં હોવાથી અપકર્ષને પ્રાપ્ત કરશે, અને તેથી તેઓ પણ મુક્તિ-મોક્ષ પામશે નહીં.

દિગ્મ્બર—પુરુષવર્ગમાં તીર્થકરત્વરૂપી જે આ મહાન્ સમૃદ્ધિ છે, તે સ્ત્રીઓમાં નથી માટે અમે સ્ત્રીઓને અમહદ્દિક કહીએ છીએ.

સ્વેતામ્બર—તેમાં પણ અસિદ્ધતા દોષ છે, કારણ કે પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) પુણ્યના પાત્રરૂપ કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓમાં પણ તીર્થકરત્વનો વિરોધ નથી અર્થાત તેવી ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યવાળી કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ કોઈ કોઈ સમયે તીર્થકર પદવી પામે છે, કારણ કે સ્ત્રીત્વ અને તીર્થકરત્વના વિરોધનું સાધક કોઈ પણ પ્રમાણ નથી અને તમે કહેલ સ્ત્રીની હીનતારૂપ હેતુ તો હજી વિવાદાસ્પદ જ છે અને બીજું કોઈ અનુમાન તો છે નહિ.

§ ૧૮ માયાદિપ્રકર્ષલ્વેનેત્યન્યશસ્યમ્ . તસ્ય ળોપુંમયોગુન્યવેન દર્શનાદ, આગમે ચ શ્રવણાત્, ધ્યયતે हि चरनशरीरिणामपि नारशदीनां मायादिप्रकर्षपाचम् । तन्न पुरुषेभ्यो हीनत्वं लोनिर्वागनिषेधे साधोपान् हेतुः ।

§૧૮ 'સ્ત્રીઓમાં માયા વગેરેનો પ્રકર્ષ છે' એ હેતુ પણ પ્રશસ્ત્ય નથી, કારણ કે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયમાં માયાદિનો પ્રકર્ષ સરખો જ દેખાય છે અને આગમ-શાસ્ત્રોમાં પણ સભળાય છે કે ચરમ શરીરી નારદાદિ પણ માયાદિના પ્રકર્ષવાળા હતા, એવું આગમમાં કહેવાયું છે.

§ ૧૯ યત્ પુન — નિર્વાણકારણં જ્ઞાનાદિપરમપ્રકર્યઃ સ્ત્રીપુ નાસ્તિ, પરમ-પ્રકર્યત્વાત્, સત્તમપૃથ્વીગમનકારણાડપુણ્યપરમપ્રકર્યવત્, इति તેનેવૌક્તમ્ । તત્ર મોહનોયસ્થિતિપરમપ્રકર્યેણ સ્ત્રીવેદાદિપરમપ્રકર્યેણ ચ વ્યભિચારઃ । નાસ્તિ સ્ત્રીગાં મોક્ષઃ, પરિમ્હવત્વાત્, ગૃહસ્થવદ્, इत्यपि न पेशलम्, ધર્મોપકરણચીવરસ્યાપરિમ્હત્વેન પ્રસાધિતત્વાત્, इति સ્ત્રીનિર્વાણે સંક્ષેપેણ વાધકોદ્ધારઃ ।

§૧૯ આ પ્રમાણે પુરુષોથી સ્ત્રીઓની હીનતારૂપ હેતુ (૫ ૧૧૧) સ્ત્રીનિર્વાણનો નિષેધ કરવા સમર્થ નથી.

વળી, સ્ત્રીઓમાં નિર્વાણના કારણરૂપ જ્ઞાનાદિનો પરમ પ્રકર્ષ નથી, કારણ કે તે પરમ પ્રકર્ષની છે, સાતમી નરકે જવાના કારણ રૂપ પાપ (અશુભ કર્મ)ના પરમ પ્રકર્ષની જેમ આવું જે અનુમાન પ્રભાચંદ્રે કહ્યું છે તેમાં પણ હેતુ મોહનીય સ્થિતિના પરમ પ્રકર્ષથી અને સ્ત્રીવેદાદિના પરમપ્રકર્ષથી વ્યભિચારી છે વળી, સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી, પરિમ્હવત્વાળી હોવાથી, ગૃહસ્થની જેમ. આ અનુમાન પણ રમણીય નથી. કારણ કે 'ધર્મના ઉપકરણરૂપ ચીવર-વસ્ત્ર પરિમ્હવરૂપ નથી' એ અમે આ જ પ્રકરણમાં પહેલાં સિદ્ધ કરેલ છે.

આ પ્રમાણે દિગમ્બરાએ કહેલ સ્ત્રીનિર્વાણના બાધક પ્રમાણોનું સંક્ષેપથી નિરાકરણ કર્યું છે.

સ્ત્રીનિર્વાણના બાધક પ્રમાણોનો ઉપ-ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે —

(કિં.) યત્પુનરિત્યાદિ । તેનેતિ પ્રમાચન્દ્રેણ ।

§ ૨૦ સાધકોપન્યાસસ્તુ—મનુષ્યસ્ત્રી ક્ષાચિદ્ નિર્વાતિ, અવિકલતત્કારણત્વાત્, પુરુષવત્ । નિર્વાણસ્ય હિ કારણમવિકલં સમ્યગ્દર્શનાદિરત્નત્રયમ્, તત્ત્વ તાસુ વિચતે ઈવેત્યાદિત ઈવૌક્તમ્, इति નાસિદ્ધમેતત્ । વિપલાદ્ નર્પુસકાદેરત્યન્તવ્યાવૃત્તત્વાદ્ ન વિરુદ્ધમનૈકાન્તિકં વા । તથા મનુષ્યસ્ત્રીજાતિઃ કયાચિદ્ વ્યક્ત્યા મુક્ત્ય-વિકલકારણવ્યા તદ્વતી, પ્રત્યયાધિકારિત્વાત્, પુરુષવત્ । ન ચૈતદસિદ્ધં સાધનં 'ગુચ્ચિગી ચાલવચ્છા ય પ્લાવેડં ન કમ્પડ્' इति સિદ્ધાન્તેન તાસાં તદધિકારિત્વ પ્રતિપાદનાત્, વિશેષપ્રતિષેધસ્ય શંપામ્યનુજ્ઞાનાન્તરીયકત્વાત્ । દસ્યન્તે ચ સાંપ્રતમ-પ્તેતાઃ કૃતશિરોલુધ્વના ઉપાત્તપિચ્છકારમણ્ડલપ્રમુખયત્તિચ્છિન્નાથ, इति કુતો નૈતાસાં પ્રત્યયાધિકારિત્વસિદ્ધિઃ । યતો ન મુક્તિઃ સ્યાત્ । इति સિદ્ધા યથોક્તરૂપસ્યા-ત્મનો યથોક્તલક્ષણા સિદ્ધિઃ ।

इति प्रमाणनयतच्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां नयात्मस्वरूपनिर्णयो

नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

૬૨૦ કોઈ મનુષ્ય સ્ત્રીનિર્વાણુ-મોક્ષ પામે છે. મોક્ષના સમસ્ત કારણો હોવાથી, પુરુષની જેમ. મોક્ષનું અવિકલ એટલે સંપૂર્ણ કારણ સમ્યક્દર્શનાદિ રત્નત્રય છે. અને તે કારણ સ્ત્રીઓમાં વિદ્યમાન છે જ, એ આ પ્રકરણમાં પહેલાં જ કહી ગયા છીએ (પૃ ૧૧૨ થી ૧૧૬) માટે આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. અને આ હેતુ નપુંસકાદિરૂપ વિપક્ષથી અત્યંત વ્યાવૃત્ત-(પૃથક્) છે માટે વિરુદ્ધ કે વ્યભિચારી પણ નથી. કોઈ એક સ્ત્રીઅક્તિમા મુક્તિના અવિકલ કારણો મળી આવતાં હોઈ સ્ત્રીજાતિ મુક્તિના અવિકલ કારણવાળી છે. કારણ કે સ્ત્રી પ્રવચ્યાની અધિકારિણી છે, પુરુષની જેમ. પ્રસ્તુત હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે 'ગર્ભિણી અને નાના બાળક-વાળી સ્ત્રીને દીક્ષા આપવી કહો નહિ' આ વચનથી સ્ત્રીઓના દીક્ષાના અધિકારનું પ્રતિપાદન થાય છે. કારણ કે-વિશેષનો નિષેધ શેષના સ્વીકારનો આવિના-ભાવી છે. અર્થાત્ ગર્ભિણી આદિને દીક્ષાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો તેથી તદ્દ-ભિરિક્ત—(તેનાથી ભિન્ન)ને દીક્ષાનું વિધાન સિદ્ધ થાય છે અને વર્તમાનકાળ-માં પણ મસ્તકે લોચ કરેલી તથા પિન્નિક્ષા અને કમણ્ડલુ વિગેરે યતિવેશને ધારણ કરનારી સ્ત્રીઓ ભોવાય પણ છે. માટે સ્ત્રીઓનો પ્રવચ્યાધિકાર કેમ ન સિદ્ધ થાય અને જેથી મુક્તિ પણ ન થાય ? માટે યથોક્ત સ્વરૂપવાળા આત્માને યથોક્ત સ્વરૂપવાળી સિદ્ધિ મુક્તિ સિદ્ધ થઈ. ૫૭

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણુનયતત્વાલોક' નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહા-રાજ વિરચિત રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'નયાત્મસ્વરૂપ નિર્ણય' નામના સાતમા પરિચ્છેદનો શ્રીરૈવતાચલ-ચિત્રકૃટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધા-રક શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુજ્જરભાષાનુવાદ.

(ટિ૦) તથા મનુષ્યેત્યાદિ । તદ્દતીતિ મોક્ષયુક્તા । તદ્ધિકારીતિ પ્રવચ્યાધિકારિત્વ-પ્રરૂપાત્ ॥૫૭॥

(૫૦) નયનયામાસવાદઃ ૧, નાસ્તિકામિમતભૂતચૈતન્યનિરાસઃ ૨, આત્મનઃ પ્રત્યક્ષાનુ-વાનાગમેઃ સ્થાપનં ૩, બૌદ્ધમિમતજ્ઞાનલક્ષણવન્તાનરૂપાત્મનિરાસઃ ૪, ચૈતનાસમવાયાદાત્મનઅચે-તનત્વં નોપયોગામ્કનયેતિ ધૈર્યેપિ કમતનિરાસ. ૫, તદ્મિમતતામદ્ટસ્થપનિત્યતાનિરાસઃ ૬, આત્મનઃ કાપિલામિનનાકર્તૃત્વનિરાસઃ ૭, સાધ્યાદ્બોક્તૃત્વસ્થાપનં, ન તુ પ્રતિભિમ્યદ્વારા ૮, આત્મનઃ સર્વગતત્વનિરાસેન ક્ષાયપ્રમાણતાસ્થાપનં ૯, કર્મસ્થાપનં કર્મગ એ ચ બૌદ્ધસિક્કસ્થાપન ચ ૧૦, ક્લિયેકાન્ત-જ્ઞાને કાન્તનિરાસેન તદુભયસ્ય મોક્ષાદેવુનાસ્થાપનં ૧૧, આત્મવિશેષયુગોચ્છેદો મોક્ષ इति ऋजुमुक्तिनिराकरणं ૧૨, સ્ત્રીનિર્વાણુસ્થાપનં ૧૩-इति सप्तमपरिच्छेदवाद्दसंप्रहः एवं प्रयोदश ॥७७॥

(ટિ૦) इति धोषापुर्णमागच्छीयध्रीमदाचार्यध्रीगुणचन्द्रसूरिशिष्यप.ज्ञानचन्द्रविरचितं रत्ना-करावतारिकाटिप्पनके सप्तमः परिच्छेदः ॥ प्रण्याम् ३०६ अ. १॥ धीः ॥

અર્હમ્
અથાષ્ટમઃ પરિચ્છેદઃ ।

પ્રમાણનયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્ય સંપ્રતિ તત્પ્રયોગમૂમિમૂતં વસ્તુનિર્ણયામિપ્રાયો-
 પકમં વાદં વદન્તિ—

વિરુદ્ધયોર્ધર્મયોરેકધર્મવ્યવચ્છેદેન સ્વીકૃતતદન્યધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થં
 સાધનદૂષણવચનં વાદઃ ॥૧૧॥

§ ૧ વિરુદ્ધયોરેકત્ર પ્રમાણેનાડનુપવચમાનોપલ્ભયોર્ધર્મયોર્મવ્યાદિતિ નિર્ધારણે પપ્તી
 સપ્તમી વા । વિરુદ્ધાવેવ હિ ધર્માવેકાન્તનિત્યત્વ-કથન્નિત્યત્વાદી વાદં પ્રયોજયતઃ,
 ન પુનરિતરૌ, તદ્વથા-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં ગુણવચ્ચ; વિરોધશ્ચૈકાધિકરણત્વૈકકાલસ્વયો-
 રેવ સતોઃ સંભવતિ । અનિત્યા બુદ્ધિનિત્ય આત્મેતિ મિન્નાધિકરણયોઃ; પૂર્વં નિષ્ક્રિ-
 યમ્, ઇદાનીં ક્રિયાવદ્ દ્રવ્યમિતિ મિન્નકાલયોશ્ચ તયોઃ પ્રમાણેન પ્રતીતી વિરોધા-
 સંભાવાત્ ।

પ્રમાણુ અને નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને હવે તે બન્નેનો પ્રયોગ જ્યાં કર-
 વામાં આવે છે, અને જેનો પ્રારંભ પદાર્થનો નિષ્ક્રિય કરવાના અભિપ્રાયથી કર-
 વામાં આવે છે, તે વાદનું વર્ણન—

પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મોમાંથી એક ધર્મનો નિષેધ કરીને પોતાને માન્ય
 એવા અન્ય ધર્મની સિદ્ધિ કરવા માટે સાધન અને દૂષણનું કથન કરવું તે
 વાદ છે. ૧.

§૧ વિરુદ્ધ—એક જ ધર્મોમાં પ્રમાણથી જેનો ઉપલંભ ઘટી શકતો
 નથી એવા બે ધર્મો વિષે અહીં નિર્ધારણુ અર્થમાં પપ્તી અથવા સપ્તમી વિભક્તિ
 વાણુવી. એકાન્ત નિત્યત્વ અને કથન્નિત્ય નિત્યત્વાદિ જેવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો
 જ વાદ કરાવે છે પરંતુ જે વિરોધી ન હોય તેવા બે ધર્મો (અર્થાત્ પરસ્પર
 અવિરોધી બે ધર્મો) વાદને અવસર આપતા નથી. જેમકે દ્રવ્ય પર્યાયવાણું અને
 ગુણવાણું છે અને બે ધર્મોનો વિરોધ પણ તેમને એક અધિકરણમાં અને એક
 કાલમાં માનવામાં આવે તો જ સંભવે છે પરંતુ 'બુદ્ધિ અનિત્ય છે' અને 'આત્મા
 નિત્ય છે.' અહીં બન્ને ધર્મોનું અધિકરણુ મિન્ન હોવાથી તથા 'દ્રવ્ય પહેલાં
 નિષ્ક્રિય અને હવે સક્રિય છે,' અહીં બન્ને ધર્મોનો કાલ મિન્ન હોવાથી પરસ્પર
 વિરોધનો સંભવ નથી, કારણ કે તે પ્રમાણથી પ્રતીત છે.

- (૧૦) તત્પ્રયોગમૂમિમૂતમિતિ પ્રમાણનયતત્ત્વસ્થાનમૂતમ્ ।
- (૧૦) ન પુનરિતરાવિતિ અવિરુદ્ધો ।
- (દિ૦) તયોરિતિ નિત્યવાનિત્યત્વયોર્નિષ્ક્રિય-સક્રિયયોઃ ।

§ ૨ અયમેવ હિ વિરોધો યત્પ્રમાણેનાડનુપલમ્બનં નામ, અન્યથાડપિ તસ્યામ્બુ પગમે સર્વત્ર તદનુપલ્લપસજ્ઞાત્, ઇતિ વિરુદ્ધત્વાન્યથાનુપપત્તેરેકાધિકરણત્વૈકકાલત્વો-
રવગતૌ યદ્ ન્યાયમાખ્યે—“વસ્તુધર્મવિકાધિકરણૌ વિરુદ્ધાવેકકાલાવનવસિતૌ” ઇતિ તયોરુપાદાનમ્, તન્ પુનરુક્તમ્, અપુષ્ટાર્થં વા ।

§૨ પ્રમાણુથી ઉપલબ્ધ ન થવું એ જ તો વિરોધ છે. આથી (ઉપરોક્ત વિરોધથી) જુદા પ્રકારનો વિરોધ માનવામાં તો સર્વત્ર વિરોધનો પ્રસંગ આવશે. માટે વિરુદ્ધત્વની ઘટના અન્ય કોઈ પ્રકારે થતી ન હોવાથી એક અધિકરણના અને એક કાલના એ ધર્મોમાં જ વિરોધની અવગતિ છે, પરંતુ અન્યત્ર નથી. આમ છતાં ન્યાયભાષ્યમાં “વસ્તુધર્મવિકાધિકરણૌ વિરુદ્ધાવેકકાલાવનવસિતૌ” —અર્થાત્ શબ્દાદિ વસ્તુરૂપ એક અધિકરણમાં અને એકકાલમાં અનવસિત-પ્રમાણુથી એવા એ ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આમ અહીં એ વિશેષણોનું જે ઉપા-દાન કર્યું છે, તે પુનરુક્ત અથવા અપુષ્ટાર્થ છે, અર્થાત્ વિરુદ્ધ કહેવા માત્રથી જ એ વિશેષણોનો ભાવ ગૃહીત થઈ જાય છે, તો તેમને પૃથક્ કહેવાની જરૂર નથી.

(૫૦) અન્યથાપીતિ પ્રમાણેપલમ્બેડપિ । અવગતાવિતિ જ્ઞાન અનવસિ-વિતિ અપરિજ્ઞાતૌ ।

(ટિ.) અન્યથાપીતિ પ્રમાણેનોપલમ્બેડપિ । તસ્યેતિ વિરોધવાજ્ઞવારે । સર્વત્રેતિ સર્વેપુ પક્ષેપુ નિત્યાદિપુ સાધિતુમિષ્ટેપુ વિરોધસમ્ભવાત્ । તયોરિતિ એકાધિકરણયોરેકકાલયોર્વા ।

§ ૩ યદપ્યત્રૈવાનવસિતાવિતિ, તદપ્યવ્યાપકમ્, યતો વીતરાગવિપયવાદ-કથાયામનવસિતત્વસજ્ઞાવેડપિ જિગીપુગોચરવાદકથાયાં તદસજ્ઞાવાત્ । વીતરાગવાદો હ્યન્યતરસંદેહાદપિ પ્રવર્તતે । જિગીપુગોચરઃ પુનર્વાદો ન નામ નિર્ણયમન્ત્રેણ પ્રવ-ર્ત્તિતુમ્સહતે । તથાહિ—વાદો શબ્દાદૌ નિત્યત્વં સ્વયં પ્રમાણેન પ્રતીત્યૈવ પ્રવર્તમાનોડ-સમાનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપમનોરથોડહમહમિકયાડનુમાનમુપન્યસ્યતિ; પ્રતિવાપિ તત્રૈવ ધર્મિણિ પ્રતિપન્નાનિત્યત્વધર્મસ્તથૈવ દૂષણમુદીરયતીતિ ક્ષ નામ વાદકથાપ્રારમ્ભાત્ પ્રાગનવ સાયસ્યાવકાશઃ? ।

§૩ વળી, ‘અનવસિત’ એવું જે વિશેષણ આપ્યું છે, તે પણ અન્યાપક, કારણ કે વીતરાગ વિષયક વાદકથામાં અનવસિતત્વનો સંજ્ઞાવ છે; વ્યારે જિગીપુ વિષયક વાદકથામાં તેનો અભાવ છે, કારણ કે વીતરાગવાદ તો એકના સંદેહથી થાય છે, પરંતુ જિગીપુ વિષયક વાદ તો નિર્ણય વિના કદી પણ સંભવતો નથી. તે આ પ્રમાણે—

વાદી શબ્દાદિ ધર્મોમાં નિત્યત્વનો પ્રમાણુથી સ્વયં નિશ્ચય કરીને જ અસ-માન પ્રતિપક્ષનું એટલે કે પોતાથી વિલક્ષણ પ્રતિપક્ષનું ખડન કરવાની ઈચ્છા-થી અભિમાનપૂર્વક અનુમાન વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે, અને પ્રતિવાદી પણ તે જ શબ્દાદિ ધર્મોમાં પ્રમાણુથી અનિત્યત્વ ધર્મનો નિશ્ચય કરી તે જ રીતે વાદીના

અનુમાનમાં દૂષણનું ઉદ્ભવન કરે છે, તે વાદકથાના પ્રારંભમાં પહેલાં અવનસાય (અનિશ્ચય)ને સ્થાન જ કયાં છે ?

(૧૦) તદ્સદ્ભાવાદિતિ બનવસિતત્વાભાવાત્ ॥૧૧

(ટિ૦) અનવસિતાવિતિ પ્રમાણેન પરિચ્છિન્નાવનવગતૌ । વીતરામેતિ ગુરુશિષ્યગોચર-વાર્તાયામ્ । તદ્સદ્ભાવાદિતિ બનવસિતત્વાભાવાત્ । તથૈવૈતિ સમાનપ્રતિપક્ષપ્રતિજ્ઞેપ-મનોરથોઽહમહમિકયા ।

§ ૧ તતોઽયં સૂત્રાર્થઃ—યાવેકાધિકરણાવેકકાલૌ ચ ધર્મો વિરુદ્ધ્યેતે, તયો-ર્મધ્યાદેકસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય કથંચિન્નિત્યત્વસ્ય વા, વ્યવચ્છેદેન નિરાસેન, સ્વીકૃતતદન્યધર્મસ્ય કથંચિન્નિત્યત્વસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય વા, વ્યવસ્થાપનાર્થે વાદિનઃ પ્રતિવાદિનશ્ચ સાધનદૂષણવચનં વાદ ઇત્યભિધીયતે । સામર્થ્યાચ્ચ સ્વપક્ષવિપયં સાધનમ્, પરપક્ષવિપયં તુ દૂષણમ્, સાધનદૂષણવચને ચ પ્રમાણરૂપે એવં સંભવતઃ, તદિતરયોસ્ત-યોસ્તદાઽઽભાસત્વાત્; ન ચ તાન્યાં વસ્તુ સાધયિતું દૂષયિતું વા શક્યમિતિ ।

§૪ એટલે સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થયો : એક અધિકરણમાં અને એક જ કાલમાં જે જે ધર્મોના પરસ્પર વિરોધ છે તેમાંથી એક ધર્મનો એટલે કે સર્વથા નિત્યત્વ કે કથંચિત્ નિત્યત્વનો નિરાસ કરીને પોતાને માન્ય એવા અન્ય કથં-ચિત્ નિત્યત્વ કે સર્વથા નિત્યત્વની સિદ્ધિ કરવા માટે વાદી દ્વારા અને પ્રતિ-વાદી દ્વારા સાધનદૂષણનું કથન કરવું તે વાદ છે. અહીં (પ્રકરણ) સામર્થ્યથી સ્વપક્ષ વિપયક વચન તે સાધન, અને પરપક્ષ વિપયક વચન તે દૂષણ છે એમ બાણી લેવું;

અને સાધનદૂષણવચનો પ્રમાણરૂપ જ હોવાં જોઈએ, તેનાથી ભિન્ન એટલે કે અપ્રમાણરૂપ સાધન-દૂષણ વચન અતુકરે સાધનાભાસ અને દૂષણાભાસ બને છે. કારણ કે સાધનાભાસ કે દૂષણાભાસરૂપ વચનથી વસ્તુ સિદ્ધ કરવી કે દૂષિત કરવી શક્ય નથી.

(ટિ૦) તયોરિતિ એવાવિકરણયોરેકકાલયોર્વાં । તદિતરયોરિતિ પ્રમાણવ્યતિરિક્તયોઃ । તયોરિતિ સાધન-દૂષણયોઃ । તદ્ભાસત્વાદિતિ સાધનાભાસદૂષણાભાસત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તાભ્યા-મિતિ સાધનાભાસ-દૂષણાભાસાભ્યામ્ ।

§ ૫ નનુ યસ્મિન્નેવ ધર્મિણ્યેકતરધર્મનિરાસેન તદિતરધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થે વાદિનઃ સાધનવચનમ્, કથં તસ્મિન્નેવ પ્રતિવાદિનસ્તદ્વિપરીતં દૂષણવચનમુચિતં સ્યાત્ ? , વ્યાઘાતાત્ ઇતિ ચેત્ । તદસત્, સ્વાભિપ્રાયાનુસારેણ વાદિપ્રતિવાદિન્યાં તથાસાધન-દૂષણવચને વિરોધાભાવાત્ । પૂર્વં હિ તાવદ્ વાદો સ્વાભિપ્રાયેણ સાધનમભિધત્તે, પશ્ચાત્ પ્રતિવાદયપિ સ્વાભિપ્રાયેણ દૂષણમુદ્ઘાવયતિ । ન સ્વલ્બન્ન સાધનં દૂષણં ચૈકત્રૈવ ધર્મિણિ તાસ્વિકમસ્તાંતિ વિવક્ષિતમ્; કિન્તુ સ્વસ્વાભિપ્રાયાનુમરણેન વાદિપ્રતિવાદિનોં તે તથા પ્રયુજાતે, ઇતિ તથૈવોક્તે ॥૧૧

§૫--જે ધર્મીમાં જે ધર્મોમાંથી એકનો નિષેધ કરીને અન્ય ધર્મની વ્યવસ્થા કરવા વાદીએ સાધનવચન કહ્યું હોય તે જ ધર્મીમાં પ્રતિવાદી તેનાથી વિપરીત સિદ્ધ કરવા હૂષણ વચન કહે એ કેમ અને ? કારણ કે તેમ કરવા જતાં વ્યાઘાત થાય છે.

સમાધાન--એ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે વાદી અને પ્રતિવાદી પોત-પોતાના અભિપ્રાયથી હૂષણવચન કહે છે, પછી પ્રતિવાદી પણ સ્વાભિપ્રાયને અનુસરી હૂષણ વચન કહે છે. પણ અહીં એક જ ધર્મીમાં સાધન અને હૂષણ બન્ને તાત્વિક (સાચા) છે. એમ અમારું કહેવું નથી, પરંતુ પોતપોતાના અભિ-પ્રાયને અનુસરીને વાદી પ્રતિવાદી સાધન-હૂષણ વચનનો પ્રયોગ કરે છે, માટે અમે એ પ્રમાણે કહેવું છે.

(ટિ.) તસ્મિન્નેવેતિ ધર્મિણિ । તદ્વિપરીતમિતિ સાધનવિપર્યયભૂતમ્ । વ્યાઘાતાદિતિ પરસ્પરવિરોધાદિતિ ભાવઃ । તે इति साधनद्रूपणवचने । तथेति एकत्रैव धर्मिणि । उक्ते इति सूत्रकारेणाभिहिते ॥૧॥

અજ્ઞનિયમભેદપ્રદર્શનાર્થે વાદે પ્રારમ્ભકમેદૌ વદન્તિ—

પ્રારમ્ભકશ્ચાત્ર જિગીપુઃ, તત્ત્વનિર્ણનીપુશ્ચ ॥૨॥

§ ૧ તત્ર જિગીપુઃ પ્રસહ્ય પ્રથમં ચ વાદમારમ્ભતે, પ્રથમમેવ ચ તત્ત્વ-નિર્ણનીપુઃ, इति द्वावप्येतौ प्रारम्भकौ भवतः ।

વાદમાં અંગનો નિયમ, અને તેના ભેદ જણાવવા માટે પ્રારંભક (વાદી)ના જે ભેદનું કથન—

વાદના પ્રારંભક જે પ્રકારે છે, ? જિગીપુ (વાદમાં વિજય મેળવવાની ઇચ્છા વાળો). અને ૨ તત્ત્વનિર્ણનીપુ (તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળો.) ૨.

§૧ જે પ્રકારના પ્રારંભકમાં જિગીપુ ગર્વપૂર્વક પ્રથમ વાદની શરૂઆત કરે છે, અને તત્ત્વનિર્ણનીપુ પણ વાદનો પ્રારંભ પહેલો જ કરે છે, માટે આ બન્ને પ્રારંભક છે.

§ ૨ તત્ર જિગીપોઃ—

“સારક્ષમાતક્કતુરક્કપૂગાઃ ! પલામ્યતામાશુ વનાદમુપ્માત્ ।

સાટોપકોપસ્ફુટકેશરશ્રીમૃગાધિરાજોડયમુપેયિવાન્ યત્” ॥૧॥

इत्यादिविचित्रपत्रोत्तम्भनम् । अयि ! कपटनाटकपटो ! सितपट ! क्रिमेतान् मन्दमेधसस्तपस्विनः शिष्यानलीकृतुण्डताण्डवाङ्ग्यप्रचण्डपाण्डित्याविष्कारेण विप्रता-र्यसि !; क जीव !; न प्रमाणदृष्टमदृष्टम्, दर्शयसि परलोकावर्तति साक्षादा-क्षेपो वा, न विद्यते निरवशिष्यावदातस्तव सदसि कश्चिदपि विनश्चिदश्वदिना भूपतेः समुत्तेजनं च, इत्यादिवादासम्भः ।

ફર તેમાં જિગીયુ—“હે હરણુ હાથી અને અથના સમૂહો ! આ વનમાંથી જલદી નાસી જાઓ, કારણ કે આડંબર અને કોપથી સ્કુટ કેશરાની શોભાવાળો સિંહ આવે છે.” ઈત્યાદિ કથન કરે કે વિચિત્ર પત્રવાક્યતુ’ અવલંબન કરે, કે, “અરે ! હે કપટનાટકપટુ ! હે શ્વેતામ્બર ! આ મંદ બુદ્ધિવાળા રાંક શિષ્યો-ને મુખના ચાળા કરી મિથ્યા વાણીવિલાસથી પ્રચંડ પાંડિત્યનો આવિધાર કરી કેમ ઠગે છે ?” એમ કહે, અથવા “જીવ કયાં છે ? અદ્ય-કર્મ” પ્રમાણસિદ્ધ નથી માટે પરલોકની વાત તો દૂર રહો, આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ આક્ષેપ કરે, અથવા “હે રાજન્ ! તમારી સલામાં કોઈ પણ નિદોષ વિદ્યા (જ્ઞાન) વડે મનોન પંડિત નથી” એમ કહી રાજાને ઉત્તેજિત કરે, એમ અનેક રીતે વાદનો પ્રારંભ કરે છે.

§ ૩ તત્ત્વનિર્ણનીપોસ્તુ સત્રહચારિન્ ! શબ્દઃ કિં કથચ્ચિદ્ નિત્યઃ સ્યાદ્ નિત્ય એવ વૈતિ સંશયોપક્રમો વા, કથચ્ચિદ્ નિત્ય એવ શબ્દ ઇતિ નિર્ણયોપક્રમો વા ઇત્યાદિરૂપઃ ।

ફ૩ અને તત્ત્વનિર્ણનીપુ તો “હે સપ્રહચારિન્ ! (તુદય બ્રહ્મચર્યવાળા શુરુબ્રાતા !) શબ્દ શુ’ કથચ્ચિત્ નિત્ય છે કે સર્વથા નિત્ય જ છે ?” આ પ્રમાણે સંશય દર્શાવીને વાદનો પ્રારંભ કરે છે. અથવા “શબ્દ કથચ્ચિત્ નિત્ય જ છે” એ પ્રમાણે નિર્ણય જણાવી વાદનો પ્રારંભ કરે છે.

§ ૪ વચનવ્યક્તી સૂત્રેષ્વતન્ત્રે, વચ્ચિદેકસ્મિન્નપિ પ્રૌઢે પ્રતિવાદિનિ વહવોઽપિ સંમૂય વિવદેરન્ જિગીપવઃ, પર્યનુયુજીરંશ્ચ તત્ત્વનિર્ણનીપવઃ, સ ચ પ્રૌઢતયૈવ તાંસ્તાવતોઽપ્યમ્યુપૈતિ, પ્રત્યાહ્યાતિ ચ, તત્ત્વં ચાચપ્ટે । કચ્ચિદેકમપિ તત્ત્વનિર્ણનીપું વહવોઽપિ તથાવિધાઃ પ્રતિવોધયેયુઃ । ઇત્યનેકવાદિક્રુતઃ, સ્ત્રીકૃતશ્ચ વાદારમ્ભઃ સંગૃહ્યતે ॥૨॥

કેટલા વાદીઓ કેટલાક પ્રતિવાદી સાથે વાદનો આરંભ કરે તેનો વિચાર— ફ૪ સૂત્રમાં વચન અને વ્યક્તિના નિયમ નથી, એટલે કોઈ વખત એક જ પ્રૌઢ પ્રતિવાદી હોય ત્યારે ઘણા જિગીયુઓ એકઠા થઈને તેની સાથે વાદ કરે છે, અને તત્ત્વનિર્ણનીપુઓ તેને પ્રશ્નો પૂછે, છે અને પ્રતિવાદી પણ સ્વપ્રૌઢિને બળે તે બધાને સ્વીકારી લે છે, અને તેમનું નિરાકરણ કરે છે, અને તત્ત્વતુ’ કથન પણ કરે છે. તો કોઈ વખત એક જ તત્ત્વનિર્ણનીપુ હોય છે ત્યારે ઘણા તત્ત્વનિર્ણનીપુઓ મળીને તેને પ્રતિબોધ કરે છે.

આ રીતે અનેક વાદીઓથી કરાયેલ અને સ્ત્રીથી કરાયેલ પણ વાદારંભનો સંગ્રહ બહુવે.

(૫૦) વચનવ્યક્તી સૂત્રેષ્વતન્ત્રે ઇતિ વ્યક્તીતિ લિહ્સ્યાહ્યા ॥૨॥

(ટિ૦) વચનવ્યક્તી ઇત્યાદિ । સ ચેતિ પ્રતિવાદી । તાનિતિ જિગીપ્ત્ તત્ત્વનિર્ણનીપૂત્ । તાવત ઇતિ વહન્ । તથાવિધા ઇતિ પ્રતિવાદિનઃ । પ્રતિવોધયેયુરિતિ પૃથસ્થોત્તરદાનેઽવશઃ સમ્મૂય સર્વે પ્રત્યુત્તરં દયુઃ । અથ ચ મુસર્ષપમિવ દ્વંષ્યદ્વનેનોદયમં કારયેયુઃ ॥૨॥

તત્ર જિગીષોઃ સ્વરૂપમાહુઃ--

સ્વીકૃતધર્મવ્યસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂપણાભ્યાં પરં પરાજેતુમિચ્છુર્જિગીપુઃ ॥૩॥

§ ૧ સ્વીકૃતો ધર્મઃ શબ્દાદેઃ કથચ્ચિદ્ નિત્યત્વાદિર્યઃ, તસ્ય વ્યવસ્થાપનાર્થમ્, યત્સામર્થ્યાત્ તસ્યૈવ સાધનં પરપક્ષસ્ય ચ દૂપણમ્, તાભ્યાં કૃત્વા પરં પરાજેતુમિચ્છુર્જિગીપુરિત્યર્યઃ ।

તેમાં જિગીપુતુ' સ્વરૂપ--

સ્વીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) માટે સાધનવચન અને દૂપણવચન દ્વારા અન્યનો પરાજય કરવાની ઈચ્છાવાળો જિગીપુ છે. ૩.

§૧ સ્વીકૃતો ધર્મઃ એટલે શબ્દાદિ પદાર્થમાં કથચ્ચિત્ નિત્યત્વાદિ ધર્મ, જે સ્વયં સ્વીકારેલ હોય તે. તેની વ્યવસ્થાપના માટે એટલે કે વ્યવસ્થા કરવી હોય તો તે જ સ્વીકૃતધર્મની સિદ્ધિ અને પક્ષનું દૂપણ કરીને અન્યનો પરાજય કરવાની ઈચ્છાવાળો હોય તે 'જિગીપુ' એમ અર્થ બાણુવો.

§ ૨ एतेन यौगिकोऽप्ययं जिगीपुशब्दो वादाधिकारिनिरूपणप्रकरणे योगरूढ इति प्रदर्शितम् ॥३॥

§૨ જિગીપુ શબ્દની ઉપર મુજબ વ્યાખ્યા કરવાથી આ 'જિગીપુ' શબ્દ યોગિક હોવા છતાં પણ વાદના અધિકારીનું નિરૂપણ કરનાર આ પ્રકરણમાં તે (જિગીપુ શબ્દ) યોગરૂઢ છે એ બાણુવ્યું.

(વં) एतेन यौगिकोऽप्ययमित्यत्र गये एतेन एतेनेति चोऽर्थः यो जेतुमिच्छति स एष जिगीपुरिति भाषणेन ॥३॥

(ટિ) एतेनेति जिगीपुलक्षणभङ्गेन ॥३॥

अथ तत्त्वनिर्णिनीषोः स्वरूपं निरूपयन्ति--

तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठापयिपुस्तत्त्वनिर्णिनीपुः ॥४॥

§ ૧ તથૈવ સ્વીકૃતધર્મવ્યસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂપણાભ્યામ્, શબ્દાદેઃ કથચ્ચિદ્ નિત્યત્વાદિરૂપં તત્ત્વમ્, પ્રતિષ્ઠાપયિતુમિચ્છુસ્તત્ત્વનિર્ણીપુરિત્યર્યઃ ॥૪॥

તત્ત્વનિર્ણીનીપુતુ' સ્વરૂપ--

તે જ રીતે તત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરવાને ઈચ્છુક તે તત્ત્વનિર્ણીનીપુ છે. ૪.

§૧ સ્વીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા માટે સાધન અને દૂપણ વડે તત્ત્વ એટલે શબ્દાદિના કથચ્ચિન્નિત્યત્વાદિ રૂપની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઈચ્છા પરાવનાર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ કહેવાય છે.

§ अस्यैवाङ्गैयत्तावैचित्र्यहेतवे भेदावुपदर्शयन्ति--

अयं च द्वेषा स्वात्मनि परत्र च ॥५॥

§ ૧ અયમિતિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુઃ, કથિદ્ સહ સન્દેહાવુપહતચેતોરૂતિઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વં નિર્ણેતુમિષ્ટતિ, અપરસ્તુ પરાનુપદેશસિદ્ધત્વા પરત્ર તથા; રૂતિ દેખાડસી

તત્ત્વનિર્ણનોપુઃ । સર્વોડપિ ચ ઘાત્વર્થઃ કરોત્યર્થેન વ્યાપ્ત ઇતિ સ્વાત્મનિ પરત્ર ચ તત્ત્વનિર્ણયં ચિક્રીર્ષુરિત્યર્થઃ ।

આ તત્ત્વનિર્ણનોપુ અંગ કેટલા પ્રકારનું છે, અને તેની વિચિત્રતા શાથી છે તે બતાવવા તેના (તત્ત્વનિર્ણનોપુના) ભેદોનું કથન—

આ તત્ત્વનિર્ણનોપુના બે પ્રકાર છે : ૧ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનોપુ (પોતે જ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાવાળો) અને ૨ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનોપુ (બીજાને તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાની ઈચ્છાવાળો.) ૫.

§૧ આ તત્ત્વનિર્ણનોપુ સંશયાદિ કારણોથી નષ્ટ થયેલ ચેતોવૃત્તિ (બુદ્ધિ-જ્ઞાનવૃત્તિ) વાળો કેઈક પોતે જ (પોતાના વિષે) તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે, બ્યારે બીજા અન્યને ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી પર (સામે રહેલ વ્યક્ત) ને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે, આ પ્રકારે આ તત્ત્વનિર્ણનોપુના બે ભેદ છે.

અહીં ધાતુનો સઘજોયે અર્થ ' કરોતિ ' ક્રિયાપદના અર્થથી વ્યાપ્ત છે, એટલે સ્વને વિષે તથા પરને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળો એવો અર્થ થયો.

(ટિ.) અસ્થૈવેતિ તત્ત્વનિર્ણનોપોઃ । તથેતિ તત્ત્વં નિર્ણંતુમિચ્છતિ ।

§ ૨ અથ પરં પ્રતિ તત્ત્વનિર્ણનોપોરપ્યસ્ય તન્નિર્ણયોપજનને જયધોષ્ણા-મુદ્ધોપયન્યેવ સમ્યા ઇતિ ચેત્ , તતઃ કિમ્ ? । જિગીપ્સતા સ્યાદિતિ ચેત્ , કથં યો યદનિચ્છુઃ સ તદિચ્છુઃ પરોક્તિમાત્રાદ્ ભવેત્ ? । તત્ કિં નાસૌ જયમન્નુતે ? , વાદમન્નુતે । ન ચ તમિચ્છતિ ચ, અન્નુતે ચેતિ કિમપિ કૈતવં તથેતિ ચેત્ , સ્યાદેવમ્ , યદનિષ્ટમપિ ન પ્રાપ્યેત । અવલોચ્યન્તે ચાનિષ્ટાન્યપ્યનુકૂલપ્રતિકૂલદૈવોપકલ્પિતાનિ જનૈ-રુપમુચ્યમાનાનિ શતશઃ ફલાનિ । તદિદમિહ રહસ્યમ્—પરોપકારૈકપરાયણસ્ય કસ્ય-ચિદ્ વાદિવૃન્દારકસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનોપોરાનુપાલ્લિકં ફલં જયઃ, મુલ્યં તુ પરતત્વા-વબોધનમ્ । જિગીપોસ્તુ વિપર્યય ઇતિ ॥૫॥

§૨ શંકા—બીજાને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળો બ્યારે પરને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય ઉત્પન્ન કરે ત્યારે બે સભ્યો જયધોષણા બાહેર તો કરે છે જ. સમાધાન—સભ્યો જયધોષણા બાહેર કરે તેથી શુ થયું ?

શંકા—તેથી તેની જિગીપ્સતા ધર્ષ.

સમાધાન—જે જેનો ઈચ્છુક નથી, તે શુ પરના કથન માત્રથી તેનો ઈચ્છુક થઈ જાય ?

શંકા—તો શુ એ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનોપુ જય મેળવતો નથી ?

સમાધાન—પરેપર જય તો મેળવે છે.

શંકા—વાહ ! જય એ ઈચ્છતો નથી, અને છતાં તે મેળવે છે, આ તો કંઈક તમારું કપટનાટક જણાય છે.

સમાધાન--અમારું કપટ ત્યારે કહેવાય જો નહિ ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થતું હોય, પરંતુ આપણા અનુભવની વાત છે કે અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ ભાગ્ય વડે નહિ ઇચ્છવા છતાં સેંકડો ફળો લોકો ભોગવે છે, એટલે આતું રહસ્ય આ પ્રમાણે બાણુવું : પરોપકાર કરવામાં તત્પર એવો જ્યારે અન્યત્ર તત્ત્વનિર્ણય કરાવે છે ત્યારે તેને આનુષંગિક (ગૌણ) ફળરૂપ જ્ય મળે છે છતાં મુખ્ય ફળ તો પરને તત્ત્વનો અવબોધ થાય એ જ છે.

પરંતુ જિગીષુને તો તેનાથી વિપરીત ફળ છે, અર્થાત્ 'જય' મુખ્ય ફળ છે અને 'બોધ થવે' એ ગૌણ ફળ છે.

(પં૦) અથ પરં પ્રતીત્યાદિ પરઃ । તતઃ કિમિતિ સ્વરઃ । જિગીષુતા સ્યાદિતિ ચેદિતિ પરઃ । કથમિત્યાદિ સ્વરઃ । તત્ કિમિત્યાદિ પરઃ । વાદમશ્નુતે इति સ્વરઃ । ન ચ તમિચ્છતીત્યાદિ પરઃ । સ્યાદેવમિત્યાદિ સ્વરઃ ॥૫॥

(ટિ૦) તન્નિર્ણયે તસ્ય નિત્યત્વસ્ય કથચ્ચિન્નિત્યત્વસ્ય વા નિશ્ચયોત્પાદને । અસાચિતિ તત્ત્વનિર્ણનોપુઃ । વાદમિતિ અતિશયેન । તમિતિ જયમ્ । વિપર્યય इति મુદ્ધવં ફલં જયઃ પરતત્ત્વાવબોધનમાનુષંગિકમ્ ॥૫॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુદાહરન્તિ—

આઘઃ શિષ્યાદિઃ ॥૬॥

§ ૧ આઘ इति स्वात्मनि तत्त्वनिर्णनीपुरित्यर्थः । आदिग्रहणादिहोत्तरत्र च सत्रहचारिसुहृदादिरादीयते ॥૬॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુનું ઉદાહરણુ—

શિષ્યાદિ પ્રથમ (સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ) છે. ૬.

§૧ આઘ-પ્રથમ એટલે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ સમજવો. સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી અહીં અને હવે પછીના સૂત્રમાં સપ્તદ્વાચારી (સહયોગી) સુહૃદ્ભિરવગેરેનું ગ્રહણ બાણુવું.

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ શિષ્ય-સહયોગી કે મિત્ર હોઈ શકે છે.

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુદાહરન્તિ—

દ્વિતીયો ગુર્વાદિઃ ॥૭॥

§ ૧ द्वितीय इति परत्र तत्त्वनिर्णनीपुः ॥૭॥

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુનું ઉદાહરણુ—

ગુરુ વગેરે બીજા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ) છે. ૭.

§૧ દ્વિતીયઃ એટલે પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ.

દ્વિતીયસ્ય મેદાવભિદધતિ—

अयं द्विविधः क्षायोपशमिकज्ञानशाली केवली च ॥૮॥

§ ૧ अयमिति परत्र तत्त्वनिर्णनीपुर्गुर्वादिः, ज्ञानावरणीयस्य ऋणः क्षयोप-
शमेन निर्वृत्तं ज्ञानं मति-श्रुतावधि-मनःपर्यायरूपं व्यस्तं समस्तं वा दस्यारितं स ताव-
देकः, द्वितीयस्तु तस्यैव क्षयेण यज्जनितं केवलीज्ञानं तद्वान् ।

તત્ત્વનિર્ણનીપુઃ । સર્વોડપિ ચ ઘાત્વર્થઃ કરોત્યર્થેન વ્યાપ્ત ઇતિ સ્વાત્મનિ પરત્ર ચ તત્ત્વનિર્ણયં ચિત્તીર્ષુરિત્યર્થઃ ।

આ તત્ત્વનિર્ણનીપુ અંગ કેટલા પ્રકારનું છે, અને તેની વિચિત્રતા શાથી છે તે બતાવવા તેના (તત્ત્વનિર્ણનીપુના) ભેદોનું કથન—

આ તત્ત્વનિર્ણનીપુના બે પ્રકાર છે : ૧ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ (પોતે જ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાવાળો) અને ૨ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ (બીજાને તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાની ઈચ્છાવાળો.) ૫.

§૧ આ તત્ત્વનિર્ણનીપુ સંશયાદિ કારણોથી નષ્ટ થયેલ ચેતોવૃત્તિ (બુદ્ધિ-જ્ઞાનવૃત્તિ) વાળો કોઈક પોતે જ (પોતાના વિષે) તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે, બ્યારે બીજાને અન્યને ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી પર (સામે રહેલ વ્યક્ત) ને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે, આ પ્રકારે આ તત્ત્વનિર્ણનીપુના બે ભેદ છે.

અહીં ધાતુનો સઘર્ણોયે અર્થ ' કરોતિ ' ક્રિયાપદના અર્થથી વ્યાપ્ત છે, એટલે સ્વને વિષે તથા પરને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાવાળો એવો અર્થ થયો.

(ટિ૦) અસ્થ્યેવેતિ તત્ત્વનિર્ણનોપોઃ । તથેતિ તત્ત્વં નિર્ણેતુમિચ્છતિ ।

§ ૨ અથ પરં પ્રતિ તત્ત્વનિર્ણનોપોરપ્યસ્ય તન્નિર્ણયોપજનને જયવોપણા-મુદ્ધોપયન્યેવ સમ્યા ઇતિ ચેત્ , તતઃ કિમ્ ? । જિગીપુતા સ્યાદિતિ ચેત્ , કથં યો યદનિચ્છુઃ સ તદિચ્છુઃ પરોક્તિમાત્રાદ્ ભવેત્ ? । તત્ કિં નાસૌ જયમસ્નુતે ? , વાદમસ્નુતે । ન ચ તમિચ્છતિ ચ, અસ્નુતે ચેતિ કિમપિ કૈતવં તવેતિ ચેત્ , સ્યાદેવમ્ , યદનિષ્ટમપિ ન પ્રાપ્યેત । અવલોચ્યન્તે ચાનિષ્ટાન્યપ્યનુકૂલપ્રતિકૂલદૈવોપકૃત્પિતાનિ જનૈ-રુપમુઞ્ચમાનાનિ શતશઃ ફલાનિ । તદિદમિહ રહસ્યમ્—પરોપકારૈકપરાયણસ્ય કસ્ય-ચિદ્ વાદિવૃન્દારકસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનોપોરાનુપક્લિકં ફલં જયઃ, મુલ્યં તુ પરતત્ત્વા-વવોધનમ્ । જિગીપોસ્તુ વિપર્યય ઇતિ ॥૫॥

§૨ શંકા—બીજાને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાવાળી ઈચ્છાવાળો બ્યારે પરને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય ઉત્પન્ન કરે ત્યારે બે સભ્યો જયવોપણા બાહરે તો કરે છે જ. સમાધાન—સભ્યો જયવોપણા બાહરે કરે તેથી શું થયું ?

શંકા—તેથી તેની જિગીપુતા ધર્ષ.

સમાધાન—જે જેનો ઈચ્છુક નથી, તે શું પરના કથન માત્રથી તેનો ઈચ્છુક ધર્ષ બાય ?

શંકા—તો શું એ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ જય મેળવતો નથી ?

સમાધાન—ખરેખર જય તો મેળવે છે.

શંકા—વાહ ! જય એ ઈચ્છતો નથી, અને છતાં તે મેળવે છે, આ તો કંઈક તમારું કપટનાટક જણાય છે.

સમાધાન--અમારું કપટ ત્યારે કહેવાય જો નહિ ધરછેલું પ્રાપ્ત થતું હોય, પરંતુ આપણા અનુભવની વાત છે કે અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ ભાજ્ય વડે નહિ ધરછવા છતાં સેકડો ફળો લોકો 'લોગવે છે. એટલે આતું રહસ્ય આ પ્રમાણે બાણુપું : પરોપકાર કરવામાં તત્પર એવો જ્યારે અન્યત્ર તત્ત્વનિર્ણય કરાવે છે ત્યારે તેને આનુષંગિક (ગૌણ) ક્ષણરૂપ જ્ય મળે છે છતાં મુખ્ય ક્ષણ તો પરને તત્ત્વનો અવબોધ થાય એ જ છે.

પરંતુ જિગીપ્સને તો તેનાથી વિપરીત ક્ષણ છે, અર્થાત્ 'જ્ય' મુખ્ય ક્ષણ છે અને 'બોધ થવો' એ ગૌણ ક્ષણ છે.

(વં) અથ પરં પ્રતીત્યાદિ પરઃ । તત્તઃ કિમિતિ સ્વરિઃ । જિગીપ્સતા સ્યાદિતિ ચેદિતિ પરઃ । કથમિત્યાદિ સ્વરિઃ । તત્ કિમિત્યાદિ પરઃ । વાદમશ્નુતે इति સ્વરિઃ । ન ચ તમિચ્છતીત્યાદિ પરઃ । સ્યાદેવમિત્યાદિ સ્વરિઃ ॥૫॥

(ટિં) તન્નિર્ણયે તસ્ય નિત્યત્વસ્ય કથન્નિન્નિત્યત્વસ્ય વા નિઘયોત્પાદને । અસાચિતિ તત્ત્વનિર્ણનોપુઃ । વાહમિતિ અતિશયેન । તમિતિ જયમ્ । વિપર્યય इति મુહ્યં ફલં જયઃ પરતત્ત્વાવબોધનમાનુષંગિકમ્ ॥૫॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનોપ્દાહરન્તિ—

આદ્યઃ શિષ્યાદિઃ ॥૬॥

§ ૧ આદ્ય इति स्वात्मनि तत्त्वनिर्णनीपुरित्वर्थः । आदिग्रहणादिहोचरत्र च सन्नद्धाचारिसुहृदादिरादीयते ॥६॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનોપુતું ઉદાહરણુ—

શિષ્યાદિ પ્રથમ (સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનોપુ) છે. ૬.

§૧ આદ્ય-પ્રથમ એટલે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનોપુ સમજવો. સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી અહીં અને હવે પછીના સૂત્રમાં સપ્રહ્ણચારી (સહયોગી) સુહૃદ્ભિન્ન વગેરેનું શ્રદ્ધા બાણુપું.

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનોપુ શિષ્ય-સહયોગી કે મિત્ર હોઈ શકે છે.

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનોપ્દાહરન્તિ—

દ્વિતીયો ગુર્વાદિઃ ॥૭॥

§ ૧ द्वितीय इति परत्र तत्त्वनिर्णनीपुः ॥७॥

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનોપુતું ઉદાહરણુ—

ગુરુ વગેરે ધીજ્ઞ (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનોપુ) છે. ૭

§૧ દ્વિતીયઃ એટલે પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનોપુ.

દ્વિતીયસ્ય મેદાવમિદધતિ—

अयं द्विविधः क्षायोपशमिरूजानशान्ती केश्वरी च ॥८॥

§ ૧ अयमिति परत्र तत्त्वनिर्णनीपुर्गुर्वादिः, ज्ञानावरणीपरच फलजः क्षयोप-शमेन निरृतं ज्ञाने नति-श्रुतावधि-मन-पर्यायन्त्वं व्यस्तं समरतं वा यस्यास्ति स ताव-देकः, द्वितीयस्तु तस्यैव क्षयेण यज्जनितं केशव्यानि उदान् ।

પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુના જે ભેદોનું કથન-

આ-પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ જે પ્રકારે છે : ક્ષાયોપશમિક્ક જ્ઞાનશાલી અને ૨. કેવલી. ૮.

૬૧ અયમ્-અર્થાત્ શુભાદિરૂપ પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ, જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ ભૂતજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન કે મનઃપર્યવજ્ઞાન-માંથી ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનવાળા અથવા તે આરે જ્ઞાનવાળા જે શુરુ વગેરે તે ક્ષાયોપશમિક્ક જ્ઞાનવાળા પહેલા પ્રકારના પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કહેવાય છે, જ્યાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ કેવળજ્ઞાનવાળા શુરુ વગેરે તે કેવલીરૂપ ધીમ પ્રકારના પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કહેવાય છે .

(ટિ.) અર્થ દ્વિવિધ ઇત્યાદિ । તસ્યૈવૈતિ જ્ઞાનાવરણીયાદેઃ ક્રમઃ ।

૬૨ તદેવં ચત્વારઃ પ્રારમ્ભકાઃ-જિગીપુઃ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુઃ, પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ચ ક્ષાયોપશમિક્કજ્ઞાનશાલિકેવલિનાવિતિ । તત્ત્વનિર્ણયનીપોર્હિં જે મેદ-પ્રમેદાઃ પ્રદર્શિતાઃ, ન તે જિગીપોઃ સર્વેઽપિ સંભવન્તિ । તથાહિ-ન કશ્ચિદ્ વિપશ્ચિદાત્માનં જેતુમિચ્છતિ । ન ચ કેવલી પરં પરાજેતુમિચ્છતિ, વીતરાગત્વાત્ । ગૌડ-દ્રવિહાદિમેદસ્તુ નાજ્ઞનિયમમેદોપયોગી, પ્રસન્નયતિ ચાનન્ત્યમ્ ; ઇતિ પારિશેષ્યાત્ ક્ષાયોપશમિક્કજ્ઞાનશાલી પરત્ત જિગીપુર્ભવતીત્યેકરૂપ ઇવાસૌ ન મેદપ્રદર્શનમર્હતિ । યૌ ચ પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપોર્-મેદાત્તુકૌ, ન તૌ દ્વાવપિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપોઃ સંભવતઃ, નિર્ણાતસમસ્તતત્ત્વજ્ઞાન-શાલિનઃ કેવલિનઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયેચ્છાનુપપત્તેઃ, ઇતિ પારિશેષ્યાત્ ક્ષાયોપશમિક્ક-જ્ઞાનવાનેવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુર્ભવતીત્યસાવપ્યેકરૂપ ઇવૈતિ ॥૮॥

૬૨ એટલે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વાદના પ્રારંભક (વાદી) આર પ્રકારના થયા-૧ જિગીપુ, ૨ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ, ૩ ક્ષાયોપશમિક્ક જ્ઞાનવાળા પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ, અને ૪ કેવલી પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ.

અહીં તત્ત્વનિર્ણયનીપુના જ ભેદ-પ્રભેદ બતાવ્યા તે સઘળા ભેદ-પ્રભેદો જિગીપુમાં સંભવતા નથી, તે આ પ્રમાણે-

કોઇ પણ વિદ્વાન પોતાને છૂતવા ઇચ્છતો નથી, અને કેવલી વીતરાગ હોવાથી પરને છૂતવાની ઇચ્છાવાળા હોતા નથી.

ગૌડ, દ્રાવિડ આદિ ભેદો તે અંગનિયમ કે અંગભેદોમાં ઉપયોગી નથી, કારણ કે તે રીતે તે અનન્ત ભેદોનો પ્રસંગ આવે છે. એટલે પરત્ત જિગીપુ કેવલ ક્ષાયોપશમિક્ક જ્ઞાનશાલી જ બાકી રહે છે, આ રીતે જિગીપુ એક જ પ્રકારનો હોવાથી તેના ભેદનું પ્રદર્શન યોગ્ય નથી.

અને પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુના જે જે ભેદો બતાવ્યા છે તે બન્ને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુના સંભવતા નથી; કારણ કે સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનને વિષે નિશ્ચયવાળા કેવલીને પોતાને વિષે તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છા ઘટતી નથી એટલે એક જ ભેદ બાકી રહે છે અને તે ક્ષાયોપશમિક્ક સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ છે.

(ટિ.) વિપશ્ચિદ્વિતિ જિગીપુઃ । યૌ ચેત્યાદિ । અસાવિતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ ॥૮॥

વાદિપ્રતિવાદિનોર્હસ્તિપ્રતિહસ્તિતન્યાયેન પ્રસિદ્ધૈર્યાવદ્ વાદિનઃ, તાવદેવ પ્રતિવાદિભિરપિ ભવિતવ્યમ્ ? इत्याहुः—

एतेन प्रत्यारम्भकौऽपि व्याख्यातः ॥९॥

§ ૧ આરમ્ભકં પ્રતિ પ્રતીપ્તિ ચાઽઽરમમાણઃ પ્રત્યારમ્ભકઃ, સોઽયમેનેન પ્રારમ્ભકભેદપ્રભેદપ્રરૂપણેન વ્યાખ્યાતઃ । પ્રદર્શિતભેદપ્રભેદઃ સહદાયૈઃ સ્વયમવગન્તવ્યઃ ।

§ ૨ एवं च प्रत्यारम्भकस्यापि जिगीपुप्रभृतयश्चत्वारः प्रकारा भवन्ति । तत्र यद्यद्येकैकशः प्रारम्भकस्य प्रत्यारम्भकेण सार्धं वादे षोडश भेदाः प्रादुर्भवन्ति, तथापि जिगीषोः स्वात्मनिर्णिनीपुणा, तत्त्वनिर्णिनीषोजिगीपुणा, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषो स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुणा च केवलिनश्च केवलिना सह वादो न सभवत्येव; इति चतुरो भेदान् पातयित्वा द्वादशैव तेऽत्र गण्यन्ते । तद्यथा—वादी जिगीपुः, प्रतिवादी तु जिगीपुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुर्न, परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपु, प्रतिवादी तु जिगीपुर्न स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुर्न, परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली प्रतिवादी तु जिगीपु, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपु, परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः केवली च प्रतिवादी तु जिगीपुः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च न । एवमेते चत्वारश्चतुष्का षोडश । ननुपलक्षितेषु चतुर्षु पातितेषु द्वादश भवन्ति—

“अङ्गनैयत्यनिश्चित्यै वादे वादफलार्थिभिः ।

द्वादशैवाऽवसातव्या एते भेदा मनस्विभिः” ॥१॥९॥

વાદી અને પ્રતિવાદીની પ્રસિદ્ધિ હસ્તી-અતિહસ્તીના ન્યાયથી છે, તેથી વાદીના જેટલા ભેદો છે તેટલા જ ભેદ પ્રતિવાદીના હોવા બોધ્યે એ વાતનું કથન-

પૂર્વોક્ત કથનથી (પ્રારંભકના કથનથી) પ્રત્યારંભકની ૫૯ વ્યાખ્યા યદ્ય ગદ્ય એમ બાણુવું.

આરંભકની સાથે વિરુદ્ધ (પ્રતિકૂલ) આરંભ કરનાર પ્રત્યારંભક કહેવાય છે, એટલે તેનું વ્યાખ્યાન પ્રારંભકના ભેદ-પ્રભેદરૂપ વિવરણ દ્વારા યદ્ય ગયું એમ સમજવું, એટલે કે બુદ્ધિશાલી-વિદ્વાન પુરુષેએ પ્રારંભકના ભેદ-પ્રભેદ પ્રમાણે પ્રત્યારંભકના ભેદ-પ્રભેદો ૫૯ ચોતાની મેળે વિચારીને બાદી લેવા અને એ રીતે પ્રત્યારંભકના ૫૯ જિગીપુ આદિ ચાર ભેદ થાય છે.

તેમાં દરેક પ્રારંભક સાથે દરેક પ્રત્યારંભકનો વાદ ગણતાં ભે કે સોળ ભેદ થાય છે તે ૫૯ એક ૧ જિગીપુનો સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ સાથે. ૨ સ્વાત્મનિ નિર્ણનીપુનો જિગીપુ સાથે, ૩ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુનો સ્વાત્મનિ

तत्त्वनिर्धिनीयु साधे, अने ४ डेवलीनो डेवली साधे वाद संभवतो नथी भाटे आ आर लेद भाद करवाथी वादना आर लेद न गणाय छे, ते आ प्रभाषे-

(१) वाद जिगीयु डोय अने प्रतिवादी पक्ष जिगीयु डोय, परंतु स्वात्मनि तत्त्वनिर्धिनीयु न डोय.

(२) वादी जिगीयु डोय अने प्रतिवादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु क्षायोपशमिक ज्ञानशाली डोय.

(३) वादी जिगीयु डोय अने प्रतिवादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु डेवली डोय.

(४) वादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्धिनीयु डोय अने प्रतिवादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु क्षायोपशमिक ज्ञानशाली डोय.

(५) वादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्धिनीयु डोय, प्रतिवादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु डेवली डोय. परंतु वादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्धिनीयुनो जिगीयु अने स्वात्मनि तत्त्वनिर्धिनीयु साधे वाद संभवतो नथी. (६) वादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु क्षायोपशमिक ज्ञानशाली डोय न्यारे प्रतिवादी जिगीयु डोय. (७) वादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु क्षायोपशमिक ज्ञानशाली डोय, न्यारे प्रतिवादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्धिनीयु डोय (८) वादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु क्षायोपशमिक ज्ञानशाली डोय न्यारे प्रतिवादी पक्ष परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु क्षायोपशमिक ज्ञानशाली डोय. (९) वादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु क्षायोपशमिक ज्ञानशाली डोय न्यारे प्रतिवादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु डेवली डोय. (१०) वादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु डेवली डोय न्यारे प्रतिवादी जिगीयु डोय. (११) वादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु डेवली डोय, न्यारे प्रतिवादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्धिनीयु डोय. (१२) वादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु डेवली डोय, न्यारे प्रतिवादी परत्र तत्त्वनिर्धिनीयु क्षायोपशमिक ज्ञानशाली डोय परंतु डेवली न डोय.

आ प्रभाषे आर अतुष्ट भणीने सोण लेद थया. तेमांथी नञ् थी उप-
लक्षित (नकारवाणा) आर लेद भाद करतां भादी आर लेद नह्य.

“वादमां अंगनियमनना ज्ञान भाटे वादइलना अथी” एवा शुद्धिशाली
पुरुषोच्चे आ आर लेद नल्लुवा लेधे.”

(पं०) जिगीयुजिगीयुणा सह वदति १, इत्यादि षोडशभङ्ग्यां चत्वारो भङ्गाः पातितः
श्रुत्यादिनास्ते शेषा द्वादश प्राणाः । अत्र यन्त्रकं विलोक्यम् ।

वादी	प्रतिवादी	वादी	प्रतिवादी
जिगीयु	जिगीयु	स्वात्मतत्त्वनिर्धिनीयु	जिगीयु
जिगीयु	स्वात्मतत्त्व	”	स्वात्मतत्त्व
जिगीयु	क्षयोप	”	परतत्त्वक्षयो
जिगीयु	केवली	”	पात०केवली
वादी	प्रतिवादी	वादी	प्रतिवादी
धासा	जिगीयु	केवली	जिगीयु
धासा	स्वात्मतत्त्व	केवली	स्वात्मतत्त्वनिर्धिनीयु
धासा	परतत्त्वक्ष	केवली	परतत्त्वक्षायोपशमो
धासा	परतत्त्वके०	केवली	परतत्त्वकेवली

(पं०) प्रतिवादी तु जिगीयुनं स्वात्मनि तत्त्वनिर्धिनीयुर्निति उभयोऽपि संदिग्धात्वात् ।

अङ्गनियममेव निवेदयन्ति —

तत्र प्रथमे प्रथमतृतीयतुरीयाणां चतुरङ्ग एव, अन्यतमस्याऽप्यङ्गस्यापाये जय, पराजयव्यवस्थादिदौःस्थ्यापत्तेः ॥१०॥

§ १ उक्तैर्म्यथतुर्म्यः प्रारम्भकैर्म्यः प्रथमे जिगीषौ प्रारम्भके सति प्रथमस्य जिगीषोरेव, तृतीयस्य परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुमेदस्य क्षायोपशमिकज्ञानशालिनः तद्भेदस्यैव, तुरीयस्य केवलिनश्च प्रत्यारम्भकस्य प्रतिवादिनश्चतुरङ्ग एव प्रकरणाद् वादो भवति । वादिप्रतिवादिखपयोरङ्गयोरभावे वादस्यानुत्थानोपहततैव, इति तयोरयत्नसिद्धत्वेऽप्य-पराङ्गद्वयस्यावश्यम्भावप्रदर्शनार्थं चतुरङ्गत्वं विधीयते । प्रसिद्धं च सिद्धांशमिश्रितस्याऽप्यसिद्धस्यांशस्य विधानम् । यथा शब्दे हि समुच्चारिते यावानर्थः प्रतीयते तावति शब्दस्याभिधैव व्यापार इति “निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ वाच्य एवैकोऽर्थ इति प्रत्यवस्थितं प्रति द्वावेतावर्थौ वाच्यः प्रतीयमानश्चेत्येवंरूपतया वाच्यस्य सिद्धत्वेऽपि प्रतीयमानपार्थक्यसिद्धयर्थं द्वित्वविधानम् । तत्र वादिप्रतिवादिनोरभावे वाद एव न संभवति, दूरे जय-पराजयव्यवस्था; इति स्वतः सिद्धावेव तौ । तत्र च वादिवत् प्रतिवाद्यपि चेज्जिगीषुः, तदानीमुभाभ्यामपि परस्परस्य शाठ्यकलहादेर्जयपराजय-व्यवस्थालिपोपकारिणो निवारणार्थं लाभाद्यर्थं वाऽपराङ्गद्वयमप्यवश्यमपेक्षणीयम् । अथ तृतीयस्तुरीयो वाऽसौ स्यात्, तथाऽप्यनेन जिगीषोर्वादिनः शाठ्यकलहाद्यपोहाय, जिगीषुणा च प्रारम्भकेण लाभपूजाख्यात्यादिहेतवे तदपेक्ष्यत एवेति सिद्धैव चतुरङ्गता स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुस्तु जिगीषुं प्रति वादितां प्रतिवादितां च न प्रतिपत्ते, स्वयं तत्त्वनिर्णयानभिमाने परावबोधार्थं प्रवृत्तेरभावात्, तस्मात् तत्त्वनिर्णयासम्भवाच्च; इति नायमिहोत्तरत्र च निर्दिश्यते ॥१०॥

अङ्गनियमननुं निरूपय—

उपरोक्त चार प्रकारना प्रारंभकभांधी पडेवो (जिगीषु) आरंभक डोय, त्यारे ले पडेवो (जिगीषु), त्रीजे (परत्र तत्त्वनिर्णिनीपु क्षायोपशमिक ज्ञानशाली अने बोधो (परत्र तत्त्वनिर्णिनीपु केवली) प्रत्यारंभक डोय, तो वाद चार अङ्ग-वाणो ८ डोय छे, कारख के कोर्ध पङ्क अेक न डोय तो ८-पराजयनी व्यवस्था पगेरे भुरकेल णनी जय छे १.

§१ उपरोक्त चार प्रकारना प्रारंभकभांधी पडेवो-जिगीषु प्रारंभक-वादी डोय त्यारे ले प्रथम-जिगीषु. त्रीजे-परत्र तत्त्वनिर्णिनीपु क्षायोपशमिक ज्ञानशाली अने बोधो-परत्र तत्त्वनिर्णिनीपु केवलीरूप प्रत्यारंभक प्रतिवादी डोय तो तेज्जनेो वाद चार अङ्गवाणो ८ डोय छे. सूत्रभां 'वाद' शण्डनुं प्रदणु नथी, तो पणु अही' प्रकरणुना जलधी वादनुं प्रदणु जलणु' वही अने प्रतिपत्तीर ले नये

ન હોય તો વાદનો પ્રારંભ જ ન થાય, માટે તે બે અંગો સહજસિદ્ધ હોવા છતાં ખીલ્લ બે અંગોની આવશ્યકતા જણાવવા માટે ચાર અંગતું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે અને સિદ્ધાંશથી મિશ્રિત (યુક્ત) અસિદ્ધાંશનું પણ વિધાન પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી બેટલો અર્થ પ્રતીત થાય તેટલા અર્થમાં શબ્દનો 'અભિધા' નામનો વ્યાપાર છે, (પણ વ્યંજનાદિ વ્યાપાર નથી) એ કારણથી—

“નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટરામોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઞ્જને પુલકિતા તન્વી તવેયં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ દૃતિવાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતોગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૧॥

આ શ્લોકમાં 'વાચ્ય' એ જ અર્થ છે, એમ મानी બેઠેલા પ્રત્યે (પરપક્ષ પ્રત્યે) 'વાચ્ય અને પ્રતીયમાન' એમ બે અર્થો છે, એ પ્રકારે વાચ્યની સિદ્ધતા હોવા છતાં પણ પ્રતીયમાનની તેથી ભિન્નતા સિદ્ધ કરવા માટે બે અર્થનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી (ચાર અંગમાંથી) વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ બે અંગ ન હોય તો વાદ સંભવતો જ નથી, જ્યાં વાદ જ નથી ત્યાં જય-પરાજયની વ્યવસ્થાની વાત જ ક્યાં કરવી ? માટે વાદી પ્રતિવાદી બન્ને સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. તેમાં વાદીની જેમ પ્રતિવાદી પણ બે જિગીયુ હોય તો પરસ્પર બન્ને શકતા કલહાદિને કારણે જય-પરાજયની વ્યવસ્થાનો લોપ કરતા હોય ત્યારે તેમને તેમ કરતા અટકાવવા માટે અથવા લાભાદિને માટે ખીલ્લ બે અંગો પણ અવશ્ય અપેક્ષિત બને છે.

પ્રત્યારંભક ત્રીજો—(પરત્ર તત્ત્વનિર્ણુનીયુ ક્ષાયોપક્ષમિક્ષ જ્ઞાનશાલી) કે ચોથો—(પરત્ર તત્ત્વનિર્ણુનીયુ કેવલી) હોય તો પણ વાદી જિગીયુના શાક્ય કલાહાદિ દૂર કરવા માટે અને જિગીયુના ચોટાના લાભ-ધૂમ-ખ્યાતિ વિગેરે માટે પણ ખીલ્લ બે અંગની અપેક્ષા છે જ. આ પ્રમાણે વાદમાં ચતુરંગતા (ચાર અંગ) સિદ્ધ છે. સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણુનીયુ તો જિગીયુનો વાદી કે પ્રતિવાદી બનવાનું સ્વીકારતો જ નથી, (અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણુનીયુ જિગીયુ સામે વાદી કે પ્રતિવાદી તરીકે બીજો રહેતો જ નથી), કારણ કે તેને તત્ત્વનિર્ણુયનું અભિમાન નથી, એટલે તે પરને બોધ કરવા માટે પ્રવૃત્ત કરતો નથી, અને વળી, તેનાથી તત્ત્વનિર્ણુયનો સંભવ પણ નથી. આથી કરીને અહાં—(આ સૂત્રમાં) અને વાદપ્રકરણના સૂત્રમાં સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણુનીયુનો નિદેશ કયો નથી.

उक्तैभ्यश्चतुर्म्यं इति त्रि० १, स्वा० त० २, परत्रत० क्षा० ३, प० त० के० ४ लक्षणैः । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादाविति ।

(પં૦) નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટરામોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઞ્જને પુલકિતા તન્વી તવેયં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ દૃતિ ! વાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતો ગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૦॥

(ટિ૦) અહ્નિયમમેવંવાદિ ।

(ટિ૦) ત્યોરિતિ વાદિ પ્રતિવાદિનોઃ । તાવતીતિ અર્થે । અભિધૈવેતિ ન તુ વ્યજ્જનશ્ચિત્તિ હેતોઃ । નિઃશેષેતિવૃત્તે ઇકોડયં ઇતિ ન તુ વ્યજ્જયઃ । પ્રત્યવસ્થિતમિતિ પૂર્વે પશ્ચવાદિનમ્ । પ્રતીયમાન ઇતિ વ્યજ્જયઃ । તાવિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનો । તત્ત્રેતિ વાદે । ઉમાભ્યામિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યામ્ । પરસ્પરસ્યેતિ અન્યોડન્યમ્ શાઠ્યકલહાદેર્નિપેવાર્થમરારાહ્નદ્વયં સમ્યસમાપતિલક્ષણમપેક્ષણીયમ્ । અસાચિતિ પ્રતિવાદો । અનેનેતિ પ્રતિવાદિના । અપરાહ્નદ્વયમ્ । તસ્માદિતિ જિગીપુમિવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિપુર્વાદો પ્રતિવાદો ચન ॥૧૦॥

અનયૈવ નીત્યા જિગીપુમિવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુમપિ પ્રત્યસ્ય વાદિતા પ્રતિવાદિતા વા ન સહ્નચ્છત ઇતિ પારિશેષ્યાત્ તૃતીય-તુરીયયોરેવાસ્મિન્ વાદઃ સમ્ભવતીતિ તૃતીયસ્ય તાવદહ્નનિયમમભિદધતે—

દ્વિતીયે તૃતીયસ્ય કદાચિદ્ દ્વચહ્નોઃ, કદાચિત્ ત્ર્યહ્નોઃ ॥૧૧॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનોપૌ વાદિનિ સમુપસ્થિતે સતિ તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનોપોઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનઃ પ્રતિવાદિનઃ, કદાચિદ્ દ્વચહ્નો વાદો ભવતિ, યદા જયપરાજયાદિનિરપેક્ષતયાડપેક્ષિતસ્તત્ત્વાવબોધો વાદિનિ પ્રતિવાદિના કર્તું પાર્યતે, તદાનોમિતરસ્ય સમ્યસમાપતિરૂપસ્યાડહ્નદ્વયસ્યાનુપયોગાત્ । ન હનયોઃ સ્વપરોપકારાયૈવ પ્રવૃત્તયોઃ શાઠ્યકલહાદિભાદિકામભાવાઃ સમ્ભવન્તિ । યદા પુનરુત્કામ્યતાડપિ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિના પ્રતિવાદિના ન કર્યંચિત્તત્ત્વનિર્ણયઃ કર્તું શક્યતે, તદા તન્નિર્ણયાર્થમુમામ્યામપિ સમ્યાનામપેક્ષ્યમાણત્વાત્ કલહલાભાગમિપ્રાયામાભવેન સમાપતેરનપેક્ષણીયત્વાત્ ત્ર્યહ્નોઃ ॥૧૧॥

આ જ ન્યાયે જિગીપુની જેમ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુત્ વાદીપણું કે પ્રતિવાદીપણું સંગત ધતું નથી. માટે બાકી રહેલ ત્રીજા અને ચોથાનો જ વાદ અહીં ઘટી શકે છે માટે ત્રીજા વાદીના વાદનું અંગનિયમન કહેવામાં આવે છે.

સૂત્રાર્થ—બીજા પ્રકારના પ્રારંભક વાદીનો ત્રીજા પ્રકારના પ્રત્યારંભક- (પ્રતિવાદી) સાથેનો વાદ કોઈ વખત બે અંગવાળો અને કોઈ વખત ત્રણ અંગવાળો હોય છે. ૧૧.

કુજી બીજો અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ વાદી હોય, અને ત્રીજો અર્થાત્ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી હોય ત્યારે વાદ કોઈ વખત બે અંગવાળો હોય છે, એટલે કે ન્યારે જય-પરાન્યાદિની અપેક્ષા વિના પ્રતિવાદી વાદીને અપેક્ષિત તત્ત્વને બોધ કરાવવાને સમર્થ હોય ત્યારે સભ્ય અને સમાપતિરૂપ અંગદ્વયને કંઈ ઉપયોગ નથી. કારણ કે સ્વ-પરના ઉપકાર માટે પ્રવૃત્ત થયેલા આ બન્નેમાં શકતા-કલહાદિ ભાવોનો કે લાભાદિની ઇચ્છાનો સંભવ નથી પણ ન્યારે ઘણું કષ્ટ ઉઠાવવા ઇત્યાં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી કોઈ પણ પ્રકારે તત્ત્વનિર્ણય કરાવી ન શકે ત્યારે તે બન્નેને તત્ત્વને નિર્ણય કરવાને સભ્યોની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી પરંતુ કલહ લાભાદિના અભિપ્રાયનો અભાવ હોવાથી સમાપતિની અપેક્ષા ન હોવાથી, (ઉપરોક્ત વાદ) કોઈ વખત ત્રણ અંગવાળો હોય છે.

ન હોય તો વાદનો પ્રારંભ જ ન થાય, માટે તે બે અંગો સહજસિદ્ધ હોવા છતાં બીજાં બે અંગોની આવશ્યકતા જણાવવા માટે ચાર અંગનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે અને સિદ્ધાંશથી મિશ્રિત (યુક્ત) અસિદ્ધાંશનું પણ વિધાન પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી જેટલો અર્થ પ્રતીત થાય તેટલા અર્થમાં શબ્દનો 'અભિધા' નામનો વ્યાપાર છે, (પણ વ્યંજનાદિ વ્યાપાર નથી) એ કારણથી—

“નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટરાગોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઞ્જને પુલકિતા તન્વી તવેયં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ દૂતિવાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતોગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૧॥

આ શ્લોકમાં 'વાચ્ય' એ જ અર્થ છે, એમ માની બેઠેલા પ્રત્યે (પરપક્ષ પ્રત્યે) 'વાચ્ય અને પ્રતીયમાન' એમ બે અર્થો છે, એ પ્રકારે વાચ્યની સિદ્ધતા હોવા છતાં પણ પ્રતીયમાનની તેથી ભિન્નતા સિદ્ધ કરવા માટે બે અર્થનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી (ચાર અંગમાંથી) વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ બે અંગ ન હોય તો વાદ સંભવતો જ નથી, જ્યાં વાદ જ નથી ત્યાં જય-પરાજયની વ્યવસ્થાની વાત જ ક્યાં કરવી ? માટે વાદી પ્રતિવાદી બન્ને સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. તેમાં વાદીની જેમ પ્રતિવાદી પણ જે જિગીપુ હોય તો પરસ્પર બન્ને શકતા કલાહાદિને કારણે જય-પરાજયની વ્યવસ્થાનો લોપ કરતા હોય ત્યારે તેમને તેમ કરતા અટકાવવા માટે અથવા લાભાદિને માટે બીજાં બે અંગો પણ આવશ્ય અપેક્ષિત બને છે.

પ્રત્યારંભક ત્રીજો—(પરત્ર તત્ત્વનિષ્ઠિનીપુ ક્ષાયોપક્ષમિક્ષ જ્ઞાનશાલી) કે ચોથો—(પરત્ર તત્ત્વનિષ્ઠિનીપુ કેવલી) હોય તો પણ વાદી જિગીપુના શાઠ્ય કલાહાદિ દૂર કરવા માટે અને જિગીપુના પોતાના લાભ-પૂર્વ-ખ્યાતિ વિગેરે માટે પણ બીજાં બે અંગની અપેક્ષા છે જ. આ પ્રમાણે વાદમાં ચતુરંગતા (ચાર અંગ) સિદ્ધ છે. સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિષ્ઠિનીપુ તો જિગીપુનો વાદી કે પ્રતિવાદી બનવાનું સ્વીકારતો જ નથી, (અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિષ્ઠિનીપુ જિગીપુ સામે વાદી કે પ્રતિવાદી તરીકે બિન્ને રહેતો જ નથી); કારણ કે તેને તત્ત્વનિષ્ઠિયનું અભિમાન નથી, એટલે તે પરને યોધ કરવા માટે પ્રવૃત્ત કરતો નથી, અને વળી, તેનાથી તત્ત્વનિષ્ઠિયનો સંભવ પણ નથી. આથી કરીને અહીં—(આ સૂત્રમાં) અને વાદપ્રકરણના સૂત્રમાં સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિષ્ઠિનીપુનો નિર્દેશ કર્યો નથી.

ઉક્તેભ્યશ્ચતુર્થ્યં ઈતિ ત્રિ० ૧, સ્વા० તં ૨, પરત્રતં ૩, પં તં કેં ધ લક્ષણેભ્યઃ । નિઃશેષચ્યુતચન્દનમિત્યાદાવિતિ ।

(પં) નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટરાગોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઞ્જને પુલકિતા તન્વી તવેયં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ દૂતિ ! વાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતો ગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૦॥

(ટિ०) અહ્નિયમમેવંવાદિ ।

(ટિ.) તયોરિતિ વાદિ પ્રતિવાદિનોઃ । તાવતીતિ અર્થે । અભિઘૈવેતિ ન તુ વ્યજ્જનઈતિ હેતોઃ । નિ.શેપેતિટ્ટતે એકોડયં ઈતિ ન તુ વ્યજ્જયઃ । પ્રત્યવસ્થિતમિતિ પૂર્વ પશ્વવાદિનમ્ । પ્રતીયમાન ઈતિ વ્યજ્જયઃ । તાવિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનો । તત્ત્રેતિ વાદે । ઉમાભ્યામિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યામ્ । પરસ્પરસ્યેતિ અન્યોડન્તમ્ શાઠવકલહાર્દેર્નિપેધાર્થમરાજ્જદ્વયં સમ્યસમાપતિલક્ષણમપેક્ષણીયમ્ । અસાધિતિ પ્રતિવાદો । ઝનેનેતિ પ્રતિવાદિના । અપરાજ્જદ્વયમ્ । તસ્માદિતિ જિગીપુસઙ્ગાત્ । અયમિતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિપુર્વાદી પ્રતિવાદી ચન ॥૧૦॥

અનયૈવ નીત્યા જિગીપુમિવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુમપિ પ્રત્યસ્ય વાદિતા પ્રતિવાદિતા વા ન સજ્જચ્છત ઈતિ પારિશેપ્યાત્ તૃતીય-તુરીયયોરેવાત્મિન્ વાદઃ સમ્ભવતીતિ તૃતીયસ્ય તાવદહ્નિયમમભિદધતે—

દ્વિતીયે તૃતીયસ્ય કદાચિદ્ દ્વચક્કઃ, કદાચિત્ ત્ર્યક્કઃ ॥૧૧॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપૌ વાદિનિ સમુપસ્થિતે સતિ તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપોઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનઃ પ્રતિવાદિનઃ, કદાચિદ્ દ્વચક્કો વાદો ભવતિ, યદા જયપરાજયાદિનિરપેક્ષતયાડપેક્ષિતસ્તત્વાવબોધો વાદિનિ પ્રતિવાદિના કર્તું પાર્યતે, તદાનીમિત્તરસ્ય સમ્યસમાપતિરૂપસ્યાડક્કદ્વયસ્યાનુપયોગાત્ । ન હનયોઃ સ્વપરોપકારાચૈવ પ્રવૃત્તયોઃ શાઠચકલહાદિલાભાદિકામભાવાઃ સમ્ભવન્તિ । યદા પુનસ્ત્તામ્યતાડપિ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિના પ્રતિવાદિના ન કથંચિત્તત્ત્વનિર્ણયઃ કર્તું શક્યતે, તદા તન્નિર્ણયાર્થમુમાભ્યામપિ સમ્યાનામપેક્ષમાણત્વાત્ કલહલાભાઘમિપ્રાયાભાવેન સમાપતેરનપેક્ષણીયત્વાત્ ત્ર્યક્કઃ ॥૧૧॥

આ જ ન્યાયે જિગીપુની જેમ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ વાદીપણું કે પ્રતિવાદીપણું સંગત થતું નથી. માટે બાકી રહેલ ત્રીજા અને ચોથાનો જ વાદ અહીં ઘટી શકે છે માટે ત્રીજા વાદીના વાદનું અંગનિયમન કહેવામાં આવે છે.

સૂત્રાર્થ—બીજા પ્રકારના પ્રારંભક વાદીનો ત્રીજા પ્રકારના પ્રત્યારંભક- (પ્રતિવાદી) સાથેનો વાદ કોઈ વખત બે અંગવાળો અને કોઈ વખત ત્રણ અંગવાળો હોય છે. ૧૧

૬૧ બીજો અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ વાદી હોય, અને ત્રીજો અર્થાત્ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી હોય ત્યારે વાદ કોઈ વખત બે અંગવાળો હોય છે, એટલે કે જ્યારે જય-પરાજયાદિની અપેક્ષા વિના પ્રતિવાદી વાદીને અપેક્ષિત તત્ત્વનો બોધ કરાવવાને સમર્થ હોય ત્યારે સભ્ય અને સમાપતિરૂપ અંગદ્વયનો કંઈ ઉપયોગ નથી. કારણ કે સ્વ-પરના ઉપકાર માટે પ્રવૃત્ત થયેલા આ બન્નેમાં શકતા-કલહાદિ લાભોનો કે લાભાદિની ઈચ્છાનો સંભવ નથી પણ જ્યારે ઘણું કષ્ટ ઉઠાવવા છતાં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી કોઈ પણ પ્રકારે તત્ત્વનિર્ણય કરાવી ન શકે ત્યારે તે બન્નેને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાને સભ્યોની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી પરંતુ કલહ લાભાદિના અભિપ્રાયનો અભાવ હોવાથી સમાપતિની અપેક્ષા ન હોવાથી, (ઉપરોક્ત વાદ) કોઈ વખત ત્રણ અંગવાળો હોય છે.

(૧૦) અનયૈવ નીત્યેત્યાદિ ગથે, અસ્યેતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનોપોઃ ॥૧૧॥

(દિ૦) અનયૈવેત્યાદિ । અસ્યેતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનોપોઃ । સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનોપોઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનોપૌ વાદિતાં પ્રતિવાદિતાં ચ (ન) ભજતે ।

(દિ૦) યદા જયેત્યાદિ । અનયોરિતિ જયપરાજયાદિનરિપેક્ષયોઃ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનોપુ-
પરત્તત્ત્વનિર્ણીનોપુરૂપયોઃ ॥૧૧॥

દ્વિતીય એવ વાદિનિ ચતુર્થસ્યાહ્નનિયમમાહુઃ—

તત્રૈવ દ્વચ્છસ્તુરીયસ્ય ॥૧૨॥

§ ૧ તત્રૈવ દ્વિતીયે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનોપૌ વાદિનિ, તુરીયસ્ય પરત્ત તત્ત્વ-
નિર્ણીનોપોઃ કેવાદિનઃ પ્રતિવાદિન, દ્વચ્છ એવ વાદઃ, તત્ત્વનિર્ણાયકત્વાભાવાસંભવેન
સમ્યાનામભિહિતદિશા સમાપતેશ્ચાહ્નપેક્ષણાત્ ॥૧૨॥

બીજે વાદી અને એથો પ્રતિવાદી હોય ત્યારે અંગતુ' નિયમન—

એ જ વાદી (બીજા પ્રકારનો પ્રારંભક) હોય ત્યારે જે એથો પ્રકારનો પ્રત્યા
રંભક (પ્રતિવાદી) હોય તે વાદ જે અંગવાળો હોય છે. ૧૨.

§૨ તત્રૈવ અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનોપુ હોય ત્યારે જે એથો પ્રકારનો
પરત્ત તત્ત્વનિર્ણીનોપુ કેવલી પ્રતિવાદી હોય તે, વાદ જે અંગવાળો જ હોય છે,
કારણ કે તેમાં તત્ત્વનિર્ણયનો અભાવ સંભવતો નથી એટલે સભ્યોની અને ઉપર
સૂચન્યા મુજબ સલાપતિની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી, અર્થાત્ પ્રતિપક્ષે કેવલી
ભગવાન હોય તે તેઓ તત્ત્વનો નિર્ણય અવશ્ય કરી આપે છે, માટે સભ્યો કે
સલાપતિની જરૂર રહેતી નથી.

તૃતીયેહ્નનિયમમાહુઃ—

તૃતીયે પ્રથમાદીનાં યથાયોગં પૂર્વવત્ ॥૧૩॥

§ ૧ પરત્ત તત્ત્વનિર્ણીનોપૌ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનિ વાદિનિ, નિવેદિત-
રૂપાણાં પ્રથમદ્વિતીયતૃતીયતુરીયાણાં પ્રતિવાદિનામ્, ઠકયુક્ત્યૈવ પ્રથમસ્ય ચતુરહ્નઃ,
દ્વિતીયતૃતીયયોઃ કદાચિદ્ ઘટ્ઠઃ, કદાચિત્ ટ્રયહ્નઃ, તુરીયસ્ય તુ દ્વયહ્નઃ એવ વાદો
ભવતિ । નિઃસીમા હિ મોહહતકસ્ય મહિમા, ઇતિ કશ્ચિદાત્માનં નિર્ણાત્તત્ત્વમિવ મન્ય-
માનઃ સમપ્રપદાર્થપરમાર્થદર્શિનિ કેવાલિન્યપિ તન્નિર્ણયોપજનનાર્થં પ્રવર્તત ઇતિ ન
કદાચિદસમ્ભાવના, ભગવાંસ્તુ કેવલી પ્રવહ્નરૂપાપીયૂષપૂરિતાન્તઃકરણતયા તમપ્યવ-
ધોધયતીતિ કો નામ નાનુમન્યતે ? ॥૧૩॥

ત્રીજા પ્રકારનો વાદી હોય ત્યારે વાદનાં અંગનિયમનની વાત કહીએ છીએ—

ત્રીજે (પરત્ત તત્ત્વનિર્ણીનોપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી) પ્રારંભક-વાદી હોય
ત્યારે પહેલા બીજા વિગેરે પ્રત્યારંભક (પ્રતિવાદી) સાથેના વાદતુ' અંગનિયમન
યથાયોગ્ય પ્રથમ કહ્યા મુજબ જ ન્તલ્યુ. ૧૩

§૧ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ ક્ષાયોપશમિક્ક જ્ઞાનશાલી વાદી હોય અને જો પૂર્વોક્ત પહેલા, ખીજા ત્રીજા અને ચોથા પ્રતિવાદીઓ હોય તો ઉપર જણાવેલ યુક્તિ મુજબ અનુક્રમે પહેલા (જિગીપુ) પ્રતિવાદી સાથેનો વાદ ચારે અંગવાળો, ખીજા-(સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ) પ્રતિવાદી અને ત્રીજા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ ક્ષાયોપશમિક્ક જ્ઞાનશાલી) પ્રતિવાદી સાથેનો વાદ કોઈ વખત બે અંગવાળો અને કોઈ વખત ત્રણ અંગવાળો, ત્યારે ચોથા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ કેવલી) પ્રતિવાદી— સાથેનો વાદ બે અંગવાળો જ હોય છે. મોહહુલક (દુષ્ટમોહ)નો મહિમા ખરે-ખર અમયોદિત છે, એટલે કોઈ પોતાને તત્ત્વનો નિર્ણય થઈ ગયો છે, એમ માની સમગ્ર પદાર્થના પરમાર્થને જોનાર કેવલી ભગવાનમાં પણ તત્ત્વનો નિર્ણય ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે, એમાં કોઈ અસંભવ જેવું નથી. પણ કેવલી ભગવાન તો અતિગાઠ દ્યારૂપ સુધારસના પૂરથી પૂર્ણ અંતઃકરણ (હૃદય)વાળા હોવાથી તેવાને પણ ઓધ કરાવે છે એવું કોણ નહિ માને ?

પરોપકારૈકપરાયણસ્ય ભગવતઃ કેવલિનઃ સંભવન્ત્યપિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીષા ન કેવલકલાવલોકિતસકલવસ્તુતયા કૃતકૃત્યે કેવલિનિ વિલસિતુમુત્સહત્ત્વેત્ત્વમિતિ પ્રથમાદીનાં ત્રયાણામેવાક્ષનિયમમાહુઃ—

તુરીયે પ્રથમાદીનામેવમ્ ॥૧૪॥

§ ૨ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપૌ કેવલિનિ વાદિનિ, પ્રથમ-દ્વિતીયતૃતીયાનામેવમિતિ પૂર્વવત્ પ્રથમસ્ય ચતુરક્ષઃ, દ્વિતીય-તૃતીયયોરતુ દ્વચક્ષુ એવ વાદો ભવતીત્યર્થઃ ।

“પ્રારમ્ભકાપેક્ષતયા યદેવમક્ષ્યવસ્થા લભતે પ્રતિષ્ઠામ્ ।

સંચિન્ત્ય તત્ત્વાદમુમાદેરેણ પ્રત્યારમેત પ્રતિમાપ્રગલ્ભઃ” ॥૧॥૧૪॥

માત્ર પરોપકારમાં જ તત્પર કેવલી ભગવાનને પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ હોવા છતાં પણ તેઓ કેવળજ્ઞાનથી સમસ્ત પદાર્થને જોવાથી કૃતકૃત્ય થયેલ કેવલી સાથે વાદ કરવાને તૈયાર હોતા નથી, માટે પ્રથમ ત્રણ પ્રતિવાદીના અંગનું નિયમન કહેવામાં આવે છે.

ચોથા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ કેવલી) પ્રારંભક વાદી હોય ત્યારે પહેલા, ખીજા અને ત્રીજા પ્રત્યારંભકો સાથેના વાદમાં અંગોનું નિયમન યથાયોગ્ય પહેલાંની જેમ જાણવું.

§૨ પ્રથમ પ્રતિવાદી (જિગીપુ) સાથેનો વાદ ચાર અંગવાળો, ખીજા પ્રતિવાદી (સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ) અને ત્રીજા પ્રતિવાદી (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ ક્ષાયોપશમિક્ક જ્ઞાનશાલી) સાથેનો વાદ બે અંગવાળો જ હોય છે. “પ્રારંભકની અપેક્ષાએ આવી (ઉપર જણાવ્યા મુજબની) અંગવ્યવસ્થા પ્રતિષ્ઠા (યથા)ને દુઝાસ કરે છે, તેથી આ અંગવ્યવસ્થાનો વિચાર કરીને પ્રતિભાવાનું શુદ્ધિશાલી આદર-પૂર્વક પ્રત્યારંભ (પ્રતિવાદ) કરે છે.

પરોપકારૈકપરાયણસ્ત્યત્ર કેવલિનીતિ પ્રતિવાદિનિ ॥૧૪॥

(ટિ.) પરોપકારેત્યાદિ । કેવલેતિ વિમલકેવલપ્રત્યક્ષીકૃતયથાવસ્થિતતાસ્વિકસમસ્તવસ્તુ-
ત્વેન । પ્રારમ્ભકેત્યાદિ અનુમિતિપ્રારમ્ભકમ્ ॥૧૪॥

ચતુરંગો વાદ इत्युक्तम्, कानि पुनश्चत्वार्यङ्गानि ? इत्याहुः—

वादिप्रतिवादिसभ्यसभापतयश्चत्वार्यङ्गानि ॥१५॥

स्पष्टम् ॥१५॥

વાદ ચાર અંગવાળો છે એમ કહ્યું, તો તે ચાર અંગ કયાં ? તેનું
પશ્ચાન્—

વાદી, પ્રતિવાદી, સભ્ય અને સભાપતિ એમ વાદનાં આ ચાર અંગો ગણવાં.

अथैतेषां लक्षणं कर्म च कीर्तयन्ति —

प्रारम्भकप्रत्यारम्भकावेव मल्लप्रतिमल्लन्यायेन वादिप्रतिवादिनौ ॥१६॥

§ ૧ ચૌ તૌ પ્રારમ્ભક-પ્રત્યારમ્ભકૌ પૂર્વમુક્તૌ, તાવેવ પરસ્પરં વાદિ-પ્રતિવાદિનૌ
વ્યપદિશ્યેતે; યથા દ્વૌ નિયુઘ્યમાનૌ મલ્લપ્રતિમલ્લાવિતિ । ૧૬॥

વાદના આ ચાર અંગોનું લક્ષણ અને તેનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે.

મલ્લ-પ્રતિમલ્લના ન્યાયથી પ્રારંભક અને પ્રત્યારંભક અનુક્રમે વાદી અને
પ્રતિવાદી કહેવાય છે. ૧૬.

§૨ કુશળતાપૂર્વક કુસ્તી કરનારા બે પુરુષોમાંથી કુસ્તી માટે આહ્વાન કર-
નાર મલ્લ, અને પ્રતીકાર કરનાર પ્રતિમલ્લ કહેવાય છે. તેમ વાદમાં પણ વાદનો
પ્રારંભક વાદી અને પ્રત્યારંભક પ્રતિવાદી કહેવાય છે.

प्रमाणतः स्वपक्षस्थापनप्रतिपक्षप्रतिक्षेपावनयोः कर्म ॥१७॥

§ ૧ વાદિના પ્રતિવાદિના ચ સ્વપક્ષસ્થાપનં પરપક્ષપ્રતિક્ષેપશ્ચ દ્વિતય-
મપિ કર્તવ્યમ્, एकतरस्यापि विरहे तत्त्वनिर्णयानुत्पत्तेः । अत एव स्वपक्षेत्यादि-
द्विवचनेनोपक्रम्यापि कर्मैत्येकवचनम्, यथेष्वनघमानाधिश्यणादीनामन्यतमस्या-
प्यपाये विक्रितेरनिष्पत्तेः सर्वेषामपि पाक इत्येकतया व्यपदेश इति । स्वपक्षस्थापनपर-
पक्षप्रतिक्षेपयोः समासेन निर्देशः कचिदेकप्रयत्ननिष्पन्नताप्रत्यायनार्थम् । यदा हि
निवृत्तायां प्रथमकक्षायां प्रागावसरायां च द्वितीयकक्षायां प्रतिवादी न किञ्चिद् वदति,
तदानौ प्रथमकक्षायां स्वदर्शनानुसारेण सत्प्रमाणोपक्रमत्वे स्वपक्षस्थापनमेव परपक्ष
प्रतिक्षेपः; यदा वा विरुद्धत्वादिकमुद्गावयेत्, तदा परपक्षप्रतिक्षेपः एव स्वपक्षसिद्धिः;
इति समासेऽपि तुल्यकक्षताप्रदर्शनार्थमितरेतरयोगद्वन्द्वः । यथा स्वपक्षः स्थाप्यते तथा
परपक्षः प्रतिक्षेप्यः, यथा चायं प्रतिक्षिप्यते तथा स्वपक्षः स्थाप्यः, न तु सर्वत्र पारि-
क्षेप्यात् परितोषिणा भवितव्यम् ।

“માનેન પક્ષપ્રતિપક્ષયોઃ ક્રમાત્ પ્રસાધનક્ષેપણકેલિકર્મઠૌ ।

વાદેઽન્ન મલ્લપ્રતિમલ્લનાંતિતો વદન્તિ વાદિપ્રતિવાદિનો બુધઃ” ॥૧॥૧૭॥

(ટિ૦) વાદિપ્રતિવાદીત્યાદિ ।

વાદી અને પ્રતિવાદીનું કાર્ય—

પ્રમાણુપૂર્વક સ્વપક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન કરવું એ વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયનું કર્તવ્ય છે.

૬૧ વાદી અને પ્રતિવાદીએ પોતપોતાના પક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન ઉભય કાર્યો કરવાં જોઈએ. ઉભય કાર્યમાંથી એકાદું કાર્ય ન કરાય તો તત્ત્વનો નિર્ણય થતો નથી, માટે ‘સ્વપક્ષ’ ઇત્યાદિ દ્વિવચનથી ઉપક્રમ અર્થાત્ આરંભ કરીને ‘કર્મ’ એમ એકવચનનું ગ્રહણ કરેલ છે, જેમકે—ઈંધન-કૂકણી ચૂલા ઉપર મૂકવું વિગેરે ક્રિયામાંથી કોઈ પણ એક ન હોય તો વિકિલતિ (પાક ક્રિયા)ની સિદ્ધિ નથી, માટે તે સઘળાનો પાક એ પ્રમાણે એકરૂપે વ્યવહાર થાય છે. ‘સ્વપક્ષ સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન’ એ બંને કોઈ વખત એક જ પ્રયત્નથી પણ સિદ્ધ થાય છે, તે જણાવવા માટે તેમનો સમાસ દ્વારા નિર્દેશ કરેલ છે, કારણ કે બ્યારે પ્રથમ કક્ષા (પૂર્વપક્ષ) પૂરી થઈ જાય અને બીજી કક્ષા (ઉત્તરપક્ષ)નો અવસર આવે ત્યારે જો પ્રતિવાદી ન ખોલે તો પ્રથમ કક્ષામાં સ્વદર્શન (પોતાના મત) ને અનુસરીને સત્પ્રમાણનો ઉપક્રમ (આરંભ) કરવામાં ‘સ્વપક્ષનું સ્થાપન’ એ જ ‘પરપક્ષનું ખંડન છે’ અથવા તો ‘વિરુદ્ધતાદિ દોષોનું ઉદ્ધાવન કરવું’ તેમાં ‘પરપક્ષનું ખંડન’ એ જ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ છે. આમ બંનેની (સ્વપક્ષ સ્થાપન અને પરપક્ષ ખંડનની, તુલ્યકક્ષા જણાવવા માટે સમાસમાં પણ ઈતરેતર દ્વન્દ્વસમાસ કરેલ છે. જેમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરાય છે, તેમ પરપક્ષનું ખંડન પણ કરવું જોઈએ અને જેમ પરપક્ષનું ખંડન કરાય છે, તેમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન પણ કરવું જોઈએ, પરંતુ દરેક ઠેકાણે એક કાર્ય કરવાથી બીજા કાર્યની જરૂર નથી એમ સંતોષ કરવો તે યોગ્ય નથી. “વાદમાં પ્રમાણથી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ અને પ્રતિપક્ષનું ખંડન કરવાની ક્રીડામાં ‘કુશલ પુરુષોને પંડિત પુરુષો મદલ-પ્રતિમદલના ન્યાયથી વાદી અને પ્રતિવાદી કહે છે.

વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદીપ્ણત્વધારણાવાહુશ્રુત્યપ્રતિ-

માક્ષાન્તિ માધ્યસ્થ્યૈરુભયાભિમતાઃ સમ્યાઃ ॥૧૮॥

૧ નદીપ્ણ ઇતિ કુશલઃ, પ્રાધાન્યવ્યાપનાર્થ વાદિ-પ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદી-પ્ણત્વરય પ્રથમ નિર્દેશઃ । ન ચૈતદ્ વહુશ્રુત્ત્વે સત્યવર્યં ભાવિ, તસ્યાન્યથાપિ ભાવાત્, અવસ્યાપેક્ષણીયં ચૈતત્, ઇતરથા વાદિપ્રતિવાદિપ્રતિપાદિતસાધનરૂપણેપુ સિદ્ધાન્તસિદ્ધ-ત્વાદિગુણાનાં તદ્વાધિત્ત્વાદિદોષાનાં ચાવધારયિતુમશક્યત્વાત્ । સત્યપ્યેતસ્મિન્ ધાર-ણામન્તેરેણ ન સ્વાવસેરે ગુણદોષાવબોધકત્વમિતિ ધારણાયા અભિધાનમ્ । કદાચિદ્ વાદિપ્રતિવાદિમ્યાં સ્વાત્મનઃ પ્રૌઢતાપ્રસિદ્ધયે સ્વસ્વસિદ્ધાન્તાપ્રતિપાદિતયોરપિ વ્યાક-

રણાદિપ્રસિદ્ધયો પ્રસજ્જત પ્રયુક્તોદ્ઘાવિતયોર્વિશેષલક્ષણ-યુતસરકારાદિગુણદોષયો
 પરિજ્ઞાનાર્થં વાહુશ્રુત્યોપાદાનમ્ । તામ્યામેવ સ્વસ્વપ્રતિભયોત્પ્રેક્ષિતયોસ્તત્તદ્ગુણદોષ-
 યોર્નિર્ણયાર્થં પ્રતિભાયા પ્રતિપાદનમ્ । વાદિ પ્રતિવાદિનોર્મધ્યે યસ્ય દોષોઽનુમન્યતે સ
 યદિ કથિદ્ કદાચિત્ પરુષમધ્યમિદઘોત, તથાપિ નૈતે સમાસદ. કોપિશાચસ્ય
 પ્રવેગ સહન્તે, તત્વાવગમવ્યાઘાતપ્રસજ્જાદિતિ ક્ષાન્તેરુક્તિ । તત્ત્વં વિદન્તોઽપિ પક્ષપાતેન
 ગુણદોષો વિપરીતાવપિ પ્રતિપાદયેયુરિતિ માઘ્યસ્થ્યવચનમ્ । એમિ પદ્મિર્ગુણૈરુભયો.
 પ્રકરણાત્ વાદિ પ્રતિવાદિનોરમિપ્રેતાઃ સમ્યા ભવન્તિ । સમ્યા ઇતિ બહુવચન ત્રિ ચતુરા
 દયોઽમી પ્રાયેણ કર્તવ્યા ઇતિ જ્ઞાપનાર્થમ્, તદભાવેઽપિ દ્વાવેકો વાઽસૌ વિધેય. ॥૧૮॥

સમ્યક્ લક્ષણ —

વાદી અને પ્રતિવાદીને માન્ય સિદ્ધાન્તના તત્ત્વમા કુશલતા, ધારણા, બહુ-
 શ્રુતત્વ, પ્રતિભા, ક્ષમા અને મધ્યસ્થતાને કારણે વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભય
 દ્વારા જેમને માન્ય કરવામા આવે છે, તેઓ સમ્યક છે ૧૮

૬૧ નર્દાળ્લ: એટલે કુશલ 'વાદી અને પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તના તત્ત્વમાં
 કુશળતા' એ શુભનુ પ્રાધાન્ય બતાવવા માટે તેનો પ્રથમ નિર્દેશ કરેલ છે
 'બહુશ્રુતપણું' હોય તો 'વાદી પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વમા અવશ્ય કુશલ હોય'
 એવો કોઈ નિયમ (વ્યાપ્તિ) નથી. કારણ કે બહુશ્રુતતા વિના પણ વાદી પ્રતિ
 વાદીના સિદ્ધાન્તતત્ત્વમાં કુશલતા અન્ય કારણોને લઈને પણ સંભવે છે, અને
 એ કુશલતાની અવશ્ય અપેક્ષા છે જ, જો તે ન હોય તો વાદી પ્રતિવાદીએ પ્રતિ-
 પાદન કરેલ સાધન અને દ્વપણ વચનમા તેમના સિદ્ધાન્તથી એ વસ્તુ સિદ્ધ છે
 ઈત્યાદિ ગુણોત્, અને તેમના સિદ્ધાન્તથી એ બાધિત છે ઈત્યાદિ દોષોનું અવ-
 ધારણ કરવું શક્ય અને નહિ (૨) ઉક્ત કુશલતા હોવા છતા પણ ધારણા
 શક્તિ વિના પોતાને બ્યારે અવમર મળે ત્યારે વાદી પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તમાં
 ગુણ દોષનો બોધ કરાવી શકતો નથી માટે સૂત્રમા 'ધારણા' શુભનું કથન કર્યું
 છે (૩) કોઈ વખત વાદી-પ્રતિવાદીઓએ પોતાની પ્રૌઢતા જણાવવા માટે પોત
 પોતાના સિદ્ધાન્તમા પ્રતિપાદિત ન હોય છતા પ્રમગવી પ્રયોગ કરેલ, કે
 પ્રસંગથી ઉદ્ઘાવન કરેલ વ્યાકરણ, સાહિત્ય વગેરે શાસ્ત્રોમા પ્રમિદ્ધ વિશેષ
 લક્ષણરૂપ શુભ, અને મ્યુતસંસ્કારાદિરૂપ દોષના સૂત્રમા જ્ઞાન માટે 'બહુશ્રુતતા નુ
 સૂત્રમા ઉપાદાન કરેલ છે. (૪) વાદી-પ્રતિવાદીઓએ પોતપોતાની પ્રતિભાથી
 કલ્પેલ (ઉદ્ઘાવન કરેલ) ગુણ-દોષના નિષ્કંથ માટે સૂત્રમા 'પ્રતિવાનું' ગ્રહણ
 કરેલ છે. (૫) વાદી-પ્રતિવાદીમાથી જેના દોષ વિષે અનુમતિ આપવામા આવે
 તે ક્ષાત્ર કહેર વચન પણ બોલે, તો પણ આ સમ્યકે દોષ-પિશાચના પ્રવેશને
 સહન કરતા નથી (અર્થાત્ કુદ્ધ થતા નથી), કારણ કે દોષને વશ થવાથી તત્ત્વ-
 જ્ઞાનના આઘાતનો પ્રસંગ આવે છે, માટે સૂત્રમા ક્ષાન્તિનુ અભિધાન કરેલ છે.

(૬) તત્ત્વવિદ્ ઢોવા છતાં પક્ષપાતને કારણે ગુણ કે દોષનો વિષય પશુ કરવામાં આવે છે. માટે સૂત્રમાં 'માધ્યસ્થ્ય' વચન કહેલ છે.

આ છ ગુણોથી યુક્ત તથા ઉભય એટલે વાદી અને પ્રતિવાદી પ્રકરણથી ઉભયનો આ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓને સ્વીકારે છે તેઓ સભ્યો બને છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ ચાર વગેરે સંખ્યામાં સભ્યો કરવા જોઈએ તે જણાવવા માટે સૂત્રમાં 'સમ્યાઃ' એમ બહુવચન કરેલ છે. ત્રણ ચાર સભ્યોનો અભાવ હોય તો જે, અને તેના અભાવમાં એક સભ્ય કરવો જોઈએ.

(૫૦) વિશેષલક્ષણચ્યુતસંસ્કારાદિગુણદોષયોરિતિ વિશેષલક્ષણં અર્જર્ણઃ અપાસ્કાઃ ચ્યુતસંસ્કારં કટ્વવાદિસ્થાને કટ્વવાદિઃ । વાદિપ્રતિવાદિનોરિતિ વાદિપ્રતિવાદિનોર્મજ્જે ॥૧૮॥

(ટિપ્) પતદિતિ નદીબ્ધત્વમ્ । તસ્યેતિ વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદીબ્ધત્વસ્ય ॥ અન્યથાપીતિ વહુધુત્વાભાવેડપિ । પતદિતિ તત્ત્વનદીબ્ધત્વમ્ । इतरथेति सिद्धान्ततत्त्व-
ક્રોશલ્યમન્તરેણ । તદ્વાધિતેતિ સિદ્ધાન્તવાધિતત્ત્વમ્ । પતસ્મિન્નિતિ તત્ત્વકૌશલ્યે ॥૧૮॥

વાદિપ્રતિવાદિનોર્યથાયોગં વાદસ્થાનકકથાવિશેષાક્ષીકારણાઽગ્રવાદોત્તરવાદ-
નિર્દેશઃ, સાધકવાધકોક્તિગુણદોષાવધારણમ્, યથાવસરં તત્ત્વપ્રકાશનેત્ત
કથાવિરમણમ્, યથાસંભવં સમાયાં કથાફલકથનં ચૈપાં કર્માણિ ॥૧૨॥

§૧ યત્ર સ્વયમસ્વીકૃતપ્રતિનિયતવાદસ્થાનકૌ વાદિપ્રતિવાદિનો સમુપતિષ્ટેતે, તત્ર સમ્યાસ્તૌ પ્રતિનિયતં વાદસ્થાનકં સર્વાનુવાદેન દુષ્યાનુવાદેન વા, વર્ગપરિહારેણ વા વક્તવ્યમિત્યાદિયોઽસૌ કથાવિશેષસ્તં ચાક્ષીકારયન્તિ, અસ્યાગ્રવાદોઽસ્ય ચોત્તરવાદ इति च निर्दिशन्ति, વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યામભિહિતયોઃ સાધક-વાધકયોર્ગુણં દોષં ચાવ-
ધારયન્તિ । યદૈકતરેણ પ્રતિપાદિતમપિ તત્ત્વં મોહાદભિનિવેશાદ વાઽન્યતરોઽનક્ષી-
કુર્વાણઃ કથાયાં ન વિરમતિ, યદા વા દ્વાવપિ તત્ત્વપરાહ્મુક્સમુદીરયન્તૌ ન વિરમતઃ,
તદા તત્ત્વપ્રકાશનેન તૌ વિરમયન્તિ । યથાયોગં ચ કથાયાઃ ફલં જયપરાજ્ઞયાદિક-
મુદ્ધોપયન્તિ, તૈઃ સ્વદ્ધોષિતં તન્નિર્વિવાદતામવગાહતે ॥

“સિદ્ધાન્તદ્વયવેદિનઃ પ્રતિભયા પ્રેમ્ણા સમાલિહ્નિતા-

સ્તત્ત્ત્વચ્છાલસમૃદ્ધિવન્ધુરધિયો નિષ્પક્ષપાતોદયાઃ ।

ક્ષાન્ત્યા ધારણયા ચ રક્ષિતહૃદો વાઢં દ્વયોઃ સંમતાઃ

સમ્યાઃ શમ્શિરોનદીશુચિશુભૈર્લમ્યાસ્ત પ્તે બુધૈઃ” ॥૧॥૧૨॥

સભ્યોનું કર્તવ્ય—

વાદી અને પ્રતિવાદીના વાદના સ્થાન અર્થાત્ વિષયનો નિર્ણય કરવો, કથાવિશેષનો સ્વીકાર કરાવવો, પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષનો નિર્દેશ કરવો, સાધક અને બાધક પ્રમાણોના કથનમાં ગુણદોષનો નિશ્ચય કરવો, અવસર આવે

ત્યારે (અર્થાત્ જો વાદી કે પ્રતિવાદી અથવા બન્ને મૂળ વિષયનો ત્યાગ કરી આડાઅવળા ભટકે ત્યારે) તત્ત્વને પ્રકટ કરીને વાદ સમાપ્ત કરવો, અને યથા-યોગ્ય વાદના ફલ-(જય-પરાજય)ની ઘોષણા કરવી એ સભ્યોનાં કર્તવ્યો છે. ૧૯

૬૧ જ્યાં વાદી કે પ્રતિવાદીએ સ્વયં નિયત વાદસ્થાનનો સ્વીકાર કર્યો ન હોય ત્યાં સર્વનો અનુવાદ કરીને કે દૂષ્યનો અનુવાદ કરીને—કે વર્ગનો પરિહાર કરીને એટલે કચટતપાદિ વર્ગોમાંથી અમુક વર્ગના વર્ણનો વાદસમયે ઉપયોગ કર્યો વિના-બોલવું એમ નિયત વાદસ્થાનનો તથા કથાવિશેષનો તે બન્નેને સ્વીકાર કરાવે છે; અને તમારે અગ્રવાદ (પૂર્વપક્ષ) કરવો અને તમારે ઉત્તરવાદ (ઉત્તરપક્ષ) કરવો એવો નિર્દેશ કરે છે; અને વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેએ કહેલ સાધક બાધક પ્રમાણના ગુણ દોષનો નિશ્ચય કરે છે; અને જ્યારે કોઈ એકે પ્રતિપાદિત કરેલ તત્ત્વને બીજો મોડુથી અથવા દૂરાગ્રહુથી ન સ્વીકારે અને વાદ લંબાવ્યે જાય, અથવા બન્નેજણા તત્ત્વથી પરાંગમુખ (બ્રહ્) થઈ ને વાદ કરે પણ વાદનો અંત લાવે નહિ ત્યારે તત્ત્વ જણાવીને તે બન્નેને અટકાવે છે; અને કથા (વાદ)ના ફલ (જય-પરાજય)ની યથાયોગ્ય ઘોષણા કરે છે; અને તેઓએ કરેલી ઘોષણા કંઈ પણ વિવાદ વિના સ્વીકારાય છે.

“બન્નેના સિદ્ધાન્તના બહુનાર (કુશલ), પ્રતિભાવાન, તે તે શાસ્ત્રોની સમૃદ્ધિથી સુંદર બુદ્ધિવાળા (બહુશ્રુત), ક્ષમા અને ધારણાથી અત્યંત રંગાયેલ હૃદયવાળા અને વાદી-પ્રતિવાદી ઉભયને સમત હોય તેવા (મધ્યસ્થ) સભ્યોને ગંગાનદી જેવા પવિત્ર પંડિતોએ મેળવવા ઝેઈએ.”

(ટિ.) વાદિપ્રતિવાદિનોરિત્યાદિ । પપામિતિ સમ્યાનામ્ ।

(ટિ.) તૈરિતિ સન્યૈઃ । તદિતિ કથાવિશેષાક્ષીકરણં વાદનિર્દેશઃ, ગુણદોષાવધારણ, કથાવિરમણ, ફલકપન ચ ॥૧૧॥

પ્રજ્ઞાત્રૈચર્યક્ષમામાધ્યસ્થ્યસંપન્નઃ સમાપતિઃ ॥૨૦॥

૬૧ યવપ્યુકલક્ષણાનાં સમ્યાનાં શાઠ્યં ન સભવતિ, તથાપિ વાદિનઃ પ્રતિ-વાદિનો વા જિગીષોસ્તત્ સંભવત્યેવેતિ સમ્યાનપિ પ્રતિ વિપ્રતિપત્તૌ વિધીયમાનાયાં નાડપ્રાજ્ઞઃ સમાપતિસ્તત્ તત્સમયોચિતં તથા તથા વિવેક્તુમલમ્, ન ચાસૌ સમ્યૈરપિ બોધયિતું શક્યતે । સ્વાધિષ્ઠિતવસુન્ધરાયાનસ્ફુરિતાઽઽજ્ઞૈચર્યો ન સ કલહં વ્યપોહિતુ-મુસહતે, ડપન્નક્રોપા હિ પાર્થિવા યદિ ન તત્કટમુપદર્ગયેયુઃ, તદા નિદર્શનમક્રિશ્ચિ-વ્હારાણાં સ્યુઃ, ઈતિ સફલે તેષા ક્રોપે વાદોપમર્દ એવ ભવેદિતિ । કૃતપક્ષપાતે ચ સમા-પતૌ સન્યા અપિ ભીતભીતા ઈવૈક્લતઃ કિલ કલહઃ, અન્યતથાલમ્બિતપક્ષપાતઃ પ્રતાપ-પ્રજ્ઞાધિપતિઃ સમાપતિરિતિ ‘ઈતસ્તટમિતો વ્યાત્રઃ’ ઈતિ નયેન કામપિ કથાં દશા-નાવિશેસુઃ, ન પુનઃ પરમાર્થે પ્રથયિતું પ્રભવેયુઃ, શ્યુકં પ્રજ્ઞાઽઽજ્ઞૈચર્યક્ષમામાધ્યસ્થ્ય-સપન્ન ઈતિ ॥૨૦॥

સભાપતિનું લક્ષણ—

પ્રજ્ઞા, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય (પ્રભાવ-ઠકુરાઈ), ક્ષમા, મધ્યસ્થતા વિગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય તે—સભાપતિ બની શકે છે. ૨૦.

૧ જો કે ઉપરોક્ત ગુણોવાલા સભ્યોમાં શકતાનો સંભવ નથી, તો પણ જિગીયુ વાદી કે જિગીયુ પ્રતિવાદીમાં તો શકતા વિગેરેનો સંભવ છે, તેથી તેઓ જ્યારે સભ્યો સાથે વિવાદ કરે ત્યારે અપ્રાજ્ઞ (અણુસમજી) સભાપતિએ વિવાદમાં તે સમયને ઉચિત તે તે પ્રકારે વિવેચન કરવા સમર્થ થઈ શકે નહિ, તથા સભ્યો પણ તેને (સભાપતિને) સમજાવી શકે નહિ. યોતાને આધીન પૃથ્વીમાં પણ જેની આજ્ઞા અને ઠકુરાઈ ન હોય એવો તે (રાજા-સભાપતિ) કલહ દૂર કરવા શક્તિમાન થતો નથી, કારણ કે કોપાયમાન રાજાઓ પણ જો કોપનું ફલ ન બતાવે તો અકિંચિત્કર (કંઈ કાર્ય નહિ કરી શકનાર) વ્યક્તિઓ જેવા બની જાય છે, માટે તેઓનો કોપ જો સફલ હોય તો જ વાદ અટકે છે.

સભાપતિ પક્ષપાત કરે ત્યારે 'એક તરફ વાદ બીજી તરફ નહીં' એ ન્યાયે લયલીત થયેલા સભ્યો એક બાબુ કલંક અને બીજી બાબુ પ્રતાપ અને પ્રજ્ઞા-વાળો પક્ષપાતી સભાપતિ (રાજા) એવી કેઈ ગહન-કષ્ટની દશામાં આવી પડે છે પરંતુ પરમાર્થ જણાવી શકતા નથી, માટે સભાપતિ વિષે કહ્યું છે કે તે પ્રજ્ઞા, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય, ક્ષમા અને માધ્યસ્થ ગુણોયુક્ત હોવો જોઈએ.

(ટિ૦) પ્રજ્ઞાક્ષેત્ર્યેત્યાદિ ।

(ટિ૦) તદિતિ શાબ્દમ્ । તન્નેતિ વાદસદસિ । તત્સમયેતિ વાદકાલયોગ્યમ્ । તથા-તથેતિ સાધુ અસાધુ વા । અસાધિતિ અપ્રાજ્ઞસભાપતિઃ । પ્રતાપેતિ પ્રતાપ एव પ્રજ્ઞા ત્સ્વા અધિપતિઃ સ્વામી । વલ્લેનૈવ કાર્ય વિષતે ન તુ બુદ્ધ્યા ક્લમ્યમક્લમ્યં વા વિમૃશતિ ॥૨૦॥

વાદિસભ્યામિહિતાવધારણકલહવ્યપોદાદિકં चास्य कर्म ॥૨૧॥

§૧ વાદિમ્યાં સમ્યૈશ્વામિહિતસ્યાડર્થસ્યાડવધારણમ્, વાદિનોઃ કલહવ્યપોહો યો યેન જીયતે સ તસ્ય શિષ્ય इत्यादेर्वादि-प्रतिवादिभ्यां प्रतिज्ञातस्यार्थस्य कारणा, પારિતોષિકવિતરણાદિકં ચ સભાપતેઃ કર્મ ।

“વિવેકવાચસ્પતિરુચ્છિતાજ્ઞઃ ક્ષમાન્વિતઃ સંદ્ધતપક્ષપાતઃ ।

સભાપતિઃ પ્રસ્તુતવાદિસમ્યૈરમ્યર્થ્યતે વાદસમર્થનાર્થમ્” ॥૧॥૨૧॥

સભાપતિનું કર્તવ્ય—વાદીઓ તથા સભ્યોના કથનનો નિશ્ચય કરવો તથા કલહ દૂર કરવો વિગેરે સભાપતિનાં કર્તવ્યો છે. ૨૧.

§૧ વાદી-પ્રતિવાદીએ તથા સભ્યોએ કહેલ અર્થનો નિશ્ચય કરવો, વાદી-પ્રતિવાદીનો કલહ દૂર કરવો, જે જેનાથી જિતાય તે તેનો શિષ્ય ધાય વિગેરે વાદી પ્રતિવાદીએ કરેલ પ્રતિજ્ઞા(શરત)નું પાલન કરાવવું, પારિતોષિક વહેચવું વિગેરે સભાપતિનાં કર્તવ્યો છે.

“પ્રસ્તુત વાદી, પ્રતિવાદી તથા સભ્યો વાદના સમર્થન માટે વિવેક યુક્તિમાં વાચસ્પતિ સમાન, ઉત્કૃષ્ટ આજ્ઞાવાળો, ક્ષમાવાન અને પક્ષપાત રહિત (મધ્ય સ્થલાવવાળો) હોય એવા સભાપતિની આકાંક્ષા રાખે છે.”

અથ જિગીપુવાદે ક્રિયત્કક્ષં વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં વક્તવ્યમિતિ નિર્ણેતુમાહુઃ—

સજિગીપુકેડસ્મિન્ યાવત્સભ્યાપેક્ષં સ્ફૂર્તીં વક્તવ્યમ્ ॥૨૨॥

સહ જિગીપુના જિગીપુમાં જિગીપુભિર્વા વર્તેતે યોડસૌં તથા તસ્મિન્ વાદે, વાદિપ્રતિવાદિગતાયાઃ સ્વપક્ષસિદ્ધિપરપક્ષપ્રતિક્ષેવવિપયાયાઃ શક્તેરશક્તેશ્ચ પરીક્ષણાર્થં યાવત્ તન્નમવન્તઃ સભ્યાઃ કિલાડપેક્ષન્તે, તાવત્ કક્ષાદ્યત્રયાદિ સ્ફૂર્તીં સત્યાં વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યાં વક્તવ્યમ્ । તે ચ વાચ્યૌચિત્યપરતન્તયા કદાચિત્ કચિત્ ક્રિયદપ્ય-પેક્ષન્તે इति નાસ્તિ કશ્ચિત્ કક્ષાનિયમઃ ।

જિગીપુના વાદમાં વાદી-પ્રતિવાદીઓએ કેટલી કક્ષા સુધી બોલવું તેનો નિષ્ણંય-જિગીપુનો જિગીપુ સાથે વાદ હોય ત્યારે સભ્યોની આકાંક્ષા પર્યંત સ્ફૂર્તિ હોય ત્યા સુધી બોલવું. ૨૨.

ફૃ૧ એક, બે કે અનેક જિગીપુ સાથે થનાર વાદમાં વાદી અને પ્રતિવાદીની સ્વપક્ષ સિદ્ધ કરવાની તથા પરપક્ષનું ખંડન કરવાની શક્તિ તેમજ અશક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે માનનીય સભ્યો ન્યાં સુધી અપેક્ષા રાખે ત્યાં સુધી બેત્રણ વિગેરે કક્ષાઓ સુધી સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે વાદી-પ્રતિવાદીઓએ બોલવું બેઈએ અને સભ્યો પણ વક્તવ્યના ઔચિત્યને આધીન હોવાથી કોઈ વાર કોઈ કોઈએ અમુક કક્ષાઓની આકાંક્ષા રાખે છે. માટે કક્ષાઓનો કોઈ નિયમ નથી.

ફૃ૨ इह हि जिगीपुतरतया यः कश्चिद् विपश्चित् प्रागेव पराक्षेपपुरःसरं वाद-संग्रामसंगिन प्रवर्तते, तस्य स्वयमेव वादविशेषपरिग्रहे, तदपरिग्रहे सम्यैस्तत्समर्पणे वादग्रवादेऽधिकारः । तेन सम्यसभापतिसमक्षमक्षोभेण प्रतिवादिनमुद्दिश्याऽवश्यं स्वसिद्धान्तबुद्धिवैभवानुसारितया साधु साधनं स्वपक्षसिद्धयेऽभिधानीयम् ।

ફૃ૨ અન્યંત જિગીપુ એવો કોઈ વિદ્વાન્ વાદી પહેલેથી જ બે ધીબા ઉપર આક્ષેપ કરીને વાદસંગ્રામ(વાગ્યુદ્ધ)ની સીમામાં પ્રવેશ કરે છે તો તે વાદી પોતે જ વાદવિશેષનો પરિગ્રહ કરે છે; અને અગ્રવાદનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે અથવા બે તેણે વાદવિશેષનો પરિગ્રહ કરેલ ન હોય તો સભ્યો તેને વાદવિશેષ સમર્પણ કરે છે અને એમ તે અગ્રવાદનો અધિકારી બને છે (અર્થાત્ તે પૂર્વ-પક્ષ કરે) માટે તેણે સભ્યો અને સભાપતિ સમક્ષ ક્ષોભ પામ્યા વિના પ્રતિ-વાદીને ઉદ્દેશીને સ્વસિદ્ધાન્ત અને સ્વબુદ્ધિ વૈભવને અનુસરેને પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે અવશ્ય સાધુ (પ્રમાણયુક્ત સમર્થ) હેતુનું કથન કરવું બેઈએ.

(ટિપ્) इह हीत्यादि । तदपरिग्रहे इति वादविशेषपरिग्रहे । तत्समर्पणे इति वाददाने ।

§३ अथ क्षोभादेः कुतोऽपि प्रागेवाऽसौ वक्तुमशक्तो भवेत्, तदानीं दूरी-
कृतसमस्तमत्सरविकारैः सभासारैरुभयोरपि वस्तुव्यवस्थापनदूषणशक्तिपरीक्षणार्थं
तदितरस्याग्नेवादेऽभिप्रेकः कार्यः । अथ वादिनस्तृष्णीग्भावादेव पराजितत्वेन कथापरि-
समाप्तेः किमितरस्याग्नेवादाभिप्रेकेण?, इति चेत् । स्यादेतत्, यदि प्रतिवादिनोऽपि
पक्षो न भवेत्, सति तु तस्मिन् वादीव तमसमर्थयमानोऽसौ न जयति, नापि
जीयते, प्रौढिप्रदर्शनार्थं तु तद्गृहीतमुक्तमग्नेवाद्मङ्गीकुर्वाणः श्लाघ्यो भवेत् । उभा-
वप्यनङ्गीकुर्वाणौ तु भङ्गचन्तरेण वादमेव निराकुरुत इति तयोः सम्यैः सभावहि-
र्भाव एवाऽऽदेष्टव्यः ।

§३ छतां कदाच ते सभाक्षेत्रे विगरे केऽथ पक्षे कारुण्ये प्रथमं न गोली
शके तो मत्सररूप विकार रहित सभासद्वेद्ये वस्तुनी सिद्धि करवानी अने
दूषण देवानी अन्नेय वादी-प्रतिवादीनी शक्तिनी परीक्षा करवा भाटे अन्येने।
अग्नेवाद्भां अलिपेक करवो अटले के णीलने पूर्वपक्ष करवा ज्ञावबुं.

शंका—वादी भूक थर्ष जवाथी पराजित थयो गणाय, अने तेथी वादनी
समाप्ति थर्ष तो पक्षी णीलने अग्नेवाद् भाटे अलिपेक करवानी शी जर् ३ ?

समाधान—जे प्रतिवादीने पोतानो केऽथ लतने पक्ष न डोय तो अग्ने
प्रसंगे वाद् सभास थाय परंतु प्रतिवादीने पक्ष जे पक्ष डोय तो पोताना पक्षतुं
समर्थन कर्या विना वादीनी जेभ अग्ने प्रतिवादी पक्ष जय के पराजय पाभतो
नथी, परंतु प्रौढता (सामर्थ्य-शक्ति) ज्ञाववाने भाटे प्रतिवादी जे वादीअग्ने
अडण करीने भूकी हीधेल अग्नेवाद् स्वीकारी ले तो श्लाघनीय अने छे पक्ष अग्ने-
भांथी केऽथ पक्ष अग्नेवाद् (पूर्वपक्ष) ने स्वीकार न करे तो प्रकारंतरे ते अग्नेअग्ने
वाद्नुं ज निराकरण कथुं कडेवाय, भाटे सभ्येअग्ने तेअग्ने सभा षडार कादी
भूकवा जेअग्ने.

(टि०) असाचिति जिगीषुः । उभयोरिति वादि-प्रतिवादिनोः । तदितरस्येति जिगीषु-
सकाशादन्यस्य प्रतिवादिन उत्तरवादिन्युक्तस्याप्यग्नेवादारोपः कर्तव्यः । इतरस्येति उत्तर-
वादिनः । तस्मिन्निति प्रतिवादिपक्षे । तमिति स्वीकृतपक्षम् । असमर्थयेति साधनवचने-
नासाधयन् । असाचिति उत्तरवादिन्युक्तः प्रतिवादी । तद्गृहीतेति तेनाग्नेवादिना पूर्व प्रारब्धं
पथात् सभाक्षोभादिना परित्यक्तम् । तयोरिति वादि-प्रतिवादिनोः ।

§४ तत्र वादी स्वपक्षविधिमुखेन वा, परपक्षप्रतिषेधमुखेन वा साधनमभिदधीत्,
यथा—जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति, नेदं निरात्मकं तत् एवेति ।

§४ हुपे-वादनी शङ्क्यातभां वादी पोताना पक्षतुं विधान (स्थापन) करवा,
अथवा परपक्षतुं अडन करवा साधन (हेतु) तुं कथन करे, जेभके, स्वपक्षतुं
साधन एवतुं शरीर आत्मावाणुं छे. अन्यथा प्राणादिमत्त्वनी उपपत्ति यती
नथी, अथवा परपक्षतुं अडन—आ एवतुं शरीर निरात्मक-(आत्मारहित)
नथी, कारण के निरात्मक डोय तो प्राणादिमत्त्व घटी शके नथी.

(ટિ૦) તત્ર વાદીત્યાદિ । इदमिति जीवच्छरीरम् । तत एवेति प्राणादिमत्त्वान्यथा-
ऽनुपपत्तेरेव ।

§૫ અત્ર ચ યદ્યપ્યર્થાન્તરાઘભિધાનેઽપિ વસ્તુનઃ સાધન દૂષણયોરસંભવાદ ન
કથોપરમઃ, તથાપિ પરાર્થાનુમાને વક્તુર્ગુણદોષા અપિ પરીક્ષ્યન્તે इति न्यायात् स्वात्म-
નોऽस्त्व્યત્વિઘાતાય યાવદેવાવદાતં તાવદેવાભિધાતવ્યમ્ । અન્યથા શબ્દાનિત્યત્વં
સાધયિતુકામસ્ય 'પ્રાગેવ નામિપ્રદેશાત્ પ્રયત્નપ્રેરિતો વાયુઃ પ્રાણો નામોર્ધ્વમાક્રામ-
નુરઃપ્રમૃતોનાં સ્થાનાનામન્યતમસ્મિન્ સ્થાને પ્રયત્નેન વિધાર્યતે, સ વિધાર્યમાણઃ
સ્થાનમભિહન્તિ, તસ્માત્ સ્થાનાદ્ ધ્વનિરૂપઘટે' इत्यादिशिक्षासूत्रोपदिष्टशब्दोत्पत्ति-
સ્થાનાદિનિરૂપણાં કર્ણકોટરપ્રવેશપ્રક્રિયાં ચ પ્રકાશ્ય ય ઇવંવિધઃ શબ્દઃ સોઽનિત્યઃ
કૃતકત્વાદિતિ હેતુમુપન્યસ્ય પુનઃ પટકુટાદિદ્દષ્ટાન્તમુત્પત્યાદિમુખેન વર્ણયતઃ પ્રથમ-
કક્ષૈવ ન સમાપ્યેત, કુતઃ પ્રતિવાદિનોઽવકાશઃ ? ।

§૫ જો કે અર્થાન્તરવર્ગેરેતુ' ક્ષય કરવાથી વસ્તુનું સાધન કે દૂષણ સંભવતું
ન હોવાથી કથા(વાદ)નો વિરામ (સમાપ્તિ) થતો નથી, તેાપણુ-પરાર્થાનુમા-
નમાં વકતાના (વકતવ્યમાં રહેલ) ગુણદોષોની પણ પરીક્ષા કરાય છે' એ ન્યાયથી
પોતાનો અપયશ ન થાય એટલા માટે અત્યંત શુદ્ધ (નેટલું) ઉચિત હોય તેટલું
જ) બોલવું જોઈએ. અન્યથા વાદીને જો માત્ર શબ્દનું અનિત્યત્વ જ સિદ્ધ કરવું
હોય, પણ તે "પ્રથમ નામિપ્રદેશમાં પ્રયત્નદ્વારા પ્રેરિત થયેલ પ્રાણ નામનો વાયુ
ઉર્ધ્વગતિ કરે છે ત્યારે છાતી વિગેરે સ્થાનમાંથી કેઈ પણ એક સ્થાનમાં પ્રયત્ન
વડે રોકવામાં આવે છે, અને રોકાયેલ તે વાયુ તે સ્થાનો અભિઘાત કરે છે
અર્થાત્ સ્થાન સાથે અઘડાય છે, એટલે તે સ્થાનમાંથી ધ્વનિ-શબ્દ ઉત્પન્ન
થાય છે," ઇત્યાદિ શિક્ષાસૂત્રમાં બતાવેલ શબ્દોની ઉત્પત્તિના સ્થાન વિગેરેની
નિરૂપણા કરે, અને કર્ણકોટરમાં શબ્દ કેવી રીતે પ્રવેશે છે તેની પ્રક્રિયા બતા-
વીને પછી કહે કે આવા પ્રકારનો જ શબ્દ છે તે અનિત્ય છે કારણ કે તે કૃતક
છે અને તે પ્રમાણે કૃતકત્વ હેતુને ઉપન્યાસ કરીને વળી પાછો પટકુટાદિને
દષ્ટાન્ત તરીકે જણાવી તેની ઉત્પત્તિ વિગેરે દ્વારા વર્ણન કરવા લાગી જાય તો
પહેલી કક્ષા જ પૂરી ન થાય એટલે પ્રતિવાદીને અવકાશ જ (સમય જ)
ક્યાંથી મળે ?

(ટિ૦) अन्यथेति अनवदातं कपोलकल्पनाप्रायं फल्यु वलितमभिदधतः ।

§૬ કિંચ, પરપ્રતિપત્તયે વચનમુચ્ચાર્યત इति યાવદેવ પરેનાઽઽકાહ્લિતમ્,
તાવદેવ યુર્ગ વક્તુમ્ । लोकेऽपि वादिनोः करणावतीर्णयोरैकः स्वकीयकुलादिवर्णनां
કુર્વાણઃ પરાક્રિયતે, પ્રકૃતાનુગતમેવોચ્યતામિતિ ચાનુશિષ્યતે ।

૬૬ વળી. ખીલને પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન કરાવવા માટે જ શબ્દો ઓલવામાં આવે છે તો જેટલી પરને આકાંક્ષા હોય તેટલું જ ઓલવું યોગ્ય છે. તેમ જ વાદ્ય કરવાને ઉતરેલા ખ-ને વાદીઓમાંથી કોઈ એક પોતાના કુલ વગેરેનું વર્ણન કરે તો લોકમાં પણ તેને તેમ કરતો અટકાવાય છે, અને પ્રકરણને અનુસરતું ઓલો તેમ શિષ્યામણ્ય આપવામાં આવે છે.

૬૭ કિં પુનસ્તદવદાતમ્ इति—चेत्, यस्मिन्नभिहिते न भवति मनागपि सचे-
तसां चेतसि क्लेशलेशः । एते हि महात्मानो निष्प्रतिमप्रतिभाप्रेयसीपरिशीलनसुकुमार-
हृदयाः स्वल्पेनाप्यर्थान्तरादिसंकीर्तनेन प्रकृतार्थप्रतिपत्तौ विघ्नयमानेन न नाम न
क्लिश्यन्ति ।

૬૭ શંકા—અવદાત (વિશુદ્ધ, નિર્દોષ) એ શું છે ?

સમાધાન—જે ઓલવાથી સમગ્ર પુરુષોના મનને જરાયે ખેદ ન થાય તે અવદાત (નિર્દોષ) કહેવાય છે. કારણ કે આ મહાપુરુષો અતુલ્ય પ્રતિભાપ્રેયસી-
નું પરિશીલન કરતા હોઈ સુકોમળ દિલવાળા હોય છે; તેથી અપ્રસ્તુત પદાર્થના જ્ઞાનમાં વિદ્વંસ થોડું પણ અપ્રસ્તુત ઓલવામાં આવે તો ખેદ ન પામે એમ ન અને અર્થાત્ ખેદ પામે જ.

૬૮ તેન સ્વસ્વદર્શનાનુસારેણ સાધનં દૂષણં चाऽर्थान्तरन्यूनक्लिष्टतादिदोषाः-
कलुषितं वक्तव्यम् । तत्रार्थान्तरं प्रागेवाऽभ्यघायि । न्यूनं तु नैयायिकस्य चतुरवयत्रा-
द्यनुमानमुपन्यस्यतः । क्लिष्टं यथा—यत् कृतकं, कृतकश्चायम्, यथा घटः, तस्मादनित्य-
स्तत्तदनित्यम्, कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि व्यवहितसंबन्धम् । नेयार्थं यथा—
शब्दोऽनित्यो द्विकत्वादिति, द्वौ ककारौ यत्रेति द्विकशब्देन कृतकशब्दो लक्ष्यते, तेन
कृतकत्वादित्यर्थः । व्याकरणसंस्कारहीनं यथा—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वस्मादिति ।
असमर्थं यथा—अयं हेतुर्न स्वसाध्यगमक इत्यर्थेनाऽसौ स्वसाध्यघातक इति । अश्लीलं
यथा—नोदनार्थं चकारादिपदम् । निरर्थकं यथा—शब्दो वै अनित्यः कृतकत्वात्
स्त्विति । अपरामृष्टविधेयांशं यथा—अनित्यशब्दः कृतकत्वादिति । अत्र हि शब्द-
स्याऽनित्यत्वं साध्यं प्राधान्यात् पृथग् निर्देश्यम्, न तु समासे गुणीभावकालुप्य-
कलङ्कितमिति । पृथग्निर्देशेऽपि पूर्वमनुवाचस्य शब्दस्य निर्देशः शस्यतरः, समानाधि-
करणतायां तदनुविधेयस्यानित्यत्वस्याऽलन्धास्पदस्य तस्य विधातुमशयत्वादित्यादि ।
तदेवमादि वदन् वादी समाहित्यते नियतमलक्ष्यतया ।

કુ ૮ માટે અર્થાન્તરતા (અપ્રસ્તુત), ન્યૂનતા, કિલ્બટતા વગેરે દોષોથી અકલુપિત પોતપોતાના દર્શનાનુસાર (મતાનુસાર) સાધન અને દૂષણનું કથન કરવું જોઈએ. તે દોષોમાંથી (૧) અર્થાન્તર-અપ્રસ્તુત દોષનું વર્ણન તો ઉપર થઈ જ ગયું છે.

(૨) ન્યૂનદોષ—નૈઆયિકને પાંચ અવયવવાળું અનુમાન માન્ય છે, તો પશ્ય જો તે પોતે ચાર આદિ અવયવવાળું અનુમાન કહે તો તેને માટે તે 'ન્યૂનદોષવાળું' કહેવાય છે.

(૩) કિલ્બટદોષ—જેમકે, જે કૃતક હોય, આ કૃતક છે, જેમકે ઘટ, તેથી અનિત્ય છે, તે તે અનિત્ય હોય, કૃતક હોવાથી, શબ્દ અનિત્ય છે, વગેરે વ્યવધાન-યુક્તા સંબંધવાળું અર્થાત્ દ્વાર-વ્યવધાન વચન 'કિલ્બટ' કહેવાય છે.

(૪) નેયાર્થદોષ—જેમકે, શબ્દ અનિત્ય છે દ્વિક હોવાથી. જે કકાર જેમાં હોય તે દ્વિક. આમ 'દ્વિક' શબ્દ વડે 'કૃતક' શબ્દની લક્ષણા કરીને 'દ્વિકત્વ' હેતુ દ્વારા 'કૃતકત્વ' હેતુની કલ્પના કરવી તે

(૫) વ્યાકરણસંસ્કારહીન દોષ—'શબ્દોઽનિત્યઃ કૃતકત્વસ્માત્ અહીં કૃતકત્વસ્માત્ પ્રયોગ વ્યાકરણના લક્ષણથી હીન છે.

(૬) અસમર્થ—જે પદ વિવક્ષિત પદાર્થ માટે કહેવામાં આવેલ હોય તેનું વિવક્ષિત પદાર્થમાં સામર્થ્ય ન હોવું તે, જેમકે—'આ હેતુ સ્વસાધ્યનો ગમક નથી' એવો અર્થ કહેવા માટે 'આ હેતુ સ્વસાધ્યનો ધાતક છે' એમ જોલવું, (હન ધાતુ હિંસા અને ગતિવાચક હોઈ 'ધાતક' પદનું 'ગમક-ઘોષક' અર્થમાં સામર્થ્ય (શકિત) પ્રસિદ્ધ નથી.)

(૭) અસ્ત્રીલદોષ—(ત્રીકા, બુગુપ્સા અને અમંગલને જણાવનાર વચન) જેમકે—'પ્રેરણા' 'અર્થવાળા' 'નોદના' શબ્દને બદલે તે જ અર્થવાળા ત્રીકાત્પાદક 'ચોદના' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે.

(૮) નિરર્થકદોષ—જેમકે, 'શબ્દો વૈ અનિત્યઃ કૃતકત્વાત્ સ્ત્વિતિ' અહીં વૈ સ્ત્વુ વિગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ નિરર્થક-નિષ્પ્રયોજન છે.

(૯) અપરામૃષ્ટ વિધેયાંશ—(વિધેય અંશનો પ્રાધાન્યથી નિર્દેશ ન કરવો, અર્થાત્ ગૌણપણે નિર્દેશ કરવો તે) જેમકે—'અનિત્યશબ્દઃ કૃતકત્વાત્' આ અનુમાનમાં શબ્દનું 'અનિત્યત્વ' સાધ્ય હોવાથી તેનો પ્રાધાન્યરૂપે પૃથક્ નિર્દેશ કરવો જોઈએ, પરંતુ ગૌણતારૂપે દોષથી દૂષિત થતું હોવાથી સમાસમાં નિર્દેશ કરવો યોગ્ય નથી; અને પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં પણ પહેલાં અનુવાદ (વેદેસ્ય-પ્રસિદ્ધ પદાર્થ) 'શબ્દ'નો નિર્દેશ કરવો જોઈએ, કારણ કે સમાનાધિકરણ સમાનવિકાસિત રૂપે—અનુવાદ 'શબ્દ' પછી વિધેયરૂપ અનિત્યત્વને સ્થાન ન મળે તો તેનું (અનિત્યત્વનું) વિધાન કરવું શક્ય નથી. એ પ્રમાણે અર્થાન્તર-અપ્રસ્તુત દોષોવાળું સાધનદૂષણ વચન જોલનાર વાદી અવશ્ય અપ્લાધા-અપયશને પામે છે,

(पं०) समानाधिकरणतायां तदनुविधेयस्यानित्यत्वस्येत्यतोऽप्रे यत् इति गम्यम् । तस्येति भनित्यत्वस्य ।

(टि०) नेयार्थमिति नेयो व्युत्पत्त्यादिवलात्कारेण प्रस्तुतमर्थं प्रापयितव्योऽर्थो यत्र वाक्ये तन्नेयार्थम् । असाविति हेतुः । घातक इति भगमक इति पदं न समर्थम्, घातकस्य सर्वथा घातकस्वरूपत्वाद् न केवलागमकरूपत्वम् । पृथगित्यादि । तस्येति भनित्यत्वस्य ।

प्रतिवादिना तु स्वस्थानुपङ्गिकश्लाघ्यत्वसिद्धये तत् प्रकाश्य साधनदूषणे यत्नवत्ता भाव्यम्, न तु तावतैव स्वात्मनि विजयश्रीपरिरम्भः संभावनीयः । प्रकटिततीर्थान्तरीयकलङ्कोऽकलङ्कोऽपि प्राह—वादन्याये दोषमात्रेण यदि पराजयप्राप्तिः पुनरुक्तवच्छ्रुतिदुष्टार्थदुष्टकल्पनादुष्टादयोऽलङ्कारदोषाः पराजयाय कल्पेरन्निति ।

परंतु प्रतिवादीभ्ये तो प्रासंगिक श्लाघा—यशने माटे ते ते अर्थान्तरादि दोषो ज्ञाप्याधीने पोताना साधनदूषण्य यत्नमां प्रयत्नशील यत्नं लोभ्ये परंतु अर्थान्तरादि दोषो ज्ञाप्यववा मात्रथी पोताना ज्यनी कल्पना करतां उपरोक्त विषयमां परतीर्थिकेना कलंके—दोषोने प्रकट करनार अकलंके (द्विगुणरायार्थे) पक्षु 'वादन्याय'मां कलुं छे के—दोषोद्भावन मात्रथी ज्जे सामानो पराज्य यतो डोय तो पुनरुक्तिनी जेभ श्रुतिदुष्ट, अर्थदुष्ट, कल्पनादुष्ट विगेरे अलंकारना दोषो पक्षु पराज्य माटे कल्पवा लोभ्ये.

(पं०) दोषमात्रेण यदि पराजयप्राप्तिरित्यतोऽप्रे तदिति शेषः । पराजयाय कल्पेरन्निति न तु तथेति ज्ञातव्यम् ।

(टि०) तावतैवेति परोपन्यस्तपक्षे साधनदूषणप्रकाशनेन, किन्तु वादपक्षे प्रेतिपक्षिदर्शिताः सर्वेऽपि दोषाः प्रयत्नेन वर्जनीयाः, ततो जयवान् ।

§ ९ ननु वादी साधनमभिधाय कण्टकोद्धारं कुर्वीत वा, न वा ?, कामचार इत्याचक्ष्महे । तत्राऽकरणे तावद् न गुणो न दोषः । तथाहि—स्वप्रौढेरप्रदर्शनाद् न गुणः, परानुद्भावितस्यैव दूषणस्थानुद्दाराच्च न दोषः; उद्भावितं हि दूषणमनुद्धारन् दुष्येत ।

§ ८ शंका—वादी स्वपक्षनी सिद्धि माटे डेतु कडीने तेमांथी कंटकोद्धार (प्रतिवादीनी शंकाभ्ये कल्पी तेनुं निराकरणे करवाऽप) करे के न करे ?

समाधान—ते तो वादीनी धर्याने आधीन छे, करलु के, डेतुमांथी कंटक-शंकाको उद्धार न करे तो वादीने शुषु (क्षयदो), के दोष (नुकसान) यतां नथी. ते आ प्रभाषे—कंटकोद्धार न करवाथी पोतानी प्रतिबानुं प्रदर्शन यथुं नहि माटे शुषु (क्षयदो) थयो नहि, तेभ प्रतिवादीभ्ये जेतुं उद्भावन ज्जे न थुं डोय ज्येवा दोषोने उद्धार (निरसन) न करवाथी कंठ दोष (नुकसान) पक्षु नथी. परंतु प्रतिवादीभ्ये उद्भावन करेल दोषोने जे उद्धार न करे तो ते अपरय इपित थाय छे.

અથ કથં ન દોષઃ ? , યત્. સત્યપિ હેતોઃ સામર્થ્યે તદપ્રતિપાદનાત્ સંદેહે પ્રારબ્ધાસિદ્ધિઃ, ક્વચિદ્વચ્યકરણીયં દૂષણોદ્ધરણમિતિ ચેત્ , કસ્યાયં સન્દેહઃ-વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનઃ, સમ્યાનાં વા ? । ન તાવદ્ વાદિનઃ, તસ્યાસત્યપિ સામર્થ્યે તન્નિર્ણયામિ-માનેનૈવ પ્રવૃત્તેઃ, કિં પુનઃ સતિ પ્રતિવાદિસમ્યસંદેહાપોહાય તુ સામર્થ્ય પ્રમાણેનૈવ પ્રદર્શનીયમ્ ? । તત્રાપિ પ્રમાણાન્તરેણ સામર્થ્યાપ્રદર્શને સંદેહઃ, પ્રદર્શને તુ તત્રાપિ પ્રમાણાન્તરેણ તત્પ્રદર્શનેનાડનવસ્થા । અથ યથા ત્વાર્થાનુમાને હેતોઃ સાધ્યમચ્યવ-સૌયતે, હેતોશ્ચ પ્રત્યક્ષાદિભિઃ પ્રતિપત્તિઃ, ન ચાડનવસ્થા, તથા પરાર્થાનુમાનેડપોતિ ચેત્, તર્હિં યથા પ્રત્યક્ષાદેઃ કસ્યચિદમ્યાસદશાયાં સ્વતઃ સિદ્ધપ્રમાણતયાડનપેક્ષિત-સામર્થ્યપ્રદર્શનસ્યાપિ ગમકત્વમ્, એવમન્તતો ગત્વા કસ્યચિત્ પરાર્થાનુમાનસ્યાપિ તથૈવ તદવચ્યમમ્યુપેયમ્; ઇતિ ગતં સામર્થ્યપ્રદર્શનનિયમેન ।

શંકા—દોષ કેમ નહિ આવે? આવશે જ, હેતુ સમર્થ હોવા છતાં પણ તેના સામર્થ્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં ન આવે તો તે વિપે સંદેહ રહે અને સંદેહ હોય તો આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ થાય નહિ માટે અવશ્યકૂપણોદ્ધાર કરવો જોઈએ.

સમાધાન—સંદેહ કોને છે? વાદીને કે સબ્યોને?

વાદીને સંદેહ છે એવું તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે હેતુમાં સામર્થ્ય ન હોય તો પણ સામર્થ્ય નિર્ણયના અભિમાનપૂર્વક વાદી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને જો સામર્થ્ય હોય તો શું પ્રતિવાદી અને સબ્યોના સંદેહને દૂર કરવા સામર્થ્યની સિદ્ધિ પ્રમાણથી કરવી જ જોઈએ એ આવશ્યક છે? વળી, જે પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલ હશે એ પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધિ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી સંદેહ રહેશે જ અને પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધ કરવામાં તો અનવસ્થા જ આવશે.

શંકા—જેમ ત્વાર્થાનુમાનમાં હેતુથી સાધ્યનો નિશ્ચય કરાય છે, અને હેતુનો પ્રત્યક્ષાદિથી નિશ્ચય કરાય છે, છતાં તેમાં અનવસ્થા દોષ નથી તેમ પરાર્થાનુમાનમાં પણ અનવસ્થા થશે નહિ.

સમાધાન—તો પછી જેમ પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રામાણ્ય અભ્યાસ દશામાં સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી તેના સામર્થ્યપ્રદર્શનની અપેક્ષા રહેતી નથી અને તે ગમક અને છે, તેમ છેવટે કોઈને કોઈ પરાર્થાનુમાન પણ એવું માનવું પડશે જેનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ હોય અને તેથી તેના સામર્થ્યપ્રદર્શનની અપેક્ષા રહે નહિ.

(૫૦) અથ કથમિત્યાદિ પરઃ । કસ્યાયં સન્દેહ ક્વચિદ્ સ્વરિઃ ।

(ટિ.) અથ કથમિત્યાદિ । તદપ્રતીતિ સામર્થ્યાપ્રતિપાદનાત્ । તસ્યેતિ વાદિનઃ । તન્નિર્ણયેતિ સન્દેહનિર્ણયાદ્ધારેણ । સતીતિ સામર્થ્યે । તત્રાપીતિ પ્રમાણેડપિ । તત્રાપીતિ પ્રમાણાન્તરેડપિ । તત્પ્રદર્શને ઇતિ સામર્થ્યાપ્રદર્શને । તથૈવેતિ અનપેક્ષિતસામર્થ્યપ્રદર્શનસ્યાપિ । તદિતિ સામર્થ્ય ગમકત્વમ્ ।

અથ યત્રાનન્યાસદશાયાં પરતઃ પ્રામાણ્યસિદ્ધિઃ; તત્ર તત્પ્રદર્શનીયમેવેતિ ચેત્, યદિ ન પ્રદર્શયતે કિં સ્યાત્ ! । નનૂક્તમેવ—સંદેહાત્ પ્રારબ્ધાસિદ્ધિઃ, ઇતિ ચેત્ તર્હિં યથા સદપિ સામર્થ્યમપ્રદર્શિતં ન પ્રતિવાદિના પ્રતીયતે, તદ્વત્ સંદેહોઽપિ પ્રતિવાદિગતોઽપ્રદર્શિતઃ કથં વાદિના પ્રતીયેત ? । સ્વબુદ્ધચોભ્રેક્ષ્યત ઇતિ ચેત્, ઇતરેણાપિ યદિ તત્સામર્થ્યં સ્વબુદ્ધચોભ્રેક્ષ્યેત, તદા કિં ક્ષૂણં સ્યાત ? । અથ વાદિનઃ સાધનસમર્થનશક્તિં પરીક્ષિતું ન તદુપ્રેક્ષ્યતે, તર્હિં પ્રતિવાદિનો દૂષણશક્તિં પરીક્ષિતુમિતરેણાપિ ન સંદેહઃ સ્વયમુપ્રેક્ષ્યતે । અથ દ્વિતીયકક્ષાયાં દૂષણાન્તરવત્ સંદેહમપિ પ્રદર્શયન્ સ્ફોરયત્યેવ દૂષણશક્તિં પ્રતિવાદો, ઇતિ ચેત્ તર્હિં વાઘપિ તૃતીયકક્ષાયાં દૂષણાન્તરવત્ સંદેહમપિ વ્યપોહમાનઃ કિં ન સમર્થનશક્તિં વ્યક્તીકરોતિ ? । કિઞ્ચ, કેનચિત્ પ્રકારેણ સામર્થ્યપ્રદર્શનાત્ કસ્યચિત્ સંદેહસ્યાપોહેઽપિ તસ્ય પ્રકારાન્તરેણ સંભવતોઽનપોહે કથં પ્રારબ્ધસિદ્ધિઃ; વિપ્રતિપત્તેરિવ સંદેહસ્યાપિ હ્યપરિમિતાઃ પ્રકારાઃ, ઇતિ ક્રિયન્તસ્તે સ્વયમેવાશઙ્ક્યાઽઽશઙ્ક્ય શક્ત્યાઃ પરાકર્ત્તુમ્ ? । ન ચ પ્રદર્શિતેઽપિ સામર્થ્યં સ્વપક્ષૈકપક્ષપાતિનોઽસ્ય વિશ્રમ્ભઃ સંભવતિ, યેન પ્રારબ્ધમવબુદ્ધ્યેત । દૃશ્યન્તે હિ સાધનમિવ તત્સમર્થનમપિ કદર્થયન્તઃ પ્રતિવાદિનઃ, ઇતિ સાધનમભિધાય સામર્થ્યાપ્રદર્શનેઽપિ દોષાભાવાત્ સ્થિતમેતદકરણે ન ગુણો ન દોષ ઇતિ ।

શંકા—પરંતુ અનન્યાસદશાયાં ન્યાં પ્રામાણ્યની પરતઃ સિદ્ધિ હોય છે, ત્યાં તો સામર્થ્ય જણાવવું જોઈએને ?

સમાધાન—પણ સામર્થ્યનું પ્રદર્શન ન કરીએ તો શું થાય ?

શંકા—તે વિષે તો અમે કહી જ દીધું છે કે, સંદેહ રહેતો હોવાથી આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય.

સમાધાન—તો પછી જેમ હેતુનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ જો પ્રદર્શિત કરવામાં આનું ન હોય તો પ્રતિવાદી તેને બહાવી શકતો નથી તેમ પ્રતિવાદીના મનમાં રહેલ સંદેહ પણ તેના પ્રદર્શન વિના વાદી કઈ રીતે બહાવી શકે ?

શંકા—પ્રતિવાદીમાં રહેલ સંદેહની વાદીએ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પના કરવી જોઈએ.

સમાધાન—તો પછી તે જ રીતે હેતુમાં રહેલી સામર્થ્યની પણ પ્રતિવાદી પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પના કરી લે તો તેમાં શું ખોટું છે ?

શંકા—વાદીની હેતુને સમર્થન કરવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે સ્વયં પ્રતિવાદી હેતુના સામર્થ્યની કલ્પના કરતો નથી.

સમાધાન—તો પછી પ્રતિવાદીની પણ શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે સ્વયં વાદી પણ તેના સંદેહની કલ્પના કરતો નથી એમ અમે કહીશું.

શંકા— બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદી બીજાં દ્વયલોની જેમ સંદેહને પણ પ્રગટ કરીને પોતાની દ્વયલુશક્તિ પ્રકટ કરે જ છે.

સમાધાન—તો પછી વાદી પણ ત્રીજી કક્ષામાં બીજાં દ્વયલોની જેમ સંદેહનું પણ નિરાકરણ કરીને શું પોતાની સમર્થન શક્તિ પ્રગટ નથી કરતો ?

વળી કોઈ એક પ્રકારે સામર્થ્ય બતાવવાથી કોઈ એક પ્રકારનો સંદેહ દૂર થાય છતાં બીજા પ્રકારે થતા સંદેહનું તો નિરાકરણ થતું નથી તો આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે, વિપ્રતિપત્તિ- વિવાદની જેમ સંદેહના પણ અપરિમિત પ્રકારો સંભવે છે તો પોતાની જ મેળે પુનઃ પુનઃ શંકાઓ ઉઠાવીને એવી કેટલી શંકાઓનું નિવારણ કરી શકાય ? અને વળી, સામર્થ્ય બતાવવા છતાં જેને કેવળ પોતાના જ પક્ષનો આગ્રહ છે, એવા પ્રતિવાદીને વિશ્વાસ તો સંભવતો જ નથી તો પછી એ આરંભેલ કાર્યને કેવી રીતે બાણુશે ? કારણ કે, સાધન (હેતુ)ની જેમ હેતુના સમર્થનનું પણ કર્તવ્યન અર્થાત ખંડન કરનાર પ્રતિવાદીઓનો તોટો નથી એટલે, સાધન (હેતુ) કહ્યા પછી તેનું સમર્થન કર્યું ન હોય તો પણ દોષ નથી. માટે એ નક્કી થયું કે સમર્થન કરવામાં ન આવે તો ગુણુ નથી તેમ દોષ પણ નથી.

(ટિ૦) અથ ચત્રંત્યાદિ । તદ્વિતિ સાનર્થ્યમ્ । કેનચ્ચિદ્વિત્યાદિ । તસ્યેતિ સન્દેહસ્ય । અસ્યેતિ પ્રતિવાદિનઃ । પરત્તદ્કરણે इति सामर्थ्यप्रदर्शनाविधाने ।

કરણે તુ યદેવ સંદેહસ્ય વિવાદસ્ય વા ભવેદાસ્પદમ્, તસ્યૈવોદ્ધારં કુર્વાણઃ સમલંક્રિયતે પ્રૌઢતાગુણેન, યદુદ્ધરેત્ ત્સંદિગ્યમેવ વિવાદાપન્નમેવ ચોદ્ધરેદિત્યેવમવધાર્યતે, ન તુ યાવત્ સંદિગ્ધં વિવાદાપન્નં વા તાવત્ સર્વમુદ્ધરેદેવ; અસંભ્યાતા હિ સન્દેહ-વિવાદયોર્ભેદાઃ, કરતાન્ કાસ્ત્યેન જ્ઞાતું નિરાકર્તું વા શક્નુયાત્ ? । इति यावत्तैभ्यઃ પ્રાસન્નિઃ પ્રતિમા વા ભગવતી પ્રદર્શયતિ, તાવદુદ્ધરણીયમ્, તદધિકોદ્ધારકરણે તુ કદર્થ્યતે સિદ્ધસાધનાભિધાનાદિદોષેણ-સિદ્ધમપિ સાધયંશ્ચ કદા નામાયં વાવદૂકો વિરમેદિતિ સત્યં વ્યાકુળઃ સ્મઃ, એકેન પ્રમાણેન સમર્થિતસ્થાપિ હેતોઃ પુનઃ સમર્થનાય પ્રમાણાન્તરોપન્યાસપ્રસજ્ઞાત્, સાધ્યાદેરપ્યેવમ્, इति न कान्चिदमुष्य सीमानमालोक-યામઃ । તેન સિદ્ધસ્ય સમર્થનમનર્થકત્વાદ્ ન કર્તવ્યમ્ । 'સિદ્ધસાધ્યસમુચ્ચારણે સિદ્ધં સાધ્યાયોપદિશ્યતે' इति न्यायात् साध्यसिद्धये त्वभिधानमस्यावश्यमुपेयम्, અપરથા દ્વસિદ્ધમસિદ્ધેન સાધયતઃ કિં નામ ન સિદ્ધચેત્ ? । યત્ર તુ સિદ્ધત્વેનોપન્યસ્તસ્થાપિ સિદ્ધત્વં સંદિગ્ધં વિવાદાધિકૃતં વા ભવેત્, તત્ર ત્સમર્થનં સાર્થકમેવ । તતઃ સ્થિતમેતદ્ યો યત્ સિદ્ધમમ્યુપૈતિ, તં પ્રતિ ન ત્સાધનીયમિતિ ।

પરંતુ સમર્થન કરે તો- જે કંઈ સંદેહ કે વિવાદનો વિષય હોય તેનો જ ઉદ્ધાર-પરિહાર કરીને વાદી પ્રૌઢતા ગુણુથી સુશોભિત થાય છે. એટલે કે-વાદી જેનો ઉદ્ધાર કરે છે તે સંદિગ્ધ જ હોય છે અગર વિવાદાપન્ન જ હોય છે એવું

અવધારણુ કરવામાં (માનવામાં) આવે છે, પરંતુ જેટલું સંદિગ્ધ કે વિવાદાપન્ન હોય તે સઘળાનો ઉદ્ધાર કરવો જ જોઈએ એવું અવધારણુ કરવામાં આવતું નથી. કારણ કે, સંદેહ અને વિવાદના અસંખ્યાત ભેદો છે તો સંપૂર્ણપણે તે સઘળાને જણવાને અથવા નિરાકરણ કરવાને કોણુ સમર્થ હોઈ શકે ? માટે પ્રતિવાદી દ્વારા જેટલા સંદેહો પ્રસિદ્ધ થાય અથવા (પોતાની) નિર્મળ (શુદ્ધ) પ્રતિભા વડે જેટલા જણાય તેટલાનો જ ઉદ્ધાર કરવો યોગ્ય છે પણ તેનાથી અધિકનો ઉદ્ધાર કરવામાં તો સિદ્ધ સાધનાદિ દોષો વડે વાદીની કદર્થના થાય છે. સિદ્ધ પદાર્થને સાધતો આ વાચાલ ક્યારે વિરમશે ?, અમે તો ખરેખર વ્યાકુળ (કંટાળી ગયા) છીએ કારણ કે એક પ્રમાણથી હેતુનું સમર્થન થયા પછી પણ ખીજા પ્રમાણમાં હેતુનું સમર્થન કરવાનો પ્રસંગ છે જ; વળી પાછો સાધ્યાદિ વિષે પણ પુનઃ સમર્થન કરશે જ એટલે આ વાદીની કૌર્ણસીમા (મર્યાદા, વિરામસ્થળ) અમે જોતા નથી—(શ્રોતાગણને આવો અનુભવ થતો હોવાથી) સિદ્ધનું સમર્થન નિર્મૂલક કરવું ન જોઈએ. “જ્યાં સિદ્ધ અને સાધ્ય બંનેનું કથન હોય ત્યાં સિદ્ધનું કથન સાધ્યને માટે છે” એ ન્યાયે સાધ્યની સિદ્ધિ માટે સિદ્ધ એવા સાધન-હેતુનું અભિધાન (કથન) અવશ્ય કરવું જોઈએ. કારણ કે, જો અસિદ્ધ વડે અસિદ્ધની સિદ્ધિ થતી હોય તો પછી કશું જ અસિદ્ધ રહેશે નહિ, બધું જ સિદ્ધ થઈ જશે અર્થાત્ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા માટે સિદ્ધ હેતુનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ પરંતુ સિદ્ધ હેતુનો ઉપન્યાસ-પ્રયોગ કયો હોય તો પણ જ્યાં તેની સિદ્ધતા સંદિગ્ધ હોય અથવા વિવાદાપન્ન હોય ત્યાં તો હેતુનું સમર્થન સાથક (સફલ) જ છે. તેથી એ નહીં થયું કે જે પુરુષ જેને સિદ્ધ માનતો હોય તેના પ્રત્યે તે પદાર્થને સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ.

(ટિ૦) તેમ્ય ઇતિ પ્રતિવાદિભ્યઃ । અસ્યેતિ સમર્થકપ્રમાણસ્ય । અપરયેતિ ઉપેયાભાવે ।

§ ૧૦. બૌદ્ધો હિ મીમાંસકં પ્રત્યનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્, ઇત્યભિધાયોભયસિદ્ધ-ત્યાર્થક્રિયાકારિત્વરૂપસ્ય સત્ત્વસ્યાસિદ્ધત્વમુદ્ધરન્ ન કમપ્યર્થં પુષ્ણાતિ, કેવલં સિદ્ધમેવાર્થ સમર્થયમાનો ન સચેતસામાદરાસ્પદમ્ । અનૈકાન્તિકૃત્વં પુનરાશઙ્ક્યોદ્ધરન્નધિરોપયતિ સરસે સમ્યચેતસિ સ્વપ્રૌઢિવલ્લરીમ્ । તદિહ યથા—કથિત્ ચિકિત્સકઃ કુતથિત્ પૂર્વ-રૂપાદેઃ સંભાવ્યમાનોત્પત્તિ દોષં ચિકિત્સતિ, અન્યઃ કથિદુત્પન્નમેવ, કથિત્ત્વસંભાવ્ય-માનોત્પત્તિતયાડનુત્પન્નતયા ચ નિશ્ચિતાભાવમ્, ઇત્યેતે ત્રયોડપિ યથોચ્ચરમુત્તમમવ્યમા-ધમાઃ; તદ્દ્વાયપ્યેકઃ કથન્નિચિદાશઙ્ક્યમાનોદ્વાવનં દોષં સમુદ્ધરતિ, અપરઃ પરો-દ્ધાવિતમ્, અન્યસ્ત્વનાશઙ્ક્યમાનોદ્વાવનમનુદ્ધાવિતં ચેતિ, પ્તેડપિ ત્રયો યથોચ્ચરમુત્તમ-મધ્યમાધમા ઇતિ પરમાર્થઃ ।

“સ્વપક્ષસિદ્ધયે વાદો સાધનં પ્રાગુદીરયેત્ ।

યદિ પ્રોદિઃ પ્રિયા તત્ર, દોષાનાપિ તદુદ્ધરેત્ ॥૧૧॥” ઇતિ સંપ્રદ્યુક્તઃ ।

§૧૦ જેમકે-બૌદ્ધ મીમાંસક પ્રત્યે 'અનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્' એ પ્રમાણે કહીને જો ઉભયવાદીને સિદ્ધ એવા અર્થક્રિયાકારિત્વ રૂપ 'સત્ત્વ' હેતુના અસિદ્ધતા દોષનેા ઉદ્ધાર-પરિહાર કરે તે તેમ કરીને કોઈ પણ અર્થને સિદ્ધ કરે છે એમ ન કહેવાય, પરંતુ કેવલ સિદ્ધ પદાર્થનું જ સમર્થન કરે છે એમ કહેવાય. તેથી, તે સહુદય વિક્ષાનોના આદરને પાત્ર થતો નથી, પરંતુ જો તે 'સત્ત્વ' હેતુમાં અનૈકાગ્નિક દોષ વ્યભિચારની શંકા કરીને તેનો ઉદ્ધાર કરે તો તે સભ્યોના રસિક અંતઃકરણમાં પોતાની પ્રતિભારૂપ વેલને રોપે છે. (સ્વપ્રતિભાની છાપ એટલે પ્રભાવ પાડે છે,) જેમકે, કોઈ એક ચિકિત્સક પૂર્વરૂપાદિ-એટલે કે રોગની પૂર્વાવસ્થાને આધારે આગળ ઉપર ઉત્પન્ન થનાર રોગરૂપ દોષની ચિકિત્સા કરે છે, જ્યારે બીજો ચિકિત્સક ઉત્પન્ન થયેલા દોષની ચિકિત્સા કરે છે, અને કોઈક ચિકિત્સક તો જે (દોષ)ની ઉત્પત્તિ થવાની નથી અને જે ઉત્પન્ન પણ નથી-એટલે કે જે રોગનો અભાવ નિશ્ચિત છે તેની ચિકિત્સા કરે છે, આ રીતે જો ત્રણે ચિકિત્સકો અનુક્રમે જેમ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે તેમ અહીં વાદમાં પણ વાદી પ્રતિવાદી તરફથી જે દોષના ઉદ્ભાવનની સંભાવના હોય તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. જ્યારે બીજો વાદી પ્રતિવાદીએ દીધેલ દોષનેા પરિહાર કરે છે અને કોઈક વાદી તો જે દોષના ઉદ્ભાવનની સંભાવના નથી અને જે દોષ ઉદ્ભાવિત નથી તેનો ઉદ્ધાર કરે છે; ત્યારે આ ત્રણે વાદીઓ અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે "વાદી પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે પ્રથમ હેતુ કહે, અને જો પ્રતિભાપ્રિયાનો સાથ હોય તો હેતુમાંના અસિદ્ધતાદિ દોષોનો પણ પરિહાર કરે."

§ ૧૧. દ્વિતીયકક્ષાયાં તુ પ્રતિવાદિના સ્વાત્મનો નિર્દોષત્વસિદ્ધયે વાદિવદવદાત્ત્વમેવ વક્ષ્યમ્ । દ્વયં ચ વિધેયમ્-પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, સ્વપક્ષસિદ્ધિશ્ચ । તત્ર કદાચિદ્ દ્વયમપ્યેતદેકેનૈવ પ્રયત્નેન નિર્વર્ત્યતે, યથા-નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, ઇત્યાદૌ વિરુદ્ધોદ્ભાવને, પરપ્રહરણેનૈવ પરપ્રાણવ્યપરોપણાત્મરક્ષણપ્રાયં ચૈતત્ પ્રૌઢતારૂપપ્રિયસક્ષીસમન્વિતામેવ વિજયશ્રિયમનુપજ્ઞયતિ । અસિદ્ધતાદ્યુદ્ભાવને તુ સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનાન્તરમનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાદિત્યુપાદદાનઃ કેવલામેવ તામવલમ્બતે । તદપ્યનુપાદદાનસ્ત્વસિદ્ધતાદ્યુદ્ભાવનમૂતં શ્લાઘ્યતામાત્રમેવ પ્રાપ્નોતિ, ન તુ પ્રિયતમાં વિજયશ્રિયમ્ ।

§ ૧૧ બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ પણ પોતાના પક્ષની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવાને વાદીની જેમ જેટલું શુદ્ધ-નિર્દોષ હોય તેટલું જ બોલવું જોઈએ. અને પરપક્ષનો પરિહાર તથા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ એ બંને કાર્યો કરવાં જોઈએ, તેમાં કોઈ વાર ઉક્ત બંને કાર્યો એક જ પ્રયત્નથી પણ થઈ જાય છે; જેમકે-'શબ્દ નિત્ય છે, કૃતક હોવાથી' આ અનુમાનના હેતુને વિષે જ્યારે તે વિરુદ્ધ છે એમ કહે-વામાં આવે છે ત્યારે શત્રુને મારવાથી શત્રુનું મૃત્યુ અને પોતાની રક્ષા જેમ એક જ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય છે તેમ અહીં પણ વિરુદ્ધ દોષ ભતાવવાથી

વાદીનું દૂષણ થવા સાથે જ પોતાને પ્રૌઢતારૂપ પ્રિયસખી સમન્વિત વિજયશ્રી મળે છે. અર્થાત્ જ્યારે હેતુને વિરુદ્ધ કહ્યો ત્યારે એ સિદ્ધ થયું કે કૃતકનો અવિનાભાવ અનિત્ય સાથે જ છે પણ નિત્ય સાથે નથી એથી વાદીનો શબ્દ નિત્યતાપક્ષ ખંડિત થવા સાથે જ પ્રતિવાદીનો શબ્દાનિત્યતાપક્ષ સિદ્ધ થયો, એટલે પ્રતિવાદીને શબ્દની અનિત્યતા સિદ્ધ કરવા માટે ભુદો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, આમ વિરુદ્ધોદ્ધાવનથી વાદીનું ખંડન અને પ્રતિવાદીના પક્ષની સિદ્ધિ એ બંને કાર્યો થાય છે. પણ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે હેતુના અસિદ્ધતાદિ દોષોનું ઉદ્ધાવન કરવામાં આવે ત્યારે 'અનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્ (શબ્દ અનિત્ય છે, સત્ હોવાથી) એ પ્રમાણે અન્ય સાધન(હેતુ)નું ગ્રહણ કરે છે, એટલે તેને કેવલ વિજયશ્રી જ વરે છે, પણ તેની પ્રૌઢતા સિદ્ધ થતી નથી. પરંતુ જો તે અસિદ્ધતોદ્ધાવન જ કરે અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય હેતુનું ગ્રહણ ન કરે તો અસિદ્ધતાદિદોષ બતાવવારૂપ માત્ર શ્લાઘ્યતા જ પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ ઈષ્ટ એવી વિજયશ્રી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

(દિ૦) દ્વિતીયકક્ષાયामિત્યાદિ । તામિતિ વિજયશ્રિયમ્ । તદપીતિ સાધનાન્તરમપિ ।

§ ૧૨. યદુદયનોડપ્યુપાદિશત્—'વાદિવચનાર્થમવગમ્યાડનૂઘ દૂષયિત્વા પ્રતિવાદી સ્વપક્ષે સ્થાપનાં પ્રયુક્તીત, અપ્રયુક્તાનસ્તુ દૂષિતપરપક્ષોડપિ ન વિજયી, શ્લાઘ્યસ્તુ સ્યાત્ આત્માનમરક્ષન્ પરઘાતીવ વીરઃ' ઇતિ । તદ્દદીષ્ટેત્ પ્રૌઢતાન્વિતાં વિજયશ્રિયમ્, તન્નો-ડપ્રયત્નોપનતાં તયોઃ પ્રાણભૂતાં હેતોવિરુદ્ધતામવધીરયેત્, નિપુણતરમન્વિષ્ય સતિ સંભવે તામેવ પ્રસાધયેત્ । ન ચ વિરુદ્ધત્વમુદ્ગાવ્ય સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનાન્તરમભિદધીત, વ્યર્થત્વસ્ય પ્રસક્તેઃ । एवं તૃતીયકક્ષાસ્થિતેન વાદિના વિરુદ્ધત્વે પરિહૃતે ચતુર્થકક્ષાયામપિ પ્રતિવાદી તત્પરિહારોદ્ધારમેવ વિદર્શીત, ન તુ દૂષણાન્તરમુદ્ગાવ્ય સ્વપક્ષં સાધયેત્, કથાવિરામાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, ઇત્યાદૌ હિ કૃતકત્વસ્ય વિરુદ્ધત્વમુદ્ગાવયતા પ્રતિવાદિના નિયતં તસ્યૈવાડનિત્યત્વસિદ્ધૌ સાધનત્વમધ્યવસિતમ્, અત એવ ન તદાડસૌ સાધનાન્તરમારચયતિઃ । સ ચેદયં ચતુર્થકક્ષાયાં તત્પરિહારોદ્ધારમનવધારયન્ પ્રકારાન્તરેણ પરપક્ષં પ્રતિક્ષિપેત્, સ્વપક્ષં ચ સાધયેત્, તદાનો વાદિના તદ્દૂષણે કૃતે સ પુનરન્યથા સમર્થયેત્, ઇત્યેવમનવસ્થા ।

§૧૨ આ વિષયમાં ઉદ્યનાચાર્યે પછુ કહ્યું છે કે, "વાદીના વચનનો અર્થ જાણીને પછી તેનો અનુવાદ કરી તેને દૂષિત કરીને પ્રતિવાદી સ્વપક્ષની સ્થાપના કરે. પણ જો તે પોતાના પક્ષની સ્થાપના (સિદ્ધિ) ન કરે તો વિજયી બનતો નથી, માત્ર શ્લાઘ્ય બને છે જેમ કે, પોતાની રક્ષા નહિ કરનાર પરંતુ શત્રુને હણનાર 'વીર' કહેવાય છે પણ વિજયી કહેવાતો નથી" એટલે જો પ્રતિવાદી

પ્રૌઢતા સમન્વિત વિન્યયશ્રી ધરિછતો હોય તો તેણે વિના પ્રયત્ને (સહજભાવે) પ્રાપ્ત થતી તથા પ્રૌઢતા અને વિન્યયશ્રીના પ્રાણુભૂત (કારણુભૂત) એવી હેતુની વિરુદ્ધતાની ઉપેક્ષા કરવી નહીં—તેના પ્રત્યે બેધ્યાન (બેદરકાર) ધવું નહીં પણ સાવધાનીથી તેની શોધ કરવી જોઈએ અને જો તેનો સંલવ હોય તો તે સિદ્ધ કરવી જોઈએ અને વિરુદ્ધતા દોષ બતાવ્યા પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય હેતુ કહેવો ન જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવામાં અર્થત્વદોષનો પ્રસંગ આવે છે. વળી ત્રીજી કક્ષામાં રહેલ વાદીએ જો વિરુદ્ધતાનો પરિહાર કર્યો હોય તો ચોથી કક્ષામાં રહેલ પ્રતિવાદી પણ તે પરિહારનો ઉદ્ધાર (પરિહાર) જ કરે પણ અન્ય દૂષણ આપી સ્વપક્ષ સિદ્ધિ ન કરે કારણ કે, તે રીતે તો વાદકથાની સમાપ્તિ થાય જ નહીં, તે આ પ્રમાણે—

‘નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્ ઇત્યાદિ અનુમાનમાં ‘કૃતકત્વ’ હેતુમાં વિરુદ્ધતા દોષ બતાવનાર પ્રતિવાદીએ ‘કૃતકત્વ’ હેતુથી અનિત્યત્વની સિદ્ધિ થાય છે એવો ચોક્કસ નિશ્ચય કરેલ છે, એટલા જ માટે એ પ્રતિવાદી અન્ય સાધન (હેતુ) કહેતો નથી. હવે જો એ જ પ્રતિવાદી ચોથી કક્ષામાં વાદીએ કહેલ પરિહારનો ઉદ્ધાર કેમ કરવો એનો નિશ્ચય કરે નહિ અને અન્ય પ્રકારે જો વાદીનું ખંડન કરે અને સ્વપક્ષને સાધે તો વાદી તેના પક્ષને દૂષિત કરે ત્યારે વળી તે પ્રતિવાદી અન્ય પ્રકારે સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે અને એ રીતે અનવસ્થા દોષ આવે છે.

(દિ૦) તયોરિતિ પ્રૌઢતાવિજયશ્રિયોઃ । તાનેવેતિ વિરુદ્ધતાનેવ । પચં તૃતીયેતિ । તસ્યૈ-
વેતિ શબ્દસ્યૈવ । અસાચિતિ પ્રતિવાદી ।

§૧૨. કિચ્ચ, एवं चेत् પ્રતિવાદી વિરુદ્ધત્વોદ્ધાવનમુલેનાડનિત્યત્વસિદ્ધૌ સ્વીકૃત-
મપિ કૃતકત્વં હેતું પરિહૃત્ય સત્ત્વાદિરૂપં હેત્વન્તરમુરરીકુર્યાત્, તદા વાઘપિ નિત્યત્વસિદ્ધૌ
તમુપાત્તં પરિત્યજ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વાદિ સાધનાન્તરમભિદધાનઃ કથં વાયેત ? । અનિ-
વારણે તુ સૈવાનવસ્થા સુસ્થાયતે ।-તદિદમિહ રહસ્યમ્—ઉપક્રાન્તં સાધનં દૂષણં વા
પરિત્યજ્ય નાપરં તદુદીર્યેદિતિ ।

§૧૩ વળી ઉક્ત પ્રકારે પ્રતિવાદીએ વિરુદ્ધત્વાદિ દોષના ઉદ્ધાવન દ્વારા-
અનિત્યત્વની સિદ્ધિમાં ‘કૃતકત્વ’ હેતુને સ્વીકારેલ હોવા છતાં તેનો ત્યાગ કરીને
તે જો ‘સત્ત્વાદિ’ રૂપ બીજો હેતુ સ્વીકારે તો એ જ ન્યાયે વાદી પણ નિત્યત્વની
સિદ્ધિ માટે શક્ય કરેલ તે ‘કૃતકત્વ’ હેતુનો ત્યાગ કરી ‘પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વ’
વિગેરે રૂપ અન્ય હેતુને કહે તો તેને કેમ વારી શકાય ? અને જો તેને વાર-
વામાં ન આવે તો એ જ અનવસ્થા દોષ આવી જશે રહે છે, તેથી અહીં (આ
પ્રકરણમાં) કહેવાનો સાર એ છે કે, પ્રથમ સ્વીકારેલ સાધનવચન કે દૂષણવચ-
નનો ત્યાગ કરીને બીજા સાધનવચન કે દૂષણવચનનો ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ નહિ.

૧૪. વિરુદ્ધત્વોદ્ધાવનવત્ પ્રત્યક્ષેણ પક્ષવાધોદ્ધાવનેડવ્યેકપ્રયત્નનિર્વૃત્ત્યે એવ
પરપક્ષપ્રતિષ્ઠેપસ્વપક્ષસિદ્ધી । કદાચિદ્ મિન્નપ્રયત્નનિર્વૃત્ત્યે एते संभवतः, तत्र चायमेव

ક્રમઃ- પ્રથમં પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, તદનુ સ્વપક્ષપિદ્ધિરિતિ । યથા-નિત્યઃ શબ્દશ્ચાક્ષુષત્વાત્, પ્રમેયત્વાદ્ વા, હ્યુક્તેડસિદ્ધત્વાનૈકાન્તિકત્વામ્યાં પરપક્ષં પ્રતિક્ષેપેત્, અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકૈત્વાત્, इत्यादिना च प्रमाणेन स्वपक्षं साधयेत् ।

§૧૪ વિરુદ્ધત્વ દોષના ઉદ્ભાવનની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પક્ષની આધાતું ઉદ્ભાવન કરવાથી પણ પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ એ બન્ને કાર્યો એક જ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય છે. પણ કોઈ વખત ત્યારે સિન્ન પ્રયત્નથી એ બન્નેની નિષ્પત્તિ સંભવે છે ત્યારે ક્રમ આ પ્રમાણે છે—

પહેલાં પરપક્ષનું ખંડન કરવું એટલે અને ત્યાર પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરવી એટલે. જેમ કે—(નિત્યઃ શબ્દઃ, ચાક્ષુષત્વાત્ પ્રમેયત્વાદ્ વા)—‘શબ્દ નિત્ય છે, ચાક્ષુષ હોવાથી કે પ્રમેય હોવાથી’ એ પ્રમાણે વાદીએ અનુમાન કહ્યા પછી પ્રતિવાદી પ્રથમ તેમાં અસિદ્ધતા અને અનેકાન્તિકતા એ બન્ને દોષો દ્વારા પરપક્ષનું ખંડન કરે અને પછી ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી’ ઇત્યાદિ પ્રમાણ (અનુમાન) દ્વારા સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે.

(ટિ૦) પત્તે इति परपक्षप्रतिक्लेपस्वपक्षसिद्धी ।

§૧૫. નનુ ન પરં નિગૃહ્ય સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાઘનમભિધાનાર્હમ્, પરાજિતેન સાધં વિવાદાભાવાત્, ન સ્વલ્લ લોકેડપિ કૃતાન્તવક્ત્રાન્તરસંચારિણા સહ રણો દૃષ્ટઃ શ્રુતો વેતિ । તત્ કિમિદાનોં દ્વયોર્જિંગીપતોઃ કચિદેશે રાજ્યાભિષેકાય સ્વીકૃતવિભિન્નરાજત્રીજયો-રેકશ્વેદન્યતરં નિહન્યાત્, તદા સ્વીકૃતં રાજત્રીજં ન તત્રાભિષિષ્ચેત્ ?, તદર્થમેવ હાસૌ પરં નિહતવાન્ । અકલક્કોડવ્યમ્યઘાત્—

“વિરુદ્ધં હેતુમુદ્ભાવ્ય વાદિનં જયતીતરઃ ।

આમાસાન્તરમુદ્ભાવ્ય પક્ષસિદ્ધિમપેક્ષતે ।૧૥” ઇતિ ।

પરપક્ષં ચ દૂષયન્ યાવતા દોષવિષયઃ પ્રતીયતે, તાવદનુવદેત્, નિરાશ્રયસ્ય દોષસ્ય પ્રત્યેતુમશક્યત્વાત્ । ન ચ સર્વં દોષવિષયમેકદૈવાડનુવદેત્, एवं हि युगपद् दोषाभिधानस्य कर्तुमशक्यत्वात्, क्रमेण दोषवचने कार्ये ततो निर्धार्य पुनः प्रकृत-दोषविषयः प्रदर्शनीयः, अप्रदर्शिते तस्मिन् दोषस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तथा च द्विरनुवादः स्यात्, तत्र च प्राक्तनं सर्वानुभाषणं व्यर्थमेव भवेदिति । अनुवादश्चा-ડનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકૈત્વાદિત્યુક્તે કૃતકૈત્વાદિત્યસિદ્ધો હેતુઃ, કૃતકૈત્વમસિદ્ધન્. અસિદ્ધોડયં હેતુરિત્યેવમાદિભિઃ પ્રકારૈરનેકઘા સંભવતિ ।

§૧૫ અંકા—પરનેા નિગૃહ્ય કયાં પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે સાધન— (ઉદ્ધ—અનુમાન)નું કથન કરવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે પરાજિત આમે

વિવાદ સંભવે નહિ, લોકમાં પણ યમરાજના મુખમાં પ્રવેશી જનાર સાથે લડવાનું દેખ્યું કે સાંભળ્યું નથી.

સમાધાન—કોઈ દેશમાં રાજ્યાભિષેક માટે સ્વીકારેલ બિન્ન-બિન્ન બે રાજાઓ (રાજકુમારો) પરસ્પર જિગીયુ હોય અને તેમાંથી એકે ખીજાને હુણી નાખ્યો હોય ત્યારે શું તે સ્વીકૃત રાજાઓનો રાજ્યાભિષેક નથી કરાતો ? રાજ્યાભિષેક માટે તો તેણે ખીજાને હુણી નાખ્યો હતો, એટલે હુણવા માત્રથી સમાપ્તિ થતી નથી પણ રાજ્યાભિષેક થયો જરૂરી છે, તેમ વાદીને પરાજય આપવો એ પર્યાપ્ત-પૂરતું નથી પણ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ પણ કરવી પડે છે. આ વિષયમાં અકલકે પણ કહ્યું છે કે, 'પ્રતિવાદી વિરુદ્ધતા (દોષ) બતાવીને વાદીને જીતે છે, અને ખીજા (અસિદ્ધતાદિ) હેતુઓએ બતાવીને સ્વ-પક્ષની સિદ્ધિ પણ તેને કરવાની હોય છે' પરપક્ષને દૂષિત કરતી વખતે જેટલું કહેવાથી દોષનો વિષય પ્રતીત થાય, તેટલા અંશનો અનુવાદ કરે. કારણ કે—દોષના વિષય-આશ્રયની જાણ ન હોય તો દોષની જાણ થતી નથી. વળી પ્રતિવાદીએ એકીસાથે દોષના સમગ્ર વિષયનો અનુવાદ ન કરવો જોઈએ; કારણ કે, દોષોનું અભિધાન એકીસાથે કરવું શક્ય નથી એટલે અનુવાદ દ્વારા દોષાભિધાન કમથી જ કરવું પડે ત્યારે પ્રથમ જે કંઈ કહ્યું હોય તેમાંથી પુનઃ નિશ્ચય કરીને જે દોષ કહેવો હોય તેનો વિષય બતાવવો પડે, કારણ કે વિષય બતાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી દોષ આપી શકાતો નથી. આ રીતે એક જ વિષયનો બે વાર અનુવાદ કરવો પડે અને એમ કરવાથી પ્રથમ જે સંપૂર્ણનો અનુવાદ કર્યો હોય છે તે તો નિરર્થક જ બની જાય છે અને 'અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્ - (શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી) એમ વાદીએ કહ્યું હોય ત્યારે તેનો અનુવાદ 'કૃતકત્વાત્' એ હેતુ અસિદ્ધ છે. 'કૃતકત્વ' અસિદ્ધ છે, અથવા આ હેતુ અસિદ્ધ છે, એમ અનેક પ્રકારે સંભવે છે

(ટિ.) તદર્થમેવેતિ રાજવીજાર્થમેવ । અસ્ત્વાચિત્તિ એકઃ ।

§ ૧૬. અથ દૂષણમેકમનેકં વા કીર્તયેત્, કિમત્ર તત્ત્વમ્ ? । પર્યદજિજ્ઞાસાયામેકમેવ, તસ્માદેવ પરપક્ષપ્રતિષ્ઠેપસ્ય સિદ્ધેર્દિંતીયાદિદોષાભિધાનસ્ય વૈયર્થ્યાત્, તજ્જિજ્ઞાસાયાં ચ સંભવે યાવત્ સ્ફૂર્ત્યનેકમપિ પ્રૌઢિપ્રસિદ્ધેઃ, ઇતિ વ્રુમઃ ।

“દૂષણં પરપક્ષસ્ય સ્વપક્ષસ્ય ચ સાધનમ્ ।

પ્રતિવાદી દ્વયં કુર્યાદ્ બિન્નામિન્નપ્રયત્નતઃ ॥૧૧॥” ઇતિ સંગ્રહશ્લોકઃ ।

§૧૬ શંકા—પ્રતિવાદીએ એક દૂષણ આપવું કે અનેક ? આ વિષયમાં શો નિયમ છે ?

સમાધાન—સભાની જિજ્ઞાસા ન હોય તો એક જ દૂષણ આપવું. કારણ કે, તેથી પરપક્ષનું ખંડન સિદ્ધ થઈ જતું હોવાથી બે, ત્રણ કે વધારે દૂષણોનું કથન નિરર્થક છે અને બે સભાને જિજ્ઞાસા હોય તો સ્કૃતિ પ્રમાણે અનેક

દૂષણો આપવાથી પ્રૌઢતાની પ્રસિદ્ધિ થાય છે એમ અમારું કહેવું છે. આ વિધ-
યના સંગ્રહશ્લોકમાં કહ્યું છે કે, “પરપક્ષતું દૂષણ અને સ્વપક્ષતું સાધન એ
બંને કાર્યો પ્રતિવાદી એક કે અનેક પ્રયત્નથી કરે.

(ટિ०) તસ્માદેવેતિ એકસ્માદેવ દોષાત્ ।

§૧૭. તૃતીયકક્ષાયાં તુ વાદી દ્વિતીયકક્ષાસ્થિતપ્રતિવાદિપ્રદર્શિતદૂષણમદૂષણં
કુર્યાત્, અપ્રમાણયેન્ચ પ્રમાણમ્, અનયોરન્યતરસ્યૈવ કરણે વાદાભાસપ્રસન્નાત્ ।

§૧૭ ત્રીજી કક્ષામાં વાદી બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ બતાવેલ દૂષણને
અદૂષણ સિદ્ધ કરે, અને પ્રમાણને અપ્રમાણ સિદ્ધ કરે, આ બંને કાર્યોમાંથી
વાદી કોઈ એક કાર્ય કરે અને બીજું ન કરે તો વાદાભાસનો પ્રસંગ આવે.

(ટિ०) તૃતીયેત્યાદિ અનયોરિતિ અદૂષણપ્રમાણયોઃ । અન્યતરસ્યેતિ એકસ્ય । પ્રથમં
પ્રમાણમિતિ પૂર્વ સ્વયમક્ષીકૃતમ્ ।

§૧૮. ઉદયનોડપ્યાહ—“નાપિ પ્રતિપક્ષસાધનમનિર્વર્ત્ય પ્રથમસ્ય સાધનત્વાવસ્થિતિઃ,
શક્તિપ્રતિપક્ષત્વાદિતિ, અદૂષણસ્તુ રક્ષિતસ્વપક્ષોડપિ ન વિજયી, શ્ચાપ્યસ્તુ સ્યાદ,
વચ્ચિત્તપરપ્રહાર ઇવ તમપ્રહરમાણ ઇતિ ચ” ઇતિ ।

§૧૮ ઉદયને પણ કહ્યું છે કે—“પ્રતિપક્ષ (પ્રતિવાદી)ના સાધનતું નિરાકરણ
કર્તા સિવાય (ખંડન કર્યા વિના) વાદીના હેતુની સાધનતા નિશ્ચિત થતી નથી.
કારણ કે, તેના વિરોધની શંકા ઊભી જ રહે છે. પોતાના પક્ષની રક્ષા કર્યા છતાં
પણ જો પરપક્ષને દૂષણ ન આપે તો તે વિજયી બનતો નથી પણ પ્રશંસા પામે
છે, અન્યના પ્રહારથી પોતાને રક્ષતા પણ અન્ય ઉપર પ્રહાર નહિ કરતા
યોદ્ધાની જેમ.

§૧૯. ન ચ પ્રથમં પ્રમાણં દૂષિતત્વાત્ પરિત્યાગ્ય પરોદીરિતં ચ પ્રમાણં દૂષયિત્વા
સ્વપક્ષસિદ્ધયે પ્રમાણાન્તરમાદિયેત, કથાવિરામાભાવપ્રસન્નાદિત્યુક્તમેવ । અત એવ સ્વસા-
ધનસ્ય દૂષણાનુદારે પરસાધને વિરુદ્ધત્વોદ્ભાવનેડપિ ન જયવ્યવસ્થા, તદુદારે તુ તદુદ્ભાવનં
સુતરાં વિજયાયેતિ કો નામ નાનુમન્યતે ! । સોડયં સર્વવિજયેન્યઃ શ્ચાપ્યતે વિજયો
યત્પરોડક્ષીકૃતપક્ષં પરિત્યાગ્ય સ્વપક્ષારાધનં કાર્યત્ ઇતિ વાદી તૃતીયકક્ષાયાં પ્રતિવાદિ-
પ્રદર્શિતં દૂષણં દૂષયેત્ પૂર્વ, પ્રમાણં ચાપ્રમાણયેદિતિ ।

§૧૯ વળી પ્રતિવાદીએ દૂષિત કરેલા પોતાના પ્રથમ પ્રમાણને પરિત્યાગ
કરીને તથા પ્રતિવાદીના પ્રમાણને દૂષિત કરીને વાદીએ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ
માટે અન્ય પ્રમાણ સ્વીકરણ ન જોઈએ, કારણ કે, તેમ કરવાથી ક્યાને વિરામ
જ થાય નહિ, એ અને અગાઉ કહી જ ગયા છીએ. એટલા જ માટે પોતાના
સાધનના દૂષણને ઉદ્ધાર કર્યા વિના જો વાદી પક્ષના સાધનમાં વિરુદ્ધત્વદોષનું
ઉદ્ભાવન કરે તો પણ તેથી જય પામતો નથી પરંતુ જો સ્વસાધનના દોષોને

ઉદ્ધાર કરીને પરના સાધનમાં વિરુદ્ધત્વનું ઉદ્ભાવન કરે તો સારી રીતે વિનયને પ્રાપ્ત કરે છે-એમ કોણ નહિ માને ? વાદીનો એ વિનય સર્વશ્રેષ્ઠ છે જેમાં પ્રતિવાદીને પોતાના પક્ષનો ત્યાગ કરી વાદીના પક્ષની આરાધના કરવાની ફરજ પડે છે. આ રીતે ત્રીણ કક્ષામાં વાદી પ્રથમ પ્રતિવાદીએ અતાવેલ દૂષણને દૂષિત કરે અને પછી તેના પ્રમાણને અપ્રમાણ કરે.

(ટિ.) પરોદીરિત્તમિતિ પ્રતિવાદિના પ્રભવિતમ્ । તદુદ્ધારે इति स्वसाधने दूषणो-

દારે । તદુદ્ધાવનમિતિ પરસાધને વિરુદ્ધતોદ્ધાવનમ્ ॥૨૨॥

इति श्रीवाधुपूर्णिमामगच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपंचज्ञानचन्द्रविरचिते

रत्नाकरावतारिकाटिप्पनकेऽष्टमः परिच्छेदः ॥

प्रन्याप्रम् ६१, भक्षर २८ ॥ सकलप्रन्याप्रम् २१०४, भ०९ ॥

§૨૦. एवं चतुर्थपञ्चमकक्षादावपि स्वयमेव विचारणीयम् ॥૨૨॥

§૨૦ ચોથી અને પાંચમી કક્ષા વિષે પણ આ જ રીતે પોતાની શ્રેણે વિચારી લેવું જોઈએ.

अथ तत्त्वनिर्णिनीपुवादे क्रियत्कक्षं वादिप्रतिवादिभ्यां वक्तव्यमिति निर्णेतुमाहुः—

उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीपुत्वे यावत् तत्त्वनिर्णयं यावत् स्फूर्तिं च वाच्यम् ॥૨૩॥

§૧. एकः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः, परश्च परत्र, द्वौ वा परस्परम्, इत्येवं द्वावपि यदा तत्त्वनिर्णिनीपू भवतस्तदा यावता तत्त्वस्य निर्णयो भवति, तावत् ताम्यां स्फूर्तिं सत्यां वक्तव्यम्, अनिर्णये वा यावत् स्फूर्तिं तावद् वक्तव्यम् ।

હવે તત્ત્વનિર્ણિનીપુના વાદમાં વાદી પ્રતિવાદીઓએ કેટલી કક્ષા સુધી બોલવું તેનો નિર્ણય—

વાદી પ્રતિવાદી બન્ને તત્ત્વનિર્ણિનીપુ હોય તો તત્ત્વનો નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી અને સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી બોલવું જોઈએ. ૨૩.

§૧ એક સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ હોય અને બીજો પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપુ હોય, અથવા બન્ને પરસ્પર પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપુ હોય-એ પ્રમાણે બંને તત્ત્વનિર્ણિનીપુ હોય ત્યારે બંને સુધી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે બોલવું જોઈએ, અથવા નિર્ણય થાય તેમ ન હોય તો બંને સુધી સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી બોલવું જોઈએ.

§૨. एव च स्थितमेतत्—

स्वं स्वं दर्शनमाश्रित्य सम्यक् साधनदूपणैः ।

जिर्गापोनिर्णिनीपोर्वा वाद एकः कथा भवेत् ॥૨॥

મજ્જઃ કથાત્રયસ્યાઽત્ર નિગ્રહસ્થાનનિર્ણયઃ ।

શ્રીમદ્દરત્નાકરપ્રન્યાદ ધીધનૈરવધાર્યતામ્ ॥૨॥

यतः —

प्रमेयरत्नकोटीभिः पूर्णो रत्नाकरो महान् ।

तत्रावतारमात्रेण वृत्तरस्याः कृतार्थता ।३॥

१२ अने आभू अये नक्षी थयुं के--

‘पोतपोताना दशान(भत)ने आश्रयीने सम्यक् साधनवचन अने हृषणुवचन वडे जगिषु के तत्त्वनिष्ठीनीषुने जे वाद छे ते ज ओक कथा छे १

आ विषयमां कथाना त्रणु प्रकार(वाद, जल्प, वितंडा)तुं भंडन तथा निग्रहस्थानने निष्ठां पुद्धिमानोअे श्रीभक्त्याद्वादरत्नाकरमांथी नष्टी लेवो. २
कारण के--

मंडान स्याद्वादरत्नाकर ग्रन्थ करेडो प्रमेयरूप रत्नोथी परिपूर्ण-लरपूर छे, अने तेमां प्रवेश कराववा मात्रथी ज आ टीकानी सार्थकता (सङ्गता) छे.’ ३

१३ प्रमाणे च प्रमेये च बालानां बुद्धिसिद्धये ।

किञ्चिद् वचनचातुर्यचापलायेयमादधे ॥१॥

न्यायमार्गादतिक्रान्तं किञ्चिदत्र मतिधमात् ।

यदुक्तं तार्किकैः शोध्यं तत् कुर्वाणैः कृपां मयि ॥२॥

आशावासःसमयसमिधां संचयैश्रीयमाने

स्त्रीनिर्वाणोचितशुचिवचश्चातुरीचित्रभानौ ।

प्राज्ञापत्यं प्रथयति तथा सिद्धरात्रे जयश्री-

र्यस्योद्वाहं व्यधित स सदा नन्दताद् देवसूरिः ॥३॥

प्रज्ञातः पदवेदिभिः स्फुटदृशा संभावितस्तार्किकैः

कुर्वाणः प्रमदाद् महाकृत्विक्थां सिद्धान्तमार्गाव्वगः ।

दुर्वाघङ्कुशदेवसूरिचरणाभोजद्वयीपट्टपदः

श्रीरत्नप्रभसूरिरल्पतरधीरेतां व्यधाद् वृत्तिकाम् ॥४॥

वृत्तिः पञ्च सहस्राणि येनेयं परिपठ्यते ।

भारती भारती चाऽस्य प्रसर्पन्ति प्रजल्पतः ॥५॥

इति प्रमाणनयतच्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकरावतारिका-

ख्यलघुटोकायां वादस्वरूपनिर्णयो नामाष्टमः परिच्छेदः । तत्समाप्तौ

च समाप्तये रत्नाकरावतारिकाऽऽख्यलघुटोका ॥

૬૩. પ્રમાણ અને પ્રમેયના વિષયમાં જે બાળ છે, તેમની સમજ (બુદ્ધિના વિકાસ) માટે અને તેમનામાં કાંઈક વચનની ચતુરાઈ તથા ચપલતા આવે માટે આ ટીકાની રચના કરી છે. ૧

મતિબ્રમને કારણે કયાંક ન્યાયમાર્ગનો અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) કરી આ (અંધ) માં કંઈ કહ્યું હોય તો તાકિંકૈ મારા ઉપર કૃપા કરી એતું સંશોધન કરે. ૨

દિગંબરોના સિદ્ધાન્તરૂપ સમિધ (લાકડા)ના સંચય (સમૂહ)થી વધ્-માન (વૃદ્ધિ પામતો-પુષ્ટ થતો) અને સ્ત્રીનિર્વાણને સિદ્ધ કરવામાં ઉચિત એવા પવિત્ર વચનની ચાતુરી જેમાં છે એવા અગ્નિ સમક્ષ સિદ્ધરાજ વ્યારે પ્રજા-પતિ (પુરોહિત) બન્યા ત્યારે જ્યસ્ત્રી તેને વરી તે દેવસૂરિ સદા પ્રસન્ન રહો (વૃદ્ધિ પામો) એટલે કે સિદ્ધરાજ સમક્ષ સ્ત્રીમુક્તિ વિષે વાદ થયો તેમાં દિગંબરના સિદ્ધાન્તનું ખંડન કરીને પવિત્ર વચનો વડે સ્ત્રીમુક્તિની સ્થાપના કરી જેણે જ્યલાલ કર્યો તે દેવસૂરિ પ્રસન્ન રહો. ૩

પદને જાણનાર વૈયાકરણોએ જેને (આશ્ચર્યથી) વિકસિત આંગે જોયા છે, તાકિંકૈએ જેમનું બહુમાન કર્યું છે, જે મહાકવિની કથાને આસાનીથી કરે છે, જે સિદ્ધાન્તના પારગામી છે અને દુર્વાદીઓને માટે અંકુશ જેવા શ્રીદેવસૂરિના ચરણકમળમાં જે ભ્રમરરૂપ છે, એ અદ્વપતર બુદ્ધિવાળા શ્રીરત્નપ્રભાસૂરિએ આ વૃત્તિને રચી છે. ૪

આ પાંચ હજાર શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિનું જે પઠન કરે છે (જે લણે છે) તેની કાંતિ, રતિ એટલે ઉત્સાહ અને વાણી અથવા વિદ્યા બેલતી વખતે પ્રસરણ પામે છે (વિસ્તાર પામે છે.) ૫

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયત્તવાલોક' નામના અંધમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત 'રત્નાકરવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'વાદસ્વરૂપનો નિર્ણય' નામના આઠમા પરિચ્છેદને શ્રીરવતાચલચિત્રકૃટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુજ્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૧૦) આશાવાસઃ શ્યાદિ પથે પ્રાજ્ઞાપત્યમિતિ પુરોહત્ત્વમ્ ।

સમાત્મમષ્ટમરિચ્છેદવિવરણમ્ । તત્સમાત્તૌ ચ રત્નાકરાવતારિકાપવ્જિકા

સિદ્ધિસૌધમધ્યમધ્યાસામાસ ॥૭॥

શ્રોત્યુલભદ્રવંશે હર્ષપુરીયે ક્રિયાનિઘૌ ગચ્છે ।

દેવ્યા ચક્રેષ્વર્યા દત્તવરઃ પઠપારણકો ॥૧॥

ધ્રોગૂર્જરેન્દ્રકર્ણોદ્ધોપિતમલષારિવિશદવરવિરુદઃ ।

શ્રીભમયદેવસૂરિર્નિરીહચૂઢામણિરદોપિ ॥૨॥

શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિસ્તચ્છિધ્યો પ્રન્યલક્ષકર્તાડમૂત્ ।

ધ્રોગૂર્જરજ્ઞર્સિંહશિતિપતિનતચલનનલિનયુગઃ ॥૩॥

મુનિચન્દ્રસૂરિ-હરિમદ્રસૂરિ-નરચન્દ્રસૂરયઃ સાર્વાઃ ।

વેપામન્વયતિલકઃ સૂરિઃ શ્રીતિલક શત્યુદિતઃ ॥૪॥

तस्यास्मि प्रियशिष्योऽहं सूरिः श्रीराजशेखरः ।
 विद्वत्प्रसादतो ग्रन्थप्रभनारब्धपौरुषः ॥५॥
 सोऽहं मोहतमःस्तोमविहस्तजनदीपिकाम् ।
 पञ्जिका रचयामास विनेयजनरञ्जिकाम् ॥६॥
 दोषः कथन योऽत्राभूत् मम प्रातिभमान्यतः ।
 दूरे कार्यः स धीमद्भिः कुर्वाणैर्ममतां मयि ॥७॥
 पुष्पदन्ताविमौ दीपौ यावद् द्योतयतो जगत् ।
 तावन्नन्द्यादयं ग्रन्थो विदग्धजनवल्लभः ॥८॥ ॐ॥

- (टि०) दुष्टव्यन्तरवादीन्द्रसर्पदर्पाम्बुजाम्बुदः ।
 जीयाद् विजयसिंहः श्रीसाधुराकाविधुर्गुरुः ॥१॥
 तमोर्ध्वंसितपस्तेजोविमलीकृतभूतलः ।
 अभूद्भयदेवाख्यः सूरिस्तत्पट्टमण्डनम् ॥२॥
 श्रीचन्द्रसूरिर्भवमोहमूर्च्छाविध्वंसनोत्सिक्तपतःप्रभावः ।
 साहित्यतर्कागमपारङ्ग्या श्रीदेवसूरिः सुरसार्थनुत्पन्नः ॥३॥
 श्रीसाधुपूर्णमागच्छथ्रीभालतिलकप्रभः ।
 युद्धया जितमहत्सूरिः सूरिः श्रीतिलकप्रभः ॥४॥
 कवित्वे रत्ननिःष्यन्दे कविनाऽप्यजितप्रभः ।
 प्रमाणागमनिष्णातस्ततोऽभूदजितप्रभः ॥५॥
 जयी ततः श्रीकनकप्रभाख्यः सूरिः सदा सद्गुणयदलक्षः ।
 मारान्तकृत प्रोज्ज्वलशीलभल्लः कृपाकृपाणाहृतकोपमल्लः ॥६॥
 तदधानलीनोऽस्तु गुणैरहीनो यद्योभिर्भूरिगुणचन्द्रसूरिः ।
 जयाङ्गराजो बहुभन्वराजीपयोजहेलिः ध्रितधर्मकेलिः ॥७॥
 रत्नाकरावतारिकावरदिप्पनं तज्ज्ञानेन्द्रुरत्यतरपीः स्वमतिप्रदक्षे ।
 तच्छिष्यको रचितवान् मलधारिपूज्यथीराजशेखरगुरोय निदेशनाप्य ॥८॥
 श्रीराजशेखरगुरुर्गिरिमानिधानं तर्कागमाम्बुधिनिहार्षजलाभिलाषी ।
 मद्राख्यजातमखिलं तदनल्पदोषं निर्दूषणं न्यषितं सत्प्रतिभासितभोः ॥९॥
 यद्यपि किञ्चिन्मूलं ज्ञानाभावान्मया भवति रचितम् ।
 तच्छोष्यं विषुषजनैर्मयि कुर्वाणैः कृपानुत्पैः ॥१०॥
 संवत् १४७६ वर्षे भाद्रवा वदि १० ॥ लिखितं महिराज ॥
 पं० दान्तिमूर्तियोग्यम् । लिखित्वा तस्य ॥ धीः ॥

१ सनासा संवत् विष्टपतिपिष्टहृष्टिपिशाचमुत्तसिधिरामिःपुररिमितपरयापी (पं० १६३६ वर्षे) पैशासवदि ११ षामरे रविवारे ॥ धीमद्गुरुहस्तशेखरगुरोराकाविधुर्गुरुः सूरिपरकमुदचन्द्र—धीविचन्द्रसूरिर्भूरिगुणमनिघमुदधार्तिनसमुदसूरिः ३० दयापनपूजातैरुपहृत्यारी- तिनहंससूरिराजानो विष्णुसुखधीमुत्तजागरमहोपाध्यायरागुरोरीकृपयवतीकेन यधरागमुनिना लिखितेयं स्वयाचनार । धीमज्ज्योत्सनेरमहादुर्गे ॥पीरसु ॥११॥ १४७६ । १० भाद्र १४७६ ॥

ટિપ્પણી

પૃ. ૧. ૫. ૯. 'નયઃ' નય વિષે-વિશેષાવશ્યકલાખ્ય (લા. દ. અન્ધમાળા) ગા. ૨૬૫૨-૨૭૭૭; ૪૩૧૧-૪૩૨૭; તત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧.૬; ૧.૩૩; ન્યાયાવતારવૃત્તિ (સિદ્ધિર્ષિ) કા. ૨૮ ઇત્યાદિ જોવાં.

પૃ. ૨૯. ૫. ૨૯. 'ચાર્વાકાઃ' આત્મા વિષેની ચાર્વાકની ચર્ચા માટે જુઓ-વિશેષાવશ્યકલાખ્ય ગા. ૨૦૦૩-૨૦૫૯; ૨૧૦૪-૨૧૪૨; શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય કા. ૩૦ થી; ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૩૪૧ ઇત્યાદિ.

પૃ. ૪૩. §૧૮ 'બૌદ્ધાઃ' બૌદ્ધસંમત સંતાનવાદની ચર્ચા માટે જુઓ-ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૬; અને ૩૭૫.

પૃ. ૬૨. સૂ. ૫૬. 'ચૈત્તન્ય'—આત્માની ચર્ચા માટે જુઓ—ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૨૫૯.

પૃ. ૭૨. §૧૬. 'પૌંદ્રલિકાદૃષ્ટ'—કર્મના અસ્તિત્વ વિષે અને તે પૌંદ્રગલિક છે એની ચર્ચા માટે જુઓ-વિશેષાવશ્યકલાખ્ય ગા. ૨૦૬૬-૨૦૯૭; ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૮૦૯.

પૃ. ૮૦. સૂ. ૫૭. 'સિદ્ધિઃ'—મુક્તિ અને તેના ઉપાયોની ચર્ચા માટે જુઓ—ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૮૨૩.

પૃ. ૧૦૪. સૂ. ૧. 'વાદઃ' વાદ વિષેનું નૈયાયિકસૂત્રગત વિવેચન તેની વિવિધ ટીકાઓ સાથે અને ધર્મક્રીતિકૃત વાદન્યાય જોવાં જોઈએ. અને તે બંનેની પ્રમેય-કમલભાર્તક અને પ્રમાણુમીમાંસામાં જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે વિષે પ્રમાણુ-મીમાંસાનાં ભાષા-ટિપ્પણીમાં વિવેચન જોવું. પૃ. ૧૦૮-૧૨૪.

१. सूत्रगतविशेषनाम्नां सूची

कपिल ६. ७०, ७६
 चार्वाक ७. २६
 जैन ६. ४३
 तथागतमत ७. ३१
 तपनबन्धु ६. ७६

मेकलकन्यका ६. ८४
 शौद्धोदनि ६. ७५
 सुगत ६. ७४
 सुमेह ७. ३३
 स्याद्यादिन् ६. ४६

२. सूत्रगतपारिभाषिकशब्दानां सूची

अक्षणिकैकान्तवादी ६. ७०
 अज्ञान १. ४
 अज्ञाननिवृत्ति ६. ३
 अज्ञानात्मक ६. २४
 अत्यन्ताभाव ३. ५८, ६५
 अधर्म ७. २०
 अनध्यवसाय १. ९, ६. २५
 अनभिमत १. ३, ४२
 अनभीप्सित ६. ३८
 अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेष ६. ४६
 अनन्वय ६. ५९, ६६
 अनारम्भप्रकाशक ६. २४
 अग्निन्द्रियनिबन्धन २. ५
 अनिराकृत ३. १४, १६
 अनुगतविशिष्टाकारप्रतीति ५. २
 अनुपलम्भा ३. ७
 अनुपलब्धि ३. ५४, ५५, ९३
 अनुमान ३, २, ६. ४०, ७१
 अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ५. ४२
 अनुमानाभास ६. ३७
 अनुवृत्ति ३. १९
 अनेकान्तारमक ३. ३९
 अनेकान्तिक ६. ४७, ५४
 अन्तर्भावति ३. ३७, ३८
 अन्यतरासिद्ध ६. ५१, २४९
 अन्यपानुपपत्ति ३. ११, २९, ६. ४८,
 ५२, ५४

अपर ७. १४
 अपरसंप्रह ७. १९
 अपतीत ३. १४, १५
 अप्रदर्शितव्यतिरेक ६. ७०, ७८
 अप्रदर्शितान्वय ६. ५९, ६७
 अप्रामाण्य १. २०
 अभिप्रायविशेष ७. १
 अभिमत १. ३
 अभिसन्धि ७. ११
 अभीप्सित ३. १४, १७
 अर्थ ४. ४६
 अर्थक्रियासामर्थ्य ५. २
 अर्थनय ७. ४४
 अर्थप्रकाशकत्व ४. १२
 अर्हन् २, २४
 अवक्षय्य ४, १८
 अवग्रह २. ६, ७
 अवधि २. २०
 अवधिज्ञान २. २१
 अवयव ३. २८, ५३
 अवांतरसामान्य ३. १२, ७, १९
 अबाध २. ६, ९
 अविद्य ३. ६७
 अविद्यानुपपत्ति ३. ९३, ९४
 अविह्योन्नतव्य ३. ६८
 अविधेयादी ४, ५
 अस्मतिरेक २. ७७, ६. ७०

अक्षदंश ३. ५७
 अक्षिद ६. ४७, ४८
 अक्षिदप्राधनव्यतिरेक ६. ७०
 अक्षिदसाध्यव्यतिरेक ६. ७०
 अक्षिदोभयव्यतिरेक ६. ७०, ७३
 अक्षिदसाध्यव्यतिरेक ६. ७१
 अस्यष्ट ३. १
 अस्वसंविदित ६. २२५
 आकाश ७. २०
 आगम ३, ३; ४, १; ६. ४०
 आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४३
 आगमाभास ६. ८३
 आत्मा ६. ४१; ७. ८, १२
 आनन्तर्य ६. २, ३
 आत ४, ४; ६. ७४
 आसवचन ४. १, २
 आहृत ६. ३९
 आलम्बन १, १८
 इन्द्र ७. ३९, ४१
 इन्द्रियनिबन्धन २, ५
 इतरैतराभाव ३. ५८, ६३
 ईहा २. ६, ८, ११
 उत्तर ३. ६९, ७१, ८१, ९५
 उत्तरचरानुपलब्धि ३. १०१
 उत्पलप्रशस्तव्यतिरेक २. १७
 उपनय ३. ४०, ४९, ४९, ६. ८०
 उपलब्धि ३. ५४, ५५, ६७
 उपलम्भ ३. ७
 उपादानहानोपेक्षासुद्धि ६, ५
 उभयधर्मविकल ६, ५९, ६३
 उभयाक्षिद ६. ४९, ५०
 ऊर्ध्वतासामान्य ५. ३, ५
 ऊहा ३. ७
 आलुघ्न ७. २७, २८, ४९, ५०
 एवंभूत ७. २७, ४०, ५२
 एवंभूताभास ७. ४२

ऐकान्तिकपार्थक्य ७. ११
 ओदासीन्य ६. ४
 कारण ६. १५
 कर्ता ६. १९, ७, ५
 कथलाहारवस्व २. २७
 कारण ३. ६९, ७०, ७३, ९५, १०४
 कारणत्वव्यवस्था ३. ७३
 कारणाऽनुपलब्धि ३. ९९
 कार्य ३. ६९, ७८, ९५, १०४
 कार्यानुपलब्धि ३. ९८
 काल ७. २०
 केवलज्ञान २. १३; ६. ४
 केवली ८. ८
 क्रिया ६. १९, २०; ७. ५७
 क्रियाऽनाविष्ट ७. ४२
 क्रियावत् ६. २०
 क्षणिकैकान्तवादी ६. ७४
 क्षायोपशमिकज्ञानशाली ८. ८
 गन्धर्वनगर ६. २८
 गुण ५, ६, ७
 जुर्बादि ३. ११ ८. ७
 चतुरङ्ग ८. १०
 चाक्षुस्पत्व ६. ५०
 चैतन्य ७. ८, १२, ५६
 जिगीषु ८. २. ३
 जीव ७. १०, २०
 ज्ञान १. २, १८; ७. ५७
 तत्त्व ७. २२
 तत्त्वनिर्गिनीषु ८. २, ४, २३
 तथोपपत्ति ३. २९, ३०
 तदाकार ४. ४७
 तदुत्पत्ति ४, ४७
 तर्क ३. २, ७, ३४
 तर्काभास ६. ३५
 तिर्यगूर्ध्वतासामान्य ३. ५
 तिर्यग्लामान्य ५. ३. ४

- तीर्थकर ४. ७
 त्रिलक्षण ३. १२
 दर्शन २. ७; २५
 दूषण ८. ३
 दृष्टान्त ३. ४२, ४३
 दृष्टान्तवचन ३. ३३
 दृष्टान्ताभास ६. ५८, ६९
 द्रव्य ७. ९, २२, २४
 द्रव्यत्व ७. १९, २२
 द्रव्यत्वामेद ७. २०
 द्रव्यापलापी ७. ३०
 द्रव्यार्थिक ७. ५
 धर्म ३. १८; ७. ७. ८, ११, २०
 धर्मिन् ७. ७,
 धर्मा ३. २०; ७. ९
 धारणा २. ६, १०
 नय १. १, ७. १. ४६
 नयवाक्य ७. ५३
 नयाभास ७. २
 निगमन ३. ४०, ४२, ५१; ६. ८०
 निराकृत ६. ३८
 निराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४०
 निरुक्तिमेद ७. ३६
 निर्णतविपक्षवृत्तिक ६. ५५, ५६,
 निर्दोष २. २५
 निर्दोषत्व २. २४
 निर्विकल्पक ६. २४, ७३,
 निषेधकल्पना ४. १६
 नेगम ७. ६, ४७
 नेगमाभास ७. ११ ३. १०
 पक्ष ३. २०
 पक्षप्रयोग ३. २४
 पक्षाभास ६. ३७, ३८
 पर ४. १०
 पर ७. १४
 परधमह ७. १५
 परामर्श ७. १३
 परानवभासकज्ञान ६. २५
 परार्थ ३. २३, २६
 परिणामी ६. ५०, ७. ५६
 पर्याय ५. ६. ७. २४
 पर्यायमात्र ७. २८
 पर्यायवद् ७. ९
 पर्यायशब्द ७. ३६
 पर्यायार्थिक ७. ५, ३७
 पारमार्थिक २. ४, १८. ६. २२, ४४
 पारमार्थिकप्रत्यक्ष ६. २९.
 पारम्पर्य ६. २, ४
 पुद्गल ७. २०
 पुरन्दर ७. ३९, ४१
 पूर्वचर ३. ६९, ७१. ८०, ९५
 पूर्वचरानुपलब्धि ३. १००
 पौद्गलिक ४. ९
 पौद्गलिकादृष्टवान् ७. ५३
 प्रतिनियत ४. ४६
 प्रतिपक्षप्रतिक्षेप ८. १७
 प्रतिषन्ध ३. ४३
 प्रतिषन्धकापगम ४. ४६
 प्रतिभात १. १८
 प्रतिवादी ८. १५, १६
 प्रतिषेध ३. ५७
 प्रतीत ६. ३७
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषण ६. ७९
 प्रत्यक्ष २. २, ३. २६; ६. ४०
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४१
 प्रत्यभिज्ञान ३. २, ५; ६. ५३
 प्रत्यभिज्ञानाभास ६. ३६ २. २१९
 प्रत्यारम्भक ८. ९, १६
 प्रत्यभिज्ञानाभास ३. ५८, ६१
 प्रमान १. १, २, ३; ६. १५, २१, ३४।
 ७. ५४
 धमाप/४ १. ०

प्रमाणप्रमेयव्यवहार ६. ४४
 प्रमाणफलव्यवहार ६. २१, २२
 प्रमाणाऽविरोधिवाक्य २. २५
 प्रमाता ६. १७; ७. ५५
 प्रमेयपरिच्छेदकप्रमाण ६. ४५
 प्रयत्नानन्तरीयकत्व ३. ७७
 परमार्थतः ६. २१
 परोक्ष ३. १
 प्रसिद्धि ३, २१
 प्रागभाव ३. ५८, ६१
 प्रामाण्य १. ४, १९
 प्रारम्भक ८. २, १६,
 फल २, २२; ६. १, ३, ४, १६;
 ७. ५४
 बलिर्व्याप्ति ३. ३७, ३८
 मनःपर्यायज्ञान २. २०, २२
 मरण ६. ५१
 यथार्थायथार्थत्व ४. १२.
 युगपद्विधिनियेवकल्पना ४. १८
 रजनिभोजन ६. ४३
 लोक ६. ४०
 लोकनिराश्रितसाध्यधर्मविशेषण ६, ४४
 लोकोत्तर ४. ६, ७
 लौकिक ४. ६, ७
 यवतृ २. ७७; ६. ५७
 वचन ४. ८
 वर्ण ४. ९
 वस्तु ३. ३९; ५. १; ७. ९
 वाक्य ४. १०
 वाच्यत्व ७. ४०
 वाद ८. १
 वादी ८. १५, १६,
 विकल २, १९, २
 विकलादेश ४. ४५
 विकलादेशस्वभाव ४. ४ २, १६७
 विकल्पतः ३. २१

विशानेन्द्रियायुर्निरोध ६. ५१
 विधि ३. ५६
 विधिविह्वलपना २. ११५ ४, १५
 विपरीतव्यतिरेक ६. ७. ७९
 विपरीतान्धव ६. ५९. ६८
 विपर्यय १. ९. १०; ६. २५
 विरुद्ध ३. ६७, १०४; ६. ४७, ५२
 विरुद्धकारणानुपलब्धि ३, १०६,
 विरुद्धकारणोपलब्धि २. ८९
 विरुद्धकार्योपलब्धि ३. ८८
 विरुद्धपूर्वचरोलब्धि ३, ९०
 विरुद्धव्यापकानुपलब्धि ३. १०८
 विरुद्धव्याप्तोपलब्धि ३. ८७
 विरुद्धसहचरानुपलब्धि ३. १०९
 विरुद्धसहचरोपलब्धि ३. ९२
 विरुद्धस्वभावाणुपलब्धि ३. १०७
 विरुद्धानुपलब्धि ३. ९३, १०३
 विरुद्धोत्तरचरोपलब्धि ३. ९१
 विरुद्धोपलब्धि ३. ८३
 विशेष ५. ६. २, २१०. ३००
 विश्व ७. १६
 विषय ५. १
 विषयाभास ६, ८६
 वीतराग ६. ७६ ७७
 वेदन ३, ३
 वैधर्म्य ३. ४४; ६, ६९
 वैधर्म्यदृष्टान्त ३, ४७
 व्यवसाय १. ७, १७
 व्यवहार ३ ७ ७, ६ २३, ४८
 व्यवहाराभास ७. २५
 व्यापक ३. ९५, १०४
 व्यापकानुपलब्धि ३. ९७
 व्याप्ति ६, ३५
 व्याप्य ३. ६९
 शक ७, ३९, ४१
 शब्द ४. ११, ६, ५०; ७, २७, ३२,
 ४०, ५०, ५१

शब्दनय ७, ४४	समभिरुड ७ २७, ३६, ५१
शिष्यादि ८, ६	समय ४ ११
शुद्धद्रव्य ७, १५	समर्थन ३. ४१
श्रुताख्यप्रमाण ७, १	समारोप १. ७, ८; ६. २४
संकलनात्मक ३, ५	सर्वज्ञ ६. ५७, ७४
संख्याऽऽभास ६, ८५	सर्वज्ञत्व २. २७
संप्रहनय ७. ६, १३, २३, ४७	सर्वथैकान्तोऽनेकान्त ३. ८५
संदिग्धविषय क्षयवृत्तिक ६. ५५, ५७	सविकल्पक ६. ७३
संवेदन ३. ७	सहचर ३, ६९, ७६, ८२, ९५, १०४
संवृत्ति ६. २१	सहचरानुपलब्धि ३. १०२
संशय १, ९. २. ११. ६, २५	सांख्यव्यवहारिक २. ४
संस्कारप्रबोध ३. ३	सांख्यव्यवहारिकप्रत्यक्ष ६. २७
सन्दिग्धसाधनधर्मा ६. ५९, ६४	साक्षाद् भोक्ता ७. ५६
सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक ६. ७०. ७५	साधक ६. १९
सन्दिग्धसाध्यधर्मा ६. ५९, ६३	साधकतमत्वाऽनुपपत्ति १, ४
सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक ६. ७०	साधन ६. १५; ८. ३
सन्दिग्धोभयधर्मा ६. ५९, ६५	साधनदूषणवचन ८. १
सन्दिग्धोभयव्यतिरेक ६. ७०, ७६	साधनधर्मविकल ६. ५९, ६१
सन्निकर्ष १. ४	साधर्म्य ३. ४४; ६. ५८
सन्निकर्षादि ६. २५	साधर्म्यदृष्टान्त ३. ४५
सन्मात्र ७. १५	साध्य ३. १४, १८; ६. १६
सन्मात्रगोचर ७. ४७	साध्यधर्मविकल ६. ५९; २. २९१
सकल २. १९, २३	साध्या ६. १९
सकलादेश ४. ४४	सानान्य ५. ३, ६, ८६; ५. ३
सकलादेशस्वभाव ४. ३	सानान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मक ५. १
सत् ७. ८, २४	सानान्याकारपिदिष्ट २. ७
सत्ता ७. १८	सिद्धसाधनव्यतिरेक ६. ७०
सत्ताऽद्वैत ७. १७	सिद्धि ३. ५७
सत्तामात्रगोचर २. ७	सुखपिपत ७, २५
सरया ३. ३९; ७, १२	सुष्ट २. ३
सदंश ३. ५६	सुष्टय २. ३
सदयितोय ७. १६	स्मरण ३. २, ३
सतमज्ञो ४ १३, १४, ३५, ३८, ४३; ७. ५३,	स्मरणान्ध ६. ३१
सभापति ८. १५, २०	स्वरेऽनभिमान ७. ५२
सञ्च ८. १५, १८	स्वयंपुरदान ८. १७
	स्वयन्स्वयंदि १. ३
	स्वयन्स्वयंदिऽभेदा ६. १०

स्वभाव ३. ९५, १०४
 स्वभावविरुद्धोपलब्धि ३. ८४
 स्वभावानुपलब्धि ३. ९६
 स्वभावावभासक ६. २४
 स्वरूपाभास ६. २४
 स्ववचन ६. ४०
 स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४५

स्वस्वभावव्यवच्छेद ३. ६३
 स्वाभाविकसामर्थ्य ४, ११
 स्वार्थ ३. ११
 स्वार्थव्यवहित १. ४
 हेतु ३. ११, ५४, ७०
 हेतुप्रयोग ३. २९
 हेत्वाभास ३. १३१, ६. ४७

रत्नाञ्चत्तिगतविशेषनाम्नां सूची

अकलङ्क ३. १३१, १३९
 अक्षपाद १. ८, १३४; ३. ३१
 अद्वैतवाद ३. १२.
 अर्चट १ २७
 आक्षपाद २. १३८, ३००
 आरमाद्वैत ३. ७२
 आर्हत १. ३७. २. २४२
 उदयन ३. १३७. १४१
 ऋग् २. ९१
 कणभक्ष १. ८, १३४
 कणभुज् २. ३००
 कण्व २. ९७
 कनकाचल ३ १७
 कपिल १. ८
 कर्णाट १. १६१
 कदमीर २. २, १२०
 काणाद २. ८१
 कान्यकुब्ज २१. ५५
 कापिल १. ३१ २. ४८, ३, ८०
 कालामुर २. ९७
 काष्ठाभ्यर ३, ८०
 कुमारसम्भव २. ९२
 क्षणिकवादी २. १९५
 क्षपणक १. २११
 गौड ३. ११२
 चण्डद्व ३. १००
 चरक १. ११

चार्वाक १. १२५; २. २८, ३००; ३. १५
 जयन्त २. १२४
 जिनभद्रगणि क्षमाश्रमणमिश्र ३, ७५
 जैन १. ३७, ३८, १०६; २. ९७, १२८,
 १३२, १६७, २४४, २५०, २५३,
 २७१, २७३. ३. ६७
 जैनमत १. १४७
 जैमिनी १. ११०; २. १०१, १५२
 ज्ञानाद्वैतवादी १. ३१
 तथागत १. ८; ३. १७
 ताथागत १. १३४; २. २०, १५०
 तित्तिरि २. ९७
 दिक्पट ३. ९३
 दिगम्बर १. १, ९
 दिग्नाग १. ३९
 देवसुरि १. १, ४; ३. १४. ३
 द्रविड ३. ११२
 धर्मकीर्ति २. २४, ३९
 धर्मोत्तर १. १६
 धार्तराष्ट्र २. ९२
 नालिकेरद्वीपवासी २. १०, ८१, १९५
 नास्तिक २. ८९
 नास्तिकमत १. ८
 नैयायिक १. ३१, १२६; २. ९, ४८,
 १२२, २८३ ३०१; ३. १०, ५३, ८१
 नैरात्म्यदर्शन ३. ५०
 न्यायकन्दली १. १७७

- न्यायभाष्य ३. १०५
 न्यायभूषण १. १७७
 पाटलिपुत्र २. १५५
 प्रज्ञाकर २. ६४
 प्रभाकर १. ८, १०३; २. १११, ३००
 प्रमाणनयतत्त्वालोक १. ४
 प्रसन्नचन्द्ररज्जिर्षि ३. ९७
 प्रभाकर १. ७२; २. ३२, ४९
 बृहद्दृष्टि १. १२. ७२
 बृहस्पति १. ८
 बौद्ध १, १. १५५; २. ३५, ३०१. ३,
 ४३, १३५
 ब्रह्म २. १२१, १९०
 ब्रह्मवादी ३. ८०
 ब्रह्मद्वैतवादी २. १९०
 भट्ट १. ८, १००, ११४, १२८; २.
 १११, ३००
 भाट्ट २. ४८
 भिक्षु १. ५०; २. १५, ६०
 मनु २. ९७
 महाराष्ट्र २. ९२
 महावीर १. ७
 माध्यंदिन २. ९७
 मीमांसक १. ३१. १०५ १०१, १२६, १३४;
 २. १२, २५१; ३. १३५
 यजु २. ९१
 यौग १. ३१, ४४, १०५; २. ३, ३२, ३३,
 ३४, ३९, ११८, १२८, १७७, २१२.
 २७३; ३. ८०
 रत्नप्रभसूरि ३. १४३
 रत्नाकर १. १५०; ३. १४२. १४३
 रत्नाकरावतारिका १. ४
 रामट १. २८
 रावण २. ६६
 लाट १. १६१
- लोकायत २. ८९; ३. ४३
 वर्धमान १. १९१. १९२
 विष्णु २. १२१
 वेद २. ९७
 वेदान्त ३. ८४
 वैशेषिक २. ४८, ३००; ३. १०
 घडकर १. १७७
 शक १, ३२. १५३; २. १४
 शङ्खचक्रवर्ती २. ६२, ६६
 शिक्षासूत्र ३. १२८
 शिव ३. ८४
 शिवराजर्षि २. २३८
 शून्यवादिन् १ ७६
 शौद्धोदन १. ३७; २. २९६
 शौद्धौदनिशिष्य २. १९२
 श्रीधर १. १७७
 श्रीपूज्य १. ७
 श्वेतवास १. १०
 श्वेताम्बर १. १०
 पद्मतीर्था २. २६५
 सत्ताद्वैतवादी २. ३०१
 सांख्य १. १३४; २. २४८, २५०, २७१,
 २७५ ३००. ३. १२
 साम २ ९३
 सितपट ३ १०७
 सिद्धराज ३. १४३
 सुगत १. ८; २. ३००
 सुराष्ट्र २. ९२
 सौगत १. ८८; २. ३२ ३३, ३९, ४८, ६१,
 १२२, १४२, १४८, १८७, २२२,
 २१४, २७७, २८१, २८७, ३००,
 ३०१, ३, ८०, ८१, ८६
 स्थूलाद्वैतवाद १. ८२
 स्याद्वादरत्नाकर १. ४; १८७. २. १४०
 स्याद्वादी २. १३२, १६५, २३५, २७१ ३
 हम्मीर २. ११५

४. रत्नाञ्चरितपरिभाषिकशब्दानां सूची

अकिञ्चिद्वक्त्र २. २८८, २८९	अनिर्वाच्यता १. ९५
अक्षणिक २. २००	अनिर्वाच्यत्व १. ९३
अप्रवाद ३. १२३	अनुगतज्ञान २. १८२
अज्ञानात्मक २. २३७	अनुगताकार २. १८५
अचेतनज्ञानवादी १. ३१	अनुगताकारप्रतिपत्ति २. १८७
अणुरूप १. ७७	अनुगताकारप्रक्रम २. १८७
अतीन्द्रिय २. १२३	अनुगमव्यावृत्ति १. २४
अतीन्द्रियशक्ति २. १२४	अनुद्भूत १. १३८
अत्यन्ताभाव १. १८५; २. १२८, २६८	अनुद्भूतत्व २. ११८
अदृश्यदहनन्याय १. ३०	अनुमलञ्चि २. ७५
अदृष्ट ३. ७२, ७७, ७९, ८०, ८१	अनुपलम्भ १. १२७, २. २२, ४६, १८१
अदृष्टकारण ३. ७५	अनुभव २. ८
अद्वैतप्रवाद १. १४१	अनुभवविता ३. ६०
अद्वैतवाद ३. १२	अनुभूयमान २. ५
अधिकरण ३. ८४	अनुमान १. ५७, ७२, १२५; २. ५, २७, २८, ८१, १२९, ३००; ३. २८, ४२
अविगति २. २३१	अनुमाजनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. ४२
अध्यवसान १. ५९	अनुमानप्रमाणस्थापन २. ८०
अनन्ताशात्मक ३. ५	अनुमानाभास २. २४१, २९९
अनधिगतार्थाधिगन्तु १. ३५	अनुमानिक्य २. १४६
अनप्यवसाय १. ३१, ७५, ७६; ३. १३३	अनुवर्तन २. २१९
अनभिमत १. ४२	अनुवाद ३. १३९
अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषण २. २४१	अनुवृत्तस्वभाव २. १८५
अनभ्यास २. ८३	अनुवृत्ताकारप्रत्यय २. १८७
अनभ्यासदशा १. ११०	अनेकान्त १. २९, २. ७९
अनर्थ २. १४९	अनेकान्तत्व १. १९९
अनर्थश्रव २. ३	अनेकान्तवाद १. ४
अनयस्था १. ६२; ३. ७४	अनेकान्तसमुद्घोष २. १४३
अनन्वर २. २०३	अनेकान्तात्मक २. ७९
अनात्मप्रदायक २. २३७	अनेकान्तत्वकवस्तु २. १८५
अनादिनिघनत्व १. २०४	अनेकान्तिक १, ४०; २. २८८
अनित्यावैकान्त २. २४८	अनेकान्तिकत्व ३. १३५
अनिन्द्रिय १. १३४	अनेकान्तिकस्वरूप २. २८१
अनिर्वचनीय १. ९७	अनौपाधिकसम्बन्ध २. ३४
अनिष्पर्यायिककारणम्भक ३. ३३	

- भन्त २. ७९
 भन्तराय १. २११
 भन्तव्याप्ति २. ५२
 भन्त्यसंयोग ३. ६५
 भन्धभुजङ्गरन्ध्रगमवत् १. ३४
 भन्त्यतरासिद्ध २. २५८, २७०, २७१
 भन्त्यधाह्यात १. ९७
 भन्त्यधानुपपत्ति २. ३१, ४९, २८८
 भन्त्यव्यावृत्ति २. १४८, १८७
 भन्त्यव्यावृत्तिस्वरूप २, १८८
 भन्याऽपोह १. ५९
 भन्वय २. २२, ६५, ६६
 भन्वयव्यतिरेक २. १२४
 भन्वयव्याप्ति २. २६
 अप ३. २७
 अपकारिन् १. ८
 अपरसंग्रह ३. १२
 अपरसंग्रहभास ३. १३
 अपरसंग्रहभासनिदर्शन ३. १४
 अरराभृष्टविधेयांश ३. १२९
 अपवर्ग ३. ८४, ८८
 अपायापगमातिशय १. ३, ८
 अपेक्षा २. २१३
 अपोह २. १४२, १४३, १४४
 अपोहमात्रगोचरता १. ८
 अपौरुषेय १. १९६; २. १०१
 अपौरुषेयत्व २. ८९
 अपौरुषेयी २. ९६
 अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपता १. १७३
 अप्रतिघात २. ११८
 अप्रतिबद्धसामर्थ्य २. ६१
 अप्रदर्शितव्यतिरेक २. २९४, २९७
 अप्रयोजक १. १०६; २. २८४
 अप्रसिद्धविशेषण २. २४८
 अप्रसिद्धविशेष्य २. २४८
 अप्रसिद्धोभय २. २४८
 अप्राप्यकारी १. १३४
 अप्रामाण्य १. १०९, ११०, ११२, ११५
 अबाधितविषय २. ३२
 अबाधितविषयत्व २. ३२
 अभाव १. १२५, १३०, १६८; २. १२८
 १२९, १३२, १३७
 अभावनिवृत्ति २. २२२
 अभावप्रमाण १. १३०; २. १२
 अभावरूप १. १९७
 अभिधेय १. १५
 अभिप्राय ३. ५
 अभिमत १. ४२
 अभिव्यक्ति २. १०५; ३. २८
 अभिसन्धि ३. १०
 अभेद २. २१२
 अभेदवृत्ति २. १६९, १७१
 अभ्यासदशा १. ११०; २. ८३
 अभ्यासप्रकरणसुद्धिपाठवार्थित्व १. ५४
 अव्योगादिव्यवच्छेदप्रयोजन २. १५५
 अर्थ १. ७६, ८९; २. १६९, १७०, १७२,
 १७३, ३. ११५
 अर्थकारित्व २, १४२
 अर्थक्रिया १. ७८; २. २०१
 अर्थक्रियाकारित्व २. १९२
 अर्थक्रियाकारित्वप्रतीति २. ६९२
 अर्थक्रियाकारित्वभाव २. १४२
 अर्थक्रियाज्ञान १. १९
 अर्थक्रियासंवाद २. ३०
 अर्थज्ञप्ति १. १०४
 अर्थदर्शन १. १०४
 अर्थदृष्टि १. १०४
 अर्थनिश्चित्य १. ४४
 अर्थप्रकाशकत्व २. १५१
 अर्थप्रतीति २. १४६
 अर्थप्रत्यायकत्व २. ८५

अर्थप्रधान ३. २२
 अर्थप्राकटय १. १०३
 अर्थसमारोप २. १४९
 अर्थान्तरत्व २. १७४
 अर्थान्तर ३. १२९
 अर्थार्थवसाय २. १४९
 अर्थार्थपत्ति १. १२०, १२५, १२७, १९६,
 २. १०४, ११३, ३००
 अर्थोपलब्धि १. ४४
 अर्थोपलब्धिहेतु १. ३२
 अर्थोपलब्धिहेतुत्व २. ७
 अर्हन् १. १९८, १९९
 अल्पविषय ३. २३
 अवकार २. १५५
 अवच्छेद्य २. १५९
 अवग्रह १. १६०
 अवधारण २. १५५
 अवधि ३. १११
 अवधिज्ञान १. १६६
 अवध्याभास २. २३८
 अवयवानुपलब्धि २. ११८, १२०
 अवयवी १. ४७, ८५, ९१, २०२
 अवस्तु २. १३०; ३. ४
 अवस्तुनिर्मास २. २५
 अवस्था २. २७५
 अवान्तरसामान्य ३. १२
 अवाय १. १६०, १६१
 अविद्या १. ९५
 अविद्यास्वरूप ३. ८०
 अचिनाभाव २. २०, ५४, २४०
 अविरति ३. ८९
 अविसंवादक १. ५७
 अविवश्वभाव १. ८४, १७३; २. १०४, २०४
 अविसंवादकत्व १. ५७
 अव्यतिरेक २. २००
 अव्यक्त २. १८१

असत्प्राप्ति १. ६५, ९३
 असत्प्रतिपक्ष २. ३३
 असत्प्रतिपक्षत्व २. ३२
 असत्त्व २. २२१
 असद्विलक्षण १. ९५
 असमर्थ २. १९७
 असिद्ध २. २८८
 असिद्धता १. ३८
 असिद्धि १. ४४
 अस्तित्व २. १५७
 अस्वसंविदितज्ञान २. २३७
 अहंकार ३. ६१, ६२
 अहंकारास्पद ३. ६१
 आकार १. ९२
 आगम १. १२५, १३१; २. ८१, ८७,
 ३००, ३. ४३
 आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२, २४६
 आगमाभास २. २९९
 आत्मग्रह ३. ५०
 आत्मद्रव्य ३. १६
 आत्मप्रतीति ३. ३९
 आत्मबहुत्व ३. ६३
 आत्मब्रह्म १. ९३
 आत्मरूप २. १६९, १७०
 आत्मवत् ३. ५४
 आत्मत्वजाति ३. ५५
 आत्मविशेषगुण ३. ८४
 आत्मसिद्धि ३. ३३, ३६
 आत्मा १. २०४; २. २४३; ३. २७,
 ३७, ४०, ४१, ४२, ४३, ५१,
 ५२, ५५, ५७, ५८, ६५, ६७,
 ६८, ६९, ७१, ८०, ८४, ९३
 आत्माऽद्वैत ३. ७२
 आदिवाक्य १. ३४, २७
 आदिवाक्यात् १. १६
 आदित्यगत्यनुमान १. ११५

- आद्यकर्म ३. ६५
 आधार २. १६९
 आप्त २. ८७
 आप्तवचनात्मक २. ८१
 आप्तशब्द २. १४६
 आप्तस्वरूप २. ८७
 आप्ती २. ८७
 आप्तोक्त २. १४६
 आर्यिका ३. ९६
 आर्हृत १. ३७, १२५, २. २४३; २७३
 आलम्बन १. ७१
 आलोक १. १६९
 आश्रयसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध २. २५४, २६९
 आश्रयासिद्ध २. १२९, २५३, २६१
 आश्रयासिद्धिव्यधिकरण १. ३८
 आश्रयैकदेशसन्दिग्ध २. २५५
 आश्रयैकदेशसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध २. २७०
 आश्रयैकदेशासिद्ध २. २५३, २६८
 इन्द्र ३. १९
 इन्द्रिय १. ३२, १३४; ३. २७
 इन्द्रियज्ञान १. १३४
 इन्द्रियनिबन्धन १. १३४
 इन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनप्रत्यक्ष १. १६०
 इतरेतराभाव १. १८५
 इतरेतराश्रय १. ८२
 इदंप्रत्यय ३. ५३
 ईश्वरज्ञान १. १०५, १०६
 ईहा १. १६०, १६१, १६२
 उग्रसामग्रीक २. ६१
 उत्तमकर्मणि २. १३६
 उत्तरचरानुपलब्धि २. ७६
 उत्तरचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 उत्तरवाद ३. १२३
 उत्तेजित १. १४१
 उत्पत्त्यादि २. २१९
 उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवत् १. १०८
 उत्पाद २. २०७, २१९
 उत्पाद-विनाश-ध्रौव्य २. २१९
 उत्पादव्ययध्रौव्य ३. ८६
 उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्व २. २१७
 उत्पादहेतु २. २०७
 उत्पादादि २. २१९
 उद्देश १. ६४
 उपकरण ३. ९४
 उपकार २. १६९, १७०, १८२, १९२, २१३
 उपक्रिय २. १७१
 उपनय २. ४८, ६८
 उपनयनिगमनाभास २. २९८
 उपनायाभास २. २९८
 उपमर्द १. ६९
 उपमान १. १२५, १२६, १९६; २. ९,
 १०, ११, ८०
 उपयोगस्वभाव ३. ५३
 उपयोगात्मक ३. ५७
 उपलब्धिलक्षणप्राप्त २. १८०
 उपसर्गभेद ३. १७
 उपादानकारण ३. ३३, ३४
 उपादानभाव ३. ३५
 उपादानलक्षण ३. ३५
 उपादानोपादेय ३. ३४
 उपादानहानोपेक्षावृद्धि ३. २६
 उपादेय १. ४२
 उपाधि १. १०६; २. ३४, २८३
 उपेक्षणीय १. ४२
 उभयासिद्ध २. ९६, २५८
 ऊर्ध्वतासामान्य २. ८, १८६, १८७, १९१
 २०९, ३. ७
 ऊर्मियद ३. ८४
 ऊह २. २०
 ऋजुद्वय ३. २३, २४
 ऋजुद्वयाभास ३. १६
 एकारणत्व २. १४१

- एकत्व ३. ११
 एकदेश ३, ३
 एकदेशासिद्ध २. २५६
 एकप्रत्यवशर्मरूपविकल्प २. १४२
 एकवस्त्वात्मन् २. १६९
 एकान्तमसमायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादी १ ३१
 एकान्तनिरन्वय २. ७७
 एकान्तस्वभाव २. ७९
 एकान्तानित्यत्व २. २७७
 एकीकरण १. ६०
 एवंभूत ३. २५
 एवंभूतनय ३. २०, २२
 ऐकान्तिकपार्थक्य ३. १०
 ऐक्य १. १६२
 ऐक्यगृही १. १५
 ऐतिह्य १. १२५
 ऐन्द्रिय १. ५०
 औदारिकशरीर १. २१२
 औदासीन्य २. २२७
 औपाधिक ३. ६२
 औपाधिकत्व ३. ६१
 कण्ठकोद्धार ३. १३१
 कथंचित्तादात्म्यलक्षण २. १६९
 कथञ्चिदात्म्यपरिणाम ३. ५५
 कथञ्चिद्विद्वन्मसिन् ३. २६
 कथञ्चिद्भूमेदमित्यामित्यत्वपक्ष १. २४
 कथा ३. १२३, १४२
 करणत्व १. ४४
 करपल्लवी २. ८७, ८८
 कर्ता ३. ५२, ६०
 कर्तृत्व ३. ६०, ६२
 कर्तृस्मरण २. ९१ ९६
 कर्म १. २९४; ३. ४९, ७४, ७९, ८१
 कर्मबाधना. ३. ४५
 कर्माधिपति ३. ३३
 कल्पनाऽऽरोपित ३. १५
 कल्पनाशिल्पिनिर्मित २. २३५
 क्वलाहारवत्व १. २११
 कपाय ३. ८९
 काकदन्तपरीक्षा १. २७
 काया ३. ३०
 कायाकरणगरिणत ३. २८
 कारकमेद ३. १७
 कारवत्व १. १४९, १५०; २. १२४
 कारकसाकल्य १. ४४
 कारण २. ६१, ६४, २००
 कारणगुणज्ञान १. १११
 कारणविरुद्धकार्योपलब्धि २. ७४
 कारणविरुद्धोपलब्धि २. ७४
 कारणानुपलब्धि २. ७६
 कारणोऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 कार्य २. ४६, ७६, ९३, २००
 कार्यकरणभाव २. ३६, ६४, ६५, ६६, १२५,
 १४२, १५०, २०४
 कार्यकार्योऽविरुद्धोपलब्धि २, ७०
 कार्यत्व ३. ६६, ६९
 कार्यविरुद्धोपलब्धि २. ७४
 कार्यव्यापकानुपलब्धि २. ७७
 कार्यानुपलब्धि २. ७६
 कार्याऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०, ६९
 काल २. ९८, १६८, १७१
 कालक्रम २. २०१
 कालत्व २. ९१
 कालमेद ३. १७
 कालात्ययापदिष्ट १. १०६; २. २८९
 कालादि २. १६७, १६८
 कालावस्थितिवाद २. १९२
 काष्ठाम्बर ३. ८०
 कूटाकूटकार्यापण २. ८१
 कूटस्थनित्य ३. ५३, ५९
 कृतक्षौरनक्षत्रपरीक्षा १. ५८
 कृताभ्यागमकृतप्रणास ३. ४९

केवलज्ञान १. १८८; ३. १११
 केवलान्वय २. ३९
 केवलावरण १. २११
 केवली १. २११; २. २२६; ३. ७३ ११२,
 ११८

कोशपानप्रथायनीय १ ५१

कौटस्थ्य ३, ५९

क्रम २ १६८, १९७, २०१

क्रममावी ३ ६, १४

क्रिया २. २३२ ३. ८०, ८२. ८३

क्रियाऽनाविष्ट ३. २२

क्रियाविरोध १. १००

क्रियाशब्द ३. २०

क्रियैकान्ता ३. ८२

क्लिष्ट ३. १२९

क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्ति १. ५१, ५८

क्षणक्षयैकान्तप्रसाधन २. २०३

क्षणपरम्परा ३. ४६

क्षणभङ्गुरता १. ७८

क्षणभङ्ग २. १५

क्षणिक २. १९२

क्षणिकता २. २४८

क्षणिकत्व २. २००

क्षणिकैकान्त २. २००, २०१

क्षय २. १७३

क्षयोपशम २. १७३

क्षयोपशमिकज्ञानशाली ३. ११२

क्षेत्रलक्षण २. १६९

खण्डन ३. ७१

खण्डपरशुः १, १०६

गगनगुणत्व २ ११८ १२०

गन्धहस्ति २. १६०

गमकत्व २. ३६

गमकहेतु २. ३९

गुण १. ४५, ११०, ११५, १६६; २.

१००, २११; ३. ६, ८१

गुणप्रत्यय १. १६६

गुणाख्यविशेष २. १८५

गुणाधिक ३. ६

गुणास्त २. २१२

गुणिदेश २. १६९, १७०, १७१

गुरु १. १४५

गुरुध्ययनपूर्वक २. ९७

गृहित ३. ५८

गृह्णित् ३. ९४

गोचर २. १७७

गोशब्दत्व २. ११५

ग्रहण १. ७२

घ्राण १. १५६

चक्रक १. १११

चक्षु १. १३४, १३६, १५२

चक्षुष १. ४७

चतुरङ्ग ३. ११५

चरमशरीरी ३. ९७

चित्रकार २. १९०

चित्रज्ञान १. २९

चित्रैकज्ञानवत् २. २०९

चेत १. १४५

चेतन ३. ५७

चेतनक्रिया १. २१४

चेतना ३. ३७

चेतनासमवाय ३ ५७

चेतनत्व ३. ५३

चेतन्य ३. २८, ३०, ३१, ३३, ३७, ५२

चेतन्यसमवाय ३. ५३

चेतन्यस्वरूप ३. ५२, ५७

चेतन्याख्य ३. ८

चौरशब्द २. १४०

छन्द २. १-१, १-३

छाया १. १६७, १८७; २. ६२

जड १. १०६

जय ३. ११०

- जयघोषणा ३. ११०
 जयपराजय ३. ११५
 जातिशब्द ३. २०
 जातिस्मृति २. ९१
 जात्यन्तररूप १. २४
 जिगीषु ३. १०७, १०९, ११०, ११२
 ११३, ११५
 जिगीषुगोचरवादकथा ३. १०५
 जिगीषुवाद ३. १२६
 जीव ३. १४, २७
 जीवतत्त्व ३. ६३
 जीवनमुक्त ३. ८१
 जेनागमप्रवीण २. ८२
 क्षातत्व २. ३९
 क्षिति १. १००; ३. ४२
 ज्ञान १. ११, ३१, ६५, ७६, ९३, १००,
 १०३, १०६, १०८; ३. ३७, ५५,
 ५८, ८१, ८२
 ज्ञानक्षण ३. ५१
 ज्ञानमात्रलक्षण १. २३
 ज्ञानातिशय १. ३, ८
 ज्ञानान्तरज्ञेयता १. १०८
 ज्ञानावरण २. १७३; ३. ८१
 ज्ञानैकान्त ३. ८२
 ज्ञापकहेतु २. ३९
 तत्कर्ममय ३. ७८
 तत्पुत्रत्व १. १७६; २. ३४
 तत्त्वचतुष्टयवाद ३. ३७
 तत्त्वनिर्णय ३. १४२
 तत्त्वनिर्णयानुसृति ३. १२०
 तत्त्वनिर्णिनीषु ३. १०७, १०८, १०९,
 ११०, १११, ११२; ३. १४२
 तत्त्वार्थभ्रदान २. ७७
 तथोपगति २. ४९
 तथ्यपदार्थद्वयाति १. ६५
 तदाकार २. १७४
 तदुत्पत्ति १. १६, १८; २. ६३, १७४
 तद्गुणत्व २. १६९
 तद्ग्रहणपरिणाम १. ९२
 तद्ब्रह्मावृत्ति १. ६२
 तन्त्रांतरीय १. ९२
 तम १. १६७, १८५
 तम.परमाणु १. १७७
 तमस १. १६८
 तमोद्रव्य १. १७९
 तर्क १. १३०; २. ७, २०, २४०
 तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२, २४३
 तर्कप्रामाण्यस्थापन २. ८०
 तर्कभाषा १. ५२
 तर्कविकल्प २. २२, २३
 तर्कभास २. २४०
 तात्त्विकता ३. १४
 तादात्म्य १. १६; २. ६३
 तादात्म्यरूप १. ८४
 तित्तिरि २. ९७
 तिमिर १. १६७
 तिर्यक्सामान्य २. ८, ९, १८५, १८७; ३. ७
 तिर्यक्सामान्यालिङ्गी २. २३९
 तीर्थकरजननी ३. १००
 तीर्थनाथ १. १९९
 तीर्थिक १. ४; ३. ५,
 तीर्थेश १. ६,
 तेज ३. २७
 तेजसता १. १३८
 तेजसत्व १. १३८
 तेजसशरीर १. २१४
 त्रिकालस्थायी ३. १७
 त्रिनेत्ररूप १. २००
 त्रिरूपत्व २. १५७
 त्रिलक्षणक २. ८०
 त्वगिन्द्रिय १. १५६

- दूषणाकार ३. ६२
 दर्शन १. ३१, ५८, ५९, १६०, १६२,
 २. २३७
 दशावयव १. ५३
 दाक्षिणात्य २. १४०, १४१
 दिक्पट ३. ९३
 दुःखनिवृत्त्यात्मक ३. ९२
 दुर्नय ३. १, ५
 दुष्टनय ३. १
 दूषण ३. ४५, ११६, १३८, १४०
 दूषणवचन ३. १०६
 दूषणोद्धरण ३. १३२
 दूष्यानुवाद ३. १२३
 दृश्यविकल्प १. ६०
 दृष्टविशेष २. १७३
 दृष्टान्त २. ६८, २८८, २९१
 दृष्टान्ताभास २. २९१
 देवद्रव्यभक्षण २. ७७
 देश २. १६९
 देशक्रम २. २०१
 देशभाषा २. ८८
 दोष १. ११५
 द्रव्य २. १९१; ३. ६, ७, ८, ९, १३,
 १४, १५, ७१, १०४
 द्रव्यत्व ३. ११, १४
 द्रव्यत्वात्मकत्व ३. १३
 द्रव्यरूपता २. २१९; ३. १७
 द्रव्यरूपशक्त्यपेक्षा २. १९७
 द्रव्यस्थितपर्यायस्थित ३. ६
 द्रव्याख्य २. १६९
 द्रव्यात्मना २. २१८
 द्रव्यान्तराऽप्रेरकत्व २. ११८
 द्रव्यार्थपर्यायार्थ ३. ६
 द्रव्यार्थदेश १. १६२
 द्रव्यार्थिक ३. ६, ८. १६.
- द्रव्यार्थिकगुण २. १७०
 द्रव्यार्थिकनय २. १६९
 द्रव्यार्थिकमेद ३. ७
 द्रव्यांश २. २००
 द्रष्टा ३. ६०
 धर्म २. २८, ७९, २१२, २१४
 धर्माधर्मनिमित्त ३. ८४
 धर्मविशेषविपरीतसाधन २. २८१
 धर्मस्वरूपविपरीतसाधन २. २८१
 धर्मा २. २८, २१२, २१४, २६३
 धर्मोपकरण ३. ९४
 धर्मपेक्षा २. २१२
 धारणा १. १६०, १६१
 धारावाहिकप्रत्यक्ष २. ७
 ध्वनि २. १०८, ११८
 नमयोगिनी ३. ९४
 नय १. १३; ३. १, २, ३, ४, ५, ६,
 २०, २६,
 नयतत्त्व ३. १
 नयवाक्य २. १७२; ३. २५
 नयसप्तभङ्गी ३. २६
 नयामास ३. ५
 नयायत्तत्व २. १६७
 नश्वर २. २०३
 नाश १. १७०
 नाशहेतु २. २०३
 नास्तित्व २. १५७
 निगमन २. ४८, ६८
 निगमनाभाव २. २९८
 निग्रहस्थाननिर्णय ३. १४२
 नित्यत्व २. २६८; ३. ५१
 नित्यत्वैकान्त २. २४८
 नित्यररोधुबुद्धिवादी १. ३१
 नित्यानित्यामरु २. २१७
 नित्यानित्यापेकान्त ३. ५

- नित्यानित्यानेकान्त २. २२१
 नित्यैकरूप २. २०२
 नित्यैकान्त २. २१३
 निदर्शन १. ४१
 निर्योस १. ६४
 निमित्तकारण १. १७३
 निमित्ताधीनात्मलाभत्व १. १०२
 नियतहेतुकरव २. १३६
 नियोग २. १०१
 निरर्थक ३. १२९
 निराकार ३. ५२
 निराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४१
 निर्दोष १. १९८
 निर्वर्यविकारात्मक ३. ३२
 निर्वाण ३. ५० १०२
 निर्विकल्पक १. ३१, ५४, ५९; २. २३७
 निर्व्यापार २. ६४
 निर्वैतुकरव ३. ७७
 निश्चय १. ११७; ३. २०
 निश्चयव्य ३. ८३
 निश्चितान्यधानुपपत्ति २. ३४
 निषेध २. १३०
 निःस्वभावत्व १. ९४
 नेयार्थ ३. १२९
 नैगम ३. ८, ९, २३
 नैगमदुर्नय ३. १०
 नैगमाभास ३. १०
 नैराश्रम्य ३. ५१
 नैऋत्यमीमांसा २. ११२
 न्यायमार्गानुयायो १. १६७
 न्यून ३. १२९
 पञ्च २. २६९, २९०
 पक्षदोष २. २८८
 पक्षधर्म २. २८
 पक्षधर्मज्ञ २. ८५
 पक्षधर्मतोषसंहाररूप २. ४८
 पक्षधर्मत्व २. ३२, ३५, २६९
 पक्षप्रतिक्रम १. ३६
 पक्षमास २. २४८
 पक्षविपक्षव्यापक २. २७७. २७९, २८५
 पक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २७९, २८६
 पक्षव्यापक २. २७९, २८५
 पक्षशुद्धि २. २९८
 पक्षसपक्षविपक्षव्यापक २. २८४
 पक्षसपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २८५
 पक्षसपक्षव्यापक २. २८५
 पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिविपक्षव्यापक २. २८५
 पक्षादिशुद्धि २. ५३
 पक्षाभास २. २४१
 पक्षैकदेशवृत्ति २. २७९
 पक्षैकदेशासिद्ध २. २५२
 पक्षैकदेशासिद्धता १. ३८
 पञ्चलक्षणकहेतु २. ३२, ८०
 पञ्चीतम्भन ३. १०७
 पद २. १२१
 पदार्थ २. ३०२
 पदार्थप्रतिनियमप्रसिद्ध २. २२४
 परतत्त्वावबोधन ३. ११०
 परद्रव्यक्षेत्रकालभाव २. १५५
 परपक्षप्रतिक्रम ३. १२० १३६, १३९
 परप्रतिपत्ति ३. १२८
 परमाणु १. ७७, ७८, ८४, ९०; २. २९२
 परमार्थवृत्ति २. २३५
 परलोक ३. ४९
 परलोकिन् ३. ४६, ७२
 परसंप्रह ३. १२
 परस्परपरिहार १. २११
 परस्परानुयायिविकारवत्त्व ३. ३४
 परस्परभाव २. १२८, १३५, २२४
 परस्परश्रय १. ७७
 पगजय ३. १३१
 परासत्त्व २. २२२

परानवभासकज्ञान २. २३७
 परार्थ २. २७, ४७
 परार्थानुमान २. २९४; ३. १२८, १३२
 परार्थानुमानाभास २. २४१
 परिच्छेद्य २. १७७
 परिणाम ३. ५२
 परिणामी २. २४३; ३. ५२
 परोक्ष १. १२३, १२४; २. १९, १७३, ३००
 परोक्षाभास २. २३९
 परोपगम २, ४३
 पर्याय २. २११, २१२; ३. ६, ७, ८,
 १४, १६, १७, ७१
 पर्यायत्वाविशेष ३. १३
 पर्यायभेद ३. १९
 पर्यायवद् ३. ९
 पर्यायशक्ति २. १९७
 पर्यायशक्त्यपेक्षा २. १९७
 पर्यायशब्द ३. २४
 पर्यायाखण्डविशेषस्वरूप २. १८६
 पर्यायात्मना २. २१८
 पर्यायार्थादेश १. १६२
 पर्यायार्थिक २. १७७, ३. ६, १६
 पर्यायार्थिकनय २. १६९
 पर्यायांश २. २००
 पर्युदासपक्ष १. १२९
 पाप ३. ७४
 पापानुबन्धि ३. ७४
 पारमर्ष २. ३००
 पारमार्थिक १. ९७, १३३, १६५, १६६,
 ३. १७
 पारमार्थिकप्रत्यक्ष २. २३८
 पारमार्थिकप्रायश्चात्तास २. २३८
 पारोक्ष्य १. १०३
 पार्थक्य ३. १०
 पुण्य ३. ७४

पुण्यानुबन्धि ३. ७४
 पुद्गल २. ११८
 पुद्गलैकतत्त्ववाद ३. ३७
 पुरन्दर ३. १९, १००
 पुरुष ३. ६०
 पुरुषभेद ३. १७
 पुरुषस्थिकस्वरूप २. २७५
 पूजातिशय १. ३, ७
 पूर्वचरानुपलब्धि २. ७६
 पूर्वचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 पृथिवी ३. २७
 पृथिवीत्वदिजाति ३. ५५
 पृथिव्यादि ३. ५४
 पौद्गलिक २. १०४, ११८, ३. ७९
 पौद्गलिकत्वसिद्धि २. १२०
 पौद्गलिकदृष्टवान् ३. ५२, ७२
 पौरुषेय १. १९६, २. १०१
 पौरुषेयी २. ९२
 प्रकरण २. २९०
 प्रकरणसम २. २९०
 प्रकृति ३. ६०
 प्रकृतिविकारस्वरूप ३. ८०
 प्रतिक्षणमङ्गुरभाव २. १९२
 प्रतिक्षणविनय ३. १७
 प्रतिज्ञा २. ६८
 प्रतिज्ञार्थिकदेशासिद्धता १. ३८
 प्रतिनियत २. १७३
 प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्व २. १७४
 प्रतिपक्ष २. २९०
 प्रतिबन्ध २. ५४
 प्रतिबन्धक १. १७६, २. १२५, १३५, १३८
 प्रतिबन्धकापगम २. १७४
 प्रतिबन्धकाभाव २. १२५, १३१, १३३
 प्रतिबन्ध ३. ९२
 प्रतिभा १. १८९

- प्रतिवादी ३. १०५, ११३, १२०, ३. १४०
 प्रतिव्यक्सदृशशरिणामलक्षण ३. ७
 प्रतिघन्वान ३. ६६
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषण २. २४१
 प्रतीति ३. ५७
 प्रतीयमान ३. ११५
 प्रतीयमानत्व १. ९३, ९५
 प्रत्यक्ष १. ५०, ५७, ९५, १२३, १२५,
 १३०, १३३; २. १४, १९, २२,
 २३, ३०, ४७, ७१, ८१, १२९,
 १७३, ३००; ३. २८, ३९
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
 प्रत्यभिज्ञा १. १२६, २. १९, ८०, १०४,
 २१२
 प्रत्यभिज्ञान १. ३५, ७२, १३०, २. २,
 ९१, १०४, २३९, २७५, ३. ४३
 प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ३.
 २४२, २४६
 प्रत्यभिज्ञाभास २. २३९, २४०
 प्रत्यवाय २. १२७
 प्रत्यात्मवेद्य ३. ५४
 प्रत्यारम्भक ३. ११३, १२०
 प्रत्यासत्य २. १९०
 प्रथमप्रवृत्ति १. ११८
 प्रवान २. २६७, २६८, ३. ६१
 प्रध्वंस १. ६९, १७०, १७१, २. २०७
 ' २७७
 प्रध्वंसाभाव १. १८५; २. १२८, १३५,
 १३६
 प्ररुच १. ९३, ९४, ९५, ' ९७
 प्रमथपति १. १९९
 प्रमाण १. १३; २. १७३, २२६; ३. २,
 ३, ३९
 प्रमाणत्व १. ९९
 प्रमाणनयसप्तभङ्गी २. १५३
 प्रमाणफलव्यवस्था २. २३१
 प्रमाणफलव्यवहार २. २३५
 प्रमाणफलव्यवहृति २. २३५
 प्रमाणलक्षण २. ७
 प्रमाणवाक्य २. १६७, २४२, ३. २५
 प्रमाणसप्तभङ्गी ३. २५, २६
 प्रमाणाभाव १. १२९
 प्रमाणाभास १. १९, २. २३७
 प्रमाणाविराधिकाक् १. १९९
 प्रमाणाविरोधवाक्य १. १९८, १९९
 प्रमाणापेक्ष २. १८४
 प्रमाता २. २२९; २३२; ३. २७, ४४
 प्रमातृ १. ९९, ३. ५७
 प्रमित १. ९९
 प्रमिति २. ४२, ४३
 प्रमेय १. ९९
 प्रयोजन १. १३, १५
 प्रवर्तकज्ञान १. १११
 प्रवर्तकत्व १. ५७
 प्रसङ्ग १. ५५, २. २७३, २७३
 प्रसङ्गविपर्यय १. ५५
 प्रसङ्गविपर्ययाख्य २. २७२
 प्रसङ्गसाधन २. २७१
 प्रसज्यपक्ष १. १२९
 प्रसिद्धसम्बन्ध २. २४२
 प्राकट्य १. १०४, १२०
 प्रागभाव १. १८५, २. १२८, १३५, १३६,
 २७७
 प्रागभावस्वभाव २. १२७
 प्राणव्यरूपण ३. ७४
 प्राणित्व ३. ७६
 प्रातिभ १. ४९, १२५, १३२
 प्राण्यकारित्व १. ४७

- प्राप्यकारी १. १३४
 प्रामाणिकी २. २६४
 प्रामाण्य १. १०९, ११०
 प्रामाण्यनिर्णय १. १२०, २. ३०
 प्रामाण्यसिद्धि ३. १३३
 प्रारम्भक ३. १०५, ११२, ११५, १२०
 प्रावचनिकप्रसिद्धि ३. ७
 फल २. २२७, ३०१; ३. २६
 फलाभास २. २३६, ३०१
 वन्ध ३. ६३
 बहुविषय ३. २३
 बाधक १. ६९
 बाधकत्व १. ६५
 बाधकाभावज्ञान १. १११
 बाध्यमान ३. ४१
 बाह्यव्याप्ति २. ५२
 बाह्यार्थापलापिज्ञान २. २३७
 बाह्येन्द्रियत्व १. १३४
 बुद्धि १. १२३, ३. ८१, ८२, ८४
 बुद्धिक्षणपरम्परा ३. ४३
 बुद्धिप्रतिबिम्ब २. १४२
 बुद्धिप्रतिबिम्बात्मा २. १४८
 बुद्धघात २. २५
 बोध १. १२३
 बोधमार्ग ३. ८
 ब्रह्म १. ९५
 ब्रह्मसंबोधन २. १२१
 ब्रह्मात्मा १. ९५
 भङ्ग २. १५३
 भव १. १६६
 भवप्रत्यय १. १६६
 भ्रम्य ३. ९७
 भागासिद्धि २. २५२
 भाष १. १६८, २. १२८, २०७
 भाषजननसमर्थ २. १२८
 भाषना २. १०१
 भावलक्षण २. १२८
 भावाभावोभयात्मक २. १३२
 भाविवस्तुसुखवेदन १. ११७
 भाषावर्गणा २. ११८
 भूत ३. ३०
 भूतचतुष्टय ३. १५
 भूतसमुदय ३. ३०
 भूतसर्ग ३. ३८
 भूतानितत्त्व ३. २७
 भूभूधरादिवुद्धिमद्विधेयम् १. १९९
 भूयोदर्शन १. १२७
 मेद १. १६२; २. २१२
 मेदाख्याति १. ६५, ७०
 मेदाध्यारोप २. १६७
 मेदाप्रतिभास १. ७२
 मेदामेद २. २००
 मेदामेदानेकान्त २. २२४
 भोक्ता ३. ६०, ६२
 भोक्तृत्व ३. ६०, ६२
 भोगायतन ३. ८४
 भोगायतनत्व ३. ३८
 भौतिक १. ३२
 भ्रान्त ३. ४१
 भ्रान्ताभ्रान्त २. २००
 भ्रान्ति २. १५
 मति ३. १११
 मदर्शक ३. २९
 मन १. १३४, ३. ६३, ७०
 मनःपर्याय ३. १११
 मनःपर्यायज्ञान १. १८८
 मनस १. ३४
 मन्त्र १. १४९, १५०
 महासातिहार्य १. ७
 महामामान्य ३. १२
 मानस १. ५०, १३२
 मानसधर्म १. १०५, २. ४१

- मापतुपादि ३. ९८, ९९, १००
 मिथ्या १. ९३, ९५
 मिथ्यात्व १. ९३ ३. ८९
 मिथ्याज्ञान ३. ४
 मुक्त ३. ६०
 मुक्ति ३. ८१, ८४
 मूर्तत्व ३. ६७, ७०
 मूलातिशय १. ८
 मैत्रतनयत्व २. २४०
 मोक्ष ३. ६३, ६५, ८१, ८८, ८९, ९१,
 ९२, ९३, ९६
 मोक्षावस्था ३. ९१
 मौलहेतु २. २७२
 यथार्थत्व १. १२०
 यथार्थवायथार्थत्व २. १५१
 यदृच्छाशब्द ३. २०
 याज्ञिक २. १०४, १०७, १०८, ११०
 योगसत्क १. ५०
 योग्यता १. १५३
 योग्यपय १. ६५, २. १६८, २०१
 रदिम १. १४१
 रदिमचक्र १. १३६
 राग ३. ९१
 रूप २. १७१
 रूपादि ३. ५४
 लब्धि ३. ९८
 लब्धिलक्षण १. ३२
 लिङ्गभेद ३. १७
 लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
 लोकप्रतीति २. २४५
 लोह्यात्रानिर्वहणप्रवण ३. २८
 लौकिकस्यैव ३. २८
 लचन ३. १२८
 लघ्यघातकभाव १. १८२
 लनस्रति ३. ७६
 लपुवन्ध्यात्व १. २००
 वस्तु २. १३२, १५२, २०९, २१७, ३.
 ३, ४, ५, ९
 वस्तुधर्म ३. ७७
 वस्तुपरिच्छेदलक्षणत्व ३. ३
 वस्तुविशेष ३. ७७
 वस्तुवश ३. ४
 वस्तुवंशता ३. ३
 वस्तुवंशविषय ३. २६
 वस्तुवेकदेशाज्ञाननिवृत्ति ३. २६
 वाक्य २. १२१
 वागतिशय १. ८
 वाचक २. ११३, ११५, १२२ १६९
 वाचकत्व २. १४२
 वाचा २. ९३
 वाच्य १. १२२, ३. ११५
 वाच्यवाचक २. १५०
 वाच्यवाचकता २. १४२
 वाच्यवाचकभाव १. १६, १८, २. २०
 १२३
 वाच्यवाचकभावसंबन्ध १ २९
 वाच्यवाचकसंबन्ध २. २०
 वाद ३. १०४, १०५, १०६, ११८ १४२
 वादन्याय ३. १३१
 वादस्थानक ३. १२३
 वादाभास ३. १४१
 वादारम्भ ३. १०७
 वादिन् ३. ११३, १२०
 वादी ३. १०५, १२०
 वायु ३. २७
 वासना २. १७, १८८, ३. ८०
 विकल १. १६६
 विकलादेश २. १६७, १७२
 विकलादेशस्वभाव ३. २६
 विकलादेशस्वरूप २ १६७
 विकल्प १. २४, ५१, ५४, ५८; २. २२
 ४३, १२९, १३०, २६३, २६४

- विकल्पसिद्ध २. ४३, २६५
 विकल्पसिद्धधर्मिस्थापन २. ८०
 विकल्पसिद्धि २. २६६
 विचित्रकर्मविपाक ३. ३८
 विज्ञानक्षण २. २००
 विद्या १. ९५
 विधायक १. ९५
 विधि २. १३०
 विनाश २. २०४, २०९, २१९, ३. ६६
 विनाशरूपत्व २. २०९
 विपक्षव्यापक २. २७९
 विपक्षासत्त्व २. ३२, १५७
 विपक्षैकदेशवृत्ति २. २७८, २७९, २८५
 विपरीतख्याति १. ६४, ७२, ९४
 विपरीतप्रायय १. ६५
 विपरीतव्यतिरेक २. २९४
 विपरीतव्यतिरेकत्व २. २९७
 विपरीतान्वय २. २९४
 विपर्यय १. ३१, ६४, २. २३७, २३८
 विप्रतिपत्ति ३. १३३
 विभङ्ग २. २३८
 विरुद्ध २. २०२, २७७, २७९, २८८
 विरुद्धकारणानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धकारणोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धकर्मानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धकार्योपलब्धि २. ७२, ७४
 विरुद्धता १. ३८, ४०
 विरुद्धत्व २. २८१, ३. १२०, १२७
 विरुद्धत्वोद्भावन ३. १४१
 विरुद्धपदार्थ्यस्तत्व २. १७७, १८४, २१७
 विरुद्धपदार्थाद्य १. ५५, ६२, ८५, २. १८४, २११, २१४, २२२
 विरुद्धपदार्थाद्यस्तत्व २. १४२
 विरुद्धपूर्वचरोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धभेद २. २७१
 विरुद्धतत्त्व २. २७५
 विरुद्धन्यभिचारी २. २८८
 विरुद्धन्यापकानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धन्याप्तोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धन्याप्तोपलब्धिरूप २. २७२
 विरुद्धसहचरानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धसहचरोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धस्वभावानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धोत्तरचरोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धोपलब्धि २. ७०, ७२, ७४
 विरोध २. २००, २२१, ३. १०४, १०५
 विरोधगति २. २००
 विरोधित्व २. २०४, २०९
 विवक्षा २. ८५, १४६
 विवाद ३. १३४
 विवेकख्यातिवादी १. ६४
 विशिष्टाकार २. १८५
 विशेष २. १४२, १७७, १८४, २१०, ३. ७
 विशेषगुण ३. ८०
 विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध १. १६९
 विशेषणासिद्ध २. २५२, ३. ४२
 विशेषणीभाव २. २०४
 विशेषणीकदेशासिद्ध २. २५६
 विशेषपर्याय ३. ६२
 विशेषमात्र २. ३०१
 विशेषलक्षण २. १४२
 विशेषानुपलम्भ २. २९०
 विशेष्यासिद्ध २. २५२
 विशेष्यैकदेशासिद्ध २. २५६
 विषय १. ९३, १६०, २. १७७, ३. २०
 विषयग्रहण ३. ३७
 विषयान्तरसंचार १. १०८
 विषयान्तर २. २३६, ३००, ३०१
 विषयी १. १६०
 विषयोरन्तरसंचार १. २७
 विधेयवाद २. २१
 विधेयपरिमाण २. ८, १८२

- वीतराग २. २४३
 वीतरागवाद ३. १०५
 वीतरागविषयवादककृपा ३. १०५
 वृद्धव्यवहार २. १२४
 वेदाध्ययनवाच्यत्व २. ९१, ९७
 वैकल्पिकविज्ञान २. १४२
 वैकल्पिकि २. २६४
 वैचित्र्य ३. ७७
 वैधर्म्य २. २९१
 वैधर्म्यप्रयोग २. २९७
 वैपरीत्य १. ६४, ६५, ६९
 वैलक्षण्य २. १५
 वैसदृश्य २. १२
 वैसदृश्यपरिणाम २. १८४
 वैसदृश्यविवर्तलक्षण ३. ७
 व्यञ्जक २. १०७, १०८
 व्यञ्जकत्व २. १८२
 व्यञ्जन ३. ८
 व्यञ्जनपर्याय ३. ७, ८
 व्यज्यमान २. ११०
 व्यतिरेक २. ६५, ६७, २००
 व्यतिरेकव्याप्ति २. २६
 व्यधिकरण २. ९६
 व्यधिकरणासिद्ध २. ९६, २५१, २५९
 व्यधिकरणासिद्धत्व २. २५१
 व्यभिचार १. ३८, ४०
 व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्ध २. २७०
 व्यर्थविशेषणासिद्ध २. २५५
 व्यर्थविशेषणैकदेशासिद्ध २. २५७
 व्यर्थविशेष्यासिद्ध २. २५५
 व्यर्थविशेष्यैकदेशासिद्ध २. २५७
 व्यर्थैकदेशासिद्ध २. २७५, २७०
 व्यवसाय १. ५९, ६०
 व्यवसायजनकत्व १. ५७
 व्यवसायस्वभाव १. ५०
 व्यवसायस्वभावत्व १. ५७
 व्यवहार ३. २३
 व्यवहारदुर्नय ३. १५
 व्यवहारनय ३. १४
 व्यवहारनयामास ३. १५
 व्यवहारमात्र ३. २०
 व्यवहारसत्त्व १. ९७
 व्याकरणसंस्कारहीन ३. १२९
 व्याख्यान २. १०१
 व्यापकत्व ३. ६३, ६५, ६८
 व्यापकविरुद्धोपलब्धि २. ७४, २७२
 व्यापकानुपलब्धि १. २७; २. ७६, ७७, १९२
 व्याप्ति २. ५, २०, ३४, ५४, ८३, २४०
 व्याप्तिकाल २. २८
 व्याप्याऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०, ६९
 व्यावृत्तरूप २. १८५
 व्यावृत्तस्वरूप २. १४२
 व्यावृत्ति १. ६२
 व्यावृत्तिभेद २. २३१
 व्यासनय ३. ५
 व्युत्पत्तिभेद ३. २४
 शक ३. १९
 शक्ति १. ९०. २. १२३, १२५, १३३, १३८, १३९, १७८
 शक्तिपक्ष २. १३८
 शब्द १. २४, २. ८१, ८५, ९९, १०४, १०७, १२२, १४२, १५०, १५१, १५२, १६९, १७१, १७२, २४३
 शब्दत्व २. ११४
 शब्दनय ३. १७, १९, २२, २४
 शब्दनयामास ३. १८
 शब्दभक्षण २. १०८
 शब्दामास ३. १८
 शब्दार्थ १. १६, २. ११३, १४९, १४४
 शरीर ३. २७, ३७, ३८, ६६
 शरीरपरिमाण ३. ६७, ७०
 शरीरपरिमाणाता ३. ७१

- शरीरावयवी ३. ३०
 शब्द १. १९६
 शब्दानुमान १. ९२
 शामत्व १. १०६
 शास्त्र १. १३
 शिवकर्तृत्व १. २१०
 शून्य १. ९७
 शून्यात्मता १. ८८
 शृङ्गग्राहिक १. ७१
 श्रावणत्व २. १०४, १११
 श्रुत २. ८९, ३. १११
 श्रुतप्रमाण ३. १
 श्रुति २. ९२, ९६
 श्रोत्रिय २. ८९
 श्रोत्र १. १५५
 स्तंभ्यामेद ३. १७
 संप्रह ३. ११, २३
 संप्रहनयार्पण २. १८४
 संप्रहाभास ३. १४
 सञ्ज्ञासंज्ञिसंबन्ध २. ९
 संदिग्धविशेषणासिद्ध २. २५६
 संदिग्धविशेष्यासिद्ध २. २५६
 संदिग्धसिद्ध २. ९६
 संदिग्धानैकान्तिक २. १९५, २००
 संदिग्धाध्यासिद्ध २. २५४
 संदिग्धाध्यासैकदेशासिद्ध २. २५४, २६९
 संदिग्धासिद्धत्व २. ९६, २५५
 संदेहोत्पादन १. २६
 संप्रदायाव्यवच्छेद २. ९६
 संबद्ध १. ८४
 संभव १. १२५, १३१
 संभवैतिहा १. ११
 संयोग १. ८४, २. १०९, २०४
 संयोगिद्रूपशब्द ३. २०
 संवाद २. २१
 संवादक १. ११८, ११९
 संवादकज्ञान १. १७७
 संवादिवेदन १. १११
 संवेदन १. ४९
 संशय १. ३१, ७५, ११८, १६२
 संसर्ग २. १६९, १७०, १७१
 संसारावस्था ३. ९१
 संसारी ३. १४, ६०
 संस्कार २. १०८
 संद्वृतसकलविकल्पावस्था १. ५०
 सबर्भमीमांसा २. ११२
 सकर्ममीमांसाकृत १, ९
 सकल १. १६६
 सकलप्रत्यक्षप्रतिक्रिया १. १८८
 सकलादेश २. १६७, १७१
 सकलादेशस्वभाव ३. २५, २६
 सकलादेशस्वरूप २. १६७
 संकेत १. २१, २. १२२, १४०
 सङ्ख्याभास २. २३६, ३८०
 सङ्ख्याति १. ९३
 सत्ता ३. १२
 सत्त्व २. १९२, २००, २०२, २२१, ३. ११
 सत्त्वात्म्य ३. ८
 सदसदनेकान्त २. २२१, २२४
 सदृशपरिणाम २. १८२, १८४, १८७, १८८
 सदृशपरिणामात्मक २. ८, ११५
 सन्तान १. ४७, ४६, ४९, ५१, ८४, ८६
 सन्तानत्व ३. ८६
 सन्दिग्धविशेषणैकदेशासिद्ध २. २५६
 सन्दिग्धविशेषणैकदेशसिद्ध २. २५७
 सन्दिग्धाध्याससिद्धि २. २९९
 सन्दिग्धैकदेशासिद्ध २. २५६
 सन्देह ३. १३२, १३३, १३४
 सधिर्य १. ३१, ४२, ४४, ३. २३७

- सन्निहर्षादि २. २३७
 सपक्ष २. ३८, २७७, २७९
 सपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २८५
 सपक्षव्यापक २. २८६
 सपक्षसत्त्व २. ३२, ३७
 सपक्षैकदेशवृत्ति २. २८५
 सप्तमङ्गी २. १५२, १५३, १६१, १६७,
 ३. २५
 सभापति ३. ११७, ११८, १२५
 सभ्य ३. ११०, ११७, ११८, १२३
 समभिरुद्ध ३. १९, २०, ५
 समभिरुद्धनय ३. १९
 समभिरुद्धाभाष ३. १९
 समय २. १२२
 समर्थ २. १९७, २१३
 समर्थन २. ४६
 समवाय १. १७२; २. १०९, २३४; ३.
 ५४, ५५
 समवायिकारण १. १७१, १७३
 समवायिप्रव्यथान्द ३. २०
 समानप्रत्यय २. १८२
 समारोप १. ५०, ६३, ७५; २. १४९,
 २३७
 समासनय ३. ५
 सम्बन्ध १. १५, २. १०९, १६९, १७०,
 १७१, २०४
 सम्पृक्क्रिया ३. ८२
 सम्यग्ज्ञान ३. ८०, ८२
 सम्यग्ज्ञानकारणैकान्तवादि ३. ८३
 सम्यग्दर्शन ३. ८०
 सर्वगतत्व २. १७८
 सर्वगतत्वमात्मा ३. ६३
 सर्वगतात्मवादि ३. ६३
 सर्वज्ञ १. ३८, १९१, १९९, २. २४३
 २६१, २८२
 सर्वात्मकत्व २. २२३
- सर्वानुवाद ३. १२३
 सविकल्पाविकल्पक २. २००
 सहकारि ३. १९२
 सहकारिकारण ३. ३३
 सहकारिभाव ३. ३५
 सहचर २. ६८
 सहचरानुपलब्धि २. ७६
 सहचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 सहभावी ३. ६, १४
 सहानवस्थान १. १८२, २११
 सांभृतत्व २. २३५
 सांख्यवहारिक १. १३३, १६६
 सांख्यवहारिकप्रत्यक्ष २. २३७
 साकार ३. ५२
 साक्षाद्गोष्ठा ३. ५२
 सादृश्य २. १५, १७
 साधक २. २३२
 साधकतम १. ४५
 साधन २. ४६, ३. ४५, १०६, १३८, ३,
 १४०
 साधनधर्मविकल २. २९२
 साधननिर्भाषिन १. ११९
 साधनवचन ३. १०६
 साधर्म्यं १. २९१
 साधर्म्यदृष्टान्ताभास २. २९१
 साधारणनैकान्तिक २. २८७
 साध्य २. २९
 साध्यधर्मविकल २. २९२
 साध्यधर्मविशेषण १. ३६
 साध्या २. २३२
 सामर्थ्यं २. १३३
 सामान्य १. ५९, २. २४, १४२, १७७,
 १७८, १८०, १८२, १८४, १८७,
 ३. ७, ११
 सामान्यगोचर १. २२
 सामान्यपर्याय ३. ६२

- सामान्यमात्र २. ३०१
सामान्यरूप २. १४२
सामान्यरूपता २. १८७
सामान्यविशेषात्मकार्यावबोधनिबन्धन
२. १५०
सामान्यविशेषोभयात्मक १. २१
सामान्यविशेषोभयाधार १. २४
सामान्यस्य २. ११३
सामान्यार्यक्रिया १. २३
सारूप्य २. २३१
सावयवत्व ३. ६९
सितपट ३. १०७
सिद्धसाधन २. २४२
सिद्धान्तविद २. ८१, ८२
सिद्धि ३. ८१
सुख ३. ८८, ८९, ९१
सुखसंवेदनस्वभाव ३. ९१
सुखसंवेदनैकस्वभाव ३. ९१
सुखादि ३. ४१, ४२
सुनय ३. १
सुनयवाक्य २. २४२
सङ्गता १. १३६
सङ्गमूर्त्त २. ११८
सङ्गमूर्त्तद्रव्यान्तराप्रेरकत्व २. १२०
सुरि १. ५८, १५९, २०३
सैद्धान्तिक २. २३८
सोपाधि २. २८३
सोपाधिकत्व १. १०६
स्यो ३. ९३
स्योनिर्वाण ३. ८०, १०२, १४३
स्योषरोर ३. ९३
स्थिति २. २१९
सूत्ररूप १. ८२
सूत्रलोकाव्यवहारानुपायो ३. १५
सूत्रावधारण २. ११८
स्पष्टत्व १. १२३, १३३
स्पष्टप्रतिभास ३. ३९
स्फोट १. १७६
स्मरण १. ५५, ७२, ९२, १३०, ३, ४३
स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२ २४६
स्मरणाभास २. २३९
स्मृति २. ३, ४; ३. ४६
स्यात् २. १५५
स्याद्वाद १. १, १२६, १३४, ३. ५१
स्याद्वादी १. १४५
स्याद्वादमहामुद्रा १. ४
स्वदेहपरिमाण ३. ५२, ६३
स्वद्रव्यक्षेत्रकालभाव २. १५५
स्वनिर्णीत १. ४४
स्वनिश्चित १. ४४
स्वपक्षसिद्धि ३. १३६, १३९
स्वपक्षस्थापन ३. १२०
स्वपरव्यवसायि १. ३१
स्वपरव्यवसितिलक्षणा २. २३२
स्वभाव २. ४६, ३. ६२, ७६, ७७
स्वभावमात्रावभासक २. २३७
स्वभाववाद ४. १७८
स्वभावविप्रकृष्ट १. १९२
स्वभावविरुद्धोपलम्बि २. ७४
स्वभावहेतु २. ६३
स्वभावानुपलम्बि २. ७
स्वरूपापेक्षा २. २१२
स्वरूपाभास २. २३६, २३७
स्वरूपासिद्धि २. २५१, २६७
स्वरूपासिद्धि १. ३८
स्वरूपेकप्रतिष्ठा ३. ८४
स्वल्पधन २. १४२, १४७, १८७, १९०
स्वल्पधनलक्षण २. १४२
स्वल्पचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
स्वल्पधनानुपलम्बि १. ७०
स्वल्पव्यवसाय १. ९९

स्वव्यवसायि १ ९९	स्वार्थानुमानाभास २. २४१
स्वसत्त्व २. २२२	स्वार्थकदेशनिर्णीति ३. ३
स्वसविदित ३. ५	स्वार्थकदेशव्यवसायलक्षण ३. ४
स्वसवेदन १. ५०, १००, ३. १००	हिंसा ३. ७३
स्वसवेदनप्रत्यक्ष १. १३, २४३	हेतु १. ३८, २. ३१, ६८, १५७
स्वस्वभावनियत २. २२२	हेतुदोष २. २८८
स्वात्महेतुकरव ३. ७७	हेतुफलभावप्रगाह ३. ४९
स्वानुरक्तत्वकरण २. १६९	हेतुविशेष्यासिद्ध ३. ४२
स्वापात् १. ३८	हेतुवचनमात्रात्मक २. ४५
स्वाभाविक २. १५१	हेतुस्थापन २. ८०
स्वाभाविकवाच्यवाचकभावसम्बन्ध २. ८५	हेतुस्वरूपाप्रतीति २. २४९
स्वार्थ २. २७	हेत्वाभस २. २४१, २४९, २५९, २८४, २८८, २९०
स्वार्थव्यवसायात्मक ३. २	हेय १. ४२
स्वार्थानुमान ३ १३२	

५. रत्नाञ्चूत्तिगतस्वनिर्मितपद्यानां सूची

[प्रथमो विभागाङ्कः, द्वितीयश्च पृष्ठसूचकः]

अकर्ता निर्गुणो भोक्ता ३. ६०
 अकारादिः पौद्गलिको वर्णः (४. ९) २. ८९
 अङ्गनैयत्यनिश्चित्यै वादे वादं ३. ११३
 अञ्जनं मरिचरोचनादिकं १. १३८
 अत एव विलोकयन्ति सम्यक् १. १४३
 अतीताऽनागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ २. ९८
 अर्थं गयमि आइच्चे पुरत्या य २. २४४
 अभ द्रुमादिव्यवधानभाजः १. १५२
 अभ श्रीमदनेकान्तसमुद्घोषविपासितः २. १४३
 अध्यानुमानादधिगम्य तेषां १. १५६
 अध्यापि मन्यस्व निवेद्यते त्वया १. १५०
 अध्याऽप्यनुद्भूतया प्रमायाः १. १३८
 अध्याऽस्तु कामं तैजसत्वं १. १४१
 अद्रिचन्द्रकलनेषु १. १३५
 अद्रिचन्द्रकलनेषु येत्यदः प्राक् १. १५१
 अनधिगतार्थाधिगन्तुं प्रमाणम् १. ३५
 अनुद्भवन्द्रूपजुषो भवेयुः १. १४१
 अन्तर्न्याप्तेः साध्यसंसिद्धिशकौ २. ५२
 अप्राप्तार्थपरिच्छेदे १. १४७
 अमूल्यमूयिकारिणां १. १४३
 अयस्कान्तादनेकान्तं १. १५०
 अविचरतिमिरव्यतिकरं १. १४३
 अस्ति त्वगिन्द्रियेणापि १. १५६,
 आदिमा यदि तदापि १. १३६
 भालोकसाचिन्व्यवशां १. १४१
 आशावासःसमयसमिधां ३. १४४
 आध्वनद्वारतोऽप्यस्य १. १५०
 इत्थं न चक्षुषि कथयिं १. १४३
 उत्पत्तिरद्भूततयाऽप तासां १. १४३
 उत्पद्यन्ते तरणित्तरपथेऽसिद्धिर्षर्क १. १४२
 एतदत्र विततीक्रियमाण १. १४५
 एतन्न मुक्तं रातद्येतिवाचं १. १५२
 एषं च प्राप्त एवैव १. १५९

कनकनिरुपस्त्रिगवां मुहुर्मधुरस्मितां १. १४९
 कर्पूरपारीपरिरम्भाजि १. १५८
 कलशकुलिशप्राकारादित्रिविष्टारचन्द्रा १. १५३
 कथिदत्र गदति स्म यत् १४९
 कारकत्वमपि यद् न शोभते १. १५१
 किं वा न प्रतिभासते शशधरे १. १५३
 किञ्चाऽत्र संसूचितमादशब्दात् १. १४९
 कुर्महेऽत्र वयमुत्तकैली १. १३६
 कुशतरतया तेषां नो १. १४४
 क्वचित् साध्यमिष्टरया तु १. १४७
 गृह्यते यदि विनैप सद्गतिं १. १५८
 चक्षुः प्राप्य मतिं करोति १. १३४
 चक्षुरप्याप्य धोकृद् १. १५१
 चक्षुर्न तैजसभास्वर १. १३८
 चक्षुषः सूक्ष्मतापक्षे १. १६६
 चाकचिक्यप्रतीभासं १. १४३
 चामीकरादेरपि पार्थिवत्वं १. १३८
 चार्वाकोऽध्यक्षमेकं सुगतं २. ३००
 चेतः सनातनतया कलितं १. १४५
 छन्दः स्विकुरुषे प्रमाणमथ २. १०१
 ततोऽस्य तेनैव समं समरितं १. १४९
 तत्रादिनाशां भिदि चेतसा १. १४५
 तदितं पुत्रमधिगणं १. १३८
 तस्यो ह्येमा तदस्मिन् १. १५३
 तिमिरलहरोर्गुवां करोतु १. १८४
 त्यादिवचनद्वयेन १. २०९
 दम्भोलिप्रवृत्ति प्रभिय भिदुता १. १५२
 दिग्देशानां धृतवपयता १. १५०
 दोषः स एवोत्तरकल्पनायां १. १४५
 दम्भवस्वरेऽपि विद्येयने ह्याद् १. १३८
 द्वारातेऽपि सद्ने प्रभवं १. १५९
 द्वितीयवर्षे स्थिषी प्रवृत्ति १. १४९
 न यत् न यत् न यत् १. १३९

नन्वेवमध्यक्षनिराक्रिया १. १३६
 निर्दर्शनस्य स्फुटमेव दृष्टं १. १४७
 न्यायमार्गादतिक्रान्तं ३. १४४
 पक्षान्तरे तु व्यभिचारमुदा १. १४७
 पक्षे तथा साधनशून्यताऽस्मिन् १. १४६
 पक्षे तृतीये विषयप्रदेशः १. १४५
 पक्षे परत्रापि स एव दोषः १. १३६
 पक्षे पुरथारिणि सिद्धिवध्यं १. १४७
 पट्टवटितकपाटसंपुटौघे १. १५८
 पर्वस्तो दिवसस्तटीमयमटं १. १८४
 पादपार्थविवक्षायान् २. १४६
 प्रज्ञातः पदवेदिभिः स्फुटदृशा ३. १४४
 प्रत्यक्षबाधः प्रथमप्रकारे १. १३६
 प्रत्यक्षबाधः समलक्षि १. १४१
 प्रत्यक्षेऽपि परोक्षलक्षणं २. ३०
 प्रथमतः परिसृत्य १. १३५
 प्रमाणे च प्रमेये च ३. १४३
 प्राचीनपक्षे प्रतिशायसिद्धिं १. १४५
 प्राच्यामत्र विजृम्भते १. १५५
 प्राप्यकारि यदि तु श्रवणं स्यात् १. १५५
 प्राप्यते ननु विवादतः स्फुटं २. ४६
 प्रोद्गममाणिक्यकणानुकारो १. १३६
 यद्विहरर्थप्रहौन्मुख्यं १. १४५
 बाह्येन्द्रियत्वं सकलङ्गमेव १. १४८
 बौद्धाः पुनरिदमाहुः १. १५५
 ब्रूमहेऽत्र ननु देवताऽऽत्मना १. १५०
 भवति परिगमञ्चेद् १. १५३
 मन्त्रस्य साक्षाद् घटना प्रियादिना १. १४९

मन्दं मन्दमुदेत्ययं परिमलः १. १५६
 मार्जारस्य यदीक्षणप्रणयिनः १. १४३
 मुष्टिप्रक्षे कुवलयदलश्यामलिम्नाऽवलिप्ते १. १४२
 यत् कौमारकुमारसंभवभवाद् २. ९२
 यस्मादिदं मन्त्रजरोपसर्पत् १. १४९
 यैत्र स्वप्रभया दिग्म्बरं १. १
 रसनरक्षणप्राणं १. १४७
 रहःसंकेतस्थो घनतरं १. १८३
 रागद्वेषविजेतारं १. ६
 रूपादिमध्ये नियमेन रूपं १. १३८
 विध्यातास्तेन ते चेद् विमलजठं १. १५२
 वृत्तिः पञ्च सहस्राणि ३. १४४
 वेश्याऽनुरागप्रतिमं तदेतत् १. १५६
 व्यापकेषु वदति व्यतिषङ्गं १. १५०
 शरीरस्य बहिर्देशे १. १४७
 शून्ये मानमुपैति चेत् ननु १. ८८
 श्रोत्रेऽपि सर्वं तदिदं समानं १. १५६
 साध्यव्यावृत्तितोऽत्रापि १. १४८
 सिद्धये वर्धमानः स्तात् १. १
 सेयं समीरलहरी हरिचन्दनेन्दुं १. १५६
 सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि १. १३८
 सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं १. १३८
 स्मृत्वा यथैव प्रतिबन्धमाशु १. १५७
 स्याद् व्योमवद् व्यापकतां १. १३६
 स्याद्दमुद्रामपनिद्रमकत्या... १. १
 हनूमत्श्लोलाह्वयुलं १. १३८
 हन्त। हेतुरिदं जल्प्यते न चेत् २४६

६. रत्नाञ्चरितावतरणानां सूची

[प्रथमो विभागाङ्कः, द्वितीयश्च पृष्ठसूचकः]

अकृता निर्गुणो भोक्ता ३. ६०
 अकारादिः पौद्गलिको वर्णः (४. ९) २. ८९
 अङ्गनैयत्यनिश्चित्यै वादे वादफलार्थिभिः ३.
 ११३
 अतीताऽनागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ २. ९८
 अत्यं गयमि आइच्चे पुराथा य अणुग्गए [दश.]
 २. २४४
 अनधिगता र्थाधिगन्तु प्रमाणम् १. ३५
 अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तिताऽसति
 [धर्मकीर्ति] २. ३९
 अन्तर्व्याप्तेः साध्यसंसिद्धिशाक्तौ २. ५२
 अन्यत् सामान्यलक्षणं सोऽनुमानस्य विषयः
 [न्यायविन्दु १. १६, १७,] २. २४
 अन्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणं लिङ्गमिष्यते २. ५३
 अर्थस्य प्रमितौ प्रसाधनपट्ट प्रोचुः प्रमाणं परे
 १. ३४
 अवि भाषणो वि देहम्मि नारयंति ममाइयं ति
 ३. ९६
 अशरीरं वाव संतं प्रियाप्रिये न स्पृशतः १. ८४
 अशुभः पापस्य [तत्त्वा० ६. ४.] ३. ७५
 अहो ! चित्रं चित्रं तव चरितमेतन्मुनिपते ३. १
 आगमो ष्यात्तवचनमाप्ति दोषक्षयं विदुः २. ८७
 इच्छाद्वेषप्रयत्नादि भोगायतनबन्धनम् ।
 ३. ८४
 इदं सुखमिति ज्ञानं इदयते न ष्टादिवत् ३. ४२
 इदानीतनमस्तिवत्वं नहि पूर्वधिया गतम्
 [श्लो. प्रत्य० २३४] १. ३५
 उदयस्यस्यभोयस्यभोयस्यमस्युथा बहुष्पणाराभो
 ३. ९८
 उपमानं प्रसिद्धार्थ-साधर्म्यात् साध्यधनम्
 [सपी० ३. १९] २. १०
 उपयोगलक्षणो जीवः ३. ४३
 ऊर्मिपदस्त्रातिगं रूपं तस्याधुमनीषिनः ३. ८४

कान्तकीर्तिप्रधाकामः कामयेत स्वमातरम्
 २. १११
 कार्याणि हि विलम्बन्ते कारणाऽसञ्चिधानतः
 २. १९७
 कालात्मरूपसंबन्धाः संसर्गापक्रिये तथा
 २. १७१
 कृतञ्च शीलविध्वंसो न चाऽनघ्नः शर्म गतः
 १. १०४
 क्रियैव फलदा पुंसां न ज्ञानं फलदं मतम् ।
 ३. ८२
 कुम्बिणी वालवच्छा य पक्वावेवं न कप्पइ
 ३. १०२
 गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम्
 (मी०श्लो० अभा० २७) १. १३०
 जो तुल्लसाहणाणं ढले विसेसो ण सो विणा
 हेठं ३. ७५
 ज्ञातव्ये पक्षधर्मत्वे पक्षो धर्म्यभिधीयते २. २८
 ततश्च दोषाभावोऽपि निजेतुं शक्यतां कथम् ?
 २. ९९
 तत्र यत् पूर्वविज्ञानं तस्य प्रामाण्यमिष्यते २. ४
 तदुच्छेदे च तत्कार्यशरीराद्यनुपप्लवात् ३. ८४
 तदेवं धिपणादीनां नवानामपि मूलतः ३. ८४
 तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संकाशसंबन्धात्
 २. ९९
 तन्मात्रस्य समुद्रये शेषांशानामनुदता ३. ४
 तमः परमाणवः स्पर्शान्तः.....मूमः
 [न्यायकन्दली पृ. २२] १. १७७
 तामाद् यत् रमयंते तत् स्वात् सादयेन
 विशेषितम् [मी०श्लो० उप० ३७
 १. १२६,
 गृन्नुदन्त १. ९
 टेषां दमावमारोऽयं पदवृत्तौ विददंते ३. ११

दलितदृश्यं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते

२. २००

दृष्टश्च साध्वीसुतत्रोर्मयोस्तुल्यजन्मनो ३. ७५

द्विष्टसम्बन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् [प्रवाभ०

२. १, ३] १. १११

धर्मस्य कस्यचिदवस्तुनि मानसिद्धा २. १३०

धर्माधर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ३. ८४

धूमार्धर्विह्वलविज्ञानं धूमज्ञानमधीस्तयोः २. २२

न कर्तृवृत्तजन्मभ्याम् १. १, ७

ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्माऽवशिष्यते ?

३. ८४

न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहृतिरस्ति

३. ८४

नाम्प्रास्त्वाप्सरारिराष्ट्रे न ब्राह्मणे नार्दष्ट्रिणो जनाः

२. ९२

नागृहीतविशेषणा विश्लेष्ये बुद्धिः ३. ५८

नानुमानं प्रपेत्यत्र हेतुः स चेत् [संगृह्यन्तो.

१] २. २९

नापि प्रतिपक्षसाधनमनिर्वर्त्य प्रथमस्य साधन-

त्वावस्थितिः शङ्कितप्रतिपक्षत्वादिति

अदूषयंस्तु रक्षितस्वपक्षोऽपि न विजयी,

भ्लाष्यस्तु स्याद् वञ्चितपरप्रहार इव

तमप्रहरमाण इति चेत् ३. १४१

नायं वस्तु न चावस्तु वस्त्वंशः कथ्यते बुधः

३. ४

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणं त् [प्र.

वा० १-८२] १. ७९; ३०७३

निरस्ता शून्यता सेयमाशाः शाक्य ! वसन्त्यम्

१. ९२

निर्गुणा गुणाः [तत्त्वा० ५-४१] १. ८४

नो कपदि निगंभीए भचेलाए होत्तए ३. ९४

निर्वाणधीप्रभवपरमप्रीतितीव्रस्पृहाणां ३. ९६

निःशेषच्युतचन्दनम् ३. ११५, ११६,

निःशेषांशजुषां प्रमाणविपर्यभूयं समासेदुषां

३. १

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात्

३. २३, २. २६

परिभावय स एवायं मुनिः पूर्वं नमस्कृतः

२. ४८

पादपार्थैविवक्षावान् पुरुषोऽयं प्रतीयते

२. १४६

पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणताऽनुमा

१. १२८

पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरिष्यते २. ४

पृथिव्यपस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि, तत्समुदाये

शरीरविषयेन्द्रियसंज्ञाः तेभ्यश्चैतन्यम्

३. २७, २८

प्रजापतिर्वेदमेकमासीत् नाहराधीत् न रात्रि-

रासीत्. स तपोऽतप्यत तस्मात्तपनः,

तपनाच्चतवारो वेदा अजायन्त २. ९२

प्रजापतिः सोमं राजानमन्वच्छजत् ततस्त्रयो

वेदा अन्वच्छजन्त २. ९६

प्रतिषमनुभ्योऽङ्गणः १. १२३

प्रत्यक्षं च परोक्षं च २. २४५

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते

[मी०श्लो० अभा० ११] १. १२९

प्रत्यक्षेऽपि परोक्षलक्षणमतेर्येन प्रमारूपता २. ३०

प्रत्येकं यो भवेद् घोषो द्वयोर्भावे कथं न सः

१. २४

प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते

२. २२०

प्रमाणपदकविज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथाभवन् ।

१. १२७

प्रनेयरत्नकोटीभिः पूर्णो रत्नाकरो महान्

३. १४३

प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे मनसः शोकमूढते ।

३. ८४

प्राप्यते ननु विवादतः स्फुटं पक्ष एष किमत-

स्तदाख्या २. ४६

प्रारम्भकपेक्षतया यदेवमङ्गव्यवस्था लभते

प्रतिष्ठायां ३. ११९

- भ्रजः कभात्रयस्याऽत्र निमद्दस्थाननिर्णयः
३. १४२
- भावः स्वतः समर्थश्चेत् उपकारः किमर्थकः
२. १९२
- भावः स्वतः, समर्थश्चेत् पर्याप्तं सहकारिभिः
२ १९२
- भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत्
१. ११५
- भावो भवत्स्वभावश्चेत् कृतमुत्पादहेतुभिः
२०७
- भावो हि नश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रकथयेतुभिः
२. २०३
- भूतिर्येषां क्रिया सैव कारणं सैव चोच्यते
१. ७९
- मन्दमतिप्रतिपत्तिनिमित्तं सौगत । हेतुमथा
मिदमधीधाः २. ४७
- मन्दमतीस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टास्तोपनयनिगमना-
त्रयपि प्रयोज्यानि [३. ४२.] २. ४५
- मानेन पक्षप्रतिपक्षयोः क्रमात् प्रसाधनक्षेपण-
केलिकर्मणे । ३. १२१
- मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः ।
३ ९१
- यत् संयमोपकाराय वसंतै प्रोक्तमेतदुपकरणम् ।
३. ९४
- यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्त्य प्रमाणात् १. ५८
- यदि परोपगमः प्रमितित्स्वदा कथमयं प्रतिषेध
विधिर्भवेत् २. ४३
- यदि वपुष्परिमाणपवित्रितं ३. ६७
- यद्युत्पत्त्यादयो भिन्नाः कथमेकं प्रयामकम् ?
२. २१९
- यस्माद्दक्तरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः
२. ९९
- यस्मिन्नेव हि संतानं भाहिता धर्मवासना
३. ४५
- या प्रथमद्विधियुदासभिरया यापय्युता सप्तधा
३. १५३
- यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः
३. ८४
- यावान् कश्चित् प्रतिषेधः स सर्वोऽनुपलब्धेः
२. ७१
- यो वै वेदांश्च प्रहिणोति २. ९६
- रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते
१. ३५
- वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः
फलम् ? ३. ५०
- वस्तुधर्मावेकाधिकरणौ विशुद्धावेककालावनव-
सितौ ३. १०५
- वाक्येऽवधारणं तावदनिष्टार्थनिवृत्तये
१. १५५
- वादिचचनार्थमवगम्याऽनूय दूषयित्वा प्रति-
वदी स्वपक्षे स्थापना प्रयुञ्जीत अप्र-
युञ्जानस्तु दूषितपरपक्षोऽपि न विजयो,
श्लाघ्यस्तु स्यात् भास्मानमरक्षन् पर-
धातीष चीर । ३. १३७
- विकल्पयोनयः शब्दाः [दि प्र० ख० अने०
ज. प. पृ ३३४ ३३७] १ २४
- विकल्पाद् धर्मिणः सिद्धिः क्रियतेऽथ नियि-
धते २. २६३
- वित्ततिः फलदा पुसा न क्रिया फलदा मता ।
३. ८१
- विचारो वस्तुरूपश्चेत् किं सिन्धेत् सर्वशून्यता ?
१. ८८
- विरुद्धं हेतुमुद्राव्य वादिनं त्रयगीतरः
३. १३९
- विवेकवाचस्पतिदृष्टिदृताः ३ १२५
- वेदस्याप्यदानं सर्वं शुर्वभयनपूर्वकम् [श्लोक०
वाक्या० ३६६] २ ९७
- शुद्धे शेषोदभवनावद् वपुषो न इति स्थितिः
[प्रा० पो० ९२] २. ९९
- शारप्रान्दोषादाऽपि भवन्ति मूर्धाः ३. ८७
- शिरसोऽवयवा निम्ना त्रिदहाऽन्वयवित्ताः
[मैत्रे० मना० १] १.१८०

शुभः पुण्यस्य [तरवा० ६. ३] ३. ७५
 धियः प्रसूते विपदो रुग्धि ३. ८२
 संवरनिर्जैरारूपो बहुप्रकारस्तपोविधिः शास्त्रे ।
 ३. ९९
 स एव शब्दानां विषयो यो विकल्पानाम्
 २. १४४
 समुदयमात्रमिदं कलेवरम् २. ८९; ३. ३१
 सम्बद्धं वर्त्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना [मी०
 श्लो० प्र. ८४] २. ८९
 सम्यग् दर्शनज्ञानचारिणाणि मोक्षमार्गैः
 [तत्त्वा० १. १.] ३. ८०
 सर्वं एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो युद्धवाह्द्वेन
 धर्मधर्मिन्यायेन । २. २५
 सहर्षं हेयन्ते हरिहरिति हम्मोरहरयः
 २. ११५
 साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्षः
 [दिग्भाग-२. ३९
 सारङ्गमातङ्गतुरङ्गपूगाः । ३. १०७
 सिद्धसाध्यसमुच्चारणे सिद्धं साध्याद्योपदिश्यते
 ३. १३४
 सिद्धान्तद्वयवेदिनः प्रतिभया प्रेम्णा समालि-
 जिता ३. १२३

सुखदुःखसमुत्पत्तिरभावे शत्रुमित्रयोः २. १२७
 सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिप्राहामतीन्द्रियम् ।
 ३. ८८
 सुखादि चेत्यमानं हि स्वतन्त्रे नाऽनु-
 भूयते ३. ४२
 सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्रार्थात् प्रती-
 यते २. १५५
 स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन् भवान् [शिथु० १.
 ६८.] २. ४८
 स्वं एवं दर्शनमाश्रित्य सम्यक् साधनद्वयैः
 ३. १४२
 स्वपक्षसिद्धये वादो साधनं प्रागुदीरयेत्
 ३. ११५
 स्वरूपाद्बुद्धभवत्कार्यं सहकार्युपबृंहितात्
 [न्यायमं० पृ. २८] २. १२४, १२५
 स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्याम्- [४. ११]
 २. ८५
 स्थिरमथ सन्तानमभ्युपेयाः ३. ४६
 ह्य उरस्यो वह्निजिह्वादौ वर्गपद्यमस्युतः
 २. ११५
 हन्त हेतुरिह जल्प्यते न चेत् २. ४६

७. रत्नाञ्जलिः पञ्जिकागतावतरणानां सूची ।

अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः २.१०२
 अपेक्षतो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः
 १. ८१
 भन्यासपाटवाग्निउरतम्यादिनेदतः १.५९
 भाहुर्विधातुं प्रवर्धं न निषेद्धुं विपश्चितः
 [ब्रह्मसिद्धि २ १]
 हृन्दिदेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदन्तरम् १.५२
 कथाशेषः कर्णोऽजनि धनहृशा काशीनगरी
 २.११७
 कोटीकृतचञ्चुनक्षपक्षायवयाण्डकरसन्त्यायेन
 १. ९१

जयन्त ! हन्त का तत्र गणना त्वयि कीटके
 २.१४१
 तस्य हेतोः किं न समुद्भवः १.११७
 तेषां समत्वमारोग्यम् ३.३२
 द्वयस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवैदनम् १.११४
 निश्चितो हि धूमो धूमध्वजं गिरौ गमयति
 नाऽनिश्चितः २.२५६
 पर्युदासः सदग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत १.७४
 विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पः शब्दयोनयः
 २.१४३
 श्वानं भक्षयेत् स्वर्गकामः २. १०२

स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन
समनन्तरप्रत्ययजनितं मनोविज्ञानम्
[तर्कभा०पृ०९] १.५३

हेतुः कलातरुपार्थाः सम्बन्धोपकृतिः तथा
२.१७०

८. रत्नाञ्जलिः टिप्पणगतावतरणानां सूची ।

अनिरूपिततत्त्वार्था प्रतीतिः संवृत्तिर्मता १. ५९
अभ्यासपाठवासत्तितारतम्यादिमेदतः १. ५९
आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभा २. २६
उपसर्गेण हि धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते १. ४०
पेन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदनन्तरं १. ५३
ओम् आ परमं मते [अभिधा० चि० कां० ६
श्लो. १७६] २. १०७
कामः क्रोधश्च लोभश्च १. ७
क्षणिकाः सर्वसंस्काराः इत्येवं वासना यका०
[पद्द० स० का० ७] १. ५३
क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते
[मीश्लो०-अभा० २] १. १८७
गङ्गायामार्गाविडङ्गशङ्खिनीवचाऽभयाशुण्ठि-
शतावरी च ३. ३८
गमनार्था धातवः सर्वेऽपि ज्ञानार्थाः १. ९७
गवि योऽश्वायभावस्तु सोऽन्योऽन्याभाव उच्यते
[मीश्लो० अभा० ३] १. १८७
गौः सौरभेयी माह्वेयी महासुरभिरर्जुनी
[अभिधानचि० भू. ४, श्लो. ३३१]
२. ११
जीवाजीवा पुष्पं पावासवसंवरौ य निउजरणा
२. ६५
जुगवं दो नत्थि उवभोगा १. ६९
जृम्भाविदारितमुखस्य मुत्तात् स्फुरन्तौ २. २६
जुम्पकं तुणकाण्ठं च तैलं जलसमागतम् २.
१४५
तेनाऽन्यापोहविषयाः [प्रवा० ३. १३३ उ०
१३४. ५०] १. ९
द्वीपवन्नोपपद्येत विश्ववस्तु प्रकाशनम् १. १०२
शम्भुमाजातिगुणप्रवेशश्च ३. २१

द्वयोः स्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् १. ११४
द्विष्टसम्बन्धसंविक्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् [प्रवा भा०
२. १, ३] १. २०
द्वौ नवौ हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ
१. १३१
नन्वन्यतरासिद्धो हेत्वाभास एव नास्ति २. २५१
नास्तित्वा पयसो दधिं प्रध्वंसाभावलक्षणम्
[मीश्लो० अभा० ३] १. १८७
प्रजापतिर्वेदमासीत् २. १०३
प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते [मीश्लो०
अभा. २] १. १९८
भृगुं मारुतं येन निर्जितं भवपञ्जरम् ३. ४९
भममाणो वि न पावद् भिक्षामेतं पि दंष्ट्र-
कुमारो १. २१७
बुद्धस्य नास्ति देवत्वं मोहाच्छून्याभिधायिनः
१. ८९
मल्लिकाख्यास्तु मलिनैर्घातंराम्नासितेतरैः २. ९६
मुक्तये यः शिलात्वाय शाश्रमूचे सचेतसाम्
३. ८९
यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता []
१. ५३
यदा वादौ सम्यग् हेतुं प्रतिपद्यमानोऽपि.....
तदान्यतरासिद्धत्वमिति २. २५१
चिदानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च
३. ४९
स्तिरिवामुदेषतप्तुभो वीधो भ तिष्ठ१४४मि-
नेमित्थ १. २१७
स्तिरभापयश्चैतन्वं तदेवात्मा निन्दते ३. ४९
द्वारं पञ्चमेतुं पञ्चमन्तराभिध संतुम्
२. ११८

९. पञ्जिकान्तर्गतविशेषनाम्नां सूची

- अमयदेवसूरि ३. १४४
 कपिल ३. ६१
 कर्ण २. ११७, ३. १४४
 काण द २. ८२, ८६
 कापिल १. ३२, ३. १०३
 कालासुर २. ९८, ९९
 काशिनगरी २. ११७
 कुमारसम्भव २. ९५
 क्षीरकदम्ब २. ९८
 गन्धहस्ति २. १६०
 गुर्जर ३. १४४
 गुर्जर जयविह ३. १४४
 गीतम १. २
 चक्रेश्वरी ३. १४४
 जयन्त २. १२५, १४१
 जयन्त-मञ्जरी २. १२५
 जैन १. १४०, १४४, १४८; २. ९४, ९५,
 १११, ११७, ११९, १२५, १२६,
 १३४, १५८, १३७, १७६, १८०,
 १८५, १९९, २०८, २२५, २६१,
 २७०, २७१, २७२, २७७, २७८,
 ३. ७३, ७७
 जैमिनी १. १२२
 ज्ञानद्वैतवादी १. ३२
 तर्कभाषा १. ५२
 तिलकसूरि १, २; ३. १४५
 त्रिपुरीप्रत्यक्षवादी मठ १ १२२
 दक्षिणात्त्व २. २४१
 दिग्नाग २. ४०
 देवसूरि १. २
 द्राविड २. १४१
 धर्मोत्तर २. ७५
 नरचन्द्रसूरि ३. १४५
 नास्तिक २. ३१, ३. १०३
 नैयायिक १ ३२, ३३, २०८; २. ३, १४१
 न्यायप्रवेशकसूत्र २. ४०
 पञ्जिका ३. १४५
 पर्वतक २. ९८
 पाणिनिसूत्र २. १६०
 पैटर २. २२५
 पैलक २. २२५
 प्रज्ञाकर २. ६५
 प्रभाकर १. १२३; २. ११२, ११४, ११७
 प्रभास २. ११७
 चौद २, १६, १९१, १९९, २०६, २०८,
 २२३; ३. १०३
 ब्रह्मसिद्धि १. ९७
 ब्रह्मद्वैतवादी १. १२२
 भट्ट २. ११२
 भरतशास्त्र २. ९२
 नेदाप्रतिभाषनवादी १. ६८
 मञ्जरी (न्यायमञ्जरी) २. १२५
 मलधारिण १. २
 मलधारी ३. १४४
 मलयागिरि मिश्र १. ७५
 मोर्मांसक २. ९४, ९५, ९७, १०१
 भीमाषा १. ११४
 मुनिचन्द्रसूरि ३. १४५
 याज्ञिक २. १०७, ११०
 यौग १. ३२, १२२; २. ४०, १२६, १२९,
 १३४, १३७, १५६, १७८, ३८१,
 २२५, २७१, ३०२
 रत्नप्रभसूरि १. २
 रत्नाकरावतारिका १. २
 राजशेखरसूरि ३. १४५
 लोकायत ३. ४२
 वर्द्धमान १. १९५
 वैशेषिक १. १५२; २. २७८; ३. ८५,
 ८७, १०३

- नास्तिक १. २०५
 नास्तिकमत १. ३; २. २५३
 नैयायिक १. ९, २०५; २. १०, ४०,
 १२४, १२९, १३२; ३. ६५, ८७
 न्यायतर्क १. १५५
 न्यायशास्त्र २. २५१
 न्यायसार १. १५५
 न्यायावतार १. २६
 प्रज्ञाकर २. ६४,
 प्रमाकर १. ९, ६९, १०३, १२५; २. ११२
 प्रमाणनयतत्त्वालोक १. ७
 प्रमाणवार्तिक १. १०
 वृहस्पति १. ३
 घौड १. १०, २३, ५३; २. ४०; ३. ४४
 ब्रह्मवादी १. ३२, ९५
 भट्ट १. ९, १०३, १३१; २. ११२
 भरतशास्त्र २. ९२
 भिक्षु २. १७
 भगवत् २. ८८
 भगवत् २. ९९
 भलघारिपूज्य ३. १४५
 महाराष्ट्र २. ९६
 माध्यदिन २. ९९
 मानवीस्मृति २. ९९
 मीमांसक १. १०३, १२५
 [मीमं-लो० अभा० २] १९८
 मूलदेवी २. ८८
 यजुर्वेद २. ९२
 योग २. ४, ३४, १३८, १७८; ३. ६५,
 ८७
 रत्नप्रभाचार्य ३. ९०
 रत्नाकरावतारिकाटिप्पणक १. १२२, २; ७५,
 १७६; ३. १४५
 राजशेखरगुरु ३. १४५
 लाट २. ८८
 लोकनयत २. ३१, ९०, ९१, २५३
 लोकायित १. २०५
 वर्धमान १. ३, १९८, २०१
 विजयसिंह ३. १४५
 वैशेषिक १. ९, २५, २, १५२; ९२. ९०
 शाक्य १. ३२,
 शैव १. २०१, २१०
 श्रीचन्द्रचरि ३. १४५
 श्रीधर १. १७८
 श्रीहर्ष ३. ८९
 श्रेणिक २. ८८
 सांख्य १. ९, १२५, २४९
 साधुपूर्णमागच्छ ३. १४५
 साम २. ९२
 सुगत १. ३०
 सुगतमत २. १९४
 सुराष्ट्र २, ९६
 सौगत १. ७, १०, २६, १२५; २. १५,
 १७, १९; ३. ३४, ३८, ४०,
 १७८, २३२, २४९, २५३, ३. ४४
 स्याद्वादमत १. १२६
 स्याद्वादरत्नाकर २. २४
 स्याद्वादवादी २. २४९
 स्याद्वादी २. १३३, २७२
 हस्तिनापुर २, ९५

११. प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य सूत्राणामकारादिक्रमसूची

अकारादि पौद्गं ४. ९, १०४. (२)
 अज्ञाननिवृत्तिस्वं ६. १२, २२९ (२)
 अज्ञानात्मकानात्मं ६. २४. २३७ (२)
 अर्तास्मिस्तदध्यं १. ८, ६३ (१)
 अननुभूते मुन्मिण्डले ६. ३२. २३९ (२)
 अननुभूते वस्तुनि ६. ३१, २३९ (२)
 अनभिमतस्यासाध्यं ३. १७, ४१ (२)
 अनभीषितसाध्यं ६. ४६, २४८ (२)
 अनयोरन्यतरप्रयोगे ३. ३२, ५० (२)
 अनादेयवचनः कश्चिद् ६. ७५, २९६ (२)
 अनाप्तवचनप्रभव ६. ८३, २९९ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ६७, २९३ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ६८, २९४ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ७८, २९७ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ७९, २९७ (२)
 अनुगत विशिष्टाकारं ५. २, १८५ (२)
 अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यम् ३. ९३, ७५ (२)
 अनुभवस्तृतिहेतुकं ३. ५. ८ (२)
 अनुमानं द्विप्रकारं ३. ९, २६ (२)
 अनुमाननिराकृतसाध्यं ६. ४२, २४३ (२)
 अनुमानाद्याधिक्येन २. ३. १३३ (१)
 अन्वर्त्याप्त्या हेतोः ३. ३७, ५२ (२)
 अन्यतरासिद्धौ यथा ६. ५१, २५० (२)
 अन्यथा प्रमेया २. १५, १६४ (१)
 अप्रतीतमनिराकृतं ३. १४, ४० (२)
 अप्राधान्येनैव ध्वनि ४. २४, १६२ (२)
 अभिन्नमेव भिन्नं ६. ८७, ३०१ (२)
 अभिधेयं वस्तु यथा ४. ४, ८७ (१)
 अभिमतानभिमतं १. ३, ४२ (१)
 भयं च द्वेषा स्या ८. ५, १०९
 भयं द्विविधः क्षायो ८. ८, १११ (३)
 भयमुभयधिकल्पः ७. १४, ११ (३)
 अर्थप्रकाशकत्वमस्य ४. १२, १५० (२)
 भयग्रहोतार्थविशेषा २. ८. १६१ (१)
 भवधिज्ञानावरणं २. २१, १६६ (१)

अशेषविशेषध्वौदासीन्यं ७. १५, ११ (३)
 असत्यामपि व्याप्तौ ६. ३५, २४० (२)
 असर्वज्ञोऽनाप्तो वा ६. ७४, २९५ (२)
 असामस्त्येनाऽप्युत्पद्य २. १३, १६२ (१)
 असिद्धविच्छन्नैका ६. ४७, २४९ (२)
 असिद्धसाध्यव्यतिरेको ६. ७०, २९४ (२)
 अस्तीह सहकारफले ३. ८१. ७० (२)
 अस्त्यत्र गिरिनिकुञ्जे ३. ७८. ६९ (२)
 अस्पष्टं परोक्षम् ३. १, १ (२)
 अस्य विधिनिषेधा ४. २८, १६३ (२)
 आगमनिराकृतसाध्य ६. ४३, २४४ (२)
 आद्यः शिष्यादिः ८. ६. १११ (३)
 आद्यो नैगमसंप्रह्वयव्यं ७. ६, ७ (३)
 आनुमानिकप्रतिपत्त्य ३. २०. ४२ (२)
 आप्तवचनादाविर्भूत ४. १. ८१ (२)
 आरम्भकश्चात्र जिगांसुः ८. २, १०७ (३)
 इतरथाऽपि सवेदनात् ४. ३४, १६४ (२)
 इतरथा स्वपरयोः प्रमाण ६. ११, २२९ (२)
 इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः ७. ३७, १९ (३)
 इयं सप्तमज्ञौ प्रतिभङ्गं ४. ४३, १६७ (२)
 ईद्वितविशेषनिर्णयोऽवायः २. ९, १६१ (१)
 उक्तलक्षणोत्प्लङ्घने ६. ८०, २९८ (२)
 उक्तलक्षणो हेतुद्विप्रकार ३. ५४, ५६ (२)
 उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा ३. १०१. ७७ (२)
 उदयमुर्ध्वतात् पूर्व पूर्वकल्पान्य ३. ८१ ६९ (२)
 उद्देश्यति मुहूर्तान्ते ३. ८०, ६९ (२)
 उपचारात्तदासप्तवचनं च ४. २, ८१ (२)
 उपलब्धिविधिनिषे ३. ५५, ५६ (२)
 उपलब्धेरपि द्वैविध्यं ३. ६७. ६० (२)
 उपलम्भानुपलम्भसम्भवं ३. ७, १९ (२)
 उपादानबुद्धपादिना प्रमा ६. ७, २२८ (२)
 उभयासिद्धौ यथा परिणामौ ६. ५०, २४१ (२)
 उभयोस्तत्त्वनिर्दिनीपुत्ये ८. २३ १४२ (१)
 ऋजु वर्तमानध्वनस्यापि ७. २८, १६ (३)
 पक्ष्य वस्तुनि विधोऽमान ४. ३७, ११५ (२)

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्म ४. १४. १५३ (२)
 एतद् द्वितयमवप्रहेहा २. ६, १६० (१)
 एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चा ३. ५३. ५६ (२)
 एतेन प्रन्यारम्भकोऽपि ८. १, ११३ (३)
 एतेषु चत्वारः प्रमेऽर्थनिरू° ७. ४४, २२ (३)
 एवं क्रमाविर्भूत° २. १४ (१)
 क्वचिच्चत्स्यापि प्रमा° ६. १३, २३० (२)
 क्वचिच्चदमेदेऽपि परिणाम° २. १२, १६२ (१)
 कर्ता हि साधकः स्वतन्त्र° ६. १९, २३२ (१)
 बर्तुं क्रिययोः साध्यसाधक° ६. १८, २३२ (२)
 कलशावदित्युभय° ६. ६२, २९२ (२)
 कारणाऽनुपलब्धिर्यथा ३. ९९. ७६ (२)
 कार्यानुपलब्धिर्यथा ३. ९८, ७६ (२)
 कालत्रयाऽपेक्षिणी हि ३. ६५. ५९ (२)
 कालदिमेदेन ध्वने° ७. ३२. १७ (३)
 कालदिमेदेन मिधाधो° ७. ५०, २४ (३)
 किमित्यालोचनमात्र १. १४, ७५ (१)
 कः खलु ज्ञानस्याऽऽलम्बन° १. १८, १०० (१)
 क्रमाकामाभ्यामुभयस्वभाव° ४. ३५, १६४ (२)
 क्रमादुभयप्रधान एवाय ४. २७, १६३ (२)
 क्रमोऽयमोपामयमेव त्रयैव २. १४, १६४ (१)
 क्रियाऽन्नाविष्टं वस्तु शब्द° ७. ४२. २१ (३)
 क्वचित् कदाचित् कथ° ४. २५. १६२ (२)
 क्वचित् क्रमस्याऽनुपलक्षण° २. १७. १६४ (१)
 क्षणमेकं सुखी विषया° ७. १०, ९ (३)
 गुणः सहभावी धर्मः ५. ७, २११ (२)
 ज्यैष्ठ्यस्वरूपः परिणामी ७. ५६, ५२ (३)
 ज्ञानस्य प्रमेयाऽव्यभि° १. १९, १०९ (१)
 ज्ञानादन्योऽर्थः परः १. १६, ५६ (१)
 जतः पारमार्थिक एव ६. ३२, २३६ (२)
 'तत्तीर्थैकरविम्बम्' इति यथा ३. ४. ३ (२)
 तत्प्रमाणतः स्याद्विन्न° ६. ६, २२८ (२)
 तत्र प्रतीतिरिच्छतानमी° ६. ३८, २४१ (२)
 तत्र प्रथमे प्रथमस्तृतीयतुरी° ८. १०, ११५ (३)
 तत्र विकल्पवधिमनः° २. ३०, १६६ (१)
 तत्र संस्कारप्रबोध° ३. ३, १ (३)
 तत्र हेतुप्रहणसम्बन्ध° ३. १०, ३१ (३)

तत्रार्थं द्विविधमिन्द्रिय° ३. ५. १३४ (१)
 तत्राद्या स्वभावविरुद्धो ३. ८४, ७० (२)
 तत्र नन्तर्येण सर्वप्रमाणा° ६. ३. २२६ (२)
 तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमूर्त° ६. ६०, २९२ (२)
 तत्राविरुद्धानुपलब्धिः ३. ९४, ७५ (२)
 तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधि° ३. ६८, ६० (२)
 तत्रैव द्वयस्तुरीयस्य ८. १२, ११८ (३)
 तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठप° ८. ४, १०९ (३)
 तदितरत्त्वप्रामाण्यम् १. २०, १०९ (१)
 तदिष्टस्य प्रमाणेना २. २६, १९९ (१)
 तदुभयसुत्रयो परत एव १. २१, ११० (१)
 तद्धानर्हन् निर्दोषत्वात् २. २४, १५८ (१)
 तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ४. ४५, १७२ (२)
 तद् द्विप्रकाशम्-सांख्यव° २. ४, १३३ (१)
 तद् द्विमेदं प्रत्यक्षं च २. १, १२३ (१)
 तद् द्विमेदमपि प्रमाण° ४. ४६. १७३ (२)
 तद्द्विविधमानन्तर्येण ६. २. २२६ (२)
 तद् भेदेन तस्य तमेव ७. ३४, १८ (३)
 तद्यथा-स्यादस्त्येव सर्व ४. ३५, १५५ (२)
 तद् विकलं सकलं च २. १९, १६६ (१)
 तद् न्यवसायस्त्रभावम् १. ७. ४९ (१)
 तस्मिन्विन्यामास्वाद्यमाना° ३. ७०. ६१ (२)
 तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् ६. ८२. २९८ (२)
 तस्य विषयः सामान्यः ५. १, १७७ (२)
 तस्य हि वचनमविशंवादि ४. ५. ८८ (२)
 तस्य हेत्वाभासस्यापि ३. १३, ३४ (२)
 तस्या भपि सप्तविधत्व ४. ४१, १६६ (२)
 तस्यापि सप्तप्रकारत्व° ४. ४२, १६७ (२)
 तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मि° ६. ६१, २९२ (२)
 तस्यावच्छेदशब्दे° ४. ३०, १६३ (१)
 तस्यैकप्रमातृत्वादात्म्येन ६. ८, २२८ (२)
 तस्योपात्तुंश्रीशरीरस्य ७. ५७. ८० (३)
 तुरीये प्रथमादीनामेवम् ८. १४, ११८ (३)
 तुल्ये पदार्थे स एवाय° ६. ७३, २३९ (२)
 तेभ्यः स्वपरव्यवसाय° ६. २६, २३५ (२)
 तेषामपि सप्तत्वं सप्त° ४. ४०, १६६ (२)
 तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाण° ६. ७१, २९५ (२)

तृतीये प्रथमादीनां यथा ८. १३, ११८ (३)
 त्रिविधं साधनमभिधायैव ३. २५, ४६ (२)
 दृष्टत्वादिकं प्रतिजानान् ७. २१, १३ (३)
 द्रव्यत्वादीन्यवान्तरं ७. १९, १२ (३)
 द्वितीये तृतीयस्य कदां ८. ११, ११७ (३)
 द्वितीयो गुर्वादिः ८. ७, १११ (३)
 धर्मद्वयादीनामेकां ७. ११, १० (३)
 धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च ७. ७, ८ (३)
 धर्माधर्माकाशकालपुद्गलं ७. २०, १३ (३)
 धर्मिणः प्रसिद्धिः क्वचिद् ३. २१, ४२ (२)
 ध्वनिः परिणतिमान् प्रयत्नां ३. ७७, ६८ (२)
 न खल्वदृष्टमगृह्यते न २. १६, १६४ (१)
 न खल्वस्य स्वभिर्णीती १. ५, ४४ (१)
 न च क्वलाहारत्वेन २. २७, २११ (१)
 न च क्रिया क्रियावतः ६. २०, २३३ (२)
 न च व्यवहितयोस्तयो ३. ७४, ६६ (२)
 न च हेतोरन्यथानुपपत्ति ३. ३४, ५१ (२)
 न चातिक्रान्तानागतयो ३. ७२, ६४ (२)
 न तु त्रिलक्षणकादिः ३. १२, ३२ (२)
 न तदुत्पत्तितदाकारता ४. ४७, १७४ (२)
 न दृष्टान्तवचनं ३. ३७, ५० (२)
 नयवाक्यमपि स्वविषये ७. ५३, २५. (६)
 न वीतरागः कपिलः ६. ७६, २९६ (२)
 न वीतरागः कश्चिद् ६. ७७, २९७ (२)
 न वै सन्निकर्षादिरज्ञानस्य १. ४, ४३ (१)
 न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र ३. १९, ४२ (२)
 नाप्यर्थानिश्चितौ १. ६, ४४ (१)
 नाप्यविनाभावस्मृतये ३. ३६, ५१ (२)
 नायं सर्वदर्शी रागादि ६. ६५, १९३ (२)
 नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात् ६. ७३, २९५ (२)
 नियतैकविशेषस्वभावे ३. ३५, ५१ (२)
 निराकृतसाध्यधर्मं ६. ४०, २४२ (२)
 निर्णोतविपक्षवृत्तिको यथा ६. ५६, २८२ (२)
 निर्दोषोऽसौ प्रमाणा २. २५, १९८ (१)
 निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणं ६. ७२, २९५ (२)
 निश्चितान्यथानुप ३. ११, ३१ (१)

निषेधप्रधान एव शब्दः ४. २६, १६३ (२)
 निषेधस्य तस्माद् ४. २३, १६२ (२)
 निषेधात्मनः सह द्वया ४. ३२, १६४ (२)
 निषेधात्मनोऽर्थस्य ४. ३३, १६४ (२)
 नीयते येन ध्रुताख्यप्रमाणं ७. १, १ (३)
 नोपनयनिगमनयोरपि ३. ४०, ५३ (२)
 पक्षहेतुवचनलक्षणं ३. २८, ४८ (२)
 पक्षहेतुवचनार्थकं ३. २३, ४४ (०)
 पक्षाभासादिसमुत्थं ६. ३७, २४१ (२)
 पक्षीकृत एव विषये ३. ३८, ५२ (२)
 परम्परान्यवहितानां ३. ७५, ६६ (२)
 पर्यायध्वनीनाम ७. ३८, १९ (३)
 पर्यायशब्देषु निरुक्ति ७. ३६, १९, (३)
 पर्यायस्तु ममभावी यथा ५. ८, २११ (२)
 पर्यायाधिक्यतुर्दा ७. २७, १६ (३)
 पारमार्थिकं पुनश्चपत्ता २. १८, १६५ (१)
 पारमार्थिकं प्रत्यक्षमिव ६. २९, २३८ (२)
 पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य ६. ४, २२६ (२)
 पूर्वचरानुपलब्धिर्षया ३. १००, ७७ (२)
 पूर्वचरोत्तरचरयोर्न ३. ७१, ६३ (२)
 पूर्वापरपरिणामसाधा ५. ५, १९१ (२)
 पूर्वं पूर्वं नयः प्रचुरः ७. ४६, २३ (३)
 प्रज्ञाशैथिल्यधर्माभाष्य ८. २०, १२४ (३)
 प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं ७. ५२, २५ (३)
 प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्य ४. ३९, १६६ (२)
 प्रतिपर्यायशब्दमर्थं ७. ५१, २४ (३)
 प्रतिबन्धप्रतिपत्ते ३. ४३, ५४ (२)
 प्रतिव्यक्ति तुल्या परि ५. ४, १८७ (२)
 प्रतिषेधोऽसर्दशः ३. ५७, ५६ (२)
 प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्त्या ३. ८६, ७२ (२)
 प्रतिषेध्येनाविद्वानां ३. ९५, ७५ (२)
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो ६. ३९, २४२ (२)
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्य ६. ४१, २४३ (२)
 प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्था ३. २६, ४७ (२)
 प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं ६. ८५, ३०० (२)
 प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य ३. १६, ४१ (२)

प्रमाणं हि करणार्थं ६. १५, २३० (२)
 प्रमाणतः स्वपक्षस्थापन ८. १७. १२०
 प्रमाणतया परिणत ६. ९. २२८ (२)
 प्रमाणनयतत्त्वव्यव १. १. १३ (१)
 प्रमाणप्रतिपन्नानन्त ४. ४४ १६७ (२)
 प्रमाणवदस्य फल व्यव ७. ५४. २६. (३)
 प्रमणस्य स्वरूपदि ६. २३. १३६ (२)
 प्रमाता प्रत्यक्षादि ७. ५५. २७ (३)
 प्रमातुरपि स्वपरव्यव ६. १७. २३२ (२)
 प्रारम्भकप्रत्यारम्भका ८. १६. १२० (३)
 प्रारम्भकश्चात्र ८. २. (३)
 भविष्यति वर्षं तथा ३. ७९. ६९. (२)
 मन्दमतीस्तु व्युत्पाद ३. ४२. ५३ (२)
 मरणधर्माऽय रागादि ६. ६४. २९३ (२)
 यः पुनरपारमार्थिक ७. २५. १५ (३)
 यः प्रमिमेते स एवो ६. १०. २२९ (३)
 यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते ६. १२२६ (२)
 यत्र तु साध्या भावे ३. ४७. ५० (२)
 यत्र साधनवर्मेक्षत्तया ३. ४५. ५५ (२)
 यथाकपालहृदम्ब ३. ६२. ५८ (२)
 यथा कृशानुमानये ३. ३१. ४९ (२)
 यथा गच्छत्तृणस्पर्श १. १५. ७६ (१)
 यथाऽऽन्वभावे न ३. ४८. ५५ (२)
 यथा चावाकदर्शनम् ७. २६. १५ (३)
 यथा चेतनाऽचेन्नयोः ३. ६६. ५९ (२)
 यथा तज्जातीय एवार्थ ३. ४. ९ (२)
 यथा तथागतमतम् ७. ३१. १७ (३)
 यथा तस्मादग्निरत्र ३. ५२. ५५ (२)
 यथ ऽऽग्नि सत्त्व ७. १२. १० (३)
 यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्व ७. २२. १३ (३)
 यथा घृष्यत्र प्रवेशे ३. ५०. ५५ (२)
 यथा नास्त्येव सर्व ३. ८५. ७१ (२)
 यथा नित्य एव पुरुषो ६. ५३, २७५ (२)
 यथाऽनेकान्तात्मकं ३. ३९, ५२ (२)
 यथा परिणामी शब्दः ६. ८१. २९८ (२)
 यथा पश्य पुः स्फुर ३. २७, ४८ (२)
 यथा बभूव भवति ७. ३३, १७ (३)

यथा बभूव भवति ७. ३५. १८ (३)
 यथा मृत्पण्डनिवृत्ता ३. ६०, ५८ (२)
 यथा मेकलकन्यकायाः ६. ८४, २९९ (२)
 यथाऽऽम्बुधरेषु गन्धर्वो ६. २८, २३८ (२)
 यथाऽयं स्थाणुर्वा १. १३. ७५ (१)
 यथा यत् सत् तद् ७. २४, १४ (३)
 यथा यत्र यत्र धूम ३. ४६, ५५ (२)
 यथा यावान् कश्चिद् ३. ८, २६ (२)
 यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं ७. ४३, २२ (३)
 यथा शिवाख्यस्य ६. ३०, २३८ (२)
 यथा शुक्तिकार्यामिदं १. ११, ६४ (१)
 यथा सत्तैव तत्त्वं ७. १८, १२ (३)
 यथा समस्ति समस्त ३. २२, ४२ (२)
 यथा सन्निकर्षार्थं ६. २५, २३७ (२)
 यथा सुखविवर्तः ७. २९; १६ (३)
 यथा स्तम्भस्वभावात् ३. ६४, ५९ (२)
 यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः ७. ४१, २० (३)
 यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर ७. ३९, २० (३)
 यदुत्तमौ कार्यस्यावश्यं ३. ६१, ५८ (२)
 यन्निवृत्तावेव कार्यस्य ३. ५९, ५७ (२)
 यमलकज.तवत् ६. ३४, २३९ (२)
 यस्यान्यथानुपपत्तिः ६. ४८, २४९ (२)
 यस्यान्यथानुप ६. ५४, २८१ (२)
 युगपद्विधिनियेषां ४. २९, १६३ (२)
 रागादिमानयं वक्तुं ६. ६३, २९३ (२)
 रागादिमान् विवक्षितः ६. ६६, २९३ (२)
 लोकिनाराकृतसाध्यं ६. ४४, २४५ (२)
 लौकिको जनकादि ४. ७, ८९ (२)
 वर्णं पद-वाक्या ४. ८, १०३ (२)
 वर्णानामन्योऽन्या ४. १०, १२१ (२)
 वर्तमानविषया ७. ४९, २३ (२)
 वस्तु पर्यायवद् ७. ९, ९ (३)
 वादिप्रतिवादिनोर्यथा ८. १९, १२३ (३)
 वादिप्रतिवादिष्वभ्य ८. १५, १२० (३)
 वादिप्रतिवादिष्विद्वान्त ८. १८, १२१ (३)
 वादिसम्भाभिहितान् ८. २१, १२५ (३)

- विधिनिषेधप्रकारा° ४. ३८, १६५ (२)
 विधिप्रधान एव ४. २२, १६२ (२)
 विधिमात्रादिप्रधान° ४. ३६, १६४ (२)
 विधिः संप्रसाः ३. ५६, ५६ (२)
 विध्यात्मनोऽर्थस्य ४. ३१, १६४ (२)
 विपरांतैककोटि° १. १०, ६४ (१)
 विरुद्धकारणानुपलब्धि° ३. १०६, ७९ (२)
 विरुद्धकारणोपलब्धि° ३. ८९, ७३ (२)
 विरुद्धकार्यकारण° ३. १०४, ७८ (२)
 विरुद्धकार्यानुपलब्धि° ३. १०५, ७८ (२)
 विरुद्धकार्योपलब्धि ३. ८८, ७२ (२)
 विरुद्धपूर्वचरोपलब्धि ३. ९०, ७३ (२)
 विरुद्धयोर्धर्मयोरेक ८. १, १०४ (३)
 विरुद्धव्यापकानु° ३. १०८, ८० (२)
 विरुद्धव्याप्तोपलब्धि ३. ८७, ७२ (२)
 विरुद्धसहचरानु ३. १०९, ८० (२)
 विरुद्धसहचरोपलब्धि ३. ९२, ७४ (२)
 विरुद्धस्वभावानुप ३. १०७, ७९ (२)
 विरुडानुपलब्धिस्तु ३. १०३, ७८ (२)
 विरुद्धोत्तरचरोप ३. ९१, ७३ (२)
 विरुद्धोपलब्धिस्तु ३. ८३, ७० (२)
 विश्लेषोऽपि द्विरूपो ५. ६, २१० (२)
 विश्वमेकं सदविशेषा ७. १६, ११ (३)
 विषयविषयिसंनि° २. ७, १६० (१)
 वैधर्म्येणापि दृष्टान्ता ६. ६९, २९४ (२)
 व्यापकानुपलब्धि ३. ९७, ७६ (२)
 व्याप्तिग्रहणसमया ३. १८, ४१ (२)
 व्याप्तोऽनेकविकल्पः ७. ४, ५ (३)
 शङ्कितविपरोतानध्य ३. १५, ४१ (२)
 शब्दानां स्वप्रवृत्ति ७. ४०, २० (३)
 शेषप्रमाणानां पुन° ६. ५, २२७ (२)
 शेषास्तु प्रयः शब्द ७. ४५, २२ (३)
 संयमविशुद्धि ७. २२, १८८ (१)
 संशयपूर्वदृष्ट्या २. ११, १६१ (१)
 संशुद्ध्या प्रमाणफल ६. २१, २३५ (२)
 संप्रदेहेन मोचरोकता ७. २३, १४ (३)
 सांख्यवहारिकप्रत्यक्ष ६. २७, २३७ (२)
 स एव दृढतमावस्था २. १०, १६१ (१)
 सकलं तु सामग्रं विशे २. २३, १८८ (१)
 स चतुर्धा प्रागभावः ३. ५८, ५७ (२)
 स च द्वेषा लौकिको ४. ५, ८८ (२)
 सच्चैतन्यमात्मा ७. ८, ८ (३)
 सजिर्गपुत्रेऽस्मिन् ८. २२, १२६ (३)
 सत्ताऽद्वैतं स्वीकुर्वाणः ७. १७, १० (३)
 सत्येव साध्ये हेतो ३. ३०, ६९ (२)
 स द्विविध उभया ६. ४९, २४९ (२)
 सद्विशेषप्रकाशकाद् ७ ४८, २३ (३)
 स द्वेषा-निर्णोतविपक्ष ६. ५५, २८१ (२)
 स द्वेषा-साधर्म्यतो ३ ४४, ५४ (२)
 सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको ६ ५७, २८३ (२)
 सन्मात्रगोचरात् ७. ६७ २३ (३)
 समर्थनमेव परं पर ३. ४१, ५३ (२)
 समस्तयत्र प्रदेशे ४. ३, ८६ (२)
 समासतस्तु द्विभेदो ७. ५, ६ (३)
 सर्वत्रायं ध्वनिर्विधि ४. १३, १५२ (२)
 सर्वथा द्रव्यापलापी ७. ३, १६ (१)
 स विपर्ययसंशया १. ९, ६४ (१)
 स व्याससमासाभ्यां ७. ३. ५ (३)
 स द्यामो मैत्रननय ६ ३६, २४० (२)
 सहचरानुपलब्धि ३. १०२, ७७ (२)
 सहचारिणोः परस्परस्वरूप ३. ७६, ६८ (२)
 साधकबाधकप्रमाणा १. १२, ७४ (१)
 साधर्म्येण दृष्टान्ताभासो ६. ५८, २९१ (२)
 साध्यधर्मविकलः साधन ६. ५९, २९१ (२)
 साध्यधर्मस्य पुन ३. ५१, ५५ (२)
 साध्यधर्मिण्यु ३. ४९, ५५ (२)
 साध्यधर्मिण्येवैव ६. ५२, २७५ (२)
 साध्यसाधनभावेन ६. १४, २३० (२)
 साध्यस्य प्रतिनियतधर्मि ३. २८, ४६ (२)
 साधेनापि ह्यन्तो ३. ६९ ६ (२)
 सामान्यमात्रमाहा ७. १३, १० (३)
 सामान्यमेव विनोपः ६. ८६, ३०० (२)
 सामान्यं विप्रकारं ५. ३, १८७ (२)
 सत्य प्रत्यक्षम् २. २, १ (१)

समानप्रत्यभिज्ञान ३. २, १ (२)
 स्यादवच्छेदमेवेति ४. १८, १५९ (२)
 स्यादस्त्येव स्याद ४. १९, १६० (२)
 स्यादस्त्येव स्यान्ना ४. २१, १६१ (२)
 स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्ये ४. १७, १५८ (२)
 स्यान्नास्त्येव सर्वं ४. १६, १५६ (२)
 स्यान्नास्त्येव स्याद ४. २०, १६१ (२)
 स्वस्वव्यवसायि ज्ञाने १. २, ३० (१)
 स्वस्वव्यवसायिनिश्चिन्ना ६. १६, २३१ (२)

स्वभावापनुलब्धि ३. ९५, ७६ (२)
 स्वरूपान्तरात् स्वरूपं ३. ६३, ५८ (२)
 स्ववचननिराकृत २. ४५, २४६ (२)
 स्वव्यापारापेक्षिणी ३. ७३, ६५ (२)
 स्वस्य व्यवसायः स्वामि १. १७, ९९ (१)
 स्वाभाविकसामर्थ्य ४. ११, १२२ (२)
 स्वामिप्रेतादंशा ७. २. ५ (३)
 स्वीकृतधर्मव्यव ८. ३, १०९ (३)
 द्वैतुप्रयोगस्तथो ३. २९, ४९ (२)

शुद्धिपत्रकम्

द्वितीयभागे

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४	१५	कृहे ण के	कृहे छे के	२३१	१	कारण्य ते	कारण्य के
४७	१०	शौद्ध	शौद्धे	२४३	३२	सर्वज्ञ ते	सर्वज्ञ के
५१	७	अविनाशवना	अविनाशावना	२४४	२७	सूर्य अस्त यर्ध-	आ आपी
७८	१४	एकान्तानरन्वये	एकान्तनिरन्वये				पंक्ति २६ करो
१५०	२३	समुद्र	अमुक्त				
१५९	१८-२१	आ यार	पंक्तिओ वीथ पंक्ति पञ्जी मूकपी	१२	१२	-दोषानरा-	-दोषनिरा-
१७७	२८	अहुल(...गाय)	अहुल (कालीगाय)	२४९	२९	प्रतिवादि	प्रतिवादि
१९४	४	समर्थे	समर्थ	२५०	८	४७	४८
१९८	३०	अेक	अेभ	२५०	१३	रहेधी	कारणे
१९९	३५	भ हि	भत्र हि	२५३	३०	पृष्टव्या-	पृष्टव्य-
२०३	२५	कृवा-	कृत	२५४	३०	संशय	संशय होय
२०५	३२	धट अने	धट				
२१६	२८	आक्षेप	अक्षेप	२५८	४	राग अंश	राग अंश
२२१	३०	(नगरंकादि	(नगरादि				
२२५	२८	पृषभभावान-	पृषभभावनि-	२५८	१२	भाटे तेथी	भाटे तेभा
२२९	२०	प्रभाताभां	प्रभाताभां प्रशाम				
२२९	२०	संभंध	संभंध-	२६२	४	धर्मा	धर्मा
२३०	३	भय	कय	२६३	५३	अदा	अदी
२३०	२९-३२	साध्यसाधन थी मंठी	समर्थन -सुधीना भागने आ प्रभाजे सुधारी वांनो-"साध्यसाधन- भावेन प्रतीयमानत्वात्-आ हेतुभा असिद्ध होय राभव भाटे प्रभाजु अे साधन छे- अे वात्तुं समर्थन-"	२६३	३	धर्षिधदि-	धर्षिधदि
				२६३	३	को माने-	को नामे-
				२६३	४	-अद्यन्तु-	-अद्यन्तु -

तृतीयभागे

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	९	तदश-	तर्श-	७७	५	-मृत्तर-	-मृत्तार-
८	१	भाषा	भयो	७८	८४	भूगति	भूत
९	१३	छे.))छे.	६६	२८	नैषाधिके ते	नैषाधिकेऽप्ये
९	२७	धर्मीना	-धर्मीनी	९२	२४	मुमुक्षु ते	मुमुक्षु
९	२८	भावनी निवक्षा छे)	भावधी निवक्षा) छे.	९३	१८	कार्ष्ण्ये के	कार्ष्ण्ये के अस- संख्यात वर्पनी आयुवाणी
११	२८	न्यथेवो	न्यथेवो १५.				
१३	१६	-त्मकत्वे	-त्मकत्वे-				
१६	३२	-भासं वते	-भासं व्रुवते	१०२	१०	(पृ० १११	(पृ० ६३)
२१	२३	प्रकाशि-	प्रकाश-	१०३-७	(पृ० १११	थी ११६)	(पृ० ६४
३०	२५	-त्यादि	-त्यादि	१०३	१३	आविना-	अविना-
४६	१६	क्षणको	क्षणिको	१०५	२५	अव्यापक,	अव्यापक छे,
५३	२	पौद्ग-	पौद्ग-	११०	२६	त्यारे भे	त्यारे
६३	५	रुटि-	रुटि-	११५	१०	-स्यामिषैव	-स्यामिषैव
६६	२८	प्रतिसाधान	प्रतिसाधान	१२३	१३	-कारणा-	-कारणा-
				१२५	६	सभापतिऽप्ये	सभापतिऽप्ये